

„A tudomány ekként rajzolja világát”

**Irodalom, nevelés és
történelem metszetei
tanulmánykötet I.**

**„A TUDOMÁNY EKKÉNT RAJZOLJA VILÁGÁT”
IRODALOM, NEVELÉS ÉS TÖRTÉNELEM METSZETEI I.**

TANULMÁNYKÖTET

Az Eszterházy Károly Egyetem Doktorandusz Önkormányzata,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzata
és a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály
I. közös konferenciájának tanulmánykötete

Szerkesztette:
Fodor József Péter, Mizera Tamás, Szabó P. Katalin

Eszterházy Károly Egyetem Doktorandusz Önkormányzat,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat,
Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály

Budapest-Eger, 2019

„A tudomány ekként rajzolja világát”
Irodalom, nevelés és történelem metszetei tanulmánykötet I.

A kötet megjelenésének támogatói:
Doktoranduszok Országos Szövetsége,
Emberi Erőforrások Minisztériuma,
Emberi Erőforrás Támogatáskezelő,
Nemzeti Tehetségprogram

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

A tanulmánykötet az Emberi Erőforrások Minisztériuma megbízásából
az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő által meghirdetett
Nemzeti Tehetség Program NTP-FKT-M-18-0003 kódszámú
pályázati támogatásból valósult meg.

© Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2019
© Bársony Dávid, Szerkesztők, Szerzők

Szerkesztők:

FODOR József Péter, MIZERA Tamás, SZABÓ P. Katalin

Szerzők:

BÁNRÉVI Mónika, FODOR Zoltán, FÜLEP Ádám, HAMZÓK Judit,
JUHÁSZ Péter, KLEM Dénes, LEHOTKA Ildikó, MIZERA Tamás,
NEMES-NÉMETH Nóra, NÉMETH ZOLTÁNNÉ LŐRINCZ Zsuzsa,
POSTA Anna, SZABÓ Adrienn, SZABÓ P. Katalin, SZABÓ Roland,
SZABÓNÉ KOZMA Katalin, VÁMOS Gabriella, VARGA Dániel

Szakmai lektorok:

BÉNYEI Miklós, BODROGI Ferenc Máté, BOLLÓK Ádám,
DARÓCZI Gabriella, DÁVID Mária, FORGÓ András, GARADNAI Erika,
KOMLÓ Csaba, KOVÁCS Gábor, LENGYEL Réka, MARTIS Zsombor,
MOLNÁR Szabolcs, PATAKY Adrienn, PUKÁNSZKY Béla,
SZIJÁRTÓ M. István, SZILÁGYI Márton, SZITÁNYI Judit, TÓTH Kálmán,
VADERNA Gábor

ISBN 978-615-5586-41-5

Kiadja az Eszterházy Károly Egyetem Doktorandusz Önkormányzata,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzata
és a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály.

A könyv borítóján a kép a Fortepan állományából származik.
FOTO: FORTEPAN/ LISSÁK Tivadar adományozó. Képszám: 71800.

Évszám: 1942

Nyomdai előkészítés: a Doktoranduszok Országos Szövetsége

Irodalomtudományi Osztály tudományos műhely

Borító és grafikai elemek: Bársony Dávid

Tördelőszerkesztő: Bársony Dávid

Lektor: Braun Barna

Nyomdai munka: Kontraszt Plusz Kft.

Felelős vezető: Barta Ákos

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	4
Lecctori Salutem!.....	6
BÁNRÉVI Mónika: <i>Oktatás és művelődés Erdődy Gábor egri püspök időszakában (1715–1744)</i>	10
Education and culture in the time of bishop Gábor Erdődy (1715–1744)	33
FODOR Zoltán: <i>Pedagógiai kihívások és megoldások az Európai Iskolák Hálózatában működő egyik magyar szekcióban</i>	36
Pedagogical challenges and solutions in the Hungarian section of the European School Network	59
FÜLEP Ádám: <i>A 20. századi magyar felsőoktatási könyvtárosképzés helye a neveléstörténetben</i>	60
The locus in education history of the Hungarian librarian higher education of the 20th century.....	74
HAMZÓK Judit: <i>„Gyámoltalanok” a családban – A Hatvani hóstyá területén élő árva, félárva helyzete Eszterházy Károly egri püspöksége idején az instanciák alapján</i>	76
Orphans in families – The fate of orphans and half-orphans in the Hatvani suburb based on letters of complaint (instancia) when Károly Eszterházy was the Bishop of Eger.....	94
JUHÁSZ Péter: <i>A steppe országútján a Kárpát-medencébe: Hódítók és meghódítottak</i>	96
On the highway of the steppe: Conquerors and conquered.....	146
KLEM Dénes – MIZERA Tamás: <i>„Majd ha énektanításnál a kezdet nehézségein keresztül-vergődünk...”: Zsaskovszky Ferenc és Endre Egri ének-kátéja kiadástörténeti és zenepedagógia-történeti összefüggésben</i>	148
„When we have got through the initial difficulties of singing instruction...”: The Song Catechism of Eger by Ferenc and Endre Zsaskovszky in a context of music pedagogy and publication history	161
LEHOTKA Ildikó: <i>Túl a sorokon: József Attila két versének zenei megközelítése</i>	162
Beyond the lines: Attitude of two poems by Attila József	177

NEMES-NÉMETH Nóra: <i>Székesfehérvár iskolapolitikája a 19. században</i>	178
School policy of Székesfehérvár in the 19th century	191
NÉMETH ZOLTÁNNÉ LŐRINCZ Zsuzsa: <i>Egész napos iskola vagy egész nap az iskolában?</i>	192
All-day school or all day at school?	213
POSTA Anna: <i>A klasszikus és a vallási műveltség összefonódása a reformáció humanizmusának idején: A 16. századi protestáns neolatin költészet sacra poetica műfajcsoportja</i>	214
The interconnection of the classical and the religious culture at the time of the humanism of the Reformation: The sacra poetica genre group of the protestant neolatin poetry in the 16th century.....	237
SZABÓ Adrienn: <i>A magyar zenei felsőoktatás intézményesítésének kezdetei a dualizmus korában</i>	238
The beginnings of the institutionalization of Hungarian musical higher education in the age of dualism	253
SZABÓ P. Katalin: <i>A szüzvállas nemesek normától való eltérésének lehetősége mint hatalomtechnikai kérdés a reformkorban</i>	254
The possibility of gaining political power by diverge from the norms - “nobles with virgin shoulders” in the Hungarian reform era.....	272
SZABÓ Roland: <i>A csendképzetek mint hangeffektusok: József Attila „tárgyasuló” költészetének hallható színterei</i>	274
Silence images as sound effects: Audible stages of Attila József’s “objectified” poetry.....	294
SZABÓNÉ KOZMA Katalin: <i>A filantropizmus nevelési eszméinek megjelenése Jakob Glatz Die frohen Kinder című könyvében</i>	296
The educational ideas of philanthropism in Jakob Glatz’s book, The Happy Children (Die frohen Kinder).....	311
VAMOS Gabriella: <i>Egy lap a kulturális tömegmozgalom szolgálatában – a Művelt Nép (1950–1956) című folyóirat elemzése</i>	312
A journal in the cultural mass movement’s service: The analysis of the journal Művelt Nép (1950–1956)	330
VARGA Dániel: <i>Helfy Ignác és az itáliai Petőfi-kultusz kialakulása</i>	332
Ignác Helfy and the developing appreciation of Petőfi in Italy.....	346

Lectori Salutem!

Jelen kötet néhány kivétellel a 2017. szeptember 28–29. között megrendezett „*A tudomány ekként rajzolja világát*” – Irodalom, nevelés és történelem metszetei I. konferencia előadásából született tanulmányok szerkesztett és szaklektorált változatait adjai közre. Az országos konferencia szervezői szándékáról sokat elárul a tudományos tanácskozás címadó idézete, hiszen arra az embernek a világ jelenségei iránt való érzékenységre hívja fel a figyelmet, amelyről Bessenyei György (1747–1811) *Estveli gondolat* című bölcsekedő költeményének világszemléje is tanúskodik, az idézet az előbbi 18. századi versből származik.

2017-ben a két napos tudományos tanácskozásra az ország kilenc egyeteméről érkeztek fiatal kutatók Eger városába, akik megközelítőleg negyven előadást tartottak az Eszterházy Károly Egyetem könyvtártermében. Olvasóink azokat a kiváló tanulmányokat tarthatják most kezükben, melyek az alapos szaklektorálás és szerkesztés megmérettetésein 2018-ban megfeleltek. A tanulmánykötet szem előtt tartva a konferencia interdiszciplinaritását, nem bontotta diszciplináris egységekre a tanulmányokat, de jelen áttekintésben ilyen csoportosítás szerint mutatjuk be az írásokat.

A tanulmánykötet egy erős kezdésben egyháztörténeti munkákkal vezeti be az olvasót a neveléstörténeti tematikába. Bánrévi Mónika tanulmányában a teológiai és a jogi képzés kialakításának szerepét vizsgálja Eger városának 18. századi fejlődésében. A szerző a török idők és a Rákóczi-szabadságharc után ismét püspöki székhellyé váló település 18. századi virágzása a római Collegium Germanicum et Hungaricum egykori alumnusának szervezői tevékenységére mutat rá. Hamzók Judit tanulmánya szintén Eger 18. századi történetéhez kapcsolódik, hiszen primer forrásokban, ún. panaszkérvényekben, instanciákban, az Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspöksége (1761–1799) idején keletkezett Eger tanácsíratokban vizsgálta Eger város Hatvani hóstya területén élő árváinak helyzetét. Tanulmányának jelentőségét nemcsak a forrásfeltárás, hanem a mikrotörténeti érzékenység is adja. Szabóné Kozma Katalin a 18. századhoz kapcsolódóan a filantropizmus nevelési eszméit

tárgyalva vezet át minket a 19. századba, hiszen tanulmányában a kor-
szakban gyakori morális-erkölcsnemesítő könyvek egyikét, Jakob Glatz
Die frohen Kinder című munkáját mutatja be, amely 1806-ban jelent
meg egy kétnyelvű, német-francia kiadásban. Klem Dénes és Mizera
Tamás közös tanulmányában Zsasskovszky Ferenc és Endre *Egri ének-
kátéjával* foglalkozik kiadástörténeti és zenepedagógia-történeti össze-
függésben. A Zsasskovszky-testvérek Egerben megjelent munkái az egri
Érseki Líceumi Nyomda a szerzők által használt megnevezés szerint az
„érseki korszakba”, vagyis a 19. század második felébe kalauzolja el az
olvasót. A századhoz kapcsolható neveléstörténeti kutatásokat Nemes-
Németh Nóra folytatja, aki koronázó városunk, Székesfehérvár oktatási
politikáját vizsgálja a 19. században. A szerző áttekintést nyújt arról,
hogy miképpen gyarapodik a városi előjárók támogató hozzáállásának
eredményeképpen a székesfehérvári iskolastruktúra az egyetlen római
katolikus felekezeti gimnáziumtól gyakorlati jellegű szakiskoláig, a le-
ánynevelő intézményekig. Szabó Adrienn a magyarországi dualizmus
kori magyar zenei felsőoktatás intézményesülésével foglalkozik, felhívva
arra a figyelmet, hogy Európa nagyvárosaiban (Párizsban, Brüsszelben,
Berlinben és Bécsben) ekkor már működtek zeneművészeti felsőfokú
intézmények. A szerző a Zeneakadémia alapítására vonatkozó előkészü-
leteket, körülményeket vizsgálja. Fülep Ádám habár neveléstörténeti,
de már 20. századi kutatásának eredményeiről számol be *A 20. századi
magyar felsőoktatási könyvtárosképzés helye a neveléstörténetben* című ta-
nulmányában. Munkájának erőssége, hogy a könyvtárosképzés egészét
áttekinti a 19. századi szakvizsgák, szaktanfolyamok és magántanári
előadások rendszerétől a hazai könyvtárosképzés 20. századi intézmé-
nyesüléséig.

A neveléstudományi munkák sorát Fodor Zoltán kutatása nyitja, aki
gyakorló pedagógusoknak ajánlja írását, amelyben a brüsszeli I. számú
Európai Iskola és az ott 2004 óta működő magyar nyelvi szekció mű-
ködésében tárja fel a hálózati és az intézményi rendszer összefüggéseit,
hogy rámutathasson a fejlesztési területekre. Tanulmányának eredmé-
nyei különösen a hazai és európai oktatáspolitikai által fókuszba állí-
tott társadalmi integrációs törekvések miatt fontosak. Szintén gyakorló

pedagógusoknak, intézményvezetőknek ajánlhatjuk Németh Zoltánné Lőrincz Zsuzsa *Egész napos iskola vagy egész nap az iskolában?* című írását, aki a köznevelési törvény által bevezetett egész napos iskola fogalmát mint oktatásszervezési formát szem előtt tartva azt kutatja, hogy a statisztikai adatok szerint az intézmények, miképpen teljesítik a törvényben megfogalmazott feltételeket.

A történelemtudományi tanulmányok a magyar korai történettel kezdődnek kötetünkben, hiszen Juhász Péter a honfoglaló magyarság századaival, életmódjával foglalkozik írásában. Kutatásai eredményeként összefogó áttekintést nyújt a hagyományos magyar őshaza- és vándorlássalméletekről az etnogenetikai kutatások legújabb eredményeivel összhangban. Szabó P. Katalin a szűzvállalás nemesek normától való eltérésének lehetőségét vizsgálja a reformkorban mint hatalomtechnikai kérdést, kutatói célkitűzésében a 18. és a 19. század közötti kontinuitás eszmetörténeti álláspontjához csatlakozik, ehhez kíván adalékot nyújtani.

Az irodalomtudományi tanulmányokat kronológiai sorrendben Posta Anna tanulmánya nyitja, aki a reformáció humanizmusának műveltségmdelljét vizsgálta a nobilitas litteraria, a humanitas (magasabb műveltség) és a docta pietas eszméin és fogalmain keresztül. A fiatal kutató az általa vizsgált szövegeken keresztül bemutatja, hogy a hitújítás korában a szerzők legfontosabb feladatuknak a Szentírás ki nyilatkoztatásának közvetítését és az antikvitás kulturaeszményének feltámasztását tekintették. Varga Dániel Helfy Ignácnak, Kossuth Lajos hívének munkássága és az itáliai Petőfi-kultusz kialakulása közötti összefüggéseket tárgyalja tanulmányában, különös tekintettel a sajtóban megjelent publikációira, fordításaira. Lehotka Ildikó József Attila-versek zeneiségét vizsgálja a *Holt vidék* és a *Téli éjszaka* költeményeken keresztül. A versek zenei folyamatában nemcsak a formát, a ritmikát, hanem az onomatopoetikus szavak használatát is vizsgálja. Szabó Roland tanulmánya szorosan kapcsolódik Lehotka Ildikó írásához, hiszen Szabó Roland József Attila tárgyasuló költészetében, különösen a *Holt vidék* és a *Téli éjszaka* költeményekben vizsgálja a csöndképzeteket mint hangeffektusokat. Az MTA 2018 Kutató Pedagógus Pályadíjjal kitüntetett

szerző a tárgyiasság, a szubjektum reprezentáció fogalmának bemutatása mellett József Attila költészetében módszertani kérdéseket is tárgyal. Vámos Gabriella tanulmányában az 1950 és 1956 között megjelenő Művelt nép című folyóiratot vizsgálja, különös tekintettel arra, hogy hogyan jelent meg a paraszti kultúra nevezett folyóiratban, amely a Révai József kommunista politikus által szorgalmazott kultúrforradalmat, a szocialista világnézetre való átnevelést segítette.

Külön örömről számolunk, hogy a kötet összesen tizenhat kiváló tanulmánya között több Új Nemzeti Kiválósági Ösztöndíj keretében született munkát közreadhatunk. Kívánjuk, hogy a szerzők ajánlásainak megfelelően gyakorló pedagógusok is olyan haszonnal forgassák kiadványunkat, amilyenrel mi is tettük. Bízunk abban, hogy „*A tudomány ekként rajzolja világát*” II. konferenciánk, melyre 2019. május 6–7. között kerül sor az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban, várható tanulmánykötetében ezen első kiadvány magas színvonalát tartani tudjuk.

Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Dr. Liptai Kálmán rektor úrnak, hogy 2017. szeptember 27-én a rendezvény megvalósulását támogatta és konferenciánkon megnyitó beszédet tartott, Dr. Gyáni Gábor és Dr. Pukánszky Béla professzor uraknak, hogy elvállalták a plenáris előadások megtartását és konferenciánk szekcióvezetőinek Dr. Gyáni Gábornak, Dr. Pukánszky Bélának, Dr. Onder Csabának, Dr. Racsko Rékának, Dr. Bednánics Gábornak, hogy szakértelmükkel biztosították a konferencia tudományos tanácskozásának színvonalát. Köszönjük továbbá a kötet szakmai bírálóinak, Bényei Miklósnak, Bodrogi Ferenc Máténak, Bollók Ádámnak, Daróczy Gabriellának, Dávid Máriának, Forgó Andrásnak, Garadnai Erikának, Komló Csabának, Kovács Gábornak, Lengyel Rékának, Martis Zsombornak, Molnár Szabolcsnak, Pataky Adriennek, Pukánszky Bélának, Szijártó M. Istvánnak, Szilágyi Mártonnak, Sztányi Juditnak, Tóth Kálmánnak és Vaderna Gábornak, hogy a tanulmányokat szaklektorálták

Kelt: Budapest, 2019. március 2.

A Szerkesztők

BÁNRÉVI Mónika

Eszterházy Károly Egyetem, Eger
Történelemtudományi Doktori Iskola
bnrv.victoria@gmail.com

Oktatás és művelődés Erdődy Gábor egri püspök időszakában (1715–1744)¹

1551-ben Loyolai Szent Ignác megszervezte Rómában a Collegium Romanumot, mely a teológiai oktatás központja lett, ezt követte 1552-ben az első nemzeti tanintézet, a Collegium Germanicum, mely elsősorban német anyanyelvű növendékek számára létesült, noha az elbírálás kezdettől rugalmas volt: flamandok, hollandok, osztrákok, svájciak, csehországi németek is tanultak az intézményben. A Collegium Hungaricum 1578-ban nyitotta meg a kapuit, de nem bizonyult hosszú életűnek, mert két év múlva összevonták a német kollégiummal és így 1580-tól Collegium Germanicum Hungaricum néven működött tovább.²

A Collegiumban szigorú szabályok szerint éltek és tanultak a hallgatók. Az oktatás a jezsuiták 1599. januártól bevezetett tanulmányi szabályzata szerint zajlott, mely közel két évszázadon keresztül volt érvényben.³ A Ratio Studiorum jóvoltából Szicíliától Ausztrián át Krakóig az oktatás alapelvei és gyakorlata válásuk is egységes lett. A filozó-

1 A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatásával készült. A tanulmány „A tudomány ekként rajzolja világát” – Irodalom, nevelés és történelem metszetei című tudományos tanácskozáson elhangzott azonos című előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28. – 2017. szeptember 29.

2 BITSKEY István, *Hungáriából Rómába A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 23, 35, 46.

3 BITSKEY, *Hungáriából Rómába...* i. m., 115.

fiai, bölcséleti karra az ún. nagygymnázium elvégzése után iratkozhattak be a hallgatók. A gymnáziumi tanulmányok a jezsuita gymnáziumokban 6 évig tartottak. A két legfelsőbb osztály neve a poesis, illetve a retorica volt. A filozófiai kar (*facultas artium*) az ún. általános műveltséget adta, elsősorban a nemesség és a polgárság felső rétegei számára. A teológiai fakultásra csak a bölcséleti kurzus elvégzése után lehetett eljutni. A képzés ideje 3 év: az első a logika, a második a fizika és a matematika, a harmadik az etika és a metafizika oktatása volt.⁴

A Collegium Germanicum Hungaricumban a 3 szent nyelvet, a filozófiát, a teológiát és a kánonjogot (két évig) hallgatták a növendékek. A dogmatikán kívül fontos szerepet kapott az antik szerzők (Cicero, Horatius, Homérosz) műveinek olvasása és a természettudományos képzés, amely a matematika oktatásának keretein belül folyt. Cél az egyetemes tudás megszerzése. A tudományos képzésen kívül alapos erkölcsi nevelésben is részesültek az alumnusok. A közös nyelv a latin volt, de a Rómából hazatérő diákok jól tudtak olaszul és esetenként németül is.⁵

A Collegium Germanicum Hungaricum a színvonalas papképzésben kulcsszerepet játszott. A paphiány miatt katolikus papokat kellett képezni, akik a rekatolizációs folyamat élére álltak és képesek voltak felvenni a versenyt a protestánsokkal.⁶

A Collegium a magyar egyházi értelmiség elsőszámú oktatási intézményévé vált a 17–18. században. Egy évben összesen 12 magyar és horvát (rendszerint 3 volt a horvátok száma) diák végezhetett itt.⁷ Tanulmányaikat befejezve a hazatérő teológusok szinte kivétel nélkül valamilyen magas főpapi beosztásban tevékenykedtek tovább. A 18. századi egri püspökök valamennyien a Collegium növendékei voltak. Erdődy Gábor Antal egri püspök 1703-tól 1706-ig volt az intézmény diákja, míg utódai, Barkóczy Ferenc 1729–1733, Eszterházy Károly 1745–1748 között voltak római alumnusok.⁸

4 BOZSIK Pál, *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig*, Eger, 1910, 73–74.

5 BITSKEY, *Hungáriából Rómába...* i. m., 27, 114–115, 118.

6 Uo., 34, 62.

7 Uo., 46.

8 Uo., 231, 237.

Erdődy Gáborról Steinhuber bíboros, a Collegium Germanicum Hungaricum „leírója” megjegyezte, hogy „jó eredménnyel végezte tanulmányait a Collegiumban”, 1706-ban visszatért Magyarországra, 1708-tól kanonok, 1715-ben 31 évesen már egri püspök, Egerben a püspöki széket 30 éven keresztül töltötte be.⁹

Erdődy Gábor Antal egri püspöksége idején jelentős egyházszerző munkát végzett: számos templomot építtetett egyházmegyéjében, többek között Maklár, Kerecsend, Demjén, Sarud, Felnémet, Füzesabony barokk templomait. Pálos rendházat alapított Diósgyőrött és minorita rendházat Miskolcon; Egerben püspöki rezidenciát, kórházat épített és vadasparkot létesített. Erdődy az egyházszerzés fundamentális kérdésének kezelte az egri szeminárium ügyét, folytatta a szeminárium építkezését, mely munka még 1725-ben is folyt. Bevezette a szemináriumba a hitvitázást, nevéhez fűződik két szerzetesrendnek, az irgalmasoknak és a trinitáriusoknak Egerben való megtelepítése.¹⁰

Teológiaoktatás Egerben

A megújult teológiai és egyházfegyelmi alapokat a Trentói Zsinat (1545–1563) rakta le, melybe a papnevelés kérdésének megreformálása is beletartozott. Úgy látták, hogy a megújulás csak jólképzett, elkötelezett papok munkája révén valósulhat meg. Az előbbi érdekében a zsinat elrendelte, hogy minden püspök egyházmegyéjében létesítsen szemináriumot, ahol a papokat lelkileg és szellemileg fölkészítik szolgálatukra.¹¹

Az egri szeminárium alapítólevelének kiadására 1709-ben Telekessy püspök idejében került sor, aki az anyagi bázist is megteremtette az oktatás számára. 8 papnövendék és 10 „nemes ifjú” kapott helyet, részesült a képzésben. Lakásul a szeminárium épülete szolgált, a tanítás a jezsuiták intézetében folyt. A papnövendékek a beöltözés előtt lelkigyakor-

9 Andreas STEINHUBER, *Geschichte des Kollegium Germanikum Hungarikum in Rom*, Freiburg, 1895, Zweiter Band, 334.

10 SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Budapest, Szent István Társulat Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1984, 397–398.

11 BOSÁK Nándor, *Teológia oktatás Egerben a XVIII. században*, Hevesi Napló, 2. évf., 1992/3, 19.

latot végeztek, majd egy évig gyakorlati erkölccsant tanultak. Nevezett egy év elteltével pappá szentelték őket. Ám ez a gyakorlat még messze elmaradt attól az eszménytől, amit a római és jezsuita teológiai iskolák képviseltek, de az adott körülmények között az első fontos lépést jelentette.¹²

Az egri teológiai főiskola fejlődésének második fázisa Erdődy és Barkóczy püspökök idejére esett (1715–1761). Ekkor nemcsak a hallgatók létszáma gyarapodott, hanem a képzés is fokozatosan elérte azt a színvonalat, amit a korszak oktatási gyakorlata megkívánt. Ebben az időben az oktatást a jezsuiták végezték, a minta a jezsuita oktatási szisztéma volt.¹³

A theologia moralis (*casus conscientiae*) volt az első tantárgy az egri hittudományi főiskolán. A tárgy oktatását 1704-ben kezdte meg Székely Ferenc. Amikor Székely 1704-ben megkezdte előadásait, tanítványai még abban az évben bevégezték a tananyagot, pappá szentelték őket és kikerültek a plébániákra. Láthatjuk ebből, hogy kezdetben tehát egy évig sem tartott a képzés. Ennek hátterében az állt, hogy sok helyen nem volt pap, licentiatus töltötte be a plébános helyét, egyre nagyobb szükség lett vallási vezetőkre, nem lehetett képzésükre sok időt vesztegetni.¹⁴ Később 1718-tól a teológiatanítás két évre bővült; a casuista tanár anyagát két év alatt fejezte be. Az 1725/26-os tanévtől viszont már bevezették a három éves teológiai oktatást, az ekkor beiratkozó növendékek csak 1728-ban végeztek. A képzés ezen időtartama 1754-ig megmaradt.¹⁵

Gróf Erdődy Gábor egri püspök 1719-ben azzal a kéréssel fordult a Jézus Társasága ausztriai tartományi főnökéhez, hogy az egri püspök költségére küldjön még egy atyát, aki a vitás hittételekre oktatja az egri papnövendékeket. A provinciális teljesítette a püspök kérését, így a hitvitatan első egri tanárává Janács Gáspárt nevezte ki. A püspök nagy hangsúlyt fektetett a hitvitázásra, hol kétszer, hol négyszer egy eszten-

12 BOSÁK, *i. m.*, 20.

13 Uo.

14 BOZSIK, *i. m.*, 74–76, 79.

15 Uo., 84–85.

dőben nyilvános hitvitát tartottak (*disputatio publica*), melyen gyakran megjelentek előkelő vendégek, jezsuita atyák, kanonokok és maga a püspök is. Helységük a jezsuiták ebédlője, majd a jezsuiták temploma, végül az újonnan megépült püspöki palota volt.¹⁶

A jezsuiták Historia Domusa szerint az 1717-es évben 10 tanár foglalkozott a növendékek oktatásával, ezen belül a tanárokat két csoportban tüntették fel: a felső- és az alsófokú képzésben részt vevőket. A felsőfokú képzésben oktatók a fentebb említett tárgyakon kívül az Ó- és Újszövetség magyarázatát, retorikát és katekizmust tanítottak; az alsófokú tanulmányokat folytatók – a Biblia ismerete mellett – szintaxist, grammatikát, retorikát és költészetet hallgattak. Az alsó- és felsőfokú képzésekben részt vevő jezsuita oktatók száma 1717 és 1738 között általában 10-11 fő volt, a kötet záró évében, 1738-ban a Historia Domus 8 professzorról és 3 alsófokú oktatásban részt vevő tanítóról tesz említést.¹⁷

Amikor Erdődy 1715-ben átvette az egyházmegye kormányzását, az egri egyházmegyéhez 10 megye tartozott: Heves, Borsod, Abaúj, Zemplén, Sáros, Ungvár, Bereg, Szabolcs, Szatmár és Ugocsa, az egyházmegyében összesen 61 plébánia működött. 1715 és 1737 között viszont ugrásszerűen megnőtt a plébániák száma, mely köszönhető volt a papképzés módszeres és hatékony működésének. Így 1737-re három és félszeresére, azaz 218-ra növekedett az egyházmegye működő parókiáinak száma.¹⁸

Megye	1715	1737
Heves	26	59
Borsod	11	22
Abaújház	-	20
Zemplén	9	38

16 Uo., 80, 86–87.

17 Egri Érseki Levéltár (továbbiakban: EÉL) Egri jezsuita Historia Domus I. 1687–1738, 136, 244.

18 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL HML) XII–2/d/20 nd. Egri egyházmegyében működő plébánosok névsora 1710, 1737.

Sáros	12	44
Ungvár	1	8
Bereg	2	4
Szabolcs	-	7
Szatmár	-	12
Ugocsa	-	4
Összesen:	61	218

A plébániák száma az egri egyházmegyében 1715 és 1737¹⁹

A plébános feladatköre és nevelési felelőssége összetett volt, minderre az 1734. évi egri egyházmegyei zsinat iratai világítanak rá, melyeket Mihalik Béla Vilmos behatóan vizsgált. A lelkipásztor feladata volt a kereszttetés, a főimádságok, a Tízparancsolat tanítása és a rendszeres katekizálás. Az iskolát, a hitoktatást és a templomlátogatást elmulasztó gyermekek szüleit nyilvános ki kellett prédikálni. A falusiak oktatására megfelelő bizonyítvánnyal ellátott tanítót kellett foglalkoztatni, akinek társadalmi és kulturális szempontból kiemelt szerep jutott.²⁰

A zsinaton meghatározták továbbá a vasárnapi miserendet, gondoskodni kellett a szentmise és az oltáriszentség iránti köteles tisztelet megtartásáról és a templombeli hangoskodás, rendetlenkedés megszüntetéséről. A lelkésznek fel kellett lépnie mindenféle erkölcstelennek ítélt szokás ellen. Ezek között említik a húsvéti határjárást, valamint a pütkösdí királyválasztás hagyományát. A hívekkel azonban nem túl bizalmasan, de mindig szeretetteljesen és szelíden kellett bánni, önmeg-

¹⁹ MNL HML XII–2/d/20 nd. 1710, 1737.

²⁰ MIHALIK Béla Vilmos, *Erdődy Gábor Antal egri püspök egyházszervező tevékenysége az 1734. évi egri egyházi zsinat tükrében*, Eger, Az Egri Főegyházmegye Sematizmusa, 2014, 32–33.; MIHALIK Béla Vilmos, *Plébános és közösség a 18. század közepi egri egyházmegyében = Alsópapság lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*, szerk. BÁRTH Dániel, Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013, 90.

tartóztatóan és mértékletesen élni, a botrányos viselkedést elkerülni, nehogy a pap haragra gyúlva vulgáris szókkal illesse a híveket.²¹ A lelkipásztor kötelessége és viselkedése egyetlen rövid bibliai idézettel meghatározható volt: „jó pásztor, aki a nyáját jól ismeri”.²²

A papnevelés további reformjára Gróf Barkóczy Ferenc egri püspök (1744–1761) idején került sor, akinek különösen az oktatásügy kötötte le a figyelmét. 1761-ben a magyar tanügy protektorává nevezte ki Mária Terézia, s a tanulmányi ügyek országos vezetésével bízta meg.²³ Amikor 1752–53-ban a bécsi teológiai kar reformja elkészült, Barkóczy azonnal hozzáfogott az egri hittudományi oktatást a bécsi minta szerint átalakítani és javaslatának a „Reformatio Scholae Episcopalis Agriensis” nevet adta. A főiskolán négy évfolyamot tervezett, ahol előadásra került a scholastica theologia, a szentírás, kánonjog, egyházi ékesszólás, egyházi szertartások és a gregorián ének. A főiskola protectora a mindenkori egri püspök, aki a káptalanból egy kanonokot igazgatónak nevezett ki.²⁴

Az új püspöki főiskola megnyitása alkalmából Barkóczy fényes ünnepséget szervezett,²⁵ melynek lefolyását megörökítette az azonos időből származó protocollum.²⁶ A megnyitás elő napján, november 4-én díszmenetet tartottak Eger utcáin. A díszmeneten nyolc ünnepélyesen felöltözött mészároslegény megkoszorúzott ökröt vezetett körül. A palotához érve az ökröt letaglózták és megsütötték. Barkóczy püspök vendégei a palota ablakaiból gyönyörködtek a nép mulatságában.²⁷ Erről az eseményről a következőképp olvashatunk az 1898-as Egyházmegyei Közlönyben: „Az udvar közepén magas állványról a zene hangjai mellett a megsütött díszökör húsát és kenyeret vetettek a sűrű embertö-

21 MIHALIK, *Erdődy... i. m.*, 32 – 33.; Uő., *Plébános... i. m.*, 90.

22 Uő., *Erdődy... i. m.*, 32.

23 BOZSIK, *i. m.*, 99.

24 Uo., 100, 109–110.

25 Ilyen típusú ünnepségekre Erdődy Gábor idején nem volt példa, hiszen ekkor kezdődött a helyi egyház és a város újjászervezése, mely puritánabb keretek között zajlott. Barkóczyt későbbi kortársai túlzott pompakedvelése miatt bírálták, különös tekintettel volt utódja, Eszterházy Károly, aki sokszor ítélden nyilatkozott elődje pazarlásairól.

26 EÉL Protocollum 1752–1754.

27 BOZSIK, *i. m.*, 113–114.

meg közé. Hordókból pedig egri vörös és fehér bor folyt.”²⁸ A korabeli protocollumból képet kapunk az ezer fénnel és pompával kivilágított püspöki palotáról és papneveldéről is, melynek udvarán az összegyűlt tömeg kenyeret, ökörhúst és bort kapott. A hordókon a következő felirat állt: „a bor megvidámítja a szívet”.²⁹

Barkóczy Ferenc és Eszterházy Károly egri püspökök további reformokat vezettek be a teológiaoktatásban; minthogy a bécsi egyetemen előadták a héber nyelvet is, Barkóczy behozta a héber nyelvet az egri hittani főiskolára, mely az órarendben némi változást jelentett. Az első éves teológusoknak ettől kezdve kánonjog helyett hébert kellett tanulniuk. 1763-tól, Eszterházy Károly püspöksége idején (1761–1799) az egri hittani főiskolán a héber mellé a görögöt is bevezették, melynek az első egri tanára Pál András kispripost káplán lett. A héber nyelvel együtt ezt is az elsőévesek hallgatták a kánonjog helyett.³⁰

Az 1767–68-as tanévben Eszterházy püspök intézkedett, hogy a teológiai iskola a Foglár kollégiumba költözzön, majd 1774–75. tanévtől kezdve már a lyceum épületében folytak az előadások.³¹

Jogi képzés – a Foglarianum alapítása 1740-ben

Az egyháztudomány fejlődése hamar megkövetelte egy kánonjogi tanszék felállítását, mert az egyházjog és erkölcs tanulmányozása felettébb szükséges volt a papi pályán lévőknek, melyet a Collegium Germanicumban külön adtak elő és majd 2 évi kurzust tett ki. 1740. november 7-én jött létre a jogi képzés Egerben. A jogi kollégiumot Foglár György egri kanonok, Erdődy Gábor Antal egri püspök vikáriusa alapította katolikus jogászok, ügyvédek kiművelése, oktatása és a haza szolgálatába állítása céljából. A kollégiumot Szent János evangélista és a Boldogságos Szűz Mária oltalmába ajánlották. 1740. november 27-én

28 DR. BÖHM János, *Barkóczy Ferencz gr. egri püspök megnyitja theologiai iskoláját*, Egri Egyházmegyei Közlöny, 30. évf., Eger, Az Érseki Lyceum Könyvnyomdája, 1898, 11.

29 EÉL Protocollum 1752–1754, 826–827.

30 BOZSIK, *i. m.*, 141–142.

31 Uo., 153, 155.

megnyitotta kapuit a jogi iskola, hogy padjaiból olyan katolikus ügyvédek és hivatalnokok kerüljenek ki, akik a közéletben, megyegyűléseken tudják, és akarják is a katolikus álláspontot védeni.³²

A jogi kollégium iskola és szállás is volt egyidejűleg. A jogi hallgatókra vonatkozó követelmények: jó képességek, megelőző dicséretes eredmények, nem is annyira műveltségi mint filozófiai (elő)tanulmányok, jó erkölcs, buzgalom és szorgalom, hogy a jövőben a közösség érdekében jó szolgálatot teljesíthessenek. A Telekessy szeminárium épületének új része biztosította a helyet a jogi képzés számára, melyben az iskola és a hálótermek egyaránt megtalálhatók. 1740-ben 12 tanulóval indult a képzés. Mindegyikük nemesi származású, római katolikus férfi volt – emelte ki az alapító okirat. Oktatásuk tanáraik (doktorok) felügyelete, irányítása és szellemi vezetése alatt zajlott. Továbbá minden diáknak biztosítani kellett saját íróasztalt, szekrényt, ágyat, gyertyatartót és minden járulékos dolgot, mely oktatásukhoz elengedhetetlen volt. A tanárok vezetése és a szorgalmas tanulás mellett az alumnusok a szent ajtosságról és a könyörgésekről sem feledkezhettek meg; kötelességük volt hódolattal és áhítattal részt venni a vasárnapi és ünnepi szentmiséken, gyónásokon és úrvacsorákon, fedhetetlen lélekkel és istennek hálával szolgálva folytatni tanulmányaikat.³³

A tanári kart modern nézeteket valló Jézus Társasághoz tartozói atyák alkották, akik erkölccsant, hitvitatant és kánonjogot tanítottak. Az egyházjog első tanára Egerben Nedeczki László jezsuita atya volt.³⁴

A Foglarianum alapítását igazoló és jóváhagyó személyek a következők voltak: Kiss János nagyprépost és egri lektor-kanonok, Handler György Ignác kántor és egri kanonok, Komáromi János egri örkanonok, Aranyasy Ferenc egri kanonok, Marjási Sándor egri kanonok, Gyetvai Mihály egri kanonok, Vagner József egri kanonok, Püspöki András egri kanonok, Sztoytia Zsigmond Antal egri kanonok, Kilian Dániel egri

32 MNL HML XII–2/d. 26. tok. Fundatio Studii Jurisprudentii per Illustrissimum ac Reverendissimum Georgium Foglar Electum Episcopum Serbiensem Lectorem Canonicum et Vicarium Generalem Agriensem Facta 1740. –Az egri jogi iskola eredeti alapító levele; BOZSIK, *i. m.*, 81.

33 MNL HML XII–2/d. 26. tok. Az egri jogi iskola eredeti alapító levele.

34 BOZSIK, *i. m.*, 82.

kanonok és mindenekelőtt gróf Erdődy Gábor Antal egri püspök.³⁵

1740. november 20-án kezdték meg az új tárgy tanítását a teológián. Maga a püspök mondott ünnepélyes misét a jezsuiták templomában, mely alatt a kánonjog tanulóit megáldoztatta. 1740–1754-ig így a kánonjogot is rendszeresen előadták az egri hittani főiskolán.³⁶ Tehát ekkor már 3 tantárgyat: erkölcsstant, hitvitatant és egyházjogot tanultak a növendékek, azaz a „*theologiam moralem*”, „*polemicam*” és a „*canonisticam scribere*” volt a teológia tanulás magva.³⁷

Foglár György szerb származású lektorkanonok és vikárius 1754. október 12-én bekövetkezett halála után Barkóczy Ferenc egri püspök karolta fel a jogiskola sorsát, mivel beleillett egyetemalapítási elképzeléseibe. A jogi iskola működésének módosítására Foglár György halálát követő évben, 1755-ben került sor: a tanárok és a tantárgyak száma egyaránt megnövekedett és az intézet igazgatását a magyar királyi kúria felügyeleti jogánál fogva az egri püspökre és utódaira bízta.³⁸ A teológia, jog, történelem és matematika kurzusok mellé több világi tantárgy is bekerült a tanrendbe, kötelező lett a juristáknak geometriát, számtant, földrajzot és polgári építészetet tanulni.³⁹

A jogi iskola szigorú szabályzata és oktatási rendje ellenére néhány évtizeden belül lazuló fegyelem és erkölcsi kihágások voltak tapasztalhatók az intézmény falai között. A törvényt tanuló ifjúság több alkalommal vétett a közrend ellen. Éjnek idején a városban dorbézoltak és előfordult, hogy rátámadtak tisztességes polgárookra. Volt olyan eset, hogy egy egri lakost olyannyira bántalmaztak, hogy orvos szakvéleménye szerint teljes testi épségét már nem nyerhette vissza. Más alkalommal a város bírójába kötöttek bele és verték meg az utcán.⁴⁰

35 MNL HML XII–2/d. 26. tok. Az egri jogi iskola eredeti alapító levele.

36 BOZSIK, *i. m.*, 82–83.

37 EÉL Protocollum 1752–1754, 805.

38 EÉL Archivum Vetus (továbbiakban: AV) 2384. Fogláriana Studii Juris Fundatio ab anno 1740, 1870. június 2.

39 EÉL AV 2384. Fogláriana Studii Juris Fundatio ab anno 1740, 1755. február 21.

40 „Igen nagy kedvetlenséggel vettük, ezen Püspöki Városunk Tanácsának, az magyar törvényt tanuló ifjúságnak több rendbéli pajkos tökéletlen, és maidsak türehetetlen cselekedetei ellen tett panaszait; nevezetesen pedig abban, hogy elsőben némelly Egri

A Foglár Kollégium direktora tisztában volt az effajta kihágásokkal és a bíró, illetve a tanács rendelkezésére bocsátotta a „kollégiumból kirekesztett” hallgatók neveit. A dorbézoló ifjak általában a jogi iskolából eltanácsolt növendékek voltak, akik a városban maradtak és kóboroltak éjjel az utcákon, veszekedésekben, verekedésekben vettek részt, egyéb károkat okoztak. Ennek következtében a kollégiumból elbocsátott hallgatók büntetése, hogy 24 órán belül el kellett hagyniuk a várost.⁴¹ A juriták a jogi iskolából történő kirekesztésük után semmilyen fegyvert (kardot, pisztolyt vagy botot) nem viselhettek. Éjnek idején többen nem verődhetek össze, tíz óra után tilos volt számukra az utcákon járni, kocsmákat, kávéházakat látogatni, szitkozódni, káromkodni, ablakokat, ajtókat betörni és szőlőkben vagy kertekben kárt tenni. Amennyiben ez mégis megtörtént, arról a Collegium Foglarianum igazgatóját haladéktalanul tájékoztatni kellett.⁴²

A Foglár György alapította jogi iskola számára 1744-ben önálló épületet kezdtek építeni, melynek tervezője Giovanni Battista Carlone, Erdődy püspök főépítőmestere volt. Carlone halála után 1754-ben fejezték be az építkezést, és 1762-ben romló állapota miatt felújították az épületet. Kapuzatát 1853-ban alakították ki. Bartakovics Béla érsek címere és a Foglár György idejéből származó eredeti kő tábla látható raj-

lakost, nem régiben éjszakának idején ártatlan létére, kegyetlenül meg vagdaltak elanynyira, hogy orvosnak ítélete szerint, többé olly épségre vissza nem álléttathatik, hogy akár közjónak hasznára, vagy szolgálattára lehessen. Másodszor, hogy a város Bírot is, ki magában Nemes Ember, ezen folyó holnapnak hetedik naplya után, következő éjszakán, rútúl meg rángatták, öklözték, és karomoltatták minden ok nélkül.” Jelzete: MNL HML V–1/d/3. L. 27. 1771.

41 MNL HML V–1/d/3. L. 27. Eszterházy Károly egri püspöknek a városi tanácshoz városi ügyekben intézett hivatalos és magánlevelei, 1771.

42 „És mivel ki rekesztésnek büntetése alatt megtiltottuk a Juritáknak, hogy senkinek kardot vagy flintát, pisztolyt, illetlen botot vagy akár minémű neven nevezhető fegyvert, vagy másnak ártalmára alkalmas eszközt /:egy illendő pályán kívül:/ ne légyen szabad viselni; éjszakának idején többnek együtt, hogy sem kettűnek, vagy tíz óra után az útzákon járni, lármázni, Kocsmákat, Káffe házakat, veszedelmes játékkal gyakorolni, szitkozódni, vagy káromkodni, ablakokat, vagy ajtókat táblákat bé törni, szőlőkben vagy kertekben kárt tenni, mind ezekre a Tanács, kivált á Bíró figyelemmel légyen, ’s ezek ellen vétett juritáknak neveit fel jegyeztesse, ’s az említett Foglarianum Collegium Directorának beadja.” Jelzete: MNL HML V–1/d/3. L. 27. 1771.

ta.⁴³ Az első emeleti homlokzati ablakok felett megtalálhatók Carlone jellegzetes rokokó díszítőelemei, a kagylók és a párkány alatti részt virágmotívumok ékesítik.

*A város arculatának alakulása 1715 és 1745 között;
a művelődés és a művészet tendenciái*

Giovanni Battista Carlone egy észak-itáliai, olasz származású művészdinasztia bécsi ágához tartozott, nevét Joannes Babtista Carloneként használta, és számadásokról szóló leveleit is német nyelven intézte a püspökhöz.⁴⁴ Carlone 1713. december 8-án kötött szerződést Telekessy Istvánnal, és a püspök kívánságára felvették az egri kőműves, ács és kőfaragó céhbe. Magánéletéről kevés tudható: feleségül vette Preitigamb Mihály özvegyét, Máriát és ebből a házasságból két lányuk született; 1720-ban Erzsébet és 1724-ben Teréz, akik egri lakosok maradtak. A mesternek fiú gyermeke is volt, Franciscus Antonius, aki viszont születése után néhány hónappal elhunyt.⁴⁵

Carlonét érvényesülés, karrier, meggazdagodás lehetősége vonzotta Egerbe. Bízott felkészültségében és nemesi rangjában. A nagy önbizalommal és ambícióval rendelkező itáliai mester jó emberismerő lévén remélte, hogy a város vezetői között jó mecénásra lel és ezt meg is találta Erdődy Gábor személyében. Telekessy Istvánt testileg-lelkileg megtörte a Rákóczi szabadságharc és méltó utódot keresett. Erre megfelelőnek találta gróf Erdődy Gábor Antalt, aki megkezdett művét folytatni tudta. Az idős püspök Erdődy személyében igazi harcost és hazafit talált, aki mindig a nép érdekeit tartotta szem előtt. Telekessy halála után Carlone az újdonsült püspök főépítészé lett, minden jelentősebb építkezését ő végezte.⁴⁶ A mester ismerte a barokk minden fortélyát, templomokat, kastélyokat épített mindenfelé a környéken; Miskolcon, Felnémeten,

43 LENGYEL László, *A barokk Eger és Heves megye*, Eger Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala Közép Európa barokk éve 1992–93, 23.

44 MNL HML XII–3/a/317. Fasc. E. 184. b–g. 1730.

45 SZABÓ Erzsébet, *Johannes Babtista Carlone*, Művészettörténeti Értesítő XVII, 1968/3–4, 215.

46 PÉCSI István, Ódon házak, hajdanvolt egriek, Bp., 1986, 46.; SZABÓ, *i. m.*, 215.

Egerszalókon, Demjénben, Kápolnán, Füzesabonyban, Edelényben, Aszódon és Debrecenben. Első nagy művének az egri székesegyházat tekintik, melynek építésére 1713-ban került sor, és egy március 24-ei feljegyzés szerint alapkövét Erdődy Gábor Telekessy püspök koadjutora tette le.⁴⁷

Bél Mátyás, a 18. századi nemzetleíró tudományok kiváló művelője egri és Eger környéki utazása után a következőképp számolt be a Szent Mihály templomról:

„Homlokzata nyugatra néz és érinti a városfalat, bejárata kelet felől nyílik. Kőköcskékből épített és tetőig vakolt falazatában berakásos figurák díszlenek. Három ajtaja van: kétoldalt két kisebb mellékajtó, középtűt egy nagy főkapu, felette latin szövegű felírás, mely szerint e templomot Szent Mihály arkangyal tiszteletére Telekessy István püspök 1713-ban kezdte építtetni s Erdődy Gábor 1722-ben fejezte be. A bejárat mindkét oldalán egy-egy torony áll, mindkettőnek magassága, alakja és szerkezete azonos: a tetőig négyszögi, feljebb nyolcszögű, vörös színű, hegyes csúcsban végződik, rajta két gömb.”⁴⁸

Az egri székesegyház átépítésére Pyrker János László érsek idejében (1826–1847) került sor, és a főszékesegyház építési iratai (1830–1848) között található olyan dokumentumok is, melyek a korábbi templom egyes darabjainak utóéletéről tájékoztatnak: a templom két tornya tetejéről elbontott veres réz gombot 1845-ben Bernneker Mátyás harangöntő vásárolta meg hatszázharminc forintért.⁴⁹

47 SZABÓ, i. m., 215.

48 BÉL Mátyás, *Heves Megye ismertetése 1730–1735*, Eger, Eger Vára Barátainak Köre, 1968, 54–55.

49 „Hogy a régi Egri Cathedrális elbontott Templom két Tornya Tetejéről el bontott két veres réz gomb, és Három réz koporsókért, melyek megfontolván Hat száz harminc fontot nyomnak, fontját előre tett alku mellett 1 forint vv. számítván meg vettem és azokért Hat száz harminc forintokat és sem többet á vagy kevesebbet fizettem légyen ezennel előismerém, és bizonyítom.” *Egerben Május 21-én 1845*. Jelzete: MNL HML. XII–3/f/59. A főszékesegyház építési iratai 1838–1846. N.17.

A Szent Mihály templom építése után a következő „nagy mű” a püspöki palota felépítése volt, melyre 1715-től már Erdődy Gábor püspöksége idején került sor. Carlone munkájáért 120 Ft honoráriumot kapott. A palota 18. századi állapotáról szintén Bél Mátyás készített részletes leírást: „*Leginkább a püspöki rezidencia emeli jelentős mértékben a város szépségét.*”⁵⁰ – ezek voltak Bél szavai Heves megye 1730 és 1735 közötti állapotának bemutatásakor. A palota a város fölé épített emelkedőn épült pontosan a nagytemplom (ahogy az egriek nevezik) és a papnevelde között. Az épület földszintjén helyezkedtek el a lakószobák, az éléskamrák, melegítő- és hűtőhelyiségek, jégverem, az emeleten fogadószobák voltak, középen a nagy tanácskozóterem elegáns előcsarnokkal és az előcsarnoktól jobbra volt a püspök lakosztálya.⁵¹

A palota további érdekessége a hozzá kapcsolódó kert, melynek tervrajzát szintén Carlone készítette el. A barokk paloták pompájához hozzátartozott egy egzotikus kert is. A kert mind a négy sarkában volt egy-egy madárház, egyikbe gerléket, másikba vadgalambokat, a harmadikba fenyőrigókat, gémekeket, szárcsákat és a negyedikbe (ez a kert közepén volt) fácánokat telepítettek. A madárházak színe zöld volt és erre még ráfestették az egyes madárfajokat a maguk színességében.⁵²

A Carlone vagy Karloni János-féle⁵³ építkezések a korábban hadak és a pestis dúlta város teljes arculatára hatással voltak. Egyházi épületegyüttesek mellett kórházat, hidat, polgárházakat⁵⁴ épített fel Carlone Egerben és a püspöki birtokokon malmokat (Gyöngyös–Solymos,

50 BÉL, i. m., 58.

51 Uo., 58–60.

52 Uo., 61–62.

53 Carlone 35 évet töltött a városban, idetartozónak érezte magát, amit az is bizonyít, hogy nevét Karloni Jánosra változtatta. A korszak egyik legjelentősebb építészevé vált, elnyerte az *architectus hungaricus* nevet.

54 A polgárházak közül figyelemre méltó Herner serfőző mester háza (ma Kálvin házként ismert). A mesebeli tornyos lakra emlékeztető ház jelenleg halványzöld színű és a kor jellegzetesen játékos, vidám polgári barokk hangulatot sugárzó, előkelően tiszta fehér színű kagylódísz motívuma (a homlokzati sarokablak felett) emeli az épület szépségét. A Herner házban a 18. század második felében Schmidt Ferenc szobrász műhelye működött, aki elsősorban faszobrokat, padokat készített és az ő munkái közé tartoznak a líceum erkélyajtói is.

Gyöngyös püspöki, Kápolna) gazdasági épületeket (Pusztaszikszó); gyümölcsaszalót, vajköpülőt, tejtárolót létesített.⁵⁵

Giovanni Battista Carlone saját házát a jelenlegi Bródy Sándor és a Széchenyi utca sarkánál, az akkori település központjában, közel híres alkotásaihoz, a volt jezsuita, majd cisztercita templom mellett⁵⁶ 1725-ben építette fel családja számára, ahol 1747-ben bekövetkezett haláláig élt. Földi maradványait a Serviták templomának kriptájában helyezték örök nyugalomba.⁵⁷

Püspöki könyvgyűjtés

Az oktatás fejlesztése, a papok és juriták kiművelése, a művészet és az építészet remekeinek megalkotása után lényeges az egyházat és egyben a várost irányító főpapok műveltségének és ezzel együtt kultúra közvetítésének tendenciáit megvizsgálni. Ehhez kiváló betekintést nyújtanak az Egri Érseki Levéltár archívumában megtalálható könyvjegyzékek, melyek képet adnak az 1715 és 1745 közötti főpapi könyvgyűjtési preferenciákról. Az általam vizsgált két könyvjegyzék Erdődy Gábor egri püspök és Kiss János olvasókanonok gyűjteménye. Kiss János az egri megyéspüspökség lektorkanonoka és nagyprépostja volt, akinek halála évében, 1746-ban készült el a könyvlistája. Első pillantásra szembeütő a könyvjegyzékek tartalmának sokszínűsége, tág horizontja melyekben természetes a teológiai művek túlsúlya, de nagy számmal képviselve vannak a jogi, filozófiai, történelmi és természettudományos írások is.⁵⁸

Erdődy püspök könyveinek jegyzéke két részre tagolódik. Az első rész az Egerbe elhozott köteteket sorolja fel (*Specificatio Librorum qui Agriam deferuntur*), a második a Pozsonyban hagyottakat tartalmazza

55 SZABÓ, *i. m.*, 225–226.

56 A volt jezsuita, majd cisztercita templomot (Eger, Széchenyi u.) Pethő István terve alapján emelte Giovanni Battista Carlone 1717 és 1734 között.

57 LENGYEL, *i. m.*, 8, 9, 23.

58 EÉL AV nr. 2804. Inventarium Librorum Joannis Kiss etc. és Specificatio Librorum Illustrissimi et Reverendissimi Domini Comitis, Domini Gabrielis Antonii Erdődy de Monyorókerék, Episcopi Agriensis etc. (továbbiakban: EÉL AV nr. 2804.)

(*Specificatio Librorum qui Posonii permanebunt*).⁵⁹ Jelen fejezetben viszont nem a könyvek feltalálási helyét és utóéletét, hanem a főpapság könyvgyűjtési tendenciáit és kultúráközvetítő szerepüket kívánom megvizsgálni, mely köznapi tevékenységekre, hivatásukra és az oktatásban betöltött szerepükre is rányomták bélyegüket.

A vizsgálat során gyűjtött adatok első csoportja a teológiai könyvek széles spektruma, melyek között magától értetődő a biblia megléte. Ezen kívül szentek életét feldolgozó köteteket találunk a listákon: Loyola Ignác és Xavéri Szent Ferenc életéről (Erdődy Gábor) és Szent Bonaventúra, Padovai Szent Antal és Nepomuki Szent János életéről, haláláról, kultuszáról szóló könyveket (Kiss János) tartalmaznak a jegyzékek.

Továbbá mindkét könyvlistában fontos szerepet kapnak Paolo Segneri művei (*Examen Ordinandorum, Institutio Confessarii, Trivium Sacram animam Ductoribus propositum*),⁶⁰ akinek kulcsszerepe volt a köznép vallási nevelésében a 17. századi Itáliában. Ebben az időben, Itáliában az egyháztartományi papság sem mennyiségi, sem minőségi jellemzőit tekintve nem volt alkalmas a nép vallási szükségleteinek kielégítésére. A falvak paphiánnyal küzdöttek – ugyanúgy mint az egri egyházmegye esetében – vagy gyakran olyan plébánosuk volt, akinek képzettsége és/vagy morálja kívánnivalót hagyott maga után.⁶¹ E problémák megoldásához igyekeztek hozzájárulni a szerzetesrendek is, köztük a Jézus Társasága. A jezsuita Paolo Segneri (1624–1694) misszionáriusként huszonegy éven át járta Észak- és Közép-Itália falvait, hogy az ott élők vallási ismereteit gyarapítsa, megtanítsa nekik a hitélet alapjait, a vallásgyakorlat kanonizált formáit, és elmélyítse bennük a hitet. Élete végén a pápai udvar prédikátoraként a felsőpapságot is emlékeztette kötelességeire. Írásaival az alsópapság és a hívek számára adott útmutatást,

59 BITSKEY István, *Erdődy Gábor egri püspök könyvjegyzéke = Történészként a katedrán Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára*, szerk. GEBEI Sándor, MAKAI János, BARTÓK Béla, Eger, Líceum Kiadó, 2009, 24.

60 EÉL AV nr. 2804.

61 SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 11.

népszerű devóciós művek és papi segédkönyvek szerzője volt. Műveit a 17. század végén latinra, majd a 18. század során sok más nyelvre lefordították, missziós technikája és könyvei megjelentek Európán kívül is.⁶²

A 18. század folyamán Paolo Segneri missziós módszere tovább élt Itáliában, és számos követőre talált. Prédikációinak hallgatósága között ott volt a reformkatolicizmust képviselő Lodovico Antonio Muratori, aki meg akarta tisztítani a hitéletet a barokk szélsőségektől és így személyes tapasztalatot szerzett a teátrális elemekben bővelkedő segneriánus missziókból.⁶³

A könyvjegyzékekben szép számmal szerepelnek magyar (*Chronica Hungarorum*, Istvánffy: *Historia Regni Hungariae*), egyetemes történelmi témákkal foglalkozó művek (*Compendium Historicum á mundo condito ad annum 1714*) és Kiss János könyvlistájában római történelemmel, valamint egyháztörténelemmel foglalkozó írások is találhatók: *Series Romanorum Imperatorum*, *Series Romanorum Pontificum* (Kolb), *Romanorum Pontificum notitia* (Guilielmi). A nyilvántartásokban vannak továbbá kánon- és polgárjogi könyvek (*Corpus Juris Canonici*, *Corpus Juris Civitis*), melyek létjogosultsága a jogi kar megalapítása miatt teljesen érthető.⁶⁴

Az Erdődy könyvgyűjteményben megtalálható az abszolutizmus egyik korai német teoretikusának, Rudolf Gottfried Knichennek *Opus politicum* (Frankfurt am Main, 1682) című műve. A Habsburg Birodalom országaiban a 18. századi egyházpolitikai viták középpontjában az állam és az egyház viszonya, a klérus politikai szerepe, az uralkodó és a magyar rendek kapcsolata, s ezen belül a főpapság hatásköre állt.⁶⁵ Erdődy Gábor Antal egri püspök, a korabeli püspöki kar egyik meghatározó személyisége – vallja róla Joachim Bahlcke *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig* című művében – 1721-ben, Nagyszombatban egy kis teológiai-politikai értekezést tett közzé *Opusculum theologicum, in quo quaeritur, an et qualiter*

62 Uo., 12, 15.

63 Uo., 18.

64 EÉL AV nr. 2804.

65 BITSKEY, *Erdődy Gábor... im.*, 26.

*possit Princeps, Magistratus, Dominus Catholicus in ditione sua retinere catholicos*⁶⁶ címmel, mely példa az egyház és a politika vagy az egyház és az állam elválaszthatatlan magyarországi összekapcsolódására és az ebből kibontakozó konfliktusokra. A műben azt fejtegette az egri püspök, hogy a fejedelemnek és a földesúrnak jogában áll a protestantizmust megsemmisíteni és az eretnekséget halállal büntetni.⁶⁷ Az említett írásnak a porosz protestáns érületre gyakorolt hatása elmaradhatatlan volt, a császári udvarban működő porosz követ egy példányt az írásból rögtön Berlinbe küldött, mely bizonyítékként szolgált a magyar egyházfők „militáns” viselkedésére.⁶⁸ Magyarországon Pálffy Miklós nádor véleménye az volt, hogy erőszakos úton egyetlen protestánst sem lehet megtérésre kényszeríteni, így a katolikus klérus megfegyelmezésére ösztönözte a királyt. III. Károly ígéretet tett, hogy az evangélikusokat és reformátusokat a törvények szerint védeni fogja.⁶⁹ A vitatott műről Ján Molnár (1790) evangélikus teológus és publicista megjegyezte, hogy azt a püspök dührohamában írta, olyan hevesen kárhoztatja a protestánsokat. Bécs reakciója sem maradt el: a főkancellár közölte az egri püspökkel, hogy fejtegetései semmi esetre sem találtak helyeslésre és saját érdekében tartózkodjon a vitairat terjesztésétől, amit a császár végül elkoboztatott.⁷⁰

Később a konfliktus a bécsi Hofbibliothek vezetőjének, Kollár Ádám Ferenc elméleti reformpolitikájának közzététele után csúcsosodott, melynek értelmében a pappá szentelés kivételével a püspöki hatalom egészét, az egyház felügyeletét a király abszolút hatalma alá rendeli, mely a klérus és a nemesség megadóztatásának elképzelésével, az úrbéri viszonyok szabályozásával és az ország privilégiumainak megsértésével

66 KOLLÁNYI Ferencz, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1900, 326.

67 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémia Kiadó, 1980, 80.

68 Joachim BACHLKE, *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790)*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013, 1.

69 Uo., 225.

70 Uo., 226.

a magyar nemesség és a papság tiltakozását váltotta ki. Az állam és az egyház ellentéte Barkóczy Ferenc egri püspök (1744–1761), majd későbbi esztergomi érsek (1761–1765) idejében az 1764–1765-ös országgyűlésen vált igazán élessé, amikor a klérus és az állam érdeke nyíltan konfrontálódott.⁷¹

Erdődy Gábor könyvjegyzéke tartalmaz a fent említettektől eltérő tételeket is, például szótárakat (német, olasz, latin) az egyházfő nyelvismeretéről téve tanúbizonyságot. Ezen kívül tudományos, elsősorban természettudományos műveket és hadtörténelemlről, képzőművészetről (*Liber italicus varias delineationes picturas exhibens*, *Liber de militante Mattia Tanme*, *Liber italicus de rebus militaribus*) sőt építészetről (*Liber italicus varia edificia et architecturas exhibens*) szóló köteteket, melyek az egri püspök ezen érdeklődési körét és városépítő elképzeléseit is igazolják.⁷²

A teológiai írások között a püspöki könyvlistában megtalálható egy „vitatott életű”, az 1674 évi pozsonyi határozat nyomán gályarabságra hurcolt, majd katolikus hitre tért prédikátor, Otrokocsi (a jegyzékben Otrokoczy) Főris Ferenc számos munkája, mint például az *Examen reformationis Lutheri et Sociorum* és a Kiss János könyvjegyzékében is szereplő *Restitutio Israel futura*. Első benyomásra kérdéseket vethet fel egy „eretnek” szerző műveinek megléte, viszont teljes egészében beleillik az egri püspökség ezen időszakának rekatolizációs folyamataiba, hiszen Otrokocsi tökéletes példája volt a „tékozló fiú” megtérésének,⁷³ mivel az egyetlen igaz egyháznak a római katolikus egyházat tekintették, az utat tévesztett hívőt tehát oly örömmel fogadta vissza az Eklézsia, mint a hazatérő, eltévelyedett fiút az Atyja.

Erdődy természettudományok, elsősorban a klasszikus orvostudomány iránti érdeklődését bizonyító könyvek közül az antik orvoslást képviseli a *Liber Medicinalis Hypocraticus et Galenicus*. Ebben az időszakban még a hagyományos orvoslás módszereit tartották hitelesnek, melyet bizonyít a kórház- és gyógyszerház alapító egri püspök néhány

71 Uo., 300–326.

72 EÉL AV nr. 2804.

73 EÉL AV nr. 2804.; BITSKEY, *Erdődy Gábor... im.*, 27.

intézkedése. Erdődy Gábor egyik magánlevele beszámolt arról, hogy a püspök szíven viselte a polgárok egészségét, és a korszak szellemiségének és hitbéli meggyőződésének megfelelő „életmód-tanácsokkal” látta el őket. Nem javasolta számukra a túlzott gyümölcssevést, mely megbetegedéseket okozhat, hanem e helyett a fölösleg piaci eladását ajánlotta.⁷⁴ Viszont a betegek számára megfelelő mennyiségű borjúhús ellátását biztosította a mészárosokkal kötött 1729-es szerződés, mely előírta, hogy egész esztendő alatt „a tisztelendő irgalmas rendi testvéreknél” fekvő betegek számára a mészárosok minden héten elégséges borjúhúst kötelesek vágni.⁷⁵

Az építészet, festészet és a hadtudomány sem volt tehát idegen Erdődy érdeklődési körétől, a számos idevágó munka közül szembeűnik az olasz hadmérnök Giovanni Francesco Fiamelli kötete: *I quesiti militari* (Roma, 1606) címmel, melyet Bitskey István is kiemelt az egri püspök könyvjegyzékének bemutatásakor.⁷⁶ Azonban az Erdődy féle könyvek nem voltak kategorizálva, a 140 tételen belül csak a pozsonyi és az egri gyűjtemény anyaga lett különválasztva számos német (*liber germanicus*) és olasz (*liber italicus*) nyelvű kötettel. A könyvlistán feltüntetett művek ma jórészt megtalálhatók az Egri Főegyházmegyei Könyvtár állományában, de possessor bejegyzés hiányában csak valószínűsíthető, hogy a példányok azonosak az Erdődy által birtokoltakkal. A 18. században az egri kanonokok, teológiai tanárok és főpapok halála

74 „Minthogy ugy esset értessemre, hogy maid Kevés ház vagyon Egerben, á Kiben beteg nem találkoznok, talán ugy lehet, hogy ezen Sok betegségheteket egyedül csak az Gyümölcs és Sok Dinye okozza, Kívánván ezért Attjai gondviselésemtől, melyel visseltetém ezen Városhoz intenem Kegyelmeteket, hogy inkább az gyümölcsnek bé hozássát és az Piaczon való árultatássát váltsa meg, hogy Sem ételétül anyi számos Ember szemvedgyén.” Isten éltesse Sokáig ép egészségben Kegyelmeteket Pozsony, 16 aug 1728” Jelzete: MNL HML. V-1/d-3 Misc. 26. 1728.

75 „... oly szorgalmatos gongyok legyen hogy nem csak az Meltosagos úr eő Excellentiája itt letiben, hanem Egész Esztendő által leginkább az Tisztelendő Frater Misericórdianusoknál fekvő betegekre nézveis minden heten elégséges borjú húst vágni tartozni fognak.” Jelzete: MNL HML. XII-3/a/317. Fasc. E. 186. d. 156. 1729.

76 BITSKEY, Erdődy Gábor... im., 27.

után könyveiket a szeminárium örökölte, onnan pedig az Eszterházy-féle gyűjtés idején a püspöki bibliotékába kerültek.⁷⁷

Az Erdődy-féle könyvlistával ellentétben Kiss János könyvjegyzékét annak feljegyzője kategóriákra osztva készítette el. Eszerint az egri olvasókanonok könyveinek száma 263, melyeket a következő fogalomkörökbe csoportosítottak: teológiai; teológia, filozófia és orvostudomány; történelem; kánon- és polgárjog és politika. A teológia csoportban 56 mű található (melyekbe beleszámítottam a feltüntetett 23 aszkétikus irodalmat is), a teológia, filozófia, orvostudomány meghatározás alatt 76 írás volt felsorolva, a kánon- és polgárjog kategóriában 52, történelem címszó alatt 45 és politika témakör alatt 11 tétel szerepelt.⁷⁸

Összegzés

A Collegium Germanicum Hungaricum volt hallgatói Itáliából magukkal hozták az európai kultúrát, megismerték az itáliai művészetet, a kor tudományos ismereteit, elsajátították az ottani irodalmat, és hazatérve megszerzett tudásukkal gazdagították az egyházmegyét és hozzáláttak egy magasabb szintű papképzés alapjainak lerakásához.

A kiművelt alumnusok hazájukba visszatérve, az itáliai benyomásokat követve igyekeztek berendezni saját püspöki és hercegi udvaraikat, könyveket gyűjteni, külföldről, főként Itáliából művészeket: építészeket, festőket, zenészeket hívatni; itthon színházakat alapítani, pártolni az írókat, költőket, és továbbra is támogatni a tehetséges fiatalok itáliai stúdiumait.⁷⁹ Az egri püspökök tevékenysége, műveltsége és művészetpártolása nagy hatással volt

⁷⁷ Uo., 28.

⁷⁸ EÉL AV nr. 2804.

⁷⁹ SÁRKÖZY Péter, *Magyarok Rómában. Róma szerepe a 18. századi magyar kulturális megújulásban = Régi és új peregrináció Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II*, Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 866.

a városkép alakulására, melyből a 18. századi városmag nagy része meg is őrződött az utókor számára. A jelenlegi Széchenyi utcán (a 18. században Püspök- majd a 19. században Érsek utca) található épületek közül ekkor épül a Székesegyház, a Püspöki palota barokk szárnya, számos lakóház, köztük Giovanni Battista Carlone építőmester háza és a Cisztercita templom. Továbbhaladva a partak felé látható Herner serfőző mester kagylómotívumos háza (mai Kálvin ház), mellyel átellenben magasodik Carlone másik nagyszabású munkája, a kórház épülete.

A 18. századi főpapok sorában az első, az alapokat letevő és megszilárdító gróf Erdődy Gábor Antal (1715–1744), aki Egerbe csábította Giovanni Battista Carlone-t és elkezdte a város újjászervezését mind ideológiai mind pedig építészeti szempontból; őt követték Barkóczy Ferenc (1744–1761) és Eszterházy Károly (1761–1799) egri püspökök, akik felvirágoztatták és az oktatás, a tudomány, a kultúra és a könyvterjesztés központjává tették Eger városát.

A 18. század vezető magyar teológusai a római Collegium Germanicum et Hungaricum alumnusai voltak, akik tanulmányaikat befejezve hazatérésük után szinte kivétel nélkül magas főpapi beosztásban tevékenykedtek tovább. A Collegium volt hallgatói Itáliából magukkal hozták az európai kultúrát, megismerték az itáliai művészetet, a kor tudományos ismereteit, elsajátították az ottani irodalmat, és hazatérve megszerzett tudásukkal gazdagították az egyházmegyét és hozzáláttak egy magasabb szintű papképzés alapjainak lerakásához.

A korábbi viszontagságos idők (végvári harcok, török időszak, Rákóczi szabadságharc) után Eger városa is a fejlődés útjára lépett, ismét püspöki székhely lett, mely elsőként Gróf Erdődy Gábor Antal püspöksége alatt (1715-1744) indulhatott újra virágzásnak. Ehhez a nagyszabású munkához égető szükség volt papokra, így kezdetben nem volt idő alaposan kiképezni őket. 1718-ban az egri teológiai képzés két év alatt fejeződött be, ami 1725-től három évre bővült. A teológia tanulását bölcseleti tanításnak kellett megelőznie, melynek Arisztotelész volt a gerince és a teológiai oktatásban a scholastica theologia volt a középpont. Az egyháztudomány fejlődése hamar megkövetelte egy kánonjogi tanszék felállítását is, mert az egyházjog és erkölcs tanulmányozása felettből szükséges volt a papi pályán lévőknek. Egerben a kánonjogi katedrát Foglár György egri kanonok állította fel 1740-ben.

A teológiai és jogi képzés mellett megkezdődött az egri könyvállomány gyűjtése, Erdődy Gábor a teológiai témájú könyveken kívül természettudományos (főleg orvoslás), geográfiával, történelemmel és hadi tudománnyal foglalkozó műveket is megszerzett. A városkép is folyamatosan változott köszönhetően a püspök

tevékenységének és művészetpártolásának, aki főépítésze, Giovanni Battista Carlone terveivel újjá formálta a város arculatát.

#Collegium Germanicum et Hungaricum #Giovanni Battista Carlone

Abstract

Education and culture in the time of bishop Gábor Erdődy (1715–1744)

The leading theologists of the 18th century Hungary were part of the alumni of the Roman Collegium Germanicum et Hungaricum. After finishing their studies and returning home they continued their work in high pontifical positions, almost without an exception. The once students of the Collegium brought home the European culture from Italy, they familiarized with the Italian arts and the scientific knowledge of the age, they learnt about Italian literature, and returning home with all this knowledge they made the diocese educationally and culturally richer and also started laying down the foundations of a higher level clerical education.

After the hard times (fights at the border castles, the Turkish era, Rákóczi's war of independence) the city of Eger finally started developing. It once again became a bishop's seat and the first person to take that seat and coordinate the improvements was baron Gábor Antal Erdődy (1715–1744). To accomplish such grandiose work there was a great need for clerical staff, and as such there was no time to train them well in the beginning. In and from 1718 the theology education in Eger lasted only 2 years, which later (in 1725) was extended to 3. Theology studies (having scholastica theologia as its central topic) had to be preceded by philosophical studies (mainly based on Aristotle).

The development of theological studies soon required the establishment of a separate canon law department, since studying ecclesiastical law and ethics was prominent for those working as clergyman. The canon law cathedra in Eger was established by György Foglár in 1740.

Alongside the beginning of theological and law education, the establishment of a book collection of Eger has also started. Gábor Erdődy gathered not only theological books but also books of natural science (mainly medical), of geography, of history and of military science. Thanks to the works of the bishop – who was also a patron of arts – the facade of the city changed continuously. Based on the plans of the chief architect of the bishop, Giovanni Battista Carlone, the city was reformed.

#Collegium Germanicum et Hungaricum #Giovanni Battista Carlone

FODOR Zoltán

Eszterházy Károly Egyetem, Eger
Neveléstudományi Doktori Iskola
zoltan.fodor.0708@gmail.com

Pedagógiai kihívások és megoldások az Európai Iskolák Hálózatában működő egyik magyar szekcióban¹

Dolgozatomban a brüsszeli I. számú Európai Iskola és a benne 2004 óta működő magyar nyelvi szekció történetét és működését kívánom bemutatni különös tekintettel a hálózati és az intézményi rendszer összefüggéseinek feltárására, valamint a lehetséges fejlesztési területekre. Munkámat az Európai Iskolák Hálózatába kinevezett, pályájukat egy multikulturális környezetben folytató, sok tekintetben „újrakezdő” kollegáknak ajánlom, akik a törvényben meghatározott kiküldetési idejük megkezdésére készülnek.

A hazai és az európai oktatáspolitikai állásfoglalások hangsúlyozzák a társadalmi integráció szükségességét, azt az alapelvet, hogy speciális tulajdonság, illetve hátrányos helyzet miatt semmilyen csoport, illetve egyén ne kerüljön kirekesztett, hátrányos helyzetbe, ne érje megkülönböztetés az egyenlő életesély tekintetében. Ne kerüljenek hátrányos helyzetbe azok a gyermekek, akik a szülők hivatásából adódóan – akár többször is – országot és kultúrát váltva újabb és újabb oktatási és nevelési intézményben tanulnak, fejlődnek. Már itt megjegyzendő, hogy a szabad munkaerő-áramlás okán egyre nagyobb kihívás elé néz az Európai Iskolák Hálózata, mivel a következő években még inkább növekedni fog a szülői klientúra igénye egy Európában alkalmazható, harmoni-

¹ A tanulmány *„A tudomány ekként rajzolja világát” – Irodalom, nevelés és történelem módszerei* című tudományos tanácskozáson elhangzott azonos című előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28. – 2017. szeptember 29.

zált és alapjaiban egységes tantervre és nevelési célkitűzésekre építkező, ugyanakkor az anyanyelvű oktatást is biztosító iskolai intézményrendszerre. Ennek jelei kiváltképpen az elmúlt 5 évben erősödtek meg, így egyre több Európai Iskola nyílik Európa-szerte.

Az I. számú Európai Iskola (Brüsszel) egyike azon Európai Iskolák Hálózatahoz tartozó intézményeknek, amelyek az Európai Unióban dolgozók gyermekeinek nevelését vállalta föl elsődleges célként. Mindemellett van mód más tanulók bekapcsolódására is speciális és különleges feltételek teljesülése esetén (második és harmadik kategóriába sorolt tanulói státuszok, amelyek jellegzetességeiről a későbbiekben részletes kifejtés olvasható munkámban).

A Hálózat fenntartója közvetlenül az Európai Unió Oktatási Bizottsága, de közvetett módon az Európai Iskolák Statútumát aláíró tagországok kormányai is, illetve azok illetékes minisztériumai. A közvetlen szakmai felügyeletet így az Európai Unió Oktatási Bizottsága és az anyaország oktatásért felelős minisztériuma látja el. Magának a rendszernek a működtetése demokratikus keretek között, ugyanakkor hierarchikus rendben felépülő struktúrában valósul meg. A rendszer szabályozása több szinten, szintenként minden tagország bevonásával folyik.

Az Európai Iskolák és a velük kapcsolatos kihívások

Az Európai Iskolák rendszerének 65 éves története során a minőség-biztosításnak köszönhetően – a jelenleg 28 tagállam kormánydelegáltjai által jóváhagyott statútum alapján – a rendszer egészét érintő elemek alig változtak. Ennek ellenére az intézmények szintjén manifesztálódó struktúrák és folyamatok állandó változásban vannak, így elmondható, hogy *jelenleg* 6 országban 13 – úgynevezett I. típusú – iskola tagja eme hálózatnak.

Város	Ország	Alapítás	Első érettségi
Luxembourg I	Luxembourg	1953	1959
Brussels I	Belgium	1958	1964
Mol/Geel	Belgium	1960	1966
Varese	Italy	1960	1965
Karlsruhe	Germany	1962	1968
Bergen	The Netherlands	1963	1971
Brussels II	Belgium	1974	1982
Munich	Germany	1977	1984
Brussels III	Belgium	1999	2001
Alicante	Spain	2002	2006
Frankfurt	Germany	2002	2006
Luxembourg II	Luxembourg	2004	2013
Brussels IV	Belgium	2007	2017

Első intézményként Luxembourgban nyílt Európai Iskola 1953-ban, és ugyanitt volt az első érettségi vizsga is (BAC – The European Baccalaureate) 1959-ben. A II. és III. típusú iskolákból azonban egyre több alakul Európa-szerte (a teljesség igénye nélkül néhány példa: Bad Vilbel, Dunshaughlin, Helsinki, Heraklion, Den Haag, Manosque, Parma, Strasbourg, Tallinn). Mindegyik sajátos arculattal, eltérő kulturális háttérrel, de harmonizált pedagógiai célkitűzésekkel és tantervvel rendelkezik. Az I. típusú iskolákat az Európai Bizottság finanszírozza. Az Európai Iskolák fogalmát és azok funkcióit legtömörebben Jean Monnet adta meg, aki az EU alapjait lefektető francia politikusként, diplomataként, egyfajta pragmatikus internacionalista polihisztorként ezen iskolákat olyan intézményeknek tekintette, melyekben a „[gyermek] csecsemőkoruktól egymás mellett, a megosztó előítéletektől védve

nevelkednek”.² Több mint 60 évvel és több mint 50 ezer érettségivel (BAC) később már évente közel 24–25 ezer diák tanul ilyen intézményekben. A 2016/2017-es tanévben 26 691 diák tanult a felsorolt 14 iskolában. Még 2006 novemberében döntöttek az Európai Bizottság oktatási szakemberei ama reformok mellett, amelyek lehetővé tették, hogy az Európai Bizottság helyett az egyes tagállamok által fenntartott úgynevezett „II. típusú” iskolák is létrejöhessenek. Ezeket az iskolákat az EU intézményeiben dolgozó szülők arányában az Európai Bizottság részben továbbra is finanszírozza. Többnyire ama európai helyszíneken alakulnak az iskolák, ahol európai projektek, több ország, tagállam közös kutatási, termelési központja alakult ki. Most, a 2017 év végén, amikor az Európai Unió „középkorúvá” vált és a PISA-felmérések (Programme for International Student Assessment) szerint az európai nemzeti iskolák jelentős része nem megfelelő színvonalon működik, talán ideje lenne az oktatáskutatóknak átgondolni, hogy a nemzeti oktatási rendszerek megfelelő mobilitással és rugalmassággal vértetik-e fel a diákokat mind tudásban, mind a képességek alakításában, fejlesztésében. Elgondolkodtató, hogy talán ideje lenne egy európai szintű oktatási keretrendszert felépíteni... Véleményem szerint feltétlenül!

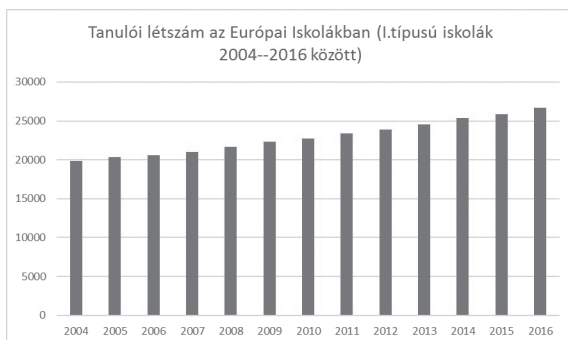
A tantervek nemzeti jellegzetességeit egy világos, korszerű és pedagógiai vonatkozásaiban jól alkalmazható európai alaptantervre alapozva szükséges megalkotni, amennyiben integrációink az európai politikai, társadalmi és gazdasági közösségekbe mélyülő tendenciát mutatnak és kiteljesednek. Valószínűleg e tanterv gyakorlati megalkotásának ideje még nem jött el, de a róla való gondolkodás fázisa már elkezdődött. A jelenkori Európai Iskolák Hálózatában (EIH) alkalmazott tanterv kiváló alap, amelyet a nyelvi-nemzeti szekciók kiegészítenek nemzeti sajátosságokkal is. A mi hazai oktatási rendszerünket sem érheti felkészületlenül egy ilyen kihívás. Egyre több tervezett és többé-kevésbé már kialakított és folyamatosan bővülő nemzetközi projekt valósul meg Magyarországon is, főleg a kutatás és fejlesztés területén. Ezek a projektek vonzzák a külföldi munkavállalókat hazánkba, akik családjukkal, gyer-

2 MONNET, Jean, *European Schools*, Elérhető: https://en.wikipedia.org/wiki/European_Schools (Letöltés dátuma: 2018. 05. 08.)

mekeikkel érkezhettek, érkeznek. Habár az USA és az EU nevükben hasonló uniót sejtetnek, mégis nyilvánvalóan más jellegű az Európai Unió lehetősége. Utóbbinak színesebb a multikulturális alapja, így minden, ami a kultúra része – és ezek között az oktatás primer hangsúlyt kap – csak átgondoltan, megfontoltan változtatható, vagyis nagyon lassan képes a változásra. Az amerikai típusú harmonizáció rövid idő alatt valósulhatott meg, hiszen az európaihoz képest a történelmi háttér és legfőképpen a nyelvi kultúra egysége biztosíthatta az alapot mindehhez. A mi Európánk más. Nehézkesen lépdel a demokrácia nagyon szövevényes és egyáltalán nem olcsó rendszerének útján, illetve a nemzetek sokszínűségében – néha a bábeli zűrzavarnak tűnő nyelvi kavalkádban is – törekszik maximálisan arra, hogy az eltérő történelmi és kulturális hátterek zökkenőmentesen integrálódjanak abba a közösségbe, melyet Európai Uniónak nevezünk, és társadalmi, politikai és gazdasági közösségünként kezelünk. Mindezeket túl, az Európai Iskolák hálózatának rendszerszintű megnyitása azt is lehetővé teszi, hogy egy kísérleti projekt keretében olyan oktatási intézményeknek is jóváhagyást adjanak, amelyekben nem(csak) az uniós alkalmazottak gyermekei tanulnak, viszont szintén az Európai Iskolák tantervét követik, aminek folytán úgynevezett III. típusú Európai Iskolákká válnak. Nagy valószínűséggel ezekre az intézményre hazánkban is szükség lesz a közeljövőben, hiszen a kilencéves diplomáciai kiküldetések folyamatosan lejárnak, így a gyermekek zökkenőmentes hazatérésükhöz és visszaintegrálódásukhoz a hazai közoktatásba, az ilyen típusú intézményre nagy feladat hárul majd.

Az első kihívás: a tanulói létszámváltozás

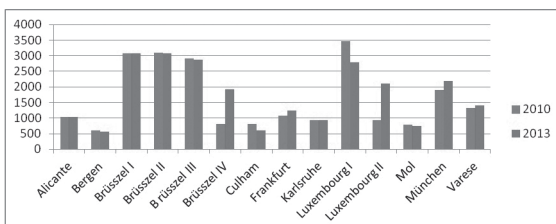
Az egyik legnagyobb kihívás az intézmények tanulólétszámának rohamos emelkedése. Ha csak az Európai Unió bővítését vesszük figyelembe, máris kézenfekvőnek tűnhet a populációs létszámváltozás oka. Valóban megállapítható, hogy a legnagyobb expanzió a 2004/2005-ös tanévtől jelentkezett. Hazánk is ekkor csatlakozott az Unióhoz. A létszámváltozás a 2004/2005-ös tanévtől a 2016/2017-es tanévig folyamatos emelkedést mutatva 34,3%-kal nőtt.

1. ábra: Tanulói létszámváltozás 2004 és 2016 között az Európai Iskolák Hálózatában, az I. típusú iskolákban

Forrás: a szerző sajátja a <https://www.eursc.eu/en/Office/reports-statistics> adatai alapján (Letöltés dátuma: 2018. 05. 08.)

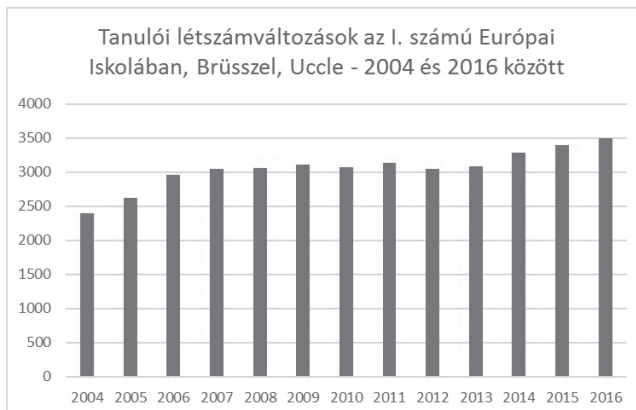
Ugyanakkor, ha csak három és fél tanévet tekintünk át (2010–2013), amelyekben még nem szerepel a 28. országgént csatlakozott Horvátország diákjainak száma, akkor is meglepő növekedést tapasztalhatunk. A 14 I. típusú Európai Iskola tanulólétszámait elemezve az alábbi megállapításokat tartom kiemelendőnek. 2013. november 15-i felmérés alapján az Európai Iskolák Hálózatában tanuló diákok létszáma 24 547 fő, azaz közel 2300 új tanuló csatlakozott a rendszerhez 2010 óta. Ez mintegy 7,7%-kal több a 2010 szeptemberében mért adatnál.

2. ábra: Tanulói létszámok változása 2010 és 2013 között a 14 I. típusú Európai Iskolában³

³ Facts and figures on the beginning of the 2013–2014 school year in the European Schools, Office of the Secretary-General of the European Schools, Board of Governors

A létszámváltozás szórása -25,65% és +138,81% között található. Ez a két szélsőérték strukturális változások eredményeként nyújtja meg a szórás spektrumát. A legnagyobb tanulólétszám a brüsszeli I. számú Európai Iskolában található, amely egy új helyszínnel bővülve (Berkendael) a 2016/2017-es tanévben 3498 gyermeket nevelt. Az alábbi két diagram az iskolai tanulólétszám változást mutatja mind összességében (3. ábra), mind pedig tagozati szintenként (4. ábra).

3. ábra: A brüsszeli I. számú Európai Iskola tanulói létszámváltozása 2004 és 2016 között

Forrás: a szerző sajátja a <https://www.eursc.eu/en/Office/reports-statistics> adatai alapján (Letöltés dátuma: 2018. 05. 08.)

A IV. számú brüsszeli intézmény beindulásával tehermentesítődött a maximális kapacitásra bővült uccle-i iskola (I. számú brüsszeli Európai Iskola). Ugyanakkor látható, hogy újabb létszámemelkedés jelent meg 2014-ben. Ezt a növekedést csak az új iskolai épület – jelenleg még ideiglenes – használata (Berkendael) teszi lehetővé.

of the European Schools; Ref: 2013-10-D-3-en-2, 2014, 8. Elérhető: <https://www.eursc.eu/Documents/2013-10-D-3-en-2.pdf> (Letöltés dátuma: 2018. 05. 08.)

4. ábra: A brüsszeli I. számú Európai Iskola tagozatainak létszámváltozása 2004 és 2016 között

Forrás: a szerző sajátja a <https://www.eursc.eu/en/Office/reports-statistics> adatai alapján (Letöltés dátuma: 2018. 05. 08.)

Mivel egész kontinensre kiterjedő rendszerről van szó, így szinte kiszámíthatatlan a beiskolázási trend. Természetesen becslések alapján a tendenciák megjósolhatók, de közel sem hasonlíthatók egy nemzeti iskola beiskolázási mutatóihoz, illetve azok előzetes felméréséhez. Még egy adott iskolában is valójában csak szeptemberben dőlnek el a végleges csoportlétszámok, gyermek-, illetve alkalmazotti létszámok, hiszen a megszűnő és újonnan létesített szerződések családok ezreit mozgatja Európa-szerte egyik országból a másikba. Az Európai Unió funkcionáriusai esetében mindezt fokozza az ötévente történő parlamenti választás is, hiszen sok esetben 40–50%-os tanulói cseréről, jelentős létszámváltozásról van szó. A terjeszkedő Európai Bizottság által is részben, vagy egészben finanszírozott szervezetek alkalmazotti expanziója tovább növeli az igényt az Európai Iskolákra. Természetes a járulékos elemek változása is. A pedagóguslétszám az első csengőszóig alkalmazkodik a végső tanulólétszámhoz, továbbá nem pedagógusként dolgozó gazdasági és egyéb kiszolgálói személyzet létszáma a törvényi előírásoknak megfelelően ugyan, de folyamatosan az aktuális tanulólétszámhoz igazodva formálódik.

„A XXI. század a multikulturális társadalmak időszeke” – írja Ludányi Ágnes.⁴ E kijelentést tükrözik a statisztikák és a tanulólétszámok tanulmányozásakor feltűnő a 3, 4, illetve 5 tizednyi „tanuló” megjelenése. Ennek oka, hogy az Európai Iskolák hálózatában egyre több a kettős és hármas állampolgárságú tanuló. Továbbá megemlítendő, hogy több mint 4% a nem Európából származó diákok számaránya (2013-ban összesen 1169 fő). Nemzetiséget tekintve a tanulók többsége 5 nemzethez sorolható a 2013-as adatok alapján – német (3398 fő), francia (3011 fő), olasz (2485 fő), belga (2329 fő), spanyol (2111 fő). Ez az 5 nemzet adja a tanulólétszám 46,31%-át. Vannak azonban 1% alatti létszámmal képviselt nemzetek is a tanulók között, így például a horvát (0,19%), ciprusi (0,13%), észt (0,93%), lett (0,88%), luxemburgi (0,87%), málta (0,29%), szlovák (0,94%), szlovén (0,52%).⁵ nemzetek többsége 1% és 8% közötti tanulói populációval vesz részt az Európai Iskolák Hálózatában. A nemzeti arányok közelítéssel ugyan, de követik az Európai Unióban és annak szervezeteiben kialakított nemzeti részvételi arányt. A multikulturális környezet hatalmas pedagógiai előnyt nyújt az oktatás és a nevelés során. Segíti a pedagógiai hatásokat, a nyelvi és kommunikációs fejlődést, valamint a tágabb szemléletű gondolkodásmód formálását is. Ugyanakkor a multikulturalitás fogalma és annak tartalma számos más aspektust is felvet.

„Erre a fogalomra lehet felvilágosult politikát alapozni olyan közösségek esetében, melyekben különböző etnikai és kulturális csoportok élnek egymás mellett és érintkeznek egymással, azt azonban nehéz elképzelni, hogyan válhatna a multikulturalitás és

4 LUDÁNYI Ágnes, *Inter- és multikulturális nevelés a pedagógusképzésben: Módszertani Kiadvány*. (Kompetencia-alapú programok elterjesztése a tanárképzésben 1), Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2007, 1, 3.

5 *Facts and figures on the beginning of the 2013–2014 school year in the European Schools*, Office of the Secretary-General of the European Schools, Board of Governors of the European Schools; Ref: 2013-10-D-3-en-2, 2014, 8. Elérhető: <https://www.eursec.eu/Documents/2013-10-D-3-en-2.pdf> (Letöltés dátuma: 2018. 05. 08.)

a multi-territorialitás egy olyan nép vagy olyan közösség kulturális öntudatának és fejlődésének az alapjává, mely egységesnek és egyedinek mutatkozva kívánja a többiektől megkülönböztetni magát.”⁶

E megkülönböztetés céljából az alsó tagozat (3–5 osztály) tekintetében a tanrendbe illesztve európai órán ismerkednek meg a tanulók a kulturális, természeti, gazdasági jellegzetességekkel. Ezeken az órákon az osztályformák felbomlanak, és egyes csoportokban tanulnak a gyermekek angol, német vagy francia nyelven. A felső tagozaton (középiskolában a 1–7. osztályokban) a tantárgyak nagy részét a második, vagy harmadik nyelven tanulják a gyermekek. Főként a 4. osztálytól kezdődően válik rendszeressé ez a tanrend. Hangsúlyozandó, hogy a tanórákon kívüli rendezvények segítik az európaiság ismereteinek elsajátítását és az európai polgári tudat mélyítését, a tudatosság kialakítását. Ugyanakkor észrevehető, hogy a kisebb létszámban képviselt nemzetek nem használják ki maximálisan az iskoláztatási lehetőséget az Európai Iskolák Hálózatán belül. Vannak országok – köztünk hazánk is – amelyeknek munkavállalói külföldön előnyben részesítik a helyi iskolarendszert az Európai Iskolákkal szemben. A szülők ezen döntésükkel rövid távú célként a nyelvtanulás intenzitását preferálják, megelégedve az anyanyelv és a hozzá kapcsolódó nemzeti tudáselemek hosszú távra szóló hasznosságáról. A jövőben feltétlenül hangsúlyozottabban kell iskoláinknak ezen előnyöket megjeleníteni és tudatosítani – főleg a már említett kisebb létszámmal képviselt nemzetek irányába.

Szervezeti, működési keretek

Az Európai Iskolák hálózatához tartozó intézményekben az oktatás időtartama 14 év. A kétéves óvodai nevelés (maternelle) ciklusát az ötéves alsó tagozat/általános iskola (primare) követi. A felső tagozat/

6 GHEORGHE, Nicolae – ACTON, Thomas, *A multikulturalitás problémái: kisebbségi, etnikai, nemzetiségi és emberi jogok*, Replika, 1996, 207. Elérhető: <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/2324/16gheor.htm> (Letöltés dátuma: 2018. 07. 22.)

középiskola 7 évfolyamos (secondaire) és érettségi vizsgával záródik. A tanulók rendszerbe lépése az oktatás bármelyik évfolyamára vonatkozóan lehetséges, amely összhangban van a nemzeti iskolai intézmény szintjével. Valamennyi európai iskola a székhelyük szerinti jogrendszerben elismert állami, önkormányzati iskolák státuszával, jogalanyiságával rendelkezik. Az oktatás nyelvi szekciókban folyik. Valamennyi iskola különböző összetételű nyelvi szekciókínálattal rendelkezik, természetesen a „klientúra” igényeinek megfelelően. Brüsszelben jelenleg 4 európai iskola működik, amelyek közül az I. számúban nyílt meg 2004-ben a magyar nyelvi szekció. Ugyanebben az évben a Luxembourgban is (II. számú Európai Iskola) csak óvodában és alsó tagozaton/általános iskolában indult el a magyar szekció. Vannak tagállamok, amelyek nem rendelkeznek nyelvi szekciókkal, viszont az anyanyelv és a nemzeti irodalom oktatását e szekcióval nem rendelkező tanulók számára is biztosítani kell (SWALS – students without language section). Iskolánkban máltai, ciprusi, bolgár, szlovén és román diákok is tanulnak. A brüsszeli I. számú Európai Iskolában 8 nyelvi szekció működik (angol, német, francia, spanyol, olasz, dán, lengyel és magyar). Ahogyan már említettem, a tanítás alapnyelve a szekció nyelve. Az alsó tagozat első évfolyamától kezdődik az első idegen nyelv tanulása. Ez egyfajta közvetítő vagy úgynevezett munkanyelvként szolgál minden tanuló számára. A „working languages” az európai iskolákban az angol, a német vagy a francia nyelv valamelyike kell, hogy legyen. Ez az a nyelv, amit ebben a nyelvi közegben anyanyelvi szinten sajátít el a tanuló a képzési idő folyamán. A második idegen nyelv a felső tagozat 2. osztályától (ami a magyar 7. évfolyamnak felel meg) indul intenzív képzésben. Ez a nyelv az Unió 28 tagállamának bármely hivatalos nyelve lehet. A felső tagozat 4. évfolyamától van mód a 3. idegen nyelv tanulására, ami az előzőhöz hasonlóan bármely európai hivatalos nyelv lehet. Ugyancsak ettől az évfolyamtól kezdődően a második, vagy éppen a harmadik idegennyelven tanulják a tanulók a készségtárgyakat is. Összességében három élő európai nyelv ismerete kötelező (az anyanyelvvvel együtt). Az anyanyelv és az idegen nyelvek intenzív tanulásának lehetősége eleve biztosítja a különböző kultúrákkal történő találkozást, ismerkedést. Mindezt jól egészíti

ki a napi szinten megvalósuló tanulótársi, osztálytársi és tanári kontaktus megélése, ami szintén a nyelv és a kultúra összhangjával szinergista módon hat az európaiságra és a soknyelvűségre. Mint látható, a nyelvi képzés és ezzel együtt a kulturális sokszínűség biztosítása prioritás és misszió is egyúttal.

Óvoda és alsó tagozat

A gyermekek életük 4. évében lehetnek az EIH rendszerében óvodások. Az óvodai nevelés vegyes életkorú csoportokban folyik szekciónként. Az óvodai csoport létszáma az iskolai osztályok létszámának megfelelően maximalizált (30 fő). Az óvodai nevelésben kiemelkedő szerep jut az anyanyelvi nevelés területének, a klasszikus gyermekmeséknek és gyermekzenei kultúra gyakorlásának. A hazai alkotások és a népmesék, a népzene, a néptánc is nagy jelentőséggel bír a nevelés e szakaszában. Az óvónő munkáját akár több asszisztens és szükség szerint fejlesztő pedagógus segíti.

A gyermek 6. életévének betöltésekor történik a beiskolázás. Az alsó tagozaton a tanórák alkalmazkodnak a fejlődéslélektani jellegzetességekhez. Ennek megfelelően az 1. és a 2. osztályok tanórái 30 percesek. A 45 perces tanórák a 3. évfolyamtól kezdődnek. Az alsó tagozaton tanítók kötelező óraszám 25,5 óra – 60 percekben számítva, azaz hivatalosan 1530 perc egy héten. Ebből a kötelező „percszámból” 150 perc az ebédeltetési és napi ügyeleti idő hetente. A tanító reggel 8 óra 15 perctől délután 15 óra 50 percgig van saját osztályával. Az osztályfőnök tanító: egy-két tárgyat kivéve (hittan, etika, „európaismeretek”) minden tárgyat ő oktat diákjainak. Ebben a szakaszban, évfolyamonkénti projektnapok szerveződnek valamennyi szekció számára. Az I. számú Európai Iskolában, Brüsszelben az 1. osztályban egy farmra mennek a tanulók, ahol 3 napot töltenek el a különböző háziállatok és ház körül termesztett növények megismerésével. A 2. osztályban a tanulók úgynevezett „tengeri iskolában” ismerik meg a tengerek élővilágát 4 napon keresztül. A 3. osztályban 5 napos erdei iskola van, amely során az erdők, mezők élővilágát ismerik meg a tanulók. A 4. évfolyamon sítábort szerveznek a

tanítók, majd az 5. osztályban az első idegen nyelvnek megfelelő nyelvi táborban vesznek részt a tanulók a célnyelv országában, nyelvi környezetében és kultúrájában. Ugyancsak a tantermek falain kívül szerveződnek különböző egyéb projektek, amelyek az egész alsó tagozatot érintik ugyan, de eltérő tartalmi szinttel, alkalmazkodva az életkorhoz. Így ismerkednek meg a tanulók az európai középkorral éppúgy, mint az emberré válás evolúciójának alapjaival. Ezek a projektek évről évre változó tartalmakkal, tematikával bírnak, amelyeket az alsó tagozatos tantestület tagjai, évfolyamszintű munkaközösségei dolgoznak ki és szerveznek meg. A kötelező órák között 3. osztálytól kezdődően heti 2 órában európaismeret jelenik meg. Ekkor a megszokott, szekció szerinti osztálykeretek felbomlanak, és új osztályok alakulnak teljesen vegyes nemzetiségű tanulókból. Ezek az órák is az életkori sajátosságoknak megfelelően adnak lehetőséget az európai kultúra, történelem, földrajz és élővilág megismerésére. A legváltozatosabb projektalapú tevékenységek egyszerre több tanuló kompetencia fejlesztésére alkalmasak, miközben az idegennyelvi kompetencia látványosan és eredményesen fejlődik.

A felső tagozat

A felső tagozat, vagy középiskola ciklusa 7 évig tart, és három nevelési szakaszra bontható. Az 1–3. évfolyamokon a tudományos megismerés (orientációs szakasz) folyamatának előkészítése folyik a tantárgyak tanítása során. A kötelező tanulói óraszám 32 óra hetente. Kiemelt módszertani eljárás a projekteken alapuló ismeretszerzés, a kooperatív csoportmunka és az egyéni érdeklődéseknek megfelelő irányultságok egyéni fejlesztése, segítése. A 4–5. évfolyamokon átmeneti időszakról beszélhetünk, amikor a diákok tudományos ismereteket sajátítanak el. A tanulók különböző szintű oktatást is választhatnak bizonyos tárgyakból érdeklődésüknek és képességeiknek megfelelően, de a heti óraszámuk minimum 31, maximum 35 óra lehet. Ismereteik és tudásuk szintjéről negyedéves és féléves vizsgák során tesznek tanúbizonyságot. Az 5. évfolyam végén harmonizált vizsgán, egy elkülönített vizsgahelyszínen vizsgáznak a tanulók minden tantárgyból. Ezeket a vizsgákat nem

a szaktanár, hanem az adott munkaközösség megbízott tagjai állítják össze. Ezek a vizsgák a tantárgy jellegétől függően 90–240 percesek. A harmadik szakasz a záró két év, azaz a 6–7. évfolyam, amikor a választott tantárgyak már kifejezik a pályaaorientációt is. Valamennyi európai iskolában minimum 15 féle tantárgyból választhatnak a tanulók. A kötelező heti időkeret ebben a szakaszban is 31–35 óra között lehet. Az emelt óraszámban tanult tárgyak magas tantervi követelményeket jelentenek, így ezek megválasztása a 6. évfolyamra kialakult készségek, képességek szintjétől nagymértékben függenek. Ugyancsak segíti a pályaaorientációt az 5. évfolyamtól kezdődően a „work experience” hagyománya, azaz a munkahelyi tapasztalatszerzés lehetősége, amikor a tanulók minden tanév végén, a nyári szünetben 1–2 hetet az általuk kiválasztott munkaterületen töltenek, ahol megismerik a munkavégzés jellegzetességeit. Az utolsó tanév egy egységes, központosított összeállított európai érettségivel záródik.

A legnagyobb magyar kihívás – nemzeti szekciónk jövője

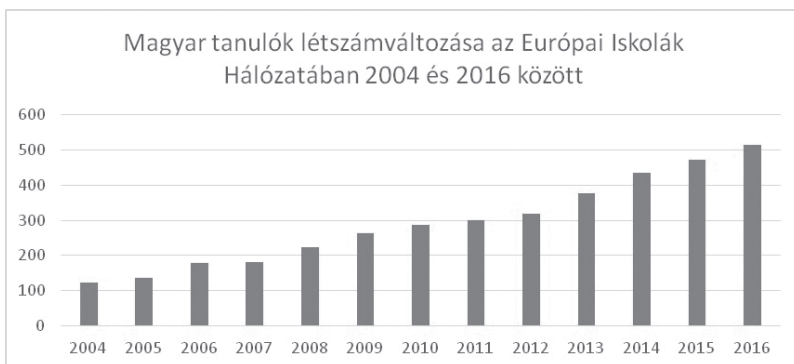
A rendszerben dolgozó pedagógusok legnagyobb kihívása saját nyelvi szekciójuk minőségének megtartása mellett, annak fejlesztése, sikeresebbé tétele. Az újonnan csatlakozó országok – mint Magyarország is – mindemellett gazdagítani is képesek a rendszert, annak multikulturális jellegét azzal, hogy megismertetik saját hagyományaikat, kultúrájukat, valamint pedagógiai módszertárukat. Mindenekelőtt azonban tisztázni szükséges a nemzeti szekció sikerességének kritériumait:

- legfontosabb tényező a tanulólétszám szinten tartása, vagy növelése;
- a klientúra vélt, vagy valós elégedetlenségéből adódó elvándorlás redukálása;
- a nemzeti szekció által szervezett nemzetközivé bővített projektek megvalósítása;
- a nemzeti szekción belül, a tanórán kívüli foglalkozások kialakítása, lebonyolítása.

Ahhoz, hogy mindez megvalósulhasson ismerni kell a szekció múltját és jelenét, valamint azon kitörési pontokat, erősségeket, amelyek mentén a további fejlesztés lehetséges.

A magyar szekció rövid története

A 2004/2005-ös tanévtől, tehát az első magyar nyelvi szekció indulása óta a magyar tanulók létszáma több mint megkétszereződött az Európai Iskolák Hálózatában.

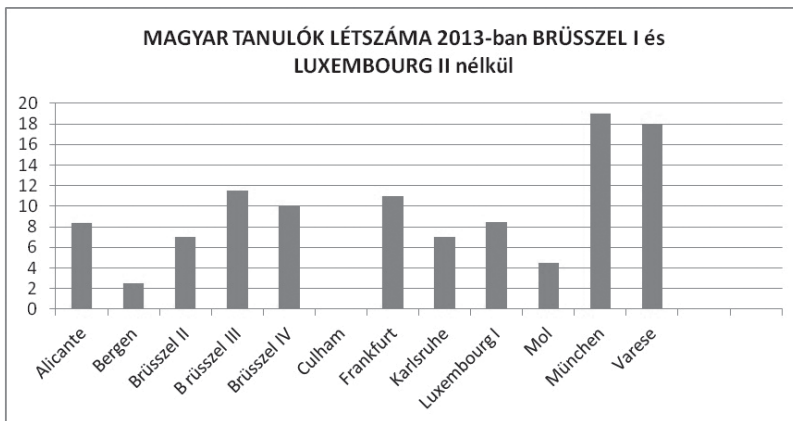

5. ábra: *A magyar tanulók létszámváltozása az EIH-ban 2004 és 2016 között*

Forrás: a szerző sajátja a <https://www.eursc.eu/en/Office/reports-statistics> adatai alapján (Letöltés dátuma: 2018. 05. 08.)

A 2013. novemberi 15-i felmérés alapján az Európai Iskolák Hálózatában 377 magyar gyermek tanult. E létszám 91,2%-a az 1. kategóriába, 2,4%-a a 2. kategóriába, míg 6,4%-a a 3. kategóriába sorolt tanuló.⁷

⁷ *Facts and figures on the beginning of the 2013–2014 school year in the European Schools*, Office of the Secretary-General of the European Schools, Board of Governors of the European Schools; Ref: 2013-10-D-3-en-2, 2014, 8. Elérhető: <https://www.eursc.eu/Documents/2013-10-D-3-en-2.pdf> (Letöltés dátuma: 2018. 05. 08.)

6. ábra: A magyar tanulók létszáma az Európai Iskolákban (Luxembourg II és Brüsszel I nélkül 2013-ban)

Forrás: a szerző sajátja a <https://www.eursc.eu/en/Office/reports-statistics> adatai alapján (Letöltés dátuma: 2018. 05. 08.)

Luxembourg II és Brüsszel I mellett további 12 iskolában vannak magyar tanulók. A legnagyobb számban Frankfurtban és Varesében tanulnak magyar nyelv és irodalmat. A felmérés időpontjában csak Culhamben nem tanult magyar diák. A két szekcióval rendelkező iskolát és a culhami intézményt leszámítva a magyar gyermekek SWALS tanulóként vesznek részt az oktatásban, így számukra az anyanyelvi oktatás (magyar irodalom és nyelvtan) az egyedüli kapocs az anyaországhoz. A többi tantárgyat valamely idegen nyelven sajátítják el. Az I. számú Brüsszeli Európai Iskola 126 fős magyar szekciója 2004. szeptemberében nyitotta meg a lehetőséget a Brüsszelbe akkreditált, illetve munkavállalóként delegált szülők gyermekei számára az anyanyelven történő oktatásra. Az elmúlt tizenkét év alatt közel megduplázódott a magyar szekció tanulói létszáma. Statisztikailag vannak további magyar családok, akiknek gyermekei beiskolázhatók lennének, de ezek azon családok, akik rövid időre tervezve úgy gondolják, hogy számukra egy

flamand, francia vagy amerikai iskola kedvezőbb lehetőséghez juttatja gyermeküket az idegen nyelv(ek) elsajátítása terén. Ahogy már említettem ez egy „kétélű” megközelítés. Hiszem ezt azért, mert a gyermekek „visszaintegrálódása” mindenképpen nehezebb ilyen módon, illetve azért is, mert így a szülők az anyanyelvi kultúra elemeinek megismerésétől az erre legmegfelelőbb életszakaszban fosztják meg gyermekeiket. Mivel azonban a szülő szabad döntése a meghatározó, így ez csak egy személyes vélemény marad.

Kezdetben, 2004 szeptembere és 2007 szeptembere között több esetben (alsó tagozaton, felsőben természetismeret tantárgyból, etikából és hittanból) vertikális csoportösszevonások történtek az alacsony osztálylétszám miatt (5–9 fős osztályok). Sokszor kirívóan nagy terhet jelentett ez a tanítók számára. Volt olyan pedagógus, aki két esztendőn keresztül három évfolyamot tanított egyidőben, egy tanteremben. Mintha megismételte volna magát a pedagógiatörténet, hiszen a régi falusi tanítók módszertanát kellett alkalmazni a tanóraszervezés praktikáihoz. Ugyanakkor ez a helyzet elengedhetetlen volt a szekció beindításához. A vertikális összevonás mellett kezdetben horizontális összevonások is történtek. Az alap és emelt szintű tárgyak tanterve ugyan eltérő, de az alacsony létszám miatt összevont csoportban kellett oktatni. 2007 szeptemberétől változott olyan mértékűre a szekció tanulólétszáma, hogy a normál csoportbontást minden évfolyamon meg lehetett valósítani. 2004-ben 1 óvónő, 2 tanító, 2 középiskolai tanár indította el a munkát. 2005-ben újabb 2 középiskolai tanár csatlakozott a kinevezett magyarországi tanárok közösségéhez. Ezt követően 2008-tól volt újabb tantestületi bővülés 3 tanítóval és 3 óraadóval, valamint 2 fejlesztőpedagógussal és 2 asszisztenssel. 2018-ban 23 pedagógus dolgozik szekciónkban. Ez a létszám állandósulni látszik, és teljesen kielégítő a napi feladatok ellátására a mára már 300 tanulót is meghaladó szekción belül. Kezdetben az újonnan csatlakozott országok tanárait és diákjait fürkésző szemek követték. Nekik nagyon hamar sikerült elismerést szerezni a kollégák, a szülők és az iskola közösségei körében egyaránt. A magyar szekció innovációi segítettek leginkább az Európai Iskolák Hálózatának második fő kihívását megvalósítani, nevezetesen az európai sokszínűség és multikulturalitás

jellegzetességeit bővíteni. Minden nemzeti szekció képviselteti magát az iskola különböző szervezeti szintjein. Így az óvodában és az általános iskolában, valamint a középiskolában is van egy-egy nemzeti képviselő kollégánk, aki főként az iskola pedagógiai tanácsának munkájában vesz részt; legfőképpen a tervezésben és a tanév előkészítésében, valamint a részfolyamatok ellenőrzésében tevékenykednek. Egy másik kollégánk a *Házirend* szerinti vétségek ügyében alkalmanként összeülő tanács tagja. Szakmailag kiemelkedőnek nevezhető, hogy több kolléga is kisebb-nagyobb nemzetközi munkaközösség vezetője, vagy évfolyamfelelős koordinátor. Alsó tagozaton matematika koordinátorunk, felső tagozaton természettudományos koordinátorunk van, míg ugyancsak felső tagozaton évfolyamfelelős tanácsadó-koordinátorunk is volt már (adviser). E hatalmas intézménynek órarendjét is magyar pedagógus állította össze 14 éven keresztül. A felsoroltak mind olyan szakmai sikerek, amelyekkel igen hamar meg is alapozódhatott szekciónk elismertsége. Itt jegyzem meg, hogy vannak Európai Iskolák, ahol az iskolavezetést is magyar pedagógusok látják el.

A magyar szekció kezdeményezései

Ahhoz, hogy egy nemzetközi közösségben hazánk új tagként megfelelően integrálódjon, szükség volt – és szükség lesz a későbbiekben is – tette kész, a szakmát magabiztosan kezelő, de a tanórán kívül is tenni kész tanárookra. E kritériumok alapján a 2004. és 2005. év során számos új, rendszerbe illeszthető innovatív projekttel jelentkezünk. Beindult a Math-camp⁸ és a Biocamp⁹. Először csak magyar diákokkal, később a többi szekció bevonásával szimpózium jellegű napot tartottunk 2005-ben a *Föld napja* címmel, a következő években pedig *Science*

8 Math-camp: Nemzetközi matematika tantárgyalapú évente ismétlődő diák-csereprogram az Európai Iskola és a Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikai Gimnázium és Kollégium diákjai között Jakab Tamás tanár úr irányításával.

9 Biocamp: Nemzetközi természettudományos tantárgyakon alapuló évente ismétlődő diák-csereprogram az Európai Iskola és a szolnoki Varga Katalin Gimnázium között Fodor Zoltán tanár úr és Dr. Krausz Krisztina tanárnő irányításával.

Festival elnevezéssel. Szerveztünk magyar írók művéből angol nyelvű dráma-bemutatót, és tartottunk délutánonként sportrendezvényeket. Minden évben március 15-ét iskolai ünnepé varázsoljuk, amelyen minden gyermekünk (óvodástól az érettségizőig) szereplőként vesz részt. Ez utóbbi program ismeretlen az Európai Iskolák Hálózatában. A nemzeti ünnepek ilyen formájú ünneplése nem kötelező, ezért nem is bevett gyakorlat, ugyanakkor egyre többen gondolkodnak a magyarhoz hasonló évenkénti ünnepi műsor szervezésén. Újonnan belépő kollégáink rövid helyzetértékelés után aktívan vetették bele magukat a szervezőmunkába, és jelentős, hiányt pótló rendezvényeket indítottak be, amelyek elemeiben a *Science Festival*hoz hasonlítanak, de számtalan új csoportmunka-elemet is tartalmazó, történelmi témájú programokat jelentenek magyar diákjaink számára. Ugyancsak hiánypótlónak mondható az a kolléga, aki a hazai tanulmányi versenyre motiválja és készíti fel diákjainkat – eredményesen. Egy ilyen nagyméretű rendszerben, azon belül is egy hatalmas intézményben minden innovációs lépés alaposan megtervezett folyamat elemekből kell, hogy felépüljön. Továbbá alapvető az is, hogy valamennyi résztvevő informált legyen, tehát a tájékoztatás mellett, illetve abban foglalva megfelelő cél-, eszköz- és folyamatismeret birtokába kerülhessen minden szekció minden érintett tagja (tanárok, szülők, diákok), valamint azon túl az érintett külső kapcsolattartó tagjai is. A következő részben erre vonatkozóan hozok példát (PDCA ciklus), mint a legtöbb esetben (szaktól függetlenül) az eredményesség érdekében alkalmazott módszert.

A Természettudományok ünnepe – Science Festival

A brüsszeli I. számú Európai Iskolában (EEB I) először 2005-ben a Föld napja alkalmából – az akkor még 126 fős – a magyar nyelvi szekció tanulóinak és tanárainak szerveződött Természettudományi Szimpózium tanulóink előadásából. Az akkori szervezés és lebonyolítás pozitív visszhangra talált mind a szekción belül, mind pedig más nyelvi szekciók tanárai között is. Ennek a visszacsatolásnak köszönhetően az iskola igazgatóságának – főként anyagi és erkölcsi – támogatásával évenként

megrendezésre kerül a helyi Science Festival, amelyen más nyelvi szekciók is előadják több hónapon keresztül végzett kutatásaikat, kísérleteiket a 3 fő munkanyelv (angol, francia, német) valamelyikén, illetve posztterekkel is kiállítják projektjüket az iskola tanulói és tanárai, illetve a szülők, ismerősök számára.

Az iskola pedagógiai filozófiájának megfelelően a lemaradók és speciális nevelési igényű (SNI – SEN, Special Educational Needs) tanulók felzárkóztatása mellett a tehetségek gondozása is kiemelt feladat, amit a minőségelvűség mentén kell megvalósítanunk. Így a tárgyalt természettudományi ismeretszerzést biztosító alkalom ezt célozza, nem kizárva az aktív, vagy passzív résztvételtől a lemaradókat és/vagy a SNI-tanulókat, ugyanakkor teret adva a kiemelkedő képességekkel rendelkezőknek. Ahhoz, hogy a pedagógiai cél megvalósuljon, számos tervezői, szervezői, projekteket felügyelő és vezetői munkára van szükség. Ezek számbavételéhez és a folyamat tökéletesítéséhez a 2010-es tanévtől kezdődően minden évben két alkalommal szervezünk munkaközösségi szinten (Integrated Science Department) „PDCA Cycle Session” alkalmat, amelyek arra hivatottak, hogy a célhoz vezető tervezett út alkalmasságvizsgálatával és módszeres végigjárásával elérjük pedagógiai eredményességünket, kitűzött céljainkat. Ennek megfelelően ezeken az alkalmakon leírjuk tevékenységünket, illetőleg kijelöljük annak céljait. Ezt követően megvalósítjuk a leírtakat, majd feljegyzéseket készítünk a végrehajtásról. A következő ülésen pedig leellenőrizzük a folyamatot, és az elkövetkező tanévre vonatkozóan tervet készítünk, ami tartalmazza a hibák kijavításának lépéseit, módszereit. Valamennyi újonnan létrehozott innovatív, tanórán kívüli, pedagógiai tevékenységünket eme ismert módszer alapján folytatjuk le.

Biocamp

A magyar szekció megalakulása óta minden évben megrendezésre kerül a „Biocamp” természettudományos diákcseraprogram. Ennek a projektnek szintén magyar kezdeményezésre alakult „Math-Camp” programja is évenként megvalósuló program az iskolában. A kétszer

ötnapos tematikus program során a természettudományok iránt érdeklődő tanulók számára olyan kísérleti programsort állítunk össze, melyeket jól felszerelt laboratóriumi körülmények között, csoportban és egyénileg végezhetnek el a diákok. A Magyarországon végzett kísérletek többsége a nemzeti sajátosságoknak megfelelően a felszíni és felszín alatti vizek biológiai, kémiai vizsgálatára épül, míg a belgiumi kísérletsor a szaporodás és genetika főként molekuláris szintű vizsgálataira alapoz. Kezdetben 12–13 fő vett részt az I. számú Európai Iskolából Brüsszelből, míg ugyanennyien a szolnoki Varga Katalin Gimnáziumból. A közös munkanyelv az angol, ami azt jelenti, hogy valamennyi protokoll és munkalap, valamint a csoportokon belüli használt közös nyelv az angol. Mára már 80 főt is meghaladja a résztvevők száma a két intézményből. A diákok és a szülők részéről is nagyon pozitív a projekt sikerességének megítélése. A „Biocamp” programja fokozatosan implantálódott az iskolai programok rendszeres éves listájába. A 2010-es tanévtől kezdődően az iskola 1500 euro támogatással finanszírozza, így vált az éves iskolai program részévé. A 2017/2018-as tanévben már két csoportot kellett szerveznünk (egy másik fogadó magyar iskolát is bevonva), mivel főként angol, német és olasz részről különösen nagymértékben megnőtt az érdeklődő tanulók létszáma. Természetesen a projekt bevezetése is lépésenként és fokozatosan építkezve történt. Dán és spanyol szervezői is voltak már ennek a magyar–belga, tantárgyhoz kötődő, szakmai csereprogramnak. Ez utóbbi tény azért is fontos, mivel a program folytonosságát a hagyományozódásnak csupán e formája biztosíthatja a folyamatosan változó tanári összetétel mellett.

Összegzés

Az Európai Iskolák Hálózatának több mint hatvanéves múltja és a jelen kihívásai előrevetítik a rendszer szélesítésének szükségességét, új iskolák alapításával többek között Magyarországon is. A társadalmi mobilitás, az európaiság és az európai polgári tudat erősödése egyre inkább előhívja az egységes iskoláztatás szükségességét, amely egyúttal biztosítja az anyanyelv stabil ismeretét és az azon történő nemzeti és

európai alapismeretek elsajátítását is. Jellegénél fogva ez a rendszer kiválóan erősíti a multikulturális szemlélet formálódását, a kreativitást, a soknyelvűséget és a sokféle integrációs folyamatot.

Ebben a rendszerben a magyar szekció tanárainak a nemzeti alapértékek rendszerbe való beépítése mellett, a szekció közösségének építése és hagyományainak megalapozása is szükséges szakmai kihívást jelent. A szekcióba bekerülő új munkavállalók mentori segítséggel áttekintik a rendszer szerkezetét és működési hierarchiáját annak érdekében, hogy elképzeléseiket minél gyorsabban és könnyebben megvalósíthassák.

Véleményem szerint az elkövetkezendő évtizedben Magyarországon is létrejön egy Európai Iskola, melynek kialakításához, rendszerének és szervezeti rendjének kidolgozásához feltétlenül szükséges a rendszerben dolgozók ismeretének és tapasztalatának felhasználása.

Absztrakt
Pedagógiai kihívások és megoldások
az Európai Iskolák Hálózatában működő egyik magyar szekcióban

Az Európai Iskolák hálózatát az Európai Unió tagállamainak kormányai tartják fenn és igazgatják. Ezen intézmények alapvető küldetesként biztosítják az óvodai, általános és középiskolai többnyelvű és multikulturális oktatást és nevelést azoknak a gyermekeknek, akik szülei hivatalosan kiküldött munkavállalók az Európai Unió (EU) és az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének (NATO) valamelyik intézményében. Jelenleg 13 Európai Iskola működik hat európai országban, közel 27 ezer tanulóval. Ezekben az iskolákban az oktatás többségében anyanyelven folyik segítve ezzel a jól megalapozott ismeretszerzést. Ebben a tanulmányban bemutatom a brüsszeli I. számú Európai Iskola magyar szekciójának rövid történetét 2004-től kezdődően és kiemelem azokat a pedagógiai kihívásokat és újításokat melyeket az itt dolgozó pedagógusok végeznek. Ezen tanulmány egyfajta rövid útravaló a frissen kinevezett pedagógusoknak, akik éppen arra készülnek, hogy pályájukat egy új országban, új tanterv és tanmenet alapján „újrakezdjék” egy multikulturális szakmai környezetben. A magyar szekciónak 13 éven át voltam tagja ebben a nemzetközi iskolában és így az évek során felhalmozott – az iskolai összetartozást erősítő – innovációk bemutatása is célom jelen munkámban.

#Európai Iskolák hálózata #innovációk

Abstract
Pedagogical challenges and solutions
in the Hungarian section of the European School Network

The network of European Schools are official educational establishments financed and controlled jointly by the governments of the Member States of the European Union. The mission of the European Schools is to provide a multilingual and multicultural education for nursery, primary and secondary level pupils whose parents are working as officially detached experts, administrators or député for the European Union (EU) or North Atlantic Treaty Organization (NATO). There are currently 13 European Schools in six European countries, with a total of approximately 27000 pupils on roll. In these institutions the basic education is given in the pupil's mother tongue to be safeguarded in several subjects. In this present treatise I am introducing the short history and the present functioning of the Hungarian section within the European School of Brussels I that was established in 2004 and highlighting the major educational challenges as well as several innovations of this section whose teachers and educators are currently working there. This treatise is a kind of short vade-mecum for all those freshly detached educators who are preparing to re-start their career in a new country, with absolutely new curriculum and syllabi in a multicultural environment. As a former teacher for 13 years of this national community within this international medium I also submit several local innovations intensifying togetherness of the entire school population.

#network of European Schools # innovations

FÜLEP Ádám

Eszterházy Károly Egyetem, Eger

Neveléstudományi Doktori Iskola, III. évfolyamos hallgató

Tittel Pál Könyvtár, Eger, szaktájékoztató

fulep.adam@uni-eszterhazy.hu

A 20. századi magyar felsőoktatási könyvtárosképzés helye a neveléstörténetben¹

A magyarországi könyvtárosképzés kezdetei a 20. század első felében

A könyvtárosok felsőoktatási, egyetemi szintű képzése megszervezésének szükségességét hazai művelődés- és könyvtárpolitikusok egész sora megfogalmazta már a 19. század végétől kezdődően. Közülük elsősorban György Aladár (1855–1906), Szabó Ervin (1877–1918), Gyalui Farkas (1866–1952), Gulyás Pál (1881–1963) és Fitz József (1888–1964) voltak a legjelentősebbek, akik írásaikban szorgalmazták a könyvtárosok egyetemi szakképzésének életre hívását. Elgondolásait és javaslatait – melyek egy része a Magyar Könyvszemlében² és a Könyvtári Szemlében látott napvilágot – azonban a dualizmus és a két világháború korszakában még nem sikerült megvalósítani, ugyanis nem tudták megnyerni hozzájuk sem az aktuális kormányok, sem pedig az egyetemek támogatását és segítő hozzáállását. Magyarországon a kapi-

 1 AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-17-3 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT. A tanulmány „A tudomány ekként rajzolja világát” – Irodalom, nevelés és történelem metszetei című tudományos tanácskozáson elhangzott azonos című előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28. - 2017. szeptember 29.

2 Czövek Zoltán, *Az egyetemi könyvtárosképzés megindulása Magyarországon*, Training and practice, 3-4(2010), 8., 21-42. és Kovács Máté, *Az egyetemi könyvtárosképzés két évtizedes fejlődése és fő kérdései* = *Könyvtártudományi tanulmányok*, szerk. Kovács Máté, Rácz Aranka, Bp., NPI, 1970, 9-130.

talizmus korszakában a könyvtárosok képzésének elindítására ezért csak alacsonyabb, illetve nem rendszeresített formában volt lehetőség, amely időnként tartott szakvizsgák és szaktanfolyamok rendszerét jelentette.³

A szakvizsgák, szaktanfolyamok és magántanári előadások rendszere

Hazánkban a könyvtárosképzést elsőként szakvizsgák és szaktanfolyamok keretében szervezték meg a 19. század végén, illetve a 20. század első felében. A szakvizsgák kötelező letételét a könyvtárosok számára legkorábban a Budapesti Tudományegyetem⁴ könyvtárában, az Egyetemi Könyvtárban rendszeresítették, már 1874-től,⁵ amelyet Szabó Ervin (1877–1918) elgondolásai alapján az 1903-ban alapított Fővárosi Könyvtárban⁶ 1916-ban indított tanfolyami szakvizsgarendszer követett. A szakvizsgák után a könyvtárosképzés második formáját a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa (MKOT) által életre hívott könyvtárosi szaktanfolyamok rendszere jelentette, melynek keretében 1898 és 1913 között hét tanfolyamot is indítottak. Ezeken a tanfolyamokon a kétféle közgyűjteményben, vagyis a könyvtárakban és levéltárakban alkalmazandó könyvtárosi és levéltárosi ismeretek alapjait közvetítették. Az MKOT szervezésében elsőként életre hívott könyvtárosi szaktanfolyam tematikájának csomópontjait a paleográfia (írástörténet), könyvismeret (bibliológia) és könyvleírás (bibliográfia) tantárgyai alkották, amelyben tehát a történetiség kapott nagyobb hangsúlyt a gyakorlattal szemben.⁷

3 Kovács, *i. m.*, 9-130.

4 A Budapesti Tudományegyetem (1873-1921), mely később a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem (1921-1950), 1950-től pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetem nevet viseli. Forrás: Eötvös Loránd Tudományegyetem, *Az Egyetem története* [online] = <https://www.elte.hu/content/az-egyetem-tortenete.t.4?m=18> [letöltve: 2018.01.03.]

5 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond 210/121/1. Kovács Máté, *A könyvtárosképzés helyzete és főbb problémái*.

6 Mai nevét – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – 1946-ban vette fel Szabó Ervin társadalomtudósról, a könyvtár egyik első munkatársáról. Forrás: Szabó Ervin Könyvtár, *A könyvtár története* [online] = http://www.fsze.hu/rolunk/tortenet/?article_hid=2302 [letöltve: 2018.01.04.]

7 POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella, *A hazai könyvtáros tanfolyamok vázlatos története a régi*

A Magyar Tanácsköztársaság vitte előre az ügyet: a könyvtárügy irányításáért felelős – így a könyvtárosképzés megszervezéséért is felelős – szervezet felállítása mellett ugyanis egy könyvtárosiskola létrehozását is indítványozták. A tervezet eredményeként a Budapesti Tudományegyetemen 1919-ben szerveztek szakképzést, szintén tanfolyami keretek között, amely két hónapos könyvtári tanfolyamot „a jövőben tudományos szakkönyvtárosképzéssel egyetemben az egyetemi oktatás egy tagozata gyanánt”⁸ három féléves, vagyis másfél éves időtartamú önálló szakká tervezték továbbfejleszteni.⁹ Ezen első kezdeményezés létjogosultságát három évvel később az 1922-es XIX. törvény erősítette meg a „könyvtárnoki, levéltárnoki és múzeumi tisztviselői gyakorlati tanfolyam és szakvizsga” létesítésével, amely már előírta a könyvtárosok szakképzésének intézményes megoldását, megvalósításáról azonban nem maradtak fent nyomok.¹⁰

A törvény értelmében a vallás- és közoktatásügyi miniszter a könyvtárnoki, levéltárnoki és múzeumi tudományos tisztviselői számára az intézetek személyzetének és gyűjteményeinek felhasználásával, valamint az intézetek kötelékén kívül álló szakemberek bevonásával gyakorlati tanfolyamok szervezésére és szakvizsgálatok rendszeresítésére adott lehetőséget. A törvény kimondta, hogy annak életbelépte előtt három évvel, s azt követően alkalmazott tudományos tisztviselők kötelesek a számukra indított tanfolyamot látogatni és azon záróvizsgát – amely egyben a gyakorlati szakvizsgát is jelenti – sikeresen letenni. „Aki e kötelességnek két év alatt nem felel meg, a szolgálatból elbocsátandó.” – zárta a törvény 6. paragrafusát.¹¹

századfordulótól a Rákosi-korszakig, Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 25(2016), 5., 14-31.

8 Kovács Máté, *Az egyetemi könyvtárosképzés két évtizedes fejlődése és fő kérdései = Könyvtártudományi tanulmányok*, szerk. Kovács Máté, Rácz Aranka, Bp., NPI, 1970, 9-130. p. 11. (a vonatkozó irodalom a végjegyzetben: p. 112.)

9 Kovács, *i. m.*, 9-130.

10 Az 1922. évi XIX. t. c. 6. § [online] = <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92200019.TV&targetdate=&printTitle=1922.+%C3%A9vi+XIX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> [letöltve: 2018.05.14.] és Kovács, *i. m.*, 9-130.

11 Az 1922. évi XIX. t. c. 6. § [online] = <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92200019.TV&targetdate=&printTitle=1922.+%C3%A9vi+XIX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> [letöltve: 2018.05.14.]

1928-ban, a Nemzeti Múzeum igazgatója, – a későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszter¹² – Hóman Bálint (1885–1953) megbízást adott ki Gulyás Pálnak a tudományos könyvtárakban dolgozó könyvtárosok részére egy vizsgatervezet összeállítására, amelynek részbeni eredményeként, az összeállítás anyagának felhasználásával az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ még abban az évben könyvtárosképző tanfolyamot indított.¹³

Ezen képzéseket az 1935-ben alapított Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete által szervezett két, kísérleti és hiánypótló jelleggel elindított¹⁴ szaktanfolyam követte, 1937-ben. A két egyesületi könyvtárosképző tanfolyamon a szakemberekből álló előadói kör – köztük Gulyás Pál és Fitz József – tizenöt téma köré csoportosítva 100 elméleti és 125 gyakorlati órát tartott elsőként 82, majd 29 résztvevőnek. Közülük a képzés teljesítésével az első tanfolyamon 70-en, majd a másodikon pedig 21-en szereztek képesítő bizonyítványt.¹⁵ A hallgatók aktivitását és érdeklődését mutatja, hogy még az első egyesületi tanfolyam évében kiadták kéziratként tíz témakör anyagának is az összefoglaló vázlatát.¹⁶ A szaktanfolyamokon elsősorban az akkori nagy, főként társadalomtudományi főgyűjtőkörű, illetve a nagyobb közművelődési (városi) könyvtárak igényeit és szükségait vették figyelembe. Ennek megfelelően a leghangsúlyosabban a történeti tárgyakat – úgy, mint az írástörténet, könyv- és könyvtártörténet – oktatták; a könyvismeret (bibliológia) és a könyvleírás (bibliográfia) szűkebb kereteket kapott.¹⁷

12 Uo.

13 CZÖVEK, *i. m.*, 21–42.

14 A könyvtárosképzés a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének alapszabálya, és az egyesület első elnöke, Fitz József programadó elnöki beszéde nyomán. Forrás: BISZTRAY Gyula, *A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete* = Az MKLE évkönyve I. 1935–37, Bp. 1937., 35–36; POGÁNY György, *Fitz József élete és munkássága, 3. : könyvszakértői és társadalmi tevékenysége 1920-tól 1945-ig*, Könyvtáros, 37(1987), 12., 737–745.

15 BÉNYEI Miklós, *Az Egyesület történelmi útja = A Magyar Könyvtárosok Egyesületének története, 1935–2009*, szerk. Bényei Miklós, Bp., MKE, 2011., 9–64.

16 *Könyvtári előadások : az 1937. évi február 1. - márc. 23. közt tartott könyvtárosképző tanfolyam előadásainak összefoglaló vázlata : kéziratként*, kiad. a tanfolyam hallgatói, Bp., Diószegi Lehel, 1937.

17 CZÖVEK, *i. m.*, 21–42. és KOVÁCS, *i. m.*, 9–130.

A szaktanfolyamokkal egy időben a könyvtárosok képzése az egyetemeken is egyre inkább helyet kapott, amely a kezdetekben magántanári előadások keretében működött; ez azonban még nem jelentett formálisan is megszervezett, tanszékeken működő egyetemi szakképzést.

Az első ilyen rendszeresítése Gyalui Farkas nevéhez köthető, aki a könyvtártudomány első hazai magántanáraként 1901 és 1918 között a Kolozsvári Egyetemen tartott előadásokat: kurzusait a szűk két évtized alatt 1000-nél is többen hallgatták.¹⁸ Őt a Budapesti Tudományegyetemen Gulyás Pál követte, aki az Egyetem 1919-ben indított első könyvtári szaktanfolyamát megelőzően öt évvel, már 1914-től előadások formájában könyvtártant tanított a hallgatóságnak. Magántanárként a későbbiekben, 1930-tól a Debreceni Egyetemen Nyireő István (1893–1977) könyvtártudományból, 1932-től a Pécsi Tudományegyetemen Fitz József könyvismeretből és könyvtártanból, 1933-tól pedig szintén a Pécsi Tudományegyetemen Máté Károly (1896–1987) sajtótörténetből tartott előadásokat.¹⁹

Összességében megállapíthatjuk, hogy Gyalui Farkas magántanári kinevezésével megindult a könyv-, könyvtár- és sajtótörténeti, valamint bibliográfiai ismereteknek a hazai egyetemeken történő megjelenése.²⁰ „Mindez azonban szükségmegoldás volt, hiszen a fejlett külföldi országokban ekkor már évtizedek óta felsőfokon az egyetemeken,²¹ középszinten pedig külön szakintézményekben képezték a könyvtárak dolgozóit.”²²

18 POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella, *A könyvtár szakos képzés megszervezése a hazai felsőoktatásban*, Könyv és Nevelés, 18(2016), 1., 9-39.

19 CZÖVEK, *i. m.*, 21-42. és KOVÁCS, *i. m.*, 9-130.

20 *Uo.*

21 Csak néhányat említve közülük, 1821 – Franciaországban, 1880 – Anglia, 1886 – Németország, 1887 – Amerikai Egyesült Államok, 1891 – Olaszország. Ezeket a képzéseket az egyetemeken szervezték meg, elsősorban azért, hogy a muzeális könyvtári gyűjtemények, mint a kéziratár, az ősnymtatványok vagy más régi és ritka művek tárai számára képezzenek felsőszintű szakembereket. Később azonban szükségessé vált a közművelődési és középszintű könyvtárosok képzésének az elindítása is, amit az akkori felfogás szerint az egyetemek falain kívül és alacsonyabb szinten, külön erre a célra indított rövidebb-hosszabb szaktanfolyamokon tettek elérhetővé. Forrás: KOVÁCS, *i. m.*, 9-130.

22 Országos Széchényi Könyvtár Kéziratár, Fond 210/121/1. Kovács Máté, *A könyvtárosképzés helyzete és főbb problémái*.

*A hazai felsőoktatási könyvtárosképzés intézményesülése
a 20. század derekától*

A fejlődés következő szakaszában a könyvtárosok képzése nálunk is intézményessé vált; az 1948/49-es tanév második félévében indult meg a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen²³ immáron önálló egyetemi szakként, ötéves képzési időben. Ez Varjas Béla (1911–1985) nevéhez fűződik, az ő irányításával kezdődött meg az oktatás, aki ebben az időben (1949–1957) az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója volt. Fontos momentum, hogy az indulás idején a könyvtárosképzésnek még nem volt önálló, szervezett tanszéke, amelyről gyakorlatilag csak 1951 után beszélhetünk. Varjas Béla így a könyvtárosképzést tanszékvezetői és egyetemi tanári kinevezés és cím nélkül indította el.²⁴ Tanszékvezetői munkáját, így a tanszék első éveinek jellegét is az irodalomtörtéti nézőpont határozta meg, hiszen a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem magyar-német szakán 1934-ben végzett okleveles bölcsészként. Az előadásokat és gyakorlatokat Varjas Béla mellett még a budapesti nagykönyvtárak, közülük is „elsősorban a nemzeti könyvtár, s ... az Egyetemi és Fővárosi Könyvtár vezető munkatársai tartották”²⁵ – ahogyan azt Fülöp Géza (1928–1998) Haraszthy Gyuláról (1910–1990), a tanszék 1951 és 1954 közötti vezetőjéről írt visszaemlékezésében olvashatjuk.

A szak elindítását a Magyar Köztársaság kormányának 260/1949. számú rendelete mondta ki, amelynek értelmében a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem újonnan megszervezett bölcsészettu-

23 A Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem (1921-1950) a Budapesti Tudományegyetem (1873-1921) jogutódja, amely 1950-ben vette fel az Eötvös Loránd Tudományegyetem nevet. Forrás: Eötvös Loránd Tudományegyetem, *Az Egyetem története* [online] = <https://www.elte.hu/content/az-egyetem-tortenete.t.4?m=18> [letöltve: 2018.01.03.]

24 SEBESTYÉN György, *Az alapítás = Az egyetemi könyvtárosképzés ötven éve: Az ELTE Könyvtártudományi Tanszékének rövid története*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2001, 31-50.

25 FÜLÖP Géza, *Haraszthy Gyula a tanító és a példaadó*, Könyvtári Figyelő, 36(1990), 1-2, 14.

dományi karán könyvtárosi képesítést lehet elnyerni.²⁶

A kezdetekben megfogalmazott szándékok szerint olyan könyvtári és tájékoztatási szakemberek képzése volt a cél, akik felkészültek „a különböző könyvtár típusok és tájékoztatási intézmények felsőfokú képzettséget igénylő munkaköreinek ellátására.”²⁷ Kiemelt területként kezelték a művelődésügyi, művelődéspolitikai kérdésekben való jártasságot, valamint az önálló ítéletalkotás képességének meglétét és fejlesztését. A kettős felkészültséggel szembeni elvárás az volt, hogy azt „a társadalom általános és szakmai műveltségének emelése, a tudományos kutatás szolgálata érdekében hasznosítani tudják.”²⁸

Az egyetemi szakképzés elindításával egy régen kialakult hiányt és egyre inkább sürgető igényt igyekeztek pótolni. Ezt korábban művelődés- és könyvtárpolitikuskaink egész sora szorgalmazta. Franciaországhoz képest tehát több mint egy évszázados, más fejlettebb országokhoz viszonyítva csaknem hét-nyolc évtizedes, a Szovjetunióhoz képest pedig három évtizedes késéssel következett be, a szomszédos országokkal azonban egy időben.²⁹

Ebben az intézményesülési időszakban, 1949-től 1963-ig tehát alig több, mint egy évtized alatt létrejöttek a könyvtárosképzés mai intézményei.³⁰ Felsőszinten a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen, illetve átmenetileg a Pedagógiai Főiskolán, középszinten pedig egyes könyvtárakban szaktanfolyamokon, valamint két tanítóképző intézetben (Debrecenben és Szombathelyen). Mindezek megalakulásától 1966 júniusáig felsőszinten több mint 1150 hallgató szerzett diplomát

26 *A Magyar Köztársaság kormányának 260/1949. Korm. számú rendelete az egyetemi bölcsészettudományi és természettudományi képzés újjászervezése tárgyában*, 2. §, Közn. 3(1949),1.

27 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond 210/103/1. Kovács Máté, *A könyvtár szak tanterve*.

28 *Uo.*

29 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond 210/121/1. Kovács Máté, *A könyvtárosképzés helyzete és főbb problémái*.

30 *A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 2042/13/1952 sz. határozata a könyvtárügy fejlesztéséről*, Könyvbarát, 6(1951), 21-22. és *A népművelési miniszter 8720-2-33/1952. Np. M. sz. utasítása a könyvtárügy fejlesztéséről szóló 2042/13/1952.sz. minisztertanácsi határozat végrehajtásáról*, Népm. Közl., 1952, 59-60.

könyvtáros szakon, és 460 hallgató folytatta még tanulmányait ebben az évben. Középszinten pedig – szintén ugyaneddig – 1350 fő végzett, és 800-an tanultak még folytatólagosan. A tanulmányi rend az elmúlt másfél évtized alatt többször változott, és a hallgatói létszám is erősen ingadozott. A képzés akkori és jövőbeli helyzetével kapcsolatos legfőbb kérdések azok voltak, hogy rendszere kialakultnak, illetve a meglévő alapokon tovább alakíthatónak tekinthető-e, valamint, hogy a vele szemben támasztott társadalmi követelményeknek miként lehetne jobban megfeleltetni.

A felsőoktatási könyvtárosképzés tekintetében is fontos momentum, hogy a muzeális és közgyűjtemények mellett újabb könyvtárak, könyvtártípusok, szakrészlegek és munkakörök kezdtek formálódni. Ez a folyamat természetesen hozta magával a szakképzés differenciálódásának igényét, külföldön és hazánkban egyaránt. A könyvtárakban növekvő állomány és forgalom mellett – szerencsés módon – a képzésben résztvevők létszáma is emelkedett, aminek eredményeként a mindennapi, egyre sokrétűbb feladatok megfelelő elvégzéséhez a munkamegosztás is fokozatosan kialakulhatott. Megjelent az a gyakorlat, hogy a munkaköröket szintenként specializálni kezdték, ami azt jelentette, hogy a könyvtárak a munkakörök szerint, az elvégzendő részmunkák jellegével és színvonalával arányos felsőszintű, középszintű és alapszintű végzettséggel rendelkező munkatársakat igyekeztek alkalmazni a gazdaságosabb és eredményesebb munka érdekében. Mindezekkel párhuzamosan egyre inkább szükségessé vált, hogy a szakképzettség egyes szintjein belül az elsajátítandó ismeretek körét egy bizonyos mértékig specializálják, az egyes könyvtártípusoknak, illetve munkaköröknek megfelelően, egyre inkább igény lett ugyanis a munkakörök ellátásához kapcsolódó, többretegű felkészültség.³¹

31 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond 210/121/1. Kovács Máté, *A könyvtárosképzés helyzete és főbb problémái*.

*A magyarországi felsőoktatási könyvtárosképzés kialakulásának
neveléstörténeti vonatkozásai*

A magyarországi könyvtárosképzés 1949-ben megvalósult felsőoktatási, egyetemi szintű elindítását megelőző években és évtizedben számos változás következett be a hazai felsőoktatásban, melynek néhány jelentősebb momentumát az alábbiakban vázolhatjuk fel. A magyar közoktatás-politikát 1932-től egy rövid megszakítással egészen 1942-ig Hóman Bálint kultuszminiszter irányította, akinek új oktatáspolitikai elgondolásai voltak. Legfőbb célkitűzése a nemzeti egység megvalósítása, a nemzeti erők fokozása és koncentrációja volt, melyeket a rendszerben már működő iskolák erkölcsi és oktatási munkájának a javításával és elmélyítésével kívánt megvalósítani, a nemzeti jellegű, egységes nevelés gyakorlásával. Mindezek jegyében nemzetismereten (magyar irodalom, történelem, földrajz, néprajz stb.) alapuló új, egységes középiskolai, gimnáziumi rendszert hozott létre. Az 1935. évi IV. törvénnyel központosította a tanügyigazgatást, az 1940. évi XX. törvénnyel pedig elrendelte³² az elődje, Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter (1922–1931)³³ által elhatározott nyolcosztályos népiskola bevezetését. Hóman Bálint kultuszminiszter programjának középpontjában tehát a „nemzetté nevelés” állt, amelyet a vallásos nevelésnél is fontosabbnak tartott.

A magyar felsőoktatásban változást Hóman Bálint miniszterségét követően az 1945 utáni átalakulás évei hoztak, amibe szerencsés módon ágyazódott bele a könyvtárosképzés 1949-es egyetemi szintű elindítása. A második világháborút követően, 1945 és 1947 között a felsőoktatás irányítása és jogi szabályozása a kor történelmi eseményeinek hatására számos tekintetben módosult. A változások két fő irányvonala a korszerűsítés és demokratizálás volt, 1945 után az egyházi és világi vezetők ugyanis a modern, polgári és demokratikus jogállam megteremtését célul kitűzve a kor igényei szerint megfelelővé és társadalmilag széles

32 MAGYARNÉ SZTANKOVICS Ilona, *Neveléstörténet*, Pécs, Comenius, 1999, 237-243.

33 KARDOS József, KELEMEN Elemére, SZÖGI László, *A magyar felsőoktatás évszázadai*, Bp., Nemzeti Tankvk., 2000, 120.

körben hozzáférhetővé kívánták tenni a magyar iskolarendszert, az elemi szinttől az egyetemig. A tervezet feltételei még csak elméleti síkon voltak adottak, ennek ellenére a törekvések hatására 1945. augusztus 18-án bevezették az egységes műveltségi alapokat adó nyolcosztályos általános iskolát, amely mellett a gimnáziumi képzést pedig egyre inkább igyekeztek négyosztályossá módosítani. Az elhatározás olyannyira sikeresnek bizonyult, hogy az új rendszerben működő általános iskolák az évtized során mutatott kezdeti gyengeségeik ellenére is a magyar társadalom modern tömegoktatási, alap intézményeivé válhattak.

Az iskolarendszer alapjaitól indított változtatások a felsőoktatásban is újító gondolatokat eredményeztek. Ezek egyik legfontosabb pontja az 1946. évi XXII. törvényben³⁴ megfogalmazott rendelkezés³⁵ volt, amely az ország demokratizálásának jegyében megnyitotta a lehetőséget a nők számára, hogy Magyarország valamennyi felsőoktatási intézményében tovább tanulhassanak. A második világháború előtt ugyanis – egyes intézmények, karok és szakok esetében – korlátozó előírásokat vezettek be számukra. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének Keresztury Dezső (1904–1996) vallás- és közoktatásügyi miniszterhez (1945–1947) 1946-ban intézett levele azonban a feloldó rendelkezés felsőoktatás egészére való kiterjesztését követelte, melynek eredményeként az Országgyűlés előkészítette és megszavazta a nők teljes egyenjogúságát a főiskolai és egyetemi felvételnél megfogalmazó, előzőekben említett törvényt.³⁶

A témánk szempontjából az 1947-es esztendő hozott újabb jelentős átalakulást, amikor is az egyetemi „*reform*” gondolatának megszületésé-

34 MAGYARNÉ SZTANKOVICS, *i. m.*, 237–243.

35 A törvény előzménye volt a 6660/1945. ME. sz. rendelet, amely az 1945. augusztus 18-i életbe lépésével elsőként a jog- és államtudományi karokon oldotta fel a nők kizáró korlátozását. A korban meglévő igényeket támasztja alá, hogy az ezt követő 1945/46-os tanévben a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karára már 271 nő iratkozott be. Forrás: Az 1946. évi XXII. t. c. indoklása [online] <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=94600022.TVI&targetdate=&printTitle=1946.+%C3%A9vi+XXII.+t%C3%B6rv%C3%A9ny+indokl%C3%A1sa&referer=1000ev>[letöltve: 2018.05.16.] és KARDOS József, KELEMEN Elemére, SZÖGI László, *A magyar felsőoktatás évszázadai*, Bp., Nemzeti Tankvk., 2000, 139.

36 KARDOS József, KELEMEN Elemére, SZÖGI László, *i. m.*, 120.

vel a felsőoktatást és a tanárképzést is átszervezték. Ettől az évtől Ortutay Gyula (1910–1978) vezette a Vallás- és közoktatásügyi Minisztériumot, aki a kinevezését követően a felsőoktatás korszerűtlen struktúrájának megváltoztatását célozta meg. Az 1930-as években kialakult helyzetben leginkább azt nehezményezte, hogy rendkívül aránytalanul alakult a hallgatók eloszlása a szakok között: a jogász képzésben részt vevők tették ki a hallgatók 31,9%-át, míg a gazdasz szakosok csak a 2,1%-ot. Ezen egyenlőtlenségek megszüntetésére a felsőoktatásban következetes állami átalakítást tűzött ki célul, amelynek része volt a tanulók szociális összetételének megváltoztatása is.³⁷ A felsőoktatás egésze – benne különösen is a felvételik rendszere – tehát demokratikus átalakításon esett keresztül, amelynek feladatai a jogi szabályozás módosítását igényelték.³⁸

Szintén 1947-ben, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban akkor még politikai államtitkáráként dolgozó Kovács Máté a felsőoktatásra vonatkozóan változtatási javaslatokat fogalmazott meg. Szándékai közt volt a felvételi vizsga helyett egy úgynevezett próbaévi bevezetése, az egyetemi tanárok kinevezésének metódusában az országos kontroll biztosítása, a hallgatói létszámkeret megkötése, valamint a kötelező vizsgák szaporítása is. „Kovács Máté terveiben az új igényeknek megfelelő új tanszékek felállítása is szerepelt.”³⁹ Közöttük lehetett az általa megálmodott és formálisan is munkájára indított könyvtáros tanszék is. Kovács Máté az államtitkári (Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1945–1947), majd a könyvtárosképzésben betöltött tanszékvezetői (Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1956–1972) munkája során megalapozta a képzés tanítható tudományát. A mindehhez kapcsolódó tudományos ismeretköröknek a tantervbe foglalásával – bibliográfia és dokumentációs gyakorlatok, kiadvány- és tudományismeret, papírgyártás és feldolgozás, nyomdászati és könyvkötészeti ismeretek, szerkesztési és könyvterjesztési ismeretek stb.⁴⁰ – valamint az elvi, elméleti és

37 KARDOS József, KELEMEN Elemére, SZÖGI László, *i. m.*, 140.

38 LADÁNYI Andor, *A felsőoktatás irányításának történeti alakulása*, Bp., T-S 4, 1991, 29-37.

39 KARDOS József, KELEMEN Elemére, SZÖGI László, *i. m.*, 140.

40 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond 210/79/22. Kovács Máté, *Beadvány. 1959. VIII.21.*

módszertani kidolgozásával a könyvtáros szakma magyarországi felsőfokú oktatását „a kor nemzetközi színvonalára emelte”,⁴¹ így személye és életútjának eredményei kiemelkedőek voltak a vizsgált korszakban.

A felsőoktatási intézmények 1947-ben elindított szervezeti reformjának keretében a professzori pályázatok és az egyetemeket általában érintő személyi kérdések esetében egyre hangsúlyosabban jelent meg a szakmai és tudományos kompetenciák érvényesítésének igénye. Ez a korábbi gyakorlattal szemben új irányt jelentett. Mindezek mellett a képzések működésének tekintetében a humán-társadalomtudományi karokon megszervezték az esti tagozatokat, s mind inkább szükséges lett az egyetemek anyagi önállóságának megteremtése is.

1948-tól a sztálini típusú államszocialista rendszer kiépülése és annak hatalmi struktúrája, valamint politikai intézményrendszere egyre inkább befolyást gyakorolt a felsőoktatás felépítésére és működésére is.⁴² Ez a felsőoktatás területén monolitikus⁴³ pártirányítást eredményezett, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a felsőoktatás-politikai döntéseket ennek megfelelően a Köznevelési Bizottság és a pártapparátus illetékes osztálya, a gazdasági jellegű döntéseket pedig az Államgazdasági Osztály készítette elő. A döntés azonban már más osztályokhoz tartozott, a felsőoktatás-politikai jellegűeket az Agitációs és Propaganda Pártkollégium (későbbi nevén Agitációs és Propaganda Bizottság), míg a gazdasági jellegűeket az Államgazdasági Bizottság irányította. Fontos adalék még, hogy a Politikai Bizottság is csak ritkán, a Központi Vezetőség pedig szinte egyáltalán nem foglalkozott a felsőoktatási ügyeivel. Az egyetemek a vizsgált időszakban tehát pártirányítás alatt működtek, vagyis a működés gyakorlata a pártállami struktúra mechanizmusát követte. A magyarországi felsőoktatási könyvtárosképzés elindulásának az éveire, az 1950-es évekre azonban a felsőoktatás állami irányítása jelentős mértékben széttagolódott. 1951

41 TÓTH Gyula, *Kovács Máté, a pedagógus és példaadó* = *Kovács Máté emlékkönyv*, [szerk. Szelle Béla], Bp., MKE, 1983, 40.

42 LADÁNYI Andor, *i. m.* 29-37.

43 Jelentése: megbonthatatlanul egységes. Forrás: *Idegen Szavak Gyűjteménye* [online] = <https://idegen-szavak.hu/monolitikus>[utolsó letöltés: 2018.02.05.]

januárjában a felsőoktatás egységes elvi irányítására és a felsőoktatásban érdekelt tárcák együttműködésének biztosítására létrehoztak egy újabb hivatalt, az Országos Felsőoktatási Tanácsot, a tanács viszont mindösszesen csak szűk két évig, s korlátozott körben és hatékonysággal működött.⁴⁴

Összefoglalás

Áttekintve a magyarországi felsőoktatási könyvtárosképzés fejlődési szintjeit, láthatjuk tehát azokat a lépcsőfokokat és mérföldköveket, amelyeken keresztül a könyvtáros szakképzés a kezdeti, szakvizsgák, szaktanfolyamok és magántanári előadások rendszerén át önálló egyetemi szakként megfogalmazódott, és elkezdte működését az egyetemek és főiskolák képzési rendszerében. A tanulmányban igyekeztem rávilágítani azokra a neveléstörténeti momentumokra is, melyekbe ez a folyamat beleágyazódott, s amelyek mintegy a keretét adták a hazai felsőoktatási könyvtárosképzés elindulásának. Mindennek a feltárása, bemutatása és megismerése nélkülözhetetlen napjaink hazai könyvtárosképzési rendszerének a megértéséhez is, amelyhez remélem, hogy megfelelően hozzájárult a tanulmány.

⁴⁴ LADÁNYI Andor, *i. m.* 29-37.

Absztrakt
A 20. századi magyar felsőoktatási könyvtárosképzés helye
a neveléstörténetben

Tanulmányomban a 20. századi hazai felsőoktatási könyvtárosképzés kialakulását, elindulását, és a neveléstörténetben elfoglalt helyét szeretném vizsgálni. A kutatásaimat 2015 őszén, az Eszterházy Károly Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskolájába való beiratkozással kezdtem. A folyamatban lévő kutatómunkámnak az eddigi eredményeiből tanulmányomban a hazai felsőoktatási könyvtáros szak kialakulásának a körülményeit szeretném vizsgálni neveléstörténeti kontextusból.

Kutatásaimat a témában már megjelent alapvető, könyvtár-, képzés- és neveléstörténeti szakirodalmak felhasználásával folytatom, amelyek mellett kiemelt figyelmet fordítok az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Kovács Máté fondjában található elsődleges források feltárására és elemzésére is.

A magyarországi felsőoktatási könyvtárosképzés 1949-től számítható elindulásának és fejlődésének a történetéről már az azt követő időkben születtek összefoglalások, azonban ezek a munkák a legfrissebbek mellett is leginkább a képzés egyes korszakaira vagy intézményeire koncentráltak. A magyar felsőoktatási könyvtárosképzés kezdeteitől egy egészen napjainkig tartó történeti neveléstörténeti áttekintés tehát egy fontos és új mérföldkövet jelenthetne a könyvtáros szakma számára.

#könyvtár #felsőoktatás #neveléstörténet #magyar

Abstract

The locus in education history of the Hungarian librarian higher education of the 20th century

In my paper I attempt to study the setting up and launching of the professional training of librarians in higher education in Hungary and the position it occupies in the history of education. I began my research by signing up for the Doctoral School of Education of Eszterházy Károly University. Drawing on the results of my current research in progress, in my paper I would like to focus on the assessment of the conditions and circumstances of the setting up of the professional training of librarians in higher education from the point of view of the history of education.

I conduct my research based on fundamental works published on library history and the history of education. Beside these I pay special attention to analyse the primary sources in the fonds of Máté Kovács which are stored in the Manuscript Archive of National Széchényi Library.

Several summaries were already made about the history of the launching and development of the professional training of librarians at university level in Hungary. Those works, including the most recent ones, concentrated principally on specific periods or institutions of the training. Thus a comprehensive survey of the training of librarians in higher education in Hungary from the beginnings to the present day could provide an important new milestone for the community of librarians.

#library #higher education #education history #hungarian

HAMZÓK Judit

Eszterházy Károly Egyetem, Eger

Bölcsészettudományi és Művészeti Kar, Történelemtudományi Intézet

Eger Város Történeti Kutatócsoport

hamzok.judit@uni-eszterhazy.hu

„Gyámoltalanok” a családban – A Hatvani hóstyá területén élő árvák, félárva helyzet Eszterházy Károly egri püspöksége idején az instanciák alapján¹

*Az Eszterházy Károly egri püspöksége idején keletkezett
Eger tanácsi iratok*

Tanulmányomban² Eger város Hatvani hóstyá területén élő árváinak helyzetét elemzem Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspöksége (1761–1799) idején. A kutatásom középpontjában eddig az Eszterházy Károlyhoz az Egri Egyházmegyében³ írott panaszkervények (instanciák) álltak, amelyekből megismerhető a panaszkervényt benyújtó személyek neve, lakhelye vagy tartózkodási helye, valamint a levelek tárgyát képező alapprobléma.⁴ A Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Le-

1 A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatásával készült.

2 A tanulmány „A tudomány ekként rajzolja világát” – Irodalom, nevelés és történelem metszetei című tudományos tanácskozáson megtartott előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28–29.

3 Az Egri Egyházmegye Felső-Magyarország 13 vármegyéjére terjedt ki, a mai Magyarországon kívül Szlovákia, Ukrajna és Románia területén helyezkedett el. Lásd: MIHALIK Béla Vilmos, „... campus ad fidei catholicae insemnationem”: Katolikus megújulás az egri egyházmegyében a 17. század utolsó harmadában. Doktori Disszertáció, Budapest, 2013, 12.

4 Kutatásom korábbi eredményeiről a 2016. november 17-én, az Egyház és társadalom c. konferencián tartott előadásomban, valamint a 2017 őszén megjelent azonos

véltárában (a továbbiakban: NML HML) megtalálható forrástípusok, vagyis az egri tanácsi jegyzőkönyvek és mellékleteik, tanúvallomások, hagyatéki leltárak (inventáriumok), gyámi számadások, jegyzőkönyvek (protocollumok),⁵ bevallási levelek (fassionális levelek),⁶ adóösszeírások, valamint úriszéki perek iratai alapján megfelelő információk állhatnak rendelkezésre a családokban felmerülő problémák teljes körű ismeretetéséhez.⁷ Kutatásommal további, eddig nem ismert mikrotörténeti adalékokat kívánok nyújtani Eger 18. századi társadalomtörténetéhez. A feltárás későbbi szakaszában nagyobb számban tervezem bevonni a felekezeti születési, házassági és halotti anyakönyveket,⁸ amelyek segítségével könnyebben azonosíthatók lesznek az Eszterházy püspöksége idején Eger különböző negyedeiben – jelen esetben a Hatvani hóstyán – élő egyes családok tagjai. A társadalomtörténeti színezetű feltáró munkának köszönhetően a városi lakosság összetételének változásai is hosszú távon nyomonkövethetők lesznek. Az iratokból olyan lényeges információkat olvashatunk ki a családok szintjén, hogy név szerint kik alkották a városnegyedekben élő családokat, milyen javakkal rendelkeztek,

című, válogatott tanulmányokat tartalmazó kötetben adtam számot. 696 db Eszterházy Károlyhoz írt panaszkérvényt regisztráltam a „*Minutae anni*” és „*Antiqua Instantiae et Littera missiles nullius usus*” c. forráscsoportokban. Az első tanulmányomban szereplő, az 1762 és 1772 közötti időszakból származó instancialevelezéseket az Egri Egyházmegye, illetve a Heves és Külső-Szolnok vármegye területén élő személyek, közösségek foglalmazták meg. Lásd: HAMZÓK Judit, *Eszterházy Károly egri püspökhöz címzett magyar nyelvű instanciák 1762–1772 között = Egyház és társadalom: Válogatott tanulmányok a 2016. november 17-én az egri Eszterházy Károly Egyetemen rendezett Egyház és társadalom konferencia előadásaiból*, szerk. MIZERA Tamás, NAGY Andor, Eger, Líceum, 2017, 23–39.

5 Eger közgyámjainak iratai: *Protocolon contractuum et pecuniarum orphanalium* 1760–1768, *Protocolon contractuum et pecuniarum orphanalium* 1775–1785, *Rationes tutelares* 1784–1787, Árvák perceptiojának és erogatiojának *protocolluma* 1766–1775. Jelzet: MNL HML V-3. 1–5.

6 Ingatlan, szőlőbirtok és borospince adásvételeit rögzítette a magyar és latin nyelvű „bevallási levelek” forráscsoportja.

7 Eger városi tanács iratai, jelzet: MNL HML V-1/b.49, 54–192.

8 A felekezeti születési, házassági és halotti anyakönyvek feltárása egy-egy család azonosítása érdekében folyamatos munkát jelent. Jelzet: Mikrofilm RK 422/1–3, RK 422/5.

mivel foglalkoztak a mindennapokban; esetleg Eger város működésére milyen befolyást gyakorolhattak. Az MNL HML-ben megtalálható, Eger városrészeire vonatkozó kevésbé feltárt iratok jelentős kiterjedtsége miatt jelen tanulmányom az egyik külvárosban, a Hatvani hóstyán Eszterházy püspöksége⁹ idején élt lakosság egyik csoportjának, az árvák és félárva helyzetének bemutatására vállalkozik. Annak érdekében, hogy pontosan körülhatárolható legyen a Hatvani hóstya gyámoltalanjainak csoportja, ismernünk kell 18. századi Eger város- és a lakosságszerkezetének alakulását. A tanulmány következő részében igyekszem röviden bemutatni a kora újkori egri városnegyedek kialakulását az általam vizsgált külváros középpontba állításával.

9 Eszterházy Károly egri püspök szerepét a következő szempontok szerint érdemes vizsgálni: 1. az egri tanács tagjai kizárólag az általa jóváhagyott dekrétumok, statútumok alapján járhattak el a gyámoltalanok ügyeivel kapcsolatban. 2. Az úriszék elnökeként – legtöbb alkalommal az uradalmi prefektusai és fiskálisai helyettesítették ülés és ítélethirdető napokon, így Pető János (?–?), Magyar Mihály (?–?), Ulrich János (?–1786), Szökő Pál (?–?) legfőbb tisztviselők – számon tartotta és előírta az eljárások menetét. Az eljárások kezdetén az egri püspöknek címzett instanciákat Eszterházy Károly rendszerint a városi tanácshoz utalta, mielőtt személyesen is megvizsgálta volna azokat. Legtöbb esetben arra hivatkozott, hogy nem az elsőfokú hatósághoz („*pro Prima Instantia*”) fordultak először a kérvényezők. Ez a jelenség a kora újkori Magyarország egész területén megfigyelhető volt, például a 17. század végi Heves és Külső-Szolnok vármegyei főispánság és az egri püspökség általános ügykezelései során, így Fenessy György egri püspöksége és örökös főispánsága idején is. Vö. MIHALIK, *i. m.*, 29. Ez volt az egyik legfőbb oka annak, hogy II. József magyar király uralkodása (1780–1790) elején, 1782-ben kiadatta *Az instantziák tsinálásának módgya...* c. útmutatót. A panaszkervények megfelelő elkészítésének módját (különösen az alaki és a tartalmi elemeket figyelembe véve) és benyújtásuk követelményeit rögzítette a magyar nyelvre is lefordított régi nyomtatvány. Lásd: II. József, *Az instantziák tsinálásának módgya, melyly Ő Felségétül kegyesen parantsoltatik Ezen Tékéntes Nemes Heves, és Külső Szolnok Törvényessen össze foglalt Vármegyének az 1782. Esztendőben Martius Havának 4dik napján Egerben tartatott köz Gyülekezetében tett Rendelése szerint magyarra fordittatott, és a' közönséges szükségére kinyomtatott. Egerben, A' Püspöki Oskola Betüivel, 1782-ben.* Jelzet: Egri Főegyházmegyei Könyvtár, HK 0653/4.

Fenessay György (1632–1699) egri püspöksége (1686–1699) idején Eger rövid időre elvesztette szabad királyi városi rangját. Az egri püspök korábbi bizonyítása¹⁰ célt ért I. Lipót magyar királynál (1657–1705), így visszaállította a kettős földesuraság, azaz a püspök és a káptalan fennhatósága alatt álló státuszt Egernek.¹¹ Ekkor adta ki a később róla elnevezett 12 pontos egyezményt, az úgynevezett *Fenessay tranzakciót* a város számára, amelyben az évi adózást¹² is tételesen meghatározta. A város teherviselésének pontos megállapításához azonban szükségesnek bizonyult városnegyedekre tagolva is látni a lélekszám alakulását. 1710-ben és 1712-ben készültek adózó lakosokra vonatkozó összeírások, amelyeknek az 1695. évi adóösszeírás képezte alapját.¹³ Ebben az időszakban szerepeltek először a belváros negyedeinek, majd a város hóstyáinak megnevezései,¹⁴ így a Hatvani kapun kívül eső városrésze is. Az 1760-as és 1770-es években összeállított conscriptiók alapján láthatjuk, hogy

10 Fenessay György IV. Béla király uralkodásának időszakáig (1235–1270) vezette vissza Egernek a mindenkor egri püspök fennhatósága alá tartozó uradalomhoz tartozásának jogosultságát, így a megnevezése helytálló: „*Episcopalis Civitatis Agriensis*.” Lásd: NEMES Lajos, *Eger város önkormányzata 1687–1848.*, Eger, Heves Megyei Levéltár (Tanulmányok Heves megye történetéből, 16), 2001, 10.

11 Az 1622. évi XVII. törvénycikk (továbbiakban: tc.) és az annak megerősítésére szolgáló 1649. évi XLV. tc. kimondta, hogy „... továbbra is rendelik, hogy az olyan királyi megerősítések és jóváhagyások, a melyeket a földesuri joghatóság alatt álló bármely városi lakosok az ő elavult kiváltságaikra nézve földesuraik tudta, beleegyezése és ajánlása nélkül eddigelé nyertek és jövőre fognak nyerni: semmit se érjenek”. *Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytár*, kiad. MÁRKUS Dezső, Budapest, 1901., II. 193., 458.

12 A város évi census- és úrbérösszege 600 forint, amelyet Eger évente két részletben volt köteles megfizetni. NEMES, i. m., 12.

13 Jelzet: V-1/b.B-I.62.

14 A város 4 belső negyedét „series”-eknek (series prima, series secunda, series tertia, series quarta) nevezték, és a 18. század elején még tizedekre („decurio”-kra) is felosztották. A 18. század második felében is gyakran jelölték a tanácsí jegyzőkönyvekben is „suburbium”, „hóstád” elnevezéssel a külvárosokat – lásd: „suburbium Hatvani” vagy „Hatvani Hóstánd.” Jászberényi Márton (?–?) és Rakovszky György (?–?) tanácsí jegyzőkönyv, kelt: Eger, 1764. febr. 20., jelzet: V-1/b.56.BXXXVIII/b.107. és Mező Erzsók (?–?) instanciája, kelt: 1772. augusztus 19., jelzet: V-1/b.71.BXLIX.166.

Eger egyik, majd a legnépesebb külvárosaként tartották számon a Hatvani hóstyát, aminek elnevezése 1761-re „Szent Jánosvárosrész”-re, vagy latinul „S. Joannes suburbium”-ra módosult. Eszterházy egri püspökségének első felére népességszáma olyan rohamosan gyarapodott, hogy ezt a külvárost két részre osztották az adószedések megkönnyítésének érdekében. 1774-ben a források már mint „Szent János 1.” és „Szent János 2.” nevezték meg a korábbi Hatvani hóstyát. A II. József (1741–1790) által elrendelt népszámlálás alapján kijelenthető, hogy Egerben 1785-ben 16 889 fő lakott. Az összlakosság több mint egynegyedét a Hatvani hóstyán regisztrálták. Az összesen 4 858 fő esetében (ez a külvárosok össznépességének 43,83%-át jelenti) az első részben 3 090 fő (annak 27,87%-a), míg a másodikban 1 768 fő (a külvárosi lakosság 15,95%-a) élt. Ezzel szemben a Maklári külvárosban 2 576 főt (23,24%) tartottak adóképesnek. A Maklári hóstyát a későbbiek folyamán ugyancsak két részre tagolták. Az első adókörizetben 1 387 főt (12,51%), a másodikban 1 189 főt (a hóstyai lakosság 10,73%-a) számoltak össze; illetve a Felnémeti hóstyán további 2 179 személyt (19,66%). A Cifra hóstya adózó „polgárainak” száma 1 097 (9,90%), míg a legkisebb külváros területén, a Sáncon mindössze 374 (3,37%) fő élt.¹⁵

A korábbi Eger városhoz kapcsolódó társadalomtörténeti kutatások figyelme az előzőeken túl a lakosság társadalmi rétegződésére, etnikai és felekezeti hovatartozására, foglalkozására, illetve mesterségére is kiterjedt.¹⁶ Nemes Lajos az *Eger város önkormányzata 1687–1848* című monográfiájában, korábbi kutatók és a saját kutatási eredményeinek

15 NEMES, *i. m.*, 32.

16 A teljesség igénye nélkül: Breznay Imre (1870–1944) foglalkozott először részletesen Eger társadalomtörténetével és demográfiai megközelítésével lásd: BREZNAY Imre, *Eger a XVIII. században*, Eger, 1933–1934. Szederkényi Nándor (1838–1916) általánosságban foglalta össze az Egerrel mint az egykori Heves és Külső-Szolnok vármegye székhelyével kapcsolatos adatokat a mohácsi vésztől a kiegyezés időszakáig, lásd: SZEDERKÉNYI Nándor, *Heves vármegye története* [2–4. kötetek], Eger, Érseki Lyceumi Nyomda, 1890–1892. Soós Imre (1910–1997) Heves megyével és az Egri Egyházmegye plébániával kapcsolatos munkái: *Heves és Külső-Szolnok megye 1772–1849. évi rovársadó összeírásai* (Tanulmányok Heves megye történetéből, 1), Eger, Heves megyei Levéltár, 1973.; *Heves megye községei 1867-ig*, Eger, Heves megyei Levéltár, 1975.; *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*, Budapest, Szent István Társulat, 1985.

összefoglalásaként átfogó statisztikai adatokat közölt, amelyből kitűnik, hogy a 16 889 fős lakosság több mint egyharmadát regisztrálták paraszti származásúként, háromnegyed részük külvárosokban élt¹⁷ és szinte kivétel nélkül szőlő- és kertműveléssel foglalkozott. A belváros négy fertályának első „series”-ében egyáltalán nem, míg a többi részében elenyésző számban éltek szegény, telekkel nem rendelkező vagy albérletben élő személyek. Az elemzésekből kiderült az is, hogy Eger város lakosságának 27,48%-a ingatlanlansal sem rendelkezett, vagy nem a saját ingatlanjában lakott.¹⁸ Az összeírások az ő esetükben is a püspöki birtokon fekvő szőlőültetvények műveléséről tanúskodnak, de legnagyobb részük a nincstelenek osztályába tartozott. A zsellérek 14,37%-a mesterséget tanult, amit időközönként gyakorolt is a mindennapi megélhetés érdekében. Nagyobb részük azonban napszámban dolgozott más szőlőjében, ők képviselték az úgynevezett *kapások* csoportját. A polgári réteg háromnegyede a belváros négy részében élt, míg egynegyede a külvárosi területeken lakott, ők az ott élő közösség 7,04%-t tették ki.¹⁹ Ezek az adatok az Egerben élő családok első generációjára vonatkoztak, míg a leszármazottak esetében láthatjuk, hogy több mint 70%-uk a külvárosokban telepedett le, ezt követően kaptak polgárjogot. Az utolsó társadalmi réteg, amit elemeznünk kell, a nemesi származásúak csoportja. Arányuk nem haladta meg az 5,6%-ot, és leginkább a belvárosi fertályokban éltek. A

17 A parasztok legnagyobb hányada a Hatvani hóstya első negyedében élt, arányuk majdnem elérte az 54%-ot. A második leginkább elszegényedett negyed a Felnémeti külváros volt, az ott élő lakosság közel 53%-át érintette. Ezt követte a Cifra és a Maklári hóstya első negyedének 49,5 és 45,93%-a. A Maklári külváros második negyedében élő paraszti származású lakosság aránya 35,49% volt, míg a Hatvani városrészben nem érte el a 27,5%-ot; a Sáncban élő összlakosságnak pedig 25,4%-át. Lásd: NEMES, *i. m.*, 34.

18 A forrásokban „*Sell*” megjelöléssel illették az albérletben lakó személyeket. Lásd az Eger tanácsíratok (V-1/b.) között található 1771–1779. időszakban készült adóösszeírásokban.

19 A „legpolgáriasabb” városrész elnevezést a belváros negyedik fertályja érdemelte ki, ez az arány az ott élők 62%-át is meghaladta. A vizsgálat a külvárosok közül a Sánc és a Hatvani kapun kívüli városrész második fertályában, valamint a Maklári hóstya második adóköri területében mutatott 10%-on felüli arányt, míg a többi külváros negyedeiben ez az érték nem haladta meg a 10%-ot. Lásd: NEMES, *i. m.*, 34.

tehetősebb szegmens alsó rétegeibe sorolható családokat azonban Eger külvárosaiban regisztrálták.²⁰

A forrásokban gyakran szerepelnek a 18. századi püspöki székhely különböző városrészeiben élő közösségek foglalkozásaira vonatkozó adatok is. Korábban már részleteztem a szegények és nincstelenek csoportjába tartozó családok szőlő-, föld- és kertműveléssel kapcsolatos foglalkozását a hóstyák területein, legnagyobb kiterjedésben a Hatvani külváros első és második adókörzetében. A belvárosban nagy számban fordultak elő céhes kereteken belül működő kézműiparos tömörülések, amelyekkel kapcsolatban feljegyeztek ruházati alapanyagokat előállító (takács) és feldolgozó (szűrszabó), textíliákat gyártó (szövő, lenfonó iparosok), valamint ruhadarabokra szakosodott mesterembereket (szabó, csizmadia, suba- és kalapkészítő, gombkötő). Ugyanakkor megjelentek nyers tápanyagokból, takarmányokból élelmiszert előállító kisiparosok (pék, tejfeldolgozó, mézeskalács-készítő) is. Néhány tehetősebb család kapott haszonvételi jogot késztermékek (bor, sör és égetett szesz) árusítására és kimérésére a kocsmákban és a vendégfogadókban. Elengedhetetlenül szükségesnek bizonyult a vas- és fafeldolgozó „kisüzemek” működtetése (kovács, famunkás, kőfaragó), valamint az újat előállító „pallérok” jelenléte. Ezek a személyek gyakran a kőművesek és ács munkások tudásával rendelkeztek. A Hatvani hóstyán számos mesterember élt ebben az időszakban, megemlítendő például a Tieffenpocher-kőművescsalád.²¹ A kor egyik leghíresebb kovácsának, Fazola Henriknek (1730–1779) a háza²² is a Szent János negyedben épült fel az 1771/1772-es évi adóösszeírás szerint.²³

20 Lásd: „N[emes] Bóta család” tagjai, úgy mint István (?–?) 807., György (?–?) 841. és Pál (?–?) 1098. A Hatvani hóstya adózó lakosaiként regisztrálták az 1771/1772. évre szóló hadi, telek- és házi adóra vonatkozó összeírásban. Ugyanakkor nem egyszer fordult elő, hogy a nemesi előnévvel illetett személyek például „N[emes] Póka Mihály” ebben az időszakban albérlőként szerepeltek a forrásanyagban. Jelzet: V-1/b.72.BXLIX/b.205.

21 Jelzet: V-1/b.88.BCXVII/a.948.

22 Az Ally Pál (?–?) panaszkérvényére végzett helyszíni szemle alapján, 1776. január 22-én kiállított jegyzőkönyvben pontosan meghatározták, hogy Fazola Henrik háza hol épült korábban: az Irgalmasrend filagóriája mellett, Jetthlery József (?–?) szomszédságában. Jelzet: V-1/b.85.BCXVI/a.433.

23 Jelzet: V-1/b.72.BXLIX/b.205.

A jelen fejezetben Eger városrészeinek kiépülése, valamint a társadalomtörténeti és a demográfiai jellemzők összevetése alapján kijelenthető, hogy a lakosság jelentős hányada élt az általam elemzett külvárosban. A legszegényebb családok a mindennapokban, az időjárás függvényében mezőgazdasági tevékenységekből próbálták eltartani önmagukat és környezetüket. Ha az ültetvényeket tönkretette az aszály, a túl sok eső vagy éppen a fagyos tél, akkor súlyos következményként jelentkezett az itt lakó életközösségekben az alultápláltság vagy az időnként fellépő éhezés.²⁴ Az akár tartós nélkülözés miatt ezen a területen voltak a legrosszabbak az életkilátások. Így nem véletlen, hogy a Hatvani városrészben a családoknak gyakran kellett szembesülniük közeli hozzátartozók, nagyszülők, szülők, testvérek halálával. Ennek következtében sok gyermeknek félárvaként vagy nem egyszer teljesen árvaként, még zordabb körülmények között kellett felnőnie. A paraszti származású családokon kívül – ugyan nem a legfelső rétegekből – nemesi származásúak is éltek a Hatvani hóstya területén.²⁵

A gyámoltalanok sorsa Eger városában

Az árvák, félárvak csoportjának elemzése több szempontból is megalapozott választásnak tűnik. Az egri családok esetében az MNL HML-ben fellelhető források segítségével genealógiai, valamint rokoni kapcsolatokra vonatkozó vizsgálatokat végezhetünk. A családi, rokoni kapcsolatok feltárásával láthatjuk a társadalom mikroszintjén az akkori családok felépítését. A 18. században családként értelmezték az egy kenyéren élő kö-

24 Több alkalommal írtak Eszterházy Károly felé panaszkérvényeket, amelyekben a püspök támogatását várták a helyzetük könnyítése érdekében. „Antiqua Instantiae et Littera missiles nullius usus” forráscsoport. Jelzet: MNL HML XII-3f.VI. 46.178. ZZZ.1–XII-3f.VI.52.178.ZZZ.12. iratai.

25 Lásd: a Bóta, a Dienes, az Eötvös, a Farkas, a Hotta, a Kolonics, a Pók és a Viszlóczky családokat. Az ingatlanjaikat a Hatvani hóstyán tartották nyilván a korabeli források. A felsorolt családok egyes tagjai Eger város külső vagy belső tanácsában foglaltak helyet, vagy jelentősebb szerepet vállaltak Eger város, illetve Heves és Külső-Szolnok vármegye életében. 1770 és 1790 között, az adóösszeírások alapján beazonosítható akkori lakóhelyük. Jelzet: V-1/b.70.BXLVIII/b.136.–V-1/b.139.BXC/b.2175.

zösséget, attól függetlenül, hogy együtt laktak vagy sem.²⁶ A társadalom-történeti, szociológiai kutatások számára a legismertebb családtípusnak az úgynevezett nukleáris szerkezetű háztartásbeli kis életközösség minősül. Legkisebb egységnek számít az apából, anyából és a gyermek(ek)ből álló közösség. Az egyik szülő halálát követően a félérvá gyermek(ek) az élő szülővel, rokonokkal alkottak új, a megszokottól eltérő családi egységet. Amennyiben az élve maradt felmenő új kapcsolatot létesített, illetve házasságot kötött egy harmadik féllal, akkor az erős kötelék az apa/anya és gyermek(ek) között felbomolhatott. A félérvá lelki támogatása gyengülhetett vagy teljesen megszűnhetett, mivel fokozott figyelmet kapott a mostohaszülő, esetleg annak más, korábbi kapcsolatából származó utóda. Így megfigyelhető, hogy a 18. századi Egerben is aprózódtak az életközösségek. Mindezt a családtagok közötti viszonyok feltérképezése érdekében érdemes szem előtt tartani, hiszen az ingó és az ingatlan javak számbavételével megvizsgálhatók a családtagok nézeteltérései, amik később jogalapot képezhettek a vagyonért folyó örökségi perek indításához. Azonban számos olyan ügy is előfordult, amelyek, a felek közötti megállapodásoknak köszönhetően, szerencsésen végződtek vagy el sem kezdődtek. Ezek az úgynevezett „népi szokásjog”, vagyis az íratlan szabályok figyelembevételével történt szóbeli megegyezések, amelyekről a közös szándék megléte ellenére is készültek írásos feljegyzések; a „paktumok”-ban szereplő pontokról az egri tanácsi jegyzőkönyvek messzemenően több alkalommal tanúskodnak szóbeli végrendelkezéstről. Azonban előfordultak olyan ügymenetek is, amikor hiába kötöttek évekkorábban szóbeli megállapodást, mégis eljárást indítottak a későbbi alperesek ellen. A Hatvani hóstyán élő Nemes Bóta-Tamasi²⁷ vagy a Bartók²⁸ családok esetében, az iratok alapján osztályegyezségek születtek a javak elosztásáról az 1770-es évek végén, mégis, alig pár hónappal később az említett családokban élő személyek érdekei szembekerültek egymással.

26 KÖVÉR György, *Népesedés – időben, térben = Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, szerk. GYÁNI Gábor, KÖVÉR György, Budapest, Osiris, 2006, 47.

27 Jelzet: V-1/b.87.BCXVI/b.559., 657., 734.

28 Jelzet: V-1/b.94.BLXII/a.30., V-1/b.95.BLXII/b.106.

3.1. Árvákra és félárvákra vonatkozó jogszabályok a kora újkori Magyarországon

A következő fejezetben az árvák és félárvák helyzetét meghatározó jogi szabályozást kívánom részletesen bemutatni. A gyámoltalanok sorsáról a Werbőczy István (1458–1542) neve alatt megjelent első magyar nemesi szokásjoggyűjtemény első része rendelkezett először átfogóan.²⁹ Meghatározta a gyermekek törvényes és nem törvényes korát, a gyámok típusait.³⁰ A gyámoltalanok sorsát ezt követően az 1655. évi XXIV.,³¹ illetve az 1659. évi XXXII.tc.-ek³² szabályozták. Az árvák vagyonát voltak hivatottak védeni gyámjukkal szemben, illetve a javak visszaszerzésének módját szabályozták. Az 1715. évi LXVIII. tc.³³ bejelentési kötelezettséget írt elő az elárvult személy rokonai számára az árvák vagyonát illetően a vármegye mindenkori alispánja felé, ahol a gyámoltalan javai „feküsznek”. Ezt követően a többi paragrafus az osztályegység megtételét elősegítő lépéseket írta elő. 1. Az árvák vagyonának felmérését a vármegye szolgabírója és két fő esküdt végezze el; készüljön pontos leltár a javakról, adósságokról. 2. Írásban a limitáció elkészítői nyújtsanak be reflexiót a végzett vizsgálat eredményéről. 3. Amennyiben szükséges, a vármegye nevezzen ki megfelelő gondnokot az árva részére, aki a gyámolt vagyona felett csak az inventárium birtokában rendelkezhet. Ezt követően köteles számadást készíteni a fiatalkorú megmaradt jövedelméről. A törvény kimondta azt is, hogy felnőttkort elérő gyámolt perel-

29 WERBŐCZY István, 111–117. cím = Werbőczy István Hármaskönyve, *Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytár*, Budapest, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1897, 194–202.

30 Törvényes, végrendeleti és kirendelt gyám. Lásd: WERBŐCZY i. m., 199–200.

31 CJH. Elérhető: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=3985> (letöltve: 2017. szeptember 18.)

32 CJH. Elérhető: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4114> (letöltve: 2017. szeptember 18.)

33 CJH. Elérhető: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4457> (letöltve: 2017. szeptember 18.)

heti a tutorát vagyonának hűtlen kezelése miatt.³⁴ Az 1723. évi CV. tc.³⁵ felhívta a gyámoknak a figyelmét, hogy a kötelességeiket ne hanyagolják el. Ezenkívül a városnak ellenőriznie kell a tutort, hogy megfelelően, hatékonyan végzi-e a munkáját, illetve elősegíti-e az árva boldogulását. Az 1765. évi XXVI. tc.³⁶ a gyámok még szigorúbb ellenőrzését irányozta elő a kötelező, féléves gyakorisággal elkészítendő számadásokkal, valamint a gyámoltalanok összeírására kötelezte a vármegyéket. A 18. század második felében gyakori problémaként jelentkezett, hogy a közgyám nem megfelelően vagy hiányosan készítette el az árvák vagyoni számadását. Ez a jelenség több alkalommal is megfigyelhető az iratok alapján, például Kilián István (?–?) esetében is (ő volt az egyik egri közgyám 1777 és 1798 között). Gyakran fordult elő, hogy külső személyek, társaságok számára nyújtott hitelezésekről „feledkezett meg” a számadásokban nyilatkozni. A gyámi számadások hiányosságait próbálta kiküszöbölni a Helytartótanács 1801-ben kiadott 12.914. számú körlevele, ami előírta, hogy évenként, megyei szinten szakszerűen leltározzák az árvák vagyonát. A gyámoltalanok és javaik védelme továbbra sem volt egységesen biztosítva, egészen 1861-ig, a vármegyei árvaszékek kiépüléséig. Az 18. században élő árvákra vonatkozó jogszabályozások alapját a *Hármaskönyv*ben rögzített szokásjogok képezték, ezeket a rendelkezéseket egészítették ki, esetleg módosították azokat. A szabályzatok ismeretéből kitűnik, hogy már a 16. században központi kérdésként jelent meg az árvák védelme. A későbbi törvényeket kiterjesztették a nem nemesi származású gyámoltalanok helyzetének megóvására is.

A félárvak jogait a paragrafusok külön nem védtek. Ezt a hiányt kívánta pótolni (az egri lakosságra vonatkozóan) az Eszterházy Károly által jóváhagyott, 1770. január 2-án kelt és a város tanácsa által alkotott statútum 10. pontja,³⁷ amely az élve maradt szülő számára, új házasság-

34 Lásd: Detelli Anna (?–?) és Ferenc (1766–?) Kilián István elleni per. Jelzet: V-1/b.87–162.

35 CJH. Elérhető: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4632> (letöltve: 2017. szeptember 18.)

36 CJH. Elérhető: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4851> (letöltve: 2017. szeptember 18.)

37 Jelzet: MNL HML V-1/a.30. 5.

kötési szándék fennállása esetén előírta, hogy adjon számot arról, mit szereztek az előző házastársával, vagyis a félárvát hátrahagyott szülővel közösen.

Egri közgyámok Eszterházy Károly egri püspöksége idején

A félárván vagy teljesen árván maradt fiatalok helyzetét sok esetben a törvényes, a végrendeleti vagy a kirendelt közgyámok határozták meg. A lányoknak kisgyermekkortól a férjhez menetelig, míg a fiúknak 16 éves korukig vagy a tanulmányaik befejezéséig tartott az időszak, amíg gyámi felügyelet alá tartoztak. A törvényes gyámok rendszerint a vérszerinti rokonok közül kerültek ki.³⁸ Azonban gyakran előfordult, hogy a haldokló szülők a testamentumukban kijelölték a gyermekük későbbi tutorát, aki a továbbiakban teljes felelősséggel tartozott az elárvult utód tisztességes felneveléséért és esetleges vagyonának megőrzéséért. Az árvák sorsának kedvező vagy éppen kedvezőtlen alakulásáért a városi árva-gyámokat tették felelőssé, amennyiben nem volt a kiskorúnak törvényes vagy végrendeleti gyámja.

A városi iratokból – különösen a gyámi számadásokból, a közgyámok és az érintett személyek közötti levelezésekből – kiderül, kik töltötték be a közgyámi pozíciót Eger városában Eszterházy Károly püspöksége idején. A következő táblázatban a tisztviselők neveit rögzítettem. A „Tiszttség” oszlopban arról kaphatunk információt, hogy egyedül vagy társgyámként tevékenykedett a tisztviselő, míg a 3. oszlopban az árva-gyámok hivatali időszakát tüntettem fel.

38 Jeges Mártonné (?–?) instanciájában nehéz özvegyi sorsára, illetve gyermekeinek törvényes gyámjaként a neveltetésükre hivatkozott a második házasság megkötésének szükségességét alátámasztandó. Kelt: 1781. március 16. Jelzet: V-1/b.95.BLXII/b.172.

Közgyám	Tisztség	Hivatali időszak
Horváth András (?–?)	egyetlen közgyám	1762–1766 ³⁹
Horváth Mihály (1714–1782)	egyetlen közgyám	1766–1777 ⁴⁰
Kilián István	1. számú közgyám	1777–1798
Viszlóczky János (?–1791) ⁴¹	2. számú közgyám	1784–1791 ⁴²
Luprich Mihály (?–?)	2. számú közgyám, 1. számú közgyám	1791–1793, 1793–1800
Madarasi Pál (?–1796)	2. számú közgyám	1795–1796
Pók Jakab (?–?)	2. számú közgyám, 1. számú közgyám	1797–1801

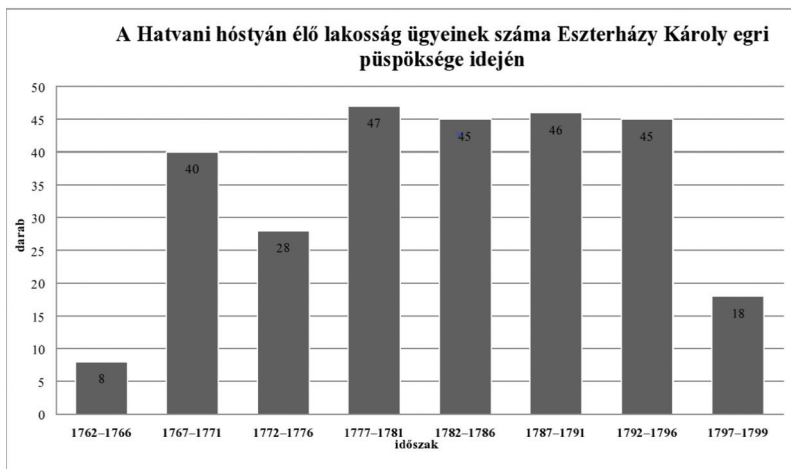
39 Az 1762–1766. évi gyámi számadások összeállítója Horváth András. Jelzet: V-1/b. 58.BXL.90.

40 Az egri tanács 1777. június 11-i dátummal kelt latin nyelvű levelében elfogadta Váradi Horváth Mihály városi közgyám kérelmét, amelyet felmentése ügyében fogalmazott meg. Az iratban olvasható, hogy a tanács tagjai Kilián István személyében utódját is megnevezték. Jelzet: V-1/b.82.BLVI/a.67.

41 Viszlóczky János is félárvaként nevelkedett testvérével, Annával (?–?) édesapjuk, Dániel (?–1776) halála után.

42 Pély János (?–?) aljegyző tájékoztatta a káplánt 1791. szeptember 2-án kelt levelében Viszlóczky János 1791. április 7-én bekövetkezett haláláról. Jelzet: V-1/b.143. BXCII/b.1326.

3.3. A Hatvani hóstya árvái Eszterházy Károly egri püspökségének időszakában

2. ábra: A Hatvani hóstyán élő lakosság ügyeinek száma Eszterházy Károly egri püspöksége idején (a szerző saját ábrája)

A Hatvani hóstyán élő lakosság ügyeinek száma Eszterházy Károly egri püspöksége idején c. oszlopdiagrammon öt éves időszakokra tagolva mutatom be a Hatvani hóstyából származó ügyeket.⁴³ Eszterházy püspök idején a vizsgált külvárosban élő árvákhoz, félárvakhoz kötődő eljárásokról 277 tanácsi iratanyagot találtam a kutatásom során.⁴⁴ Pontosabban 96 kérvényt vagy panaszt, illetve 181 ehhez kapcsolódó tanúvallomási jegyzőkönyvet, az osztályegység megtételéhez szükséges helyszíni szemléről készült jegyzőkönyvet, az esetekhez kötődő végrendeleteket, vala-

⁴³ A források alapján egy-egy ügy kivizsgálása és kezelése akár öt évig is elhúzódhatott (több esetben az Eszterházy püspökhöz írott panaszkervények hatására gyorsult fel az eljárások lefolytatása), ezért alkalmaztam az ügyek statisztikai elemzésénél az öt éves időtartamra bontást.

⁴⁴ Az iratokban jelölték az árvák, félárvak örökségeként nyilvántartott javakat. A „Hatvani hóstán situált” ház, pince megnevezése alapján megállapítható az ügyekben szereplő személyek Szent János városnegyedi kapcsolódása.

mint felülvizsgálati kérelmeket tartalmaz az *Eger városi tanácsának iratai* forrásanyag. Az ügyek legnagyobb részében a testvérek – a hátra maradt ingatlan(ok) és ingóságok elosztásából fakadó – konfliktusai perrel végződtek. Az iratokból kitűnik, hogy nem egy alkalommal fordult elő, hogy haldokló szülők végrendeletet készítettek, megelőzve a testvérek esetleges későbbi nézeteltérését. Az akták azonban sokszor bizonyítják azt, hogy nem volt visszatartó erő a végakaratok írásba foglalása. A Bóta-Tamasi család,⁴⁵ a Kiss,⁴⁶ Nagy,⁴⁷ a Szeredi⁴⁸ és Szöllősi testvérek⁴⁹ között is több éven át tartó háborúskodás indult a városi tanács és az úriszék előtt. A perek egymásra mutogatással kezdődtek: a felek megvádolták egymást, hogy ki akarják zárni a másikat a szülői örökségből. Egyes esetekben a végrendelezések egyik sarkalatos pontjaként jelent meg a szülőtartás fejében elnyerhető örökségtételek.⁵⁰ Ha a leendő örökös nem teljesítette az utolsó akaratban megfogalmazott, szülő(k) irányában tanúsítandó gondoskodást, akkor a többi családtag is számot tarthatott a rendelkezés tárgyára, amennyiben a bíraskodási szerv helyben hagyta az erre vonatkozó panaszkérvényt.⁵¹ Az eljárás folyamán az ítélkezési szerv a korábbi iratokat átnézte, felülvizsgálta; nem egyszer új helyszíni szemle lefolytatását rendelte el, illetve több alkalommal tanúvallomásra és szembesítésre idézték be az al- és felpereseket, illetve azok barátait, szomszédait. A vizsgálatok során tisztázták a résztvevők tulajdonjogát az ingó és ingatlan vagyponra vonatkozóan,⁵² valamint a leltárakból nyo-

45 Jelzet: V-1/b.87.BCXVI/b.734.

46 Jelzet: V-1/b.86.BCXVI/a.324.

47 Jelzet: V-1/b.60.BXLI/b.113.

48 Jelzet: V-1/b.95.BLXII/b.208.

49 Jelzet: V-1/b.73.BL.38.

50 Házak, szülőültetvények, pincék, bútorok, háztartási eszközök, ruhák stb.

51 A Hatvani hóstyái, nyolcgyermekes Bóta György (?–?) végrendelezésében is megjelent, hogy a szülő eltartása fejében Bóta Ferenc (?–?) örökölte volna a szülői házat és a „vasas kocsit” haszonállatokkal. (Nemes Bóta György végrendelete, kelt: Eger, 1777. április 21.) Jelzet: V-1/b. 87.BCXVI/b.559.

52 Az iratokból sok esetben kiderülhet a családi értékek (ingatlanok, házban lévő bútorok, eszközök) állaga és állapota. A leltárak pl. „roskadozó”, „omlatag”, „fából vagy kőből épült házak”-ról, „lyukas, ócska edények”-ről, „fűl nélküli csészék”-ről stb. számolnak be. Jelzet: V-1/b.54–192.

mon követték az aktív és passzív adósságok alakulását. A perben állókat megillető juss elosztása ezek ismeretében történt meg. Általában a „bíróság” a tanúvallomásokban szereplő új információkat és a végrendeletekben feltüntetett javak elosztásának elveit vette figyelembe.

A jogi viták második legjellemzőbb típusaként mutatkozott a Hatvani hóstya területén élő árvák, félárvak esetében a mostohaszülőkkel, testvérekkel, féltestvérekkel és egykori gondviselőikkel szembeni fellépés. A tanulmány korábbi fejezetében részletesen kifejtettem az 1770. évi városi statútum lényeges elemét, amellyel a félárvak vagyonát próbálták védeni. Ennek ellenére 1770 után is számtalan vita forrása maradt a félárvak kisemmizésének kísérlete a mostohaszülő és közvetlen családtagjai részéről, arra hivatkozva, hogy a vérszerinti szülő elhunytát követően tisztességesen nevelték fel őket, vagy egyengették tovább az útjukat a felnőtté váláshoz. Ritkábban, de előfordult, hogy a nagyszülők, keresztszülők próbálták megkeseríteni az unokák életét,⁵³ vagy éppen a legjobb körülményeket próbálták megteremteni gyermekeik utódai számára.⁵⁴

Az Eger városnegyedeiben Eszterházy püspöksége idején élő gyámolatlanok pontos számát nem lehet meghatározni, hiába adnak tanúbizonyítást a magára hagyott gyermekek gondozásáról⁵⁵ az *Eger város tanácsi irataiban* elvett szereplő kifizetési bizonylatok (latinul: „quietantia”).⁵⁶

53 A Hatvani hóstyáról származó, majd az utódok révén a Maklári hóstyán letelepedő Sütő-Bónár család esetében láthatjuk – a források alapján – a legmarkánsabb nagyszülői beavatkozás példáját. Sütőné Moyses Anna (?–?) lánya, Sütő Boris (?–1764) hosszú szenvedést követően elhunyt, hátrahagyva Dósay Istvántól (?–?) egy lánygyermeket, akivel a nagymama nem kívánt foglalkozni, hiszen a kislány édesapja korábban nem foglalkozott a haldokló feleségével. Jelzet: V-1/b.56.BXXXVIII/b.153.

54 Kaszás István (?–?) és felesége, Kovács Anna (?–?) hatvani hóstyai idős házaspár elhunyt fiuk, Imre (?–?) két fiára, Jánosra (?–?) és Imrére (?–?) kívánta hagyni az Alsószalókon fekvő szőlőjük művelését az 1776. július hónapban kiállított jegyzőkönyv szerint. Jelzet: V-1/b.89.BLVIII/a.27. L[ítte]ra A.

55 Az utcán hagyott csecsemőkorú gyermekek anyatejjel táplálására dajkát, vagy a kiskorú gyermekek nevelésére nevelőszülőket rendeltek ki 1770 és 1790 között a városi magisztrátus tagjai, ritkán örökbefogadások is megvalósultak. Jelzet: V-1/b.116.BLXXVII.161.

56 Az alkalmi gondozók évenként, félévenként kaptak egy meghatározott összeget

Összegzés

Jelen tanulmányomban Eger egyik városnegyedében, a Hatvani hóstyán élő gyámoltalanok helyzetét vizsgáltam Eszterházy Károly egri püspöksége idején. Az egri püspök és a város számára is kiemelten fontos lehetett az árvák sorsának biztosítása. Ezt a tényt bizonyítja az 1760 és 1768 közötti időszakban nyilvántartott, az árvák ügyeit érintő tanácsi utasításokat tartalmazó jegyzőkönyv bevezetésének („Praefatio”) első oldalán található, Mózes Második Könyvének 22–24. részéből származó, aláhúzással kiemelt isteni idézet.⁵⁷ A citátum egyfajta intelemként szolgálhatott Eger város lakosságának és tanácsának számára. Kötelességüknek tekintették a szülő nélkül felnövő fiatalok sorsának irányítását. Tanulmányomban a Hatvani hóstya lakosságának élethelyzetét próbáltam átfogóan elemezni Eszterházy püspökségének idején, amit kiegészítettem az instanciákhoz kötődő ügyiratokkal és azok mellékleteivel. Több mint 270, lakhely szerint azonosított akta foglalkozott az Eger legnagyobb külvárosában élő személyek problémáival 1761 és 1799 között, ami azt jelenthette, hogy a közel négy évtized alatt évente legalább 7 olyan esetet tárgyalt a városi tanács, amelyben legalább egy fő a Hatvani városrésről származott, illetve csonka családban nevelkedett fel. Az árvák, félárvak akkori reménytelen helyzetét az instancialevelek alapján lehet nyomon követni, de a vitás helyzetekben kihallgatott személyek (rokonok, közeli ismerősök, gyámi tisztviselők) álláspontja, a dologi leltározások vagy a perekben elhangzott ítéletek nélkül nem lehetne a teljesség igényével elemezni a „szerencsétlen” sorsúak alakulását. Az iratokból nem feltétlenül derül ki, hogy az utcáról befogadott csecsemők érdekében hogyan jártak el a városi hatóság tagjai, inkább csak következtethetünk a kifizetési igazolások alapján, hogy ezek az árvák több éven, akár egy évtizeden keresztül is az őket befogadó családban nevelkedtek.

1–25 rajnai forint összértékben. Lásd: V-1/b. fondcsoport egyes irataiban.

57 „Az árvák[na]k úgy mond ne árcsatok, mert ha őket meg bántyátok, felkiáltoznak hozzá-m, és én meg halgatom őket, és meg öllek benneteket fegyverrel, és lesznek a te feleségtek Eözvegyeké, gyermekeitek árvák.” Protocolon contractuum et pecuniarum orphanalium 1760–1768. Jelzet: MNL HML V-3.2.1.

Absztrakt

*„Gyámoltalanok” a családban – A Hatvani hóstya területén élő árvák,
félárvak helyzete Eszterházy Károly egri püspöksége idején
az instanciák alapján*

Tanulmányommal a 18. századi Eger városának társadalomtörténeti kutatásaiba kívánok bekapcsolódni. Egerrel és az ott élő lakossággal kapcsolatban hatalmas mennyiségű irat maradt fenn több közgyűjteményben. A feltáró munka bázisát képező dokumentumok a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárban (a továbbiakban: MNL HML) találhatóak meg. Kutatásom kiindulópontját Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspök (1761–1799) hivatalos és magánlevelezése jelentette. Jelentős mennyiségű panaszkérvényt (instanciát) fogalmaztak meg az Egri Egyházmegyében, illetve a Heves és Külső-Szolnok vármegyében élők. A vizsgálandó téma kiterjedtsége miatt is jelentős, ezért azt az egri lakosságra vonatkozóan szűkíteni igyekeztem. Azonban egy-egy instances alapján nem állt elegendő információ a rendelkezésemre, ezért az ismereteket kiegészítettem a városi tanács jegyzőkönyveivel és azok mellékleteivel. Tanulmányomban az Eger egyik külvárosában élő, Eszterházy püspök idején elárvult vagy félig árván maradt gyermekek sorsával foglalkozom. Összesen 277 db instanciát, a panaszkérvényekhez kötődő feljegyzést, jegyzőkönyvet, tanúvallomást és úriszéki perről fennmaradó iratot találtam, ami jól rekonstruálta a gyámoltalanok helyzetét saját és családtagjaik, valamint a közgyámok szemszögéből. Központi problémaként jelent meg az örökségek szétozása az árvák, félárvak és megmaradt családtagjaik között, a tulajdonok értékesítése, átruházása, megmaradt vagyonuk gyámi kezelése. A felsorolt ügyek sok esetben a püspök elnöklésével zajló úriszéki pereket eredményeztek.

#Egri Egyházmegye #árvák

Abstract
Orphans in families – The fate of orphans and half-orphans
in the Hatvani suburb based on letters of complaint (instancia)
when Károly Eszterházy was the Bishop of Eger

My study is supposed to be one of the social history researches of the 18th century Eger. A huge amount of documents was preserved in this topic in Hungarian public collections. The documents – that were cardinal in my research work – can be found in the Heves County Archives, a part of the National Archives of Hungary. My research started with analyzing Károly Eszterházy's (1725–1799, bishop between 1761 and 1799) official and private letters. The residents of the Diocese of Eger, Heves County and Outer-Szolnok wrote a significant amount of letter of complaint. The topic at hand is also remarkable because of how expansive it is, therefore I tried to narrow it down to the residents of Eger. However in case of some instancia I did not have enough information available, thus I supplemented my study with the reports and the appendixes of these reports found among the documents of the City Council. In my research paper I focused on the children who lived in any of the suburbs of Eger, and who became orphans or half-orphans when Károly Eszterházy was the bishop. I found 277 letters, notes, reports, testimonies and documents of the manor court. These allow us to reconstruct the status of orphans from the point of view of their family members, of their public guardians and of their own. The main problems were: the distribution of inheritance between orphans, half-orphans and their family members; the sale and transfer of their properties; the management of their remaining wealth by their guardian. The cases listed above often led to manor court sessions with the bishop being the chairman.

#Diocese of Eger #orphans

JUHÁSZ Péter

Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézet, Szeged
Történelemtudományi Doktori Iskola
pjuhasz2003@gmail.com

A steppe országútján a Kárpát-medencébe Hódítók és meghódítottak¹

Bevezetés

A modern népek középkori etnogenezisének kutatása hosszú időre nyúlik vissza. Az ún. nomád *gentilis* közösség legismertebb magyar kutatója Szűcs Jenő volt.² A népalakulások összetettsége Európa legnagyobb részén magától értetődő, hiszen nagyszámú írott forrás dokumentálja az angol, francia, spanyol vagy olasz nép több ágú kialakulását. A magyar nép kialakulását csak újabban tekintik komplex folyamatnak.³ Az elmúlt évszázad magyar kutatása alapvetően hibás koncepcióval a magyarságot intakt etnikai egységként vándoroltatta sok évszázadon át az eurázsiai steppén. Mintha a magyar nyelvbe került idegen jövevényszavak csatlakoztak volna a magyarsághoz, nem pedig az emberek, akik használták azokat.⁴ Az etnogenetikai kutatások újabb eredményeit is felhasználva időszerűnek látszik a számos belső ellentmondással küzdő hagyományos magyar őshaza- és vándorlás elméletek revíziója. Tanulmányom a lehetőségek áttekintését célozza meg.

1 A tanulmány „*A tudomány ekként rajzolja világát*” – *Irodalom, nevelés és történelem metszetei* című tudományos tanácskozáson elhangzott azonos című előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28. – 2017. szeptember 29.

2 Szűcs Jenő, *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Budapest, JATE/Osiris, 1997.

3 RÓNA-TAS András, *Az eredetkérdés és a társadalmi tudat*, Valóság 1985/8, 103–106; *Uő, Nép és nemzet*, Valóság 1989/6, 1–13.

4 BÁLINT Csanád, *Az ethnosz a kora középkorban. A kutatás lehetőségei és korlátai*, Századok 140 (2006)/2, 277–347, 279, 295.

A magyarsággal szoros kapcsolatba került török nép közelebbi nyelvi meghatározása régóta a turkológia kiemelt kutatási területe. Budenz József állapította meg elsőként, hogy a magyar nyelvben megtalálható török jövevényszavak (*rotacizmus*) az általa ócsuvasnak nevezett nyelvből kerültek a magyarba. Gombocz Zoltán az e nyelvet egykor beszélt népet az orosz N. I. Ašmarin kutatásai nyomán a volgai bolgárokkal azonosította, magát a nyelvet pedig bolgár-töröknek nevezte el. Németh Gyula több korai török nyelvű törzsszövetség, az onogurok, utigurok, kutrigurok nevének *oğur* elemét az oguz név rotacizmussal alakult változataként határozta meg és e törzsszövetségek nyelvét ócsuvasnak minősítette. Ligeti Lajos szerint azonban csak kevés török eredetű kifejezésünk tartalmaz bizonyosan csuvasos nyelvi jegyeket. Javasolta, hogy a túlságosan általánosító elnevezés helyett térjen vissza a kutatás a szigorúan nyelvi alapon értendő „csuvasos jellegű” terminusra.⁵ Ligeti arra is figyelmeztetett, hogy a kutatás a bolgár-török terminus használatkor figyelmen kívül hagyta a kazárok és a közülük származó kavarok nyelvét, amely számos kazár eredetű névből következtethetően szintén csuvas típusú lehetett.⁶ Csekély mennyiségű köztörök jellegű jövevényszavunkat kun-besenyőnek szokás nevezni, azonban Ligeti szerint a „besenyő” jelzőt sem tárgyi, sem kronológiai okok nem indokolják, így az oguz-kipcsak jelölést használta e középső rétegbe tartozó jövevényszavainkra.⁷ Ligeti szerint a magyar nyelvi adatokból egy különleges, a kipsaktól és oguztól eltérő köztörök nyelv sajátosságai bontakoznak ki.⁸ Róna-Tas András a magyarsággal együtt élt török népcsoportokat összefoglaló néven nyugati ótöröknek nevezi, mert közöttük nemcsak

5 LIGETI Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Akadémiai, Bp., 1986, 9–12.

6 *Uo.*, 475–487: a kazár Šarkel erőd neve, a krími Qara šu folyónév, a kazár főváros Sarıyşin neve, a bég méltoságnév görög átírása, a kazár király yilig címe, a kazár alárendelt volgai bolgár uralkodó yiltavar címe, a feltehetően kazár eredetű magyar *yila cím, a szintén kazár eredetű magyar üllő személynév Jelő (yilig) alakja, a Tarján és Jenő törzsnevek alapján. Ligeti számos más személynév kavar eredetét feltételezi, a kavarokat azonban köztörök nyelvűnek tartja.

7 *Uo.*, 89–130.

8 *Uo.*, 114.

csuvasos nyelvjárásokat beszélők, hanem olyan csoportok is éltek, amelyek nyelvi jellegzetességei eltértek a csuvasos idiómáktól, ún. köztörök nyelvjárást beszéltek. Ez utóbbiak nyelvi hatása az ősmagyar nyelvre azonban sokkal kisebb volt, mint a csuvasos idiómáké.⁹ Minthogy a köztörök csoportok nyelvi hatása csekély volt a magyar nyelvre és konkrét népi meghatározásuk is bizonytalanabb, mint az előbbieké, a továbbiakban Ligeti „csuvasos típusú török” terminusát fogom használni.

A török-magyar együttélés dilemmái

A magyar nyelv nagyszámú török eredetű kifejezésében megörökített török-magyar együttélést a turkológia az 5–9. század közötti Kelet-Európába helyezi.¹⁰ A hely meghatározása e kifejezések csuvasos török nyelvi háttere nyomán az ezt beszélő *oğur* török törzsek 5. század óta folyamatos kelet-európai jelenlétét igazoló írott forrásokra támaszkodik.¹¹ Az újabb kutatás valószínűsítette a kazárok csuvasos török nyelvét is, akiknek a magyarokkal való együttélését 9. századi írott források is megerősítik, de nem számolt a honfoglaláskor a Kárpát-medencében talált törökökkel.¹² Az újabb kutatások a török-magyar nyelvi kapcsolatot nem pusztán szavak kölcsönzésének tekintik, hanem olyan szoros érintkezéssel számolnak, amely mindkét érintkező nyelvet komoly mértékben befolyásolta. Mindkét nyelv fonémarendszere alapvető változásokat szenvedett, közeledtek egymáshoz.¹³ Ez a tény az egymás mellett élésnél sokkal szorosabb, nemzetségi vagy családi szintű együtt-

9 RÓNA-TAS András, *Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre* = főszerk. GYÖRFFY György, szerk. KOVÁCS László, VESZPRÉMI László, *A honfoglalásról sok szemmel, III. Honfoglalás és nyelvészet*, Balassi, Bp. 1997, 49–60. 54–55.

10 LIGETI, *A magyar nyelv török kapcsolatai... i. m.* 9–12, 339–364; András, RÓNA-TAS, ÁRPÁD, BERTA, *West Old Turkic, Turkic Loanwords in Hungarian*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2011, 27–36.

11 NÉMETH Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, szerk. BERTA Árpád, STARK Mariann, Akadémiai, Bp., 1991, 301; GOLDEN, Peter B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1992, 258–262.

12 RÓNA-TAS, *Török nyelvi hatások..., i. m.*, 49–60.

13 Uo., 57.

élésre utal. Így magyarázható a magyarok idegen *Ungri* neve, amely a török *(On)ogur* névből, azaz tíz *Oğur* törzs szövetségének elnevezéséből származik.¹⁴

A 2–300 éves török-magyar együttélést azonban megkérdőjelezi a török népek nyomasztó létszámbeli túlsúlya a kelet-európai steppen. A magyarok egyedi finnugor nyelvüket szoros politikai-etnikai integráció mellett bizonyosan elveszítették volna, hasonlóan például számos iráni nyelvű néphez.

A magyar nyelv túlélését a török nyelvi dominancia ellenére többen a magyar nyelv egységisével magyarázták, amely beszélőit zárt közösségben tartva védelmet nyújtott az asszimiláció ellen.¹⁵ Ám e magyarázat kizárná a bizonyított közeli és folyamatos török-magyar nyelvi kontaktust, a feltehető részleges magyar-török kétnyelvűséget.

Ugyanilyen ellentmondást okoz a *magyar* népnévnek a nyelvészeti kutatás által feltett kialakulása az obi-ugor kor lezárulását követően, nagyjából ezer évvel a török-magyar együttélést megelőzően. Az önálló etnonim etnikai-politikai autonómiát igazolna, kizárva az összeolvadást a törökökkel.

Az egyedülként írott forrással dokumentált török-magyar együttélés, a kazár-magyar együttélés súlyos nehézsége, hogy írott forrása a kazárok és magyarok mindössze három éves kapcsolatát igazolja.¹⁶ Jól ismert az a kazár gyakorlat is, amely az alávetett népeket saját szervezetükben meghagyva irányította. Az idő rövidsége és a kapcsolat lazasága miatt aligha kereshetjük a kazárokat a bemutatott nyelvi érintkezés hátterében.

Végül, miközben a nyelvrokon és a művelt Európától szintén távoli finnek már az I. században feltűnnek Tacitus Germániájában, a magyar népnév elsőként csak a muszlim Ğayhanī-hagyományban tűnik fel a 9. század második felében (870–895).¹⁷ Ennek lehetséges magyarázata a

14 GOLDEN, *An Introduction...*, i. m. 102–103.

15 FODOR István, *Néhány régészeti észrevétel a kabar-kérdésről*, = szerk. NÉMETH Péter, *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról*, Debrecen 1986, 99–114. 111.; Veres P. Tibor, *A magyar nép etnikai történetének vázlata*, Valóság (1972)/5, 1–12.

16 TÓTH Sándor László, *A magyar törzsszövetség politikai életrajza: (A magyarság a 9–10. században)*, Belvedere, Szeged, 2015, 107–111.

17 TACITUS, Publius Cornelius, *Tacitus összes művei*, ford. BORZSÁK István, szerk.

magyarok önálló politikai szervezetének ekkori kialakulása vagy egykorú bevándorlásuk a kelet-európai steppére.

A honfoglalók életmódja és a törökök

A honfoglaló magyarság életében meghatározó jelentőségű lovas életmód és a fegyverzet szókincse zömében nem török eredetű. Ló szavunk ugor-kori örökség, a lószerszámnevek közül is számos ugor-kori eredetű (fék, ostor, nyereg, kengyel). Jóllehet a török lovas terminológia bámulatosan gazdag, a magyar nyelvben e téren alig van nyoma török hatásnak. Ugyanakkor az egykorú, honfoglaló magyar régészeti anyag azonos a pontuszi steppék török népeinek hagyatékával.¹⁸ Ligeti 4 témakörben (ló, lószínek, lószerszámok, fegyverek) összesen 72 török kifejezést sorol fel a lovasnomád életmóddal kapcsolatban. Ebből mindössze 12 szó török eredetű a magyar nyelvben, amelyek zöme ráadásul honfoglalás utáni, többnyire kun eredetű.¹⁹ Más kutató is hangsúlyozta, hogy a népvándorlás-kor török népeitől semmilyen, a lovas életmódra és a nomád fegyverzetre vonatkozó kifejezést nem vett át az a magyarság, akinek a Kárpát-medencei temetőkből kiolvasható életmódja, viselete, fegyverzete teljes egyezést mutat a korabeli steppe török nyelvű nomádjával. Ez a szókincs a magyarban részben iráni eredetű, részben belső keletkezésű.²⁰ Általános tanulság, amint Ligeti is kiemeli, hogy az új, korszerű eszközök átvétele azok elnevezésével együtt történik, erre a magyar nyelv számos szókölcsönzése nyújt jól ismert példát, ugyanitt Ligeti is hangsúlyozza ezt a tényt. Ugyanakkor a vonatkozó magyar szókészlet korszerűtlen, ugor-kori maradvány, vagy éppen nem törökből való átvétel. Hogyan lehetséges ez? Hiszen Ligeti a honfoglaló magyarságot ért „szinte elsöprő erejű török hatás”-ról ír.²¹

ZSOLT Angéla, Szukits, Szeged 1998. Germania 36–37; ZIMONYI István, *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról: A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 22., Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 31, 50–57.

18 LIGETI, *A magyar nyelv török kapcsolatai...i. m.* 238–239.

19 *Uo.*, 241–250.

20 RÓNA-TAS, *Nép és nemzet...i. m.* 12.

21 LIGETI, *A magyar nyelv török kapcsolatai...i. m.* 250.

A magyarság tehát a török népekkel együttélését megelőzően válhatott lovasnomáddá.

Kutatóink a honfoglaló magyarságot harcos nomádként ábrázoló forrásokat oly módon magyarázzák, hogy az ezer évvel korábban elsajátított lovas nomád életforma részlegesen folyamatosan létezett, a honfoglalás idején újra megerősödött, miközben kialakult a komplex gazdálkodás is.²² Ennél sokkalta realisabb az a rekonstrukció, amely szerint az eredetileg az erdőzónában élt magyar nyelvű csoportok a steppére kerülve lovas-nomáddá váltak, a Kárpát-medencében pedig újból életmódot váltottak, etnikai és politikai keretüket ily módon megőrizve.²³

22 Az elképzelésekre l. JUHÁSZ Péter, *A 9-10. századi magyarság életmódjáról –frött forrásaink tanúsága* = Középkortörténeti tanulmányok 9, A IX. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2015. június 17–19.) előadásai, szerk. SZOLNOKI Zoltán, SZANKA Brigitta, JUHÁSZ Péter, Szeged, *Szegedi Középkorász Műhely*, 2017, 237–261. 237–238.

23 ZIMONYI István, *Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai* = szerk. ZIMONYI István, *Középkori nomádok – korai magyarok*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 27., Balassi, Budapest, 2012, 18–26, 25. A földművelés és a nomadizmus egymást nem kizáró fogalmak, hiszen többé-kevésbé állandó téli szállásaikon a nomádok szerényebb mértékű földművelést folytattak. Csuvasos török jövevényszavaink azonban egy olyan, a szőlőművelést is magában foglaló komplex gazdálkodást tükröznek amely messze meghaladja a mozgó életmód nyújtotta lehetőségeket. Eleink feltett két, markánsan különböző életmódú csoportjának több évszázados egymás mellett élése során miképpen élhettek volna azonos földrajzi környezetben és hogyan maradhatott volna fent a politikai-etnikai közösség? Mi motiválhatta volna az életmódbeli kettősség ennyire huzamos fennmaradását? A komplex gazdálkodásra áttért egykori nomádok (pl. bolgárok, kazárok) felhagytak a nagy távolságú vándorlással és a zsákmányoló hadjáratokkal, amelyeket a magyarok a honfoglalásig folytattak, sőt a hadjáratokat még további évtizedekig. A komplex gazdálkodásra a 7. században áttért avarok vezetőrétege ugyan a 9. századig nomád módon gyakorolta hatalmát, de nem végzett nagy távolságú vándorlást, nem kezdeményezett már nagy távolságú zsákmányoló hadjáratokat, nem szakadt el köznépétől, mindig annak környezetében tartózkodott, sőt az előkelő sírok tanúsága szerint, vélhetően a legfőbb vezetők kivételével (kagán, jugurus, tudun) annak falvaiban is élt. A 9-10. századi magyarok nomadizmusára utaló adatok a földművelés ismeretét nem zárják ki, de az életmódváltást a komplex gazdálkodásra a 10. század közepe előtt igen. A Kárpát-medencébe települt magyarság új környezetében a helyi lakosság komplex gazdálkodásához alkalmazkodva változtathatta meg életmódját. Az arabiai oázisvárosok kereskedő-földműves és a beduinok nomád életmódjának egy népen belüli kettőssége a gyökeresen eltérő történelmi-földrajzi környezet miatt a magyarságra nézve aligha releváns párhuzam. Míg a nomád beduinok esetében a nélkülözhetetlen együttműködés

A honfoglalás idejéig „lappangó” nomadizmus újbóli megerősödését legfeljebb a frissen megjelenő besenyőkkel hozhatnánk összefüggésbe, akik valóban átformálták a pontuszi steppe gazdálkodását, de csak a magyarok távozása után. Az ellentmondásos értelmezések jelzik, hogy a megoldást egészen más irányban kell keresnünk. Igen figyelemre méltó jelenség, hogy a honfoglaló magyarság lovas felszerelése (kengyel, lószerszámveretek), fegyverzete (szablya) nem a félnomád szaltovóiival, hanem a nomád besenyőkével mutat hasonlóságot. A tipológiai rokonság kor- és kulturális jelenség, a 10. századi magyaroknál általában is ritkák a 9. századi Kelet-európai eredetű tárgyak.²⁴ A jelenség oka csak a két nép (magyarok és besenyők) egykorú, közvetlenül egymást követő bevándorlása lehet a térségbe és egyaránt nomád kultúrájuk.²⁵ Írott forrásaink zöme nomádnak mondja a honfoglaló magyarságot, vagy leírásuk erre enged következtetni. Egyedül a muszlim Ġayhānī-hagyomány számol be a magyarok szántóföldjeiről is, azonban forrásunk ezen része Kmoskó Mihály szerint már a honfoglalás után, 920 körül íródott.²⁶ Forrásunk feltehető két időrendi rétege (870 és 920) a honfoglaláshoz kötődő magyar életmódváltást tükrözheti, bár az időrendi rétegek elkülönítése eléggé bizonytalan.²⁷ Írott forrásaink döntő többségének a vallomása

a városlakókkal a beduinokkal rokon kereskedő és földművelő réteg kialakulását eredményezte, addig a stepperégiót elhagyó, életmódváltó nomádok elveszítették etnikai identitásukat. Komplex gazdálkodású és nomadizáló néprészekkel egy időben sem a kazároknál, sem a bolgároknál, sem a magyaroknál nem számolhatunk. l. erre ZIMONYI István, *Az eurázsiai steppe nomádjai és a Közel-Kelet beduinjai* = szerk. ZIMONYI István, *Középkori nomádok – korai magyarok*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 27., Balassi, Budapest, 2012, 78–86.

24 BÁLINT Csanád, *A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka* = szerk. Kovács László, Györffy György, *Honfoglalás és régészet*, Balassi, Bp., 1994, 39–46, 44–45.

25 A besenyők és magyarok bevándorlására l. JUHÁSZ Péter, *Nomád szállásváltások: besenyők és magyarok*, Belvedere Meridionale 28 (2016), 83–93.

26 Kmoskó Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről*, *Földrajzi irodalom. II/1.*, szerk. ZIMONYI István, Magyar Őstörténeti Könyvtár 10., Balassi, Bp., 1997, 208.

27 ZIMONYI István, *A magyarságkorai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*, szerk. ZIMONYI István, Magyar Őstörténeti Könyvtár 28., Balassi, Bp., 2014, 164–177: a szöveghagyománynak ezt a részét is a 895 előtti időre teszi. Feltűnő azonban, hogy al-Ġayhānī szövegének a sok közül csupán két fenntartója, Ibn Rusta és a sokkal későbbi al-Marwāzī tud a magyarok szántóföldjeiről. Arra gondolhatunk,

mindenképpen felveti a már a 7. század óta földművelő, falvakban élő avarság esetleges szerepét a magyarok életmódváltozásában. A magyarok és a Kelet-európai oğur török és kazár törzsek hosszabb együttélését különböző életmódjuk nem valószínűsíti. Utóbbiak a 7-8. század óta félnomád életmódban éltek, míg a magyarok életmódja és hadviselése még a 9-10. század fordulóján, a magyar honfoglalás idején is nomád jellegzetességeket mutat. A volgai magyarokról szólva Julianus még a 13. század elején is jellegzetesen nomád életformát ír le, annak ellenére, hogy e magyar csoport akkor már századok óta a letelepült volgai bolgárok szomszédságában, azokkal szoros kapcsolatban élt.²⁸

A török-magyar együttélés jellege

A török-magyar együttélés mélységét illetően nincsen egyetértés a magyar nyelvudomány és a turkológia között. Benkő Loránd a honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai vizsgálatakor mutat rá arra, hogy a magyarság a honfoglalást megelőző hosszú időszak során sohasem kerülhetett olyan gazdasági, társadalmi, politikai, katonai és műveltségi viszonyok közé, amelyek jelentősebb tömegeinek nyelvvesztését, nyelvcserejét idézhették volna elő. Annak ellenére, hogy számára „túlsúlyos” idegen nyelvi és hatalmi környezetben élt. Hangsúlyozta azt is, hogy a honfoglalás előtti kétezer éves önálló története folyamán soha nem lehetett sem számbelileg, sem szervezetében gyenge, más népeknek alárendelt, kiszolgáltatott társadalom.²⁹ Ligeti Lajos a török nyelveknek a magyar nyelvre gyakorolt minden más nyelvet meghaladó mértékű hatásáról szól, amely csak az érintkezés igen jelentős időtartamával magyarázható.³⁰ Róna-Tas András megállapítása szerint az együtt élő magyar

hogy al-Ġayhānī művének a magyar honfoglalást akár csak néhány évvel követő első redakciója még csak a magyarság Kelet-európai nomád jellegű életmódját mutathatta be, a 920 körüli második változatban viszont már a földművelésnek az új hazában megnőtt súlyának megfelelő kiegészítéseket is tett a szerző.

28 JUHÁSZ, *A 9-10. századi magyarság...*, i. m. 246–247.

29 BENKŐ Loránd, *Nyelvünk vallomása a honfoglaló magyarságról*, Magyar Tudomány 1996/8, 958–963. 959–960.

30 LIGETI, *A magyar nyelv török kapcsolatai...*, i. m., 176.

és török csoportok olyan szoros közösségben éltek, hogy mindkét nyelv fonémarendszerében alapvető változások történtek, hangrendszereik közeledtek egymáshoz.³¹ Már Ligeti is megállapította, hogy számos jel utal részleges magyar-török bilingvizmus fennállására.³² Sándor Klára szerint viszont a kétnyelvűség az etelközi magyarok nagy többségét érinthette, ugyanakkor kérdéses, hogy ilyen erős török kulturális és nyelvi hatás, kiterjedt kétnyelvűség mellett miért nem következett be a nyelvcsere? Miért nem eredményezte a domináns török kultúra átvétele a domináns török nyelvek átvételét?³³ Benkő Loránd azért zárja ki jelentős tömegű török asszimilációját a magyarsághoz, mert a korabeli Kelet-Európa döntően iráni és török nyelvi környezetében egy ilyen irányú fejlődés ellentmondott volna a nyelvváltozási folyamatok jellegzetességeinek, amelyek a magasabb presztízsű nyelv fölénybe jutását eredményezik.³⁴ Olyan nyelvi-kulturális-politikai helyzet, amelyben egy török nyelvű nép alárendelt helyzetbe kerülhet a magyarsággal szemben, egyedül a magyar fennhatóság alá került, a Kelet-európai síkságtól földrajzilag és politikailag is szeparált Kárpát-medencében képzelhető el. Pontosan olyan nép esetében, mint a politikai hatalmukat és szervezetüket rég elvesztett, keleti rokonainál sokkal kisebb létszámú, azoktól a szláv környezet által elszigetelt avar-kori törökök voltak. A Kárpát-medencében talált törökök létszáma nyilvánvalóan jóval kisebb volt, mint kelet-európai rokonaiké. Emellett e török csoportok előbb az avarok, majd a magyarok alárendeltségébe kerültek. E helyzet jól megfelel a török-magyar együttélés nyelvi tényeinek, jól magyarázza a magyarok politikai-etnikai önállóságának fennmaradását.

Fontos eleme e problémának, hogy a fentiek szerint a magyar nyelvnek még a török nyelvi befolyás előtti változatát használó keleten maradt magyar csoport és az őket felkereső szerzetesek különösebb gond

31 RÓNA-TAS, *Török nyelvi hatások... i. m.*, 57.

32 LIGETI, *A magyar nyelv török kapcsolatai...i. m.*, 188–193.

33 SÁNDOR Klára, *Nyelvrokonság és hunhagyomány*, Typotex, Budapest, 2011, 274, 280–281.

34 BENKŐ Loránd, *A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik* = szerk. KOVÁCS László, VESZPRÉMY László, *Honfoglalás és nyelvészet*, Balassi, Bp. 1997, 163–176, 167.

nélkül megérették egymást a 13. század derekán. A volgai magyarok nyelvéről nem tudunk semmi közelebbit, életmódjukról csak Julianus leírása tájékoztat. Amint azt már Ligeti is bemutatta, leírása tökéletes képe a nomád életmódnak, így eleve kérdéses, hogy a belterjesebb állattenyésztés, földművelés, szőlő- és borkultúra török eredetű magyar szókincsét ismerhették-e egyáltalán.³⁵ Mellékneveink közül mindössze hat, az igék közül pedig összesen 25 török eredetű csupán.³⁶ Érdekes Ligeti észrevétele arról, hogy jóllehet Julianus állítólag a volgai magyarokkal a vallás dolgairól is beszélt, ám ezt aligha érthették meg, hiszen annak terminológiája döntően honfoglalás utáni átvétel (szláv, német, görög, latin).³⁷ Benkő szerint „A magyar nyelv, mint Európa egyik legrégebbi önálló nyelve, a honfoglalás idejére már mintegy kétezer év óta élte a maga külön életét, [...]”.³⁸ Benkő hangsúlyozta, hogy ugyan ilyen hosszú idő után már nem érthettek szót elődeink legközelebbi nyelvrokonaikkal sem, azonban nyelvük megőrizte uráli-finnugor alapjait, még az idegen nyelvi kultúrhatásokra leginkább érzékeny alapszókészletében is, az új kulturális elemek terminológiája csupán bővítette azt.³⁹ Az intenzív török hatás folyamán a magyar nyelv mindvégig őrizte saját finnugor gyökereit, minthogy az ugor egységből való kiválása után korábbi (finn)ugor alapjaira építkezve valósította meg saját, nyelvspecifikus, individuális magyar változásait, és a török kódmásolási folyamatok sem a hangtani, sem az alaktani szinten nem módosították ezeket.⁴⁰ Az alapnyelvi, finnugor- és ugor-kori szókincs teljességgel elegendő lehetett tehát Julianus és a volgai magyarok kommunikációjára.

Amit a volgai magyarok életmódjáról tudunk, azt árulja el, hogy a belterjes, letelepült állattartás, a földművelés és a szőlő- és borkultú-

35 LIGETI, *A magyar nyelv török kapcsolatai... i. m.*, 393.

36 *Uo.*, 271–320.

37 *Uo.*, 394–395.

38 BENKŐ, *Nyelvünk vallomása... i. m.*, 958–963, 958.

39 *Uo.*, 958.

40 AGYAGÁSI Klára, *Ismertetés. Róna-Tás, András – Berta, Árpád: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I–II. Turcologica. Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2011. 1494 oldal*, Nyelvtudományi Közlemények 108 (2012), 443–461, 460.

ra nem tartozott hozzá. Pontosán azon területeit tehát, amelyekben az „elsöprő” török hatás a magyarságot érte. A volgai magyaroknak még a 13. század elején is határozottan nomád vonásokat mutató életmódja komoly bizonyítéka tehát a két magyar csoport elválását követő török-magyar együttélésnek. Ez az időpont helyezhető a 8. századra, amelyet követően a 9. század elején feltűnnek a nyugatra vonult magyarok a Donnál, de inkább gondolhatunk a honfoglalást közvetlenül kiváltó besenyő támadás időszakára. Ez utóbbit támogatja az a tény, hogy van régészeti nyoma a Volgai Bulgária hagyatékában egy 9. század végére tehető jelentős méretű felvándorlásnak a Pontus vidékéről, amelyet szintén a besenyő hódítás magyarázhat.⁴¹ A volgai magyarok 13. századig élő emlékezete a nyugatiak kiválásáról szintén sokkal inkább támogat egy késői, 9. század végi elválást, amit még egy 10. századi folyamatos érintkezés is az emlékezetben tartott, mintsem egy 8. századi elszakadást.⁴²

*A török-magyar együttélés lehetséges színhelyei.
A magyarok feltűnése Kelet-Európában*

A kutatás a 20. század folyamán két Kelet-európai régióban kereste a honfoglalás előtti magyarság szállásterületét, „őshazáját”. Németh Gyula kezdetben elfogadta Munkácsi Bernát és Gombocz Zoltán nézetét arról, hogy a volgai magyarok a bolgárokkal együtt a Kaukázusból vándoroltak fel a későbbi Baskíriába.⁴³ Később azonban már úgy gondolta, hogy Baskíriába a magyarok az ugor őshazából érkeztek, az érintkezés a bolgárokkal itt kezdődött meg, majd folytatódott a Kaukázus északi előterében, a Don-Kubán régióban. Amikor a baskírok a 9. században a Volga-könyök vidékére kerültek, a magyarság legnagyobb része már elvándorolt onnan.⁴⁴ Ligeti Lajos a 463 körüli saragur, urog és onogur

41 ZIMONYI, *Muszlim források... i. m.*, 61.

42 Így látta: LIGETI Lajos, *Gyarmat és Jenő* = szerk. BENKŐ Lóránd., *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*, Nyelvtudományi Értekezések XL., Akadémiai, Budapest, 1963, 230–239.

43 NÉMETH Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1930, 319.

44 NÉMETH Gyula, *Magyar törzsnevek a baskíroknál*, Nyelvtudományi Közlemények

vándorlással kapcsolta össze a magyarok kimozdítását az uráli átjáróból, ahol ezer év alatt lovas néppé vált. Ligeti is úgy vélte, hogy a magyarok az 503-as szabir vándorlás nyomán a Volga-Káma vidékére költözve léptek érintkezésbe a volgai bolgárokkal. Tartós együttélés a csuvasos nyelvű török népekkel azonban csak a 7. század közepétől került sor, amikor a magyarok a Kaukázus előterébe költöztek. Itt, a kazár birodalom központi területén érte a legintenzívebb gazdasági, társadalmi, kulturális és nyelvi behatás a török népek részéről.⁴⁵ Róna-Tas András azonban hangsúlyozta, hogy a Németh Gyula tekintélye alapján többek által elfogadott baskíriai magyar őshazával szemben az egyik legsúlyosabb kizáró körülmény, hogy a Don-vidékéről északra, a Volga-könyök felé vándorló bulgárok Bolsie Tarhani vidékét a 8. század végén, 9. század elején érték csak el, a Káma vonalát csupán a 900-as években. Itt tehát nem alakulhatott volna ki olyan tartós, és mélyreható érintkezés a magyarok és a törökök között, amiről a nyelvtörténeti adatok, a közel 450 csuvasos török eredetű szó, és számos nyelvi tény tanúskodik.⁴⁶ A Volgai Bulgária területe életföldrajzi okokból is kizárható, hiszen legtöbb török eredetű névvel jelölt növényünk nem honos ott.⁴⁷ A régészeti és életföldrajzi adatok vallomását kiválóan egészíti ki a volgai magyarok feljebb hivatkozott nomád életmódja, akik sokkal délebbre elsajátított életformájukat nem cserélték fel itt félnomádra.

Írott forrásainkból legkorábban a 830-as évek végére valószínűsíthetjük a magyarok feltűnését a Don alsó folyásvidékén. Ekkor épült fel itt Šarkel erődje (838–842), a legnagyobb valószínűség szerint a status quót megbilentő magyarok ellenében, a bizánci-kazár együttműködés részeként. Talán ezzel összefüggésben építhettek a kazárok árkokból és sáncokból álló védelmi rendszert is.⁴⁸ A bizánci rusz követség hazatérését 839-ben megaka-

68, 1966, 35–50, 47–48.

45 ZIMONYI István, *Ligeti Lajos magyar őstörténet-koncepciója*, Századok 112, 1988, 216–221, 217.

46 RÓNA-TAS András, *Folytassuk a vitát, Megjegyzések Makk Ferenc könyvbírálatához*, Aetas 1998, 216–226. 225.

47 RÓNA-TAS András, *Néhány megjegyzés faneveinkről*, Magyar Nyelv 100, (2004), 260–273, 419–438.

48 TÓTH, *A magyar törzsszövetség...*, i. m. 68–74. Más felfogásban: POLGÁR Szabolcs,

dályozó barbár és igen vad népek a magyarok lehettek.⁴⁹ A rusz harcosok Konstantinápoly elérésére ekkoriban a Don és a Dnyeper víziútját használhatták, amelyek éppen a kérdéses stepperégiót szelik keresztül.⁵⁰ Šarkel építésének, a kazárok sáncokkal történt védekezésének és a rusz követség történetének a magyar történelemben jól beilleszthetően a 9. század harmincas éveire köthető, ám bizonytalan módon a magyarokhoz kapcsolható forrásadatai mellett a magyarok Kelet-európai jelenlétéről pusztán egy biztos kútfő áll rendelkezésünkre.⁵¹ Egyetlen írott forrásunk, amelyik részlete-

Sarkel = szerk. MÁRTON Alfréd, *A Kárpát-medence és a steppe*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 14., Balassi Kiadó, Budapest, 2001, 106–126.

49 *Annales Bertiniani*, a. 839 = Ed. G. WAITZ, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum*, Hannoverae, 1883, 19–20; A magyarok szerepéről I. BOLLÓK Ádám, „*Inter barbaras et nimiae feritatis gentes*”: *Az Annales Bertiniani 839. évi rhes követsége és a magyarok*, Századok 138., 2004/2, 349–380; Tóth, *A magyar törzsszövetség...*, i. m., 69.

50 A muszlim szerzők szerint a ruszok folyója a Don és az Atil (Volga): AL-İSTAHİRİ, A birodalmak útvonalainak könyve = KMOŠKÓ Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről, Földrajzi irodalom II/2*, szerk. ZIMONYI István, Magyar Őstörténeti Könyvtár 13, Balassi, Budapest, 2000, 27; IBN HAUQAL, Az útvonalak és a birodalmak könyve = KMOŠKÓ, *Mohamedán írók...II/2, i. m.*, 74; AL-MAS'ŪDĪ, A figyelmeztetés és visszapillantás könyve = KMOŠKÓ, *Mohamedán írók...II/2, i. m.*, 207; AL-BAKRĪ, Az országok és utak könyve = KMOŠKÓ, *Mohamedán írók...II/2, i. m.*, 233.

51 A kutatásban elfogadott Symeon logothetés 963–969 között készült munkájában a 838–839-es események kapcsán türkö, hun és ungri néven egyaránt szereplő népnek a magyarokkal való azonosítása, hiszen a bizánci irodalomban mindhárom név szolgált a magyarok identifikálására. MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai, Bp., 1988, 57. A magyarok ekkori szereplése jól egyeztethető ugyan a többi forrásból kikövetkeztethető időponttal, ám a népnév értelmezése nem egyértelmű. A magyarokat a 10. század első felében következetesen türkö néven emlegetik a bizánci források, az ungri név csak 941-től jelenik meg egykorú forrásban a magyarok identifikálására. I. MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet... i. m.*, 28–29. Ugyanakkor a hun nevet az avarokra a kezdetektől használják a bizánci szerzők, a magyarokra viszont csak a 11. századtól. I. JUHÁSZ Péter, *Kortársak a honfoglalók eredetéről*. = szerk. Haffner Tamás, Dr. Kovács Áron, III. Fiatalok EUrópában Konferencia, Pécs, 2016. november 04–05. Tanulmánykötet. Sopianae Kulturális Egyesület, Pécs, 114–131, 120, 123–124: I. táblázat. Az ungri név vegre, ugre alakja a bolgárszláv forrásokban a 811-es és 814-es bulgáriai események kapcsán az avarokat jelölheti. I. OLAJOS Teréz, *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*, szerk. KRISTÓ Gyula, Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2001, 51–61, 62–64, 66. Feltehető tehát, hogy a hun és

sen szól a magyarok kelet-európai vándorlásáról, a DAI, a magyaroknak a Don (Atil) vidékére (Levedia) költözéséről a megadott nemzedékrend alapján (Levedi/Álmos, Árpád) legkorábban a 9. század közepére datálhatóan számol be.⁵² A kutatásban különféle kombinációk születtek, amelyek a magyarok *szavartü aszfaliü* nevének a kaukázusi *sevordi*-k feltett kapcsolata alapján, utóbbiak 750 körüli említéséből kiindulva Levedi tevékenységét, a magyarok kettészakadását, egy részüknek a Dontól nyugatra költözését a 8. század közepére tették. A forrás maga nem támogatja ezt a lehetőséget, a *szavartü-sevordi* nevek azonossága pedig túlzottan bonyolult, máig megoldatlan probléma ahhoz, hogy egy ilyen elképzelést hitelesítsen.⁵³ Régészeti oldalról pedig elégséges ezzel kapcsolatban Bálint Csanádot idézni: „az első pillantásra is egyértelmű, hogy Grúzia területén — de az egész Transzkaukázusban sem — nincsen egyetlen olyan lelet, nemhogy leletcsoport sem, amelyiket valaki velük merhetne kapcsolatba hozni.”⁵⁴ Annál is inkább így van ez, mert a 9. század előtti források nem említik a magyar nevet, holott számos, más forrásokból ismert, a magyarokkal biztosan nem azonos nép szerepel bennük. Pseudo Zacharias Rhetor Iustinianus uralkodásának 28. évében, 555-ben számos nomád népet sorolt fel a Kaukázustól északra, ám a *magyar* népnév nem szerepel közöttük.⁵⁵ A Kelet-

ungrai nevek az avarokat jelölve szerepelhettek Symeon logothetés 9. századi forrásában, amelyeket saját kora gyakorlatát követve a többnyire türk néven ismert magyarokra értelmezhetett a szerző. Ezért e forrásnak a magyar történelem szempontjából bizonytalan a felhasználhatósága. Hasonlóképpen vélekednek B. SZABÓ János – BOLLÓK Ádám, *A „szavart-türk dosszié”: A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében*, Századok 152., 2018/3. 479–542, 490.

52 Hasonlóképpen vélekedik B. SZABÓ – BOLLÓK, *A „szavart-türk dosszié”... i. m.*, 493. Levedia és Atelkuzu földrajzi helyére I. Juhász Péter, *Levedia és Atelkuzu: időrend és földrajzi hely* = szerk. KERESZTES Gábor, Tavaszi Szél Konferenciakötet IV. (2016), DOSZ, Bp., 2016, 390–400. http://www.dosz.hu/dokumentumfile/TSZ_IV_kotet_161114_504o.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 09. 16. 9:33)

53 Áttekintése legutóbb TÓTH, *A magyar törzsszövetség... i. m.*, 58–60. Ligeti Lajos a savartoi asphaloi, a Kur folyónál 574-ben letelepített szabírok és az örmény források *sevordik* népeve összefüggését nyelvi oldalról bizonyíthatatlannak tartja, hangsúlyozva, hogy a magyarok saját névként a *türkhöz* hasonlóan sohasem használták ezt: LIGETI, *A magyar nyelv török kapcsolatai... i. m.*, 346–347.

54 BÁLINT, *Az ethnosz... i. m.*, 319.

55 KMOŠKÓ Mihály, *Szír trók a steppe népeiről*, szerk. FELFÖLDI Szabolcs, Magyar Ős-

európai hun népeket felsoroló további szerzők, Theophylactus Simocatta 552–557,⁵⁶ Menander Protector és Theophylactus Simocatta 558–560 tájára⁵⁷ keltezhető információi sem szólnak magyarokról. A 7. század második feléből származó, Kelet-Európa népeit nagy részletességgel előszámláló Örmény Földrajz sem az általa az Atil (Volga) folyótól keletre Szkítiában, sem az attól nyugatra elhelyezett Szarmatiában nem tud magyarokról.⁵⁸ Újabb felvetés szerint a Szkítiában szereplő *t'urkistan*-ok mellett a Szarmatiában, a *bullarok* mellett szereplő *t'urk'* nép jelölné a magyarokat. Ám a *T'urkistan* eredetileg országnév, míg a *t'urk'* népnév, így aligha lehet itt két különböző népről szó.⁵⁹ A pontuszi steppékről valószínűleg a 8. század első felének arab-kazár háborúi nyomán (737 után) majd a 9. század végén a kazár hegemoniát megingató besenyő támadás következtében a Volga-Káma vidékére költözött török törzsek a *bulgar*, *äskäl*, *barsülä-bersil*, *suwār-sabir*, *baranğār-balanğar*.⁶⁰ A magyarok nem tűnnek fel soraikban, jóllehet Julianus a 13. században már a volgai bolgárok szomszédságában lelte fel őket. A nyelvtörténeti alapon feltett Kaukázus-Kubán közötti magyar szállásterületet írott források nem erősítik meg.⁶¹ A magyarokra utaló csekély 13. századi nyomok a Kaukázus északi előterében tökéletesen magyarázhatóak a Volga-könyöktől érkező kereskedelmi úton idejutott magyar kereskedők jelenlétével. Julianus ennek a kapcsolatnak a révén értesülhetett a keleti magyarok tényleges lakóhelyéről.⁶²

történeti Könyvtár 20., Balassi, Szeged, 2004, 99.

56 SZÁDECZKY-KARDOSS Samu, *Az avar történelem forrásai*, szerk. ZIMONYI István, Magyar Östörténeti Könyvtár 12, Balassi, Budapest, 1998, 15.

57 *Uo.*, 19–20.

58 PAULIK Ágnes, „A világ bemutatása”: *Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről*, = szerk. RÓNA-TAS András, *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*, Magyar Östörténeti Könyvtár 16., Balassi, Bp., 2001, 28–68, 47–51, 63.

59 PAULIK, „A világ bemutatása”... *i. m.*, 45–47.

60 ZIMONYI István, *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Östörténeti Könyvtár 22, Balassi Kiadó, Bp., 2005, 194, 61.

61 A nyelvtörténeti álláspontra l. ZIMONYI, *Ligeti Lajos magyar őstörténet-koncepciója*... *i. m.*, 217.

62 GYÖRFFY György, *Julianus barát és Napkelet fölfedezése*, vál., bev. GYÖRFFY György, ford. GYÖRFFY György, Gy. RUITZ Izabella, Szépirodalmi, Bp., 1965, 41–42.

Több kutatónk úgy vélte, hogy a magyarokra használt türk név a bizánci forrásokban a kazároknak alárendelt helyzetükkel magyarázható, a kazárokat pedig érvelésük szerint Theophanes-től kezdve a 9. század során Bizáncban türknék is nevezték.⁶³ Ez az értelmezés azonban aligha független a hosszú idejű kazár-magyar nyelvi kapcsolatokat feltételező koncepciótól, mert a vonatkozó források közelebbi vizsgálata azt mutatja, hogy a kazárokat csak nyugati türk alárendeltségük idején nevezték néha türknék, méghozzá elsősorban nem is Bizáncban. A bizánci források elsőprő többsége kazárnak (Χάζαροι) mondja a vizsgált népet, a magyarok *türk* neve tehát a kazároktól független lehet.⁶⁴ A muszlim felfogás szerint a kazárok nem tartoztak a törökök közé, a magyarok viszont igen.⁶⁵ A bizánci és muszlim szerzők magyarokra vonatkozó információi szorosan összefügghetnek, hiszen a DAI a türk-kazár uralomfelfogás török terminológiájának görög megfelelőit használja a magyarság vezetőire,⁶⁶ a magyarok türk neve a muszlim szerzőknél pedig összefügghet a bizánci gyakorlattal.⁶⁷ A muszlim és a bizánci felfogás tehát egyaránt világosan megkülönbözteti a magyarokat és a kazárokat, nyilvánvaló, hogy Bizánc nem kazár alattvalóként ismerte meg a magyarokat, ahogy az a DAI 38. fejezetéből világosan ki is olvasható, a kazárok beállítása ellenére.⁶⁸

A fentiek a kazárok esetében világosan utalnak arra, hogy az együttélés hosszának tekintetében legfeljebb a DAI által megadott rövid, három éves periódus lehet reális. Ugyanakkor ezzel összevetve az a tény, hogy a muszlim szerzők egy csoportja következetesen azonosítja a ma-

63 LIGETI, *A magyar nyelv török kapcsolatai... i. m.*, 271; RÓNA-TAS, *A honfoglaló magyar nép... i. m.*, 217; SZÜCS, *A magyar nemzeti tudat... i. m.* 392–394.

64 BALOGH László, *Megjegyzések a magyarokra alkalmazott türk népnév kérdéséhez*, Acta Universitatis Szegediensis, Acta historica 139, 2017, 15–31, 19–22.

65 ZIMONYI, *Muszlim források... i. m.*, 72–81.

66 ZIMONYI István, *Constantinus Porphyrogenitus De administrando Imperio magyar fejezetének török háttéréről*, ZIMONYI, *Középkori nomádok... i. m.* 39–46.

67 ZIMONYI, *Muszlim források... i. m.*, 72.

68 A DAI 38. fejezetének több állítása arra utal, hogy a fejezet kazár nézőpontot tükröz, információi kazár forrásra mehetnek vissza: B. SZABÓ – BOLLÓK, *A „szavart-türk dosszié”... i. m.*, 480–485.

gyarokat a baskírokkal,⁶⁹ ennek a két népnek az esetében utalhat hosszabb együttélésre. Levedi népe vagy a Volga-könyök irányából, vagy a Dél-Urál felől érkezhetett a 9. század közepén a Don vidékére, mely utóbbi lehetőséget az újabb régészeti eredmények is jól megalapozták, a gyors, mindössze fél évszázadnyi időt felölelő átvonulással együtt.⁷⁰ A magyarok 9. század eleji Dél-Urál-Aral vidéki tartózkodását a baskír-magyar kapcsolat muszlim forrásai is megalapozták. Ezek elemzése arra utal, hogy a 10. századi muszlim szerzők maguktól a keleti baskíroktól értesülhettek a nyugati baskírokkal való népi azonosságukról. A magyarok és a baskírok aligha beszéltek ugyanazt a nyelvet, utóbbiak hajdani magyar nyelvűsége nem bizonyítható. Ám a magyar népnév lehet a baskír származéka, ez pedig hosszabb együttélésükre utalhat. Az eredetileg iráni nyelvű baskírok az Aral–Volga közötti steppére Közép-Ázsiából, Perzsia északi határvidékéről, Horaszánból érkezhetek, ahonnan a magyarok is származtak a muszlim szerzők szerint. Ez a hagyomány a népnevek feltehető azonosságához hasonlóan szorosabb etnikai kapcsolataikra utalhat.⁷¹ A magyar népnév előzmények nélküli feltűnése a 9. század második felében, az alsó Don vidékén, csak ekkori megjelenésükkel, illetve független politikai szervezetük ekkori kialakulásával magyarázható.

Róna-Tas András legutóbb a növényvilág terminológiájába tartozó alán és nyugati ótörök eredetű szavaink alapján valószínűsítette a magyarok 9. század előtti, hosszú időre tehető tartózkodását a Kaukázus

69 ZIMONYI, *Muszlim források... i. m.*, 66.

70 TÜRK Attila Antal, *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*, SZTE-BTK Történettudományi Doktori Iskola Medievalisztika Program, Doktori (PhD) disszertáció, Szeged, 2011, 197–198; uő, *A korai magyar történelem régészeti kutatása Magyarországon*, Magyar őstörténet, Tudomány és hagyományörzés, Szerk. SUDÁR Balázs–SZENTPÉTER József–PETKES Zsolt–LEZSÁK Gabriella–ZSIDAI Zsuzsanna, Budapest, 2015, 19–29, 21–25; A kérdés legújabb összefoglalása: Olekszij KOMAR, *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*, Martin Opitz Kiadó–PPKE BTK Régészettudományi Intézet–MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport–Napkút Kiadó, Bp. 2018. 251–256. A baskírok szerepére a magyarok vándorlásában régészeti adatok is utalnak.

71 I. JUHÁSZ Péter, *Baskírok és magyarok a muszlim forrásokban*, Belvedere Meridionale 29/2., 2017, 133–139.

északi előterében.⁷² Róna-Tas a vizsgált nyolc növénynév (bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, gyűrűfa, kőris, mogoró, tölgy) átvételének helyszínét olyan régióban határozta meg, ahol a csuvasos típusú török és az alán nyelvet egyaránt beszélték. A tárgyalt növények a magyarok nyugati vándorlási útvonalán, a Kubán-Don régióban, a Krím délkeleti részén és a Dnyesztertől nyugatra elterülő vidéken voltak honosak ebben a korban. Mivel az írott források alapján megállapíthatóan a magyarok nem tartózkodhattak hosszabb ideig a két utolsó területen, Róna-Tas az első terület mellett foglalt állást. Paleobotanikai szempontból az átvétel helyszínéként, öt növénynév esetében, szóba jöhet még a Kárpát-medence is szerinte, amennyiben a magyar honfoglalás idején ott még létezett egy csuvasos típusú török nyelv.⁷³ A korabeli Kárpát-medencében a csuvasos típusú török mellett az alán nyelv jelenlétével is számolhatunk. Az avarok a Kelet-európai *oğur* törzsek jelentős csoportjaihoz hasonlóan a kaukázusi alánok egyes csoportjait is magukkal ragadhatták a Kárpát-medencébe. Az Európába érkező avarok első követségeiket Bizáncba a Kaukázustól északra található területről küldték, egy avar nevet viselő csoport pedig jóval később is adatolt a Kaukázusból. Róna-Tas más helyen azon az alapon zárja ki a Kárpát-medencei átvétel lehetőségét, mert a helyi növények neveit a később jött a helybeliektől tanulja meg. Így ezeket akkor sem vehették volna át helyben a magyarok, ha a helyi szlávokkal és elszlávosodó avarokkal kavar kísérik tolmácsolásával beszéltek volna. Szerinte a magyar nyelv korai szláv és szláv hatást mutató avar jövevényszavai (bér és bán!) kizárják e feltevést.⁷⁴ Az avarok elszlávosodásának e meglepően szerény támpontjai aligha alkalmasak ilyen komoly, messze ható következtetés levonására. Különösen, mivel szláv eredetű *király* szavunk török közvetítése a magyarba hangtani okokból erősen valószínű.⁷⁵ A török-magyar együttélés színtereként a Kárpát-medence mindenképpen komolyan számításba veendő.

72 RÓNA-TAS - BERTA, *West Old Turkic... i. m.*, 1147–1148.

73 RÓNA-TAS, *Néhány megjegyzés... i. m.*, 435–438.

74 RÓNA-TAS, *Folytassuk a vitát... i. m.*, 219–220.

75 ZOLTÁN András, *Király és karéj*, Magyar Nyelv 109 (2013), 337–341: a szerző a török nyelvű magyar elit közvetítésére gondol, ám egy régebbi török nyelvű lakosság ugyanígy számításba jöhet.

Ahogy Bálint Csanád írta, a magyarság hosszú vándorlását, különböző „öshazáit” a nyelvész kutatók az előzetesen felállított nyelvtörténeti kritériumoknak megfelelően, a nép és a nyelv azonosságát feltételezve valószínűsítették. Bálint szerint lehetséges, hogy nem az ide-odavándorló ősmagyarok egymást követő szállásterületeit sikerült így lokalizálni, hanem inkább a magyarságba olvadt népek lakóhelyeiről van szó.⁷⁶

Oğur törzsek az avar-kori Kárpát-medencében

A történeti és nyelvészeti kutatás alig veszi számításba török etnikai csoportok jelenlétét a Kárpát-medencében, alábecsülve a helyi török nyelvjárások befolyását a magyar nyelvre. A magyar honfoglalást megelőzően évszázadokon át folyamatos török jelenlétet figyelmen kívül hagyva, nagyobb szláv bevándorlásokat feltételeznek Pannóniába és a Kárpát-medencébe.⁷⁷ Írott forrásaink azonban a 6. század végén jelentős *oğur* török (csuvasos török nyelvű) beköltözést igazolnak a Kárpát-medencébe.⁷⁸ Újabb felismerés az *oğurok* fontos szerepe az ázsiai avarok történelmében és az európai avarok kialakulásában.⁷⁹ Írott forrásaink számos *oğur* törzs avar uralom alá kerülését és talán Kárpát-medencei beköltözését is valószínűsítik.⁸⁰ Az onogurok Kárpát-medencei jelenlétét Olajos Terézia vizsgálta részletesen. Német Lajos 860 május 8-i oklevelének *Uuangariorum marcha* azaz a „Wangarok határa” elnevezésű hegyét Olajos Arnulf Kollautzal egyezően az avar kliensállam határának tekinti, így szerinte a *Uuangarius* népnév minden valószínűség szerint az avar etnikai csoport korabeli elnevezése lehetett.⁸¹ A Nagy Károly

76 BÁLINT, *Az ethnosz a kora középkorban... i. m.*, 294–296.

77 BÓNA István, *Gottfried Schramm: Egy gát átszakad, Ein Damm bricht*, Századok 133/1, 1999, 184–186.

78 GOLDEN, *An Introduction...*, i. m., 108–113, 244.

79 RÓNA-TAS András, *A honfoglaló magyar nép*, Balassi, Budapest, 1996, 174–178.

80 SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem...*, i. m., 18–20, 36–37, 104–105, 107–108, 110, 212.

81 OLAJOS Terézia, *A Kárpát-medencei onogurok történetéhez*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Juridica et Politica 75, 2013, 521–532. 523–524.

ellenségeiként már a 9. században is feltűnő *Wandali* név használata az avarokra a hasonló hangzás mellett előbbi ismertségével és az irodalomban gyakori archaizálással magyarázható.⁸² Olajos hangsúlyozza, hogy a kétségek ellenére bizonyos, hogy a 9. század első felében az onoğur nevet viselő népcsoport jelen volt a Kárpát-medencében.⁸³ Ligeti Lajos a török-magyar együttélés sarokpontjaként tárgyalta az onoğur népnévből alakult *ungri* név magyarokra való használatának kérdését. Ligeti nem fogadta el sem Németh Gyula feltételezését a Kelet-európai onoğur-magyar együttéléstről, sem Moravcsik Gyula hipotézisét, aki az Asparuchtól hátrahagyott onoğurokkal azonosította a magyarokat, illetve arra gondolt, hogy a magyarok *Patria Onogoria* nevét örökölték volna. A sláv közvetítéshez túlságosan korai e név 7. századi szereplése, az *ungri* név 9. századi feltűnése pedig túlzottan késői az átörökítéshez.⁸⁴ Bár elfogadható megoldást Ligeti sem tudott nyújtani, mégis elvetette Omeljan Pritsak merőben más magyarázatát. Pritsak az avar kaganátusban nagy szerepet játszott onoğur bolgárok nevéből a helyi sláv nyelvben keletkezett *Vqgr-e>Ugr-e>Ugr-i* alakból származtatta a Kárpát-medencébe költözött magyarok nevét.⁸⁵ Ligeti Pritsak hipotézisét, nyilván később hozzáfűzött, a konvencionálistól nagyon eltérő magyar őstörténeti tételei következtében vetette el különösebb vizsgálat nélkül. Holott az avar-kori bolgárok jelentőségéről több adat is szól, és az *ungri* névnek a Kárpát-medencével összefüggő használatát számos forrás bizonyítja a 6. század végétől kezdve egészen a 9. századig folyamatosan. Kialakulása az *onoğur* névből az avarokkal együtt élő szlovének és kaj-horvátok nyugati délszláv nyelvében mára nyelvi szempontból is megerősítést nyert.⁸⁶

82 Uo., 528–529.

83 OLAJOS, *A Kárpát-medencei... i. m.*, 529–531.

84 LIGETI, *A magyar nyelv török kapcsolatai... i. m.*, 348–351.

85 Uo., 351–352.

86 NÉMETH András, *A Dado verduni püspökhöz írt levél* = sorozatszerk. ZIMONYI István, szerk. RÓNA-TAS András, *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 16, Balassi, Budapest, 2001, 113–161, 148–152.

Ligeti Lajos 1986-ban az „álavar” kérdéskör kapcsán kifejtette, hogy a pannóniai avarok a türkök állításának megfelelően nem lehettek „valódi” avarok, mivel az 555-ben végleg legyőzött zsu-anok, akik feltehetően a „valódi”, tehát a türkök által legyőzött, a kagáni címet előttük birtokló avarok voltak, nem „szökhettek” volna meg a keleti türk területekről, az éppen hadakozó nyugati türkökön keresztül. Másrészt a nyugatra húzódó *varhun* törzseket a nyugati, és nem a keleti türkök üldözték, tehát nyilván tőlük, a korábbi (h)eftalita birodalom területéről „szöktek” meg. Ligeti hivatkozott Czeglédy Károly felfogására is, aki a keleti és nyugati források elemzésével az (h)eftaliták keleti, nomád, és nyugati, nyelvileg és embertanilag is elirániasodott törzsét különbözteti meg, amelyek megfelelnek az avarok forrásainkból ismert kettős eredetének.⁸⁷ Végül kifejtette: „[...] feltehető, hogy Baján avar népe egy eftaliták földjéről származó ogór atyafiságú törzsi alakulat.”⁸⁸ Czeglédy Károly elvetette az „álavarok” legendájának valóságát. A forrásokból 520-560 közötti időszakra nézve kirajzolódik egy keresztény, püspökségekkel bíró, városlakó, *xyon* (hun) nevet viselő heftalita népcsoport, amely a Kaszpi-tenger délkeleti része és Irán északi része között, nagyjából a mai Türkmenisztán területén élt. Egy másik, nomád csoportjuk a mai Afganisztán északi részén, az akkori Tokharisztánban élt. Nevük a kínai források szerint *hua* volt, ami megfelel egy eredeti *uar* alaknak. E két népcsoport összefoglaló nevét közös uralkodójukról, illetve uralkodó nemzetségéről, *Heftal*ról kapta. A Kárpát-medencébe költözött avarok ugyanezt a kettős nevet viselték, amint azt Menander Protector megőrizte. Theophylaktos, aki az avarokkal való azonosságukat elvetette, és velük kapcsolatban az ún. „álavarok”-ról írt, a bizánci-türk szövetség híve volt, ezért leírása a türk szemléletet tükrözi. Ezek szándékosan torzítva állították, hogy az avarok a Tisza folyó menti ogorokkal azonosak. Theophylaktos leírása szerint ugyanis a türkök előbb a heftalitákat, majd

87 LIGETI Lajos, *A pannóniai avarok etnikuma és nyelve*, Magyar Nyelv 82/2, 1986, 129–131, 130–134.

88 Uo., *A pannóniai avarok... i. m.*, 134.

az avarokat, végül az ogorokat győzték le, akik nagyrészt a kínaiakhoz menekültek. Kínai forrásunk ugyanerről az eseményről írva először a *t'ie-löket*, majd a *zsuan-zsuanokat*, végül a *heftalitákat* sorolja fel. Ezért joggal azonosíthatjuk a *uar* népet az avarokkal, a *tie-lö* törzscsoportot pedig a Til-folyó menti ogorokkal. Ez utóbbit Menander Protector adata is alátámasztja, amelyből ezeknek az Atil(Volga)-menti bolgár-törökökkel való azonossága derül ki.⁸⁹ Nyugat-európai forrásaink Czeplédy szerint jogosan használják a hun és avar neveket egymás szinonimájaként, mivel ezek megegyeznek az avarok tárgyalt kettős nevével.⁹⁰ Czeplédy azt is leszögezte, hogy a keleti, nomád heftaliták azonosak a Kárpát-medencébe költözött avarokkal, akiket a türkök is világosan megkülönböztettek a nyugatabbra élő, városlakó heftalitáktól. A heftalita birodalom 557-ben bomlott fel, a türkök elől menekülő avarok követsége 558 elején jelent meg Bizáncban. E két esemény kronológiai kapcsolata az avar és heftalita azonosság bizonyítéka Czeplédy szerint. Erre a másik bizonyíték a *hua* népnek az Altájból délre való költözését 460-ra datáló kínai források és Priskos adatának egybeesése, aki az avar, szabir és onoğur vándorlást 461–465 közé tette. Tokharisztánban Czeplédy szerint a helyi, iráni lakossággal is keveredhettek.⁹¹ Dobrovits Mihály az „álavarok” problémájáról írva, kiemelte azt a korábban fel nem ismert tényt, hogy a türkök vitája az avarokkal a kagáni cím birtoklásáról szólt. Ezért igyekeztek eltagadni az avarok azonosságát ázsiai elődeikkel, akik ha nem avarok, akkor nem birtokolják jogosan ezt a címet. Ezt a szándékukat elárulja azonban, hogy az avarok első feltűnése idején Bizánc szomszédságában, a görögökhöz küldött türk követség még a heftaliták városlakó népének és az avarok egy részének szökéséről beszélt. Azonban 576-ban, miután létrejött az avar-bizánci szövetség, már *varchoniták*-ról beszéltek. Ebből a varchoniták és a heftaliták, valamint az avarok azonossága egyértelmű, a *var* névkezdet és az *avar* név ugyanaz. Az avar-bizánci háborúk legválságosabb időszakában, 629 körül író, Dobrovits szerint

89 CZEPLÉDY Károly, *IV-IX. századi népmozgalmak a sztyeppén*, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 84, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1954, 9–10.

90 *Uo.*, 11.

91 *Uo.*, 10–11.

az avarokat gyűlölő Theophanes pedig ezt a türk álláspontot örököltette meg, amelyet annak idején azok az Avar Kaganátus bizánci elismerése ellen hoztak fel.⁹² Dobrovits szerint a kínai forrásokban a zsu-an-zsu-anokra használt *hua* névvel is nevezik a heftalitákat, amely a görög forrásokban megőrzött *uar/var* névvel azonos és a mongol *abari* szóval egyeztethető. A két név alapelemei azonosak és ez fontos bizonyítéka az avar – zsu-an-zsu-an azonosságnak.⁹³ Csak a Czeplédy által vázolt kétszeri vándorlás, az Altáj környékéről Közép-Ázsiába, majd onnan Európába, nehezítette meg azonosságuk felismerését a kutatás számára.⁹⁴ Györffy György 1997-ben 9. századi írásos adatok alapján a késő avar népesség zömét csuvasos török nyelvűnek határozta meg, a késő avarságnak a Kovrat-féle pontuszi onogur-bolgár birodalomból általa is elfogadott származásával összhangban.⁹⁵ Róna-Tas András az „álavar” problémát az *oğur* törzseknek az avar etnogenezisben a kezdetektől való részvételével magyarázta. A zsu-an-zsu-anok, az ázsiai avarok egyik ágát *var*-nak hívták, az ugurok (tielők) leigázásakor ezt a törzset helyezték élükre. A 6-7. századi kínai források a zsu-an-zsu-anok vezértörzsének a nevét mai magyar átírásban *jücsiulü* alakban adták meg. Ennek korabeli kínai kiejtése „*ugur(i)”. Menander Protectornál (582–602 között) szintén az *ugur* alakot olvashatjuk. Az *ugurok* egy része fellázadt az avarok ellen, és a Kaukázus vidékére menekült. Theophilaktos szerint e nép vezérei voltak Var és Hun, utánuk nevezték e nép egyes részeit e neveken. Justinianos idején (527–565) e nép egy kis része Európába menekült, és avarnak nevezte magát, de csak a többi nép megfélemlítésére, a valóságban csak álavarok. A varok az eftalita hunokkal vagy hjonokkal együtt jelentek meg Európában, törzsszövetségük neve ezért volt *varhon*, akik a névadó,

92 DOBROVITS Mihály, *Az avar kérdés és az avar népnév az orhoni feliratokon* = szerk. MÁRTON Alfréd, *A Kárpát-medence és a steppe*, Magyar Östörténeti Könyvtár 14., Balassi, Bp., 2001, 86–105. 96–101. Theophanes persze egész egyszerűen át is vehette forrása állításait, nem gondolva tudatos megtévesztésre.

93 Uo., 94–95.

94 Uo., 98.

95 GYÖRFFY György, *Az avarok nyelve* = főszerk. GYÖRFFY György, szerk. KOVÁCS László, VESZPRÉMI László, *A honfoglalásról sok szemmel. III. Honfoglalás és nyelvészet*, Balassi, Bp., 1997, 141–144, 142–143.

vezető réteget alkották. Róna-Tas szerint új eredmény annak felismerése, hogy az ugurok az ázsiai avarok történetében és az európai avarok kialakulásában jelentős szereppel bírtak.⁹⁶ Az avarok első kagánjának, Bajánnak a nevét egy csuvasos típusú török nyelvből magyarázta, kizárva mongol eredetét. Ebből arra következtetett, hogy az avarok vezető rétege is egy csuvasos típusú török nyelvet beszélt.⁹⁷ Bálint Csanád úgy látta, hogy (Bat)Bajánnak Kuvrat fiaként említése Theophanesnél talán az avarok és onogurok azonosságát vagy összekeverését is jelentheti, Beševlievre hivatkozva elképzelhetőnek tartotta, hogy nem minden bolgár vándorolt ki 632 után.⁹⁸ Walter Pohl egyetlen konkrét forrásunk, a *Miracula Sancti Demetrii* alapján valószínűsítette a görög, latin, szláv és bolgár nyelvek jelenlétét a kaganátusban, kiemelve, hogy az avar felső rétegben nincsen nyoma szlávoknak. Az ismert avar személyek közül Targitos ó-szkíta, Apsich és Kandich valamilyen „hun” Baján mongol vagy csuvasos török, Koch és Alcious türkszerű nevet viselt. A kagán cím iráni (perzsa) vagy mongol eredetű lehet, az avar alakulat szerinte polietnikus volt.⁹⁹ A történeti és nyelvészeti kutatás alapján tehát Baján avarjait egy eredetileg talán mongol nyelvű avar (*var*), és egy török nyelvű hun eredetű vezértörzs (*hion*), valamint a nép többségét alkotó, csuvasos török típusú nyelvű *oğur* törzsekből álló alakulatnak tarthatjuk.

Az avar továbbélés problémája

A 9. századi avarság sorsáról alkotott tudományos felfogás bizonytalansága két tényezővel magyarázható. Egyrészt a hagyományosan nomádnak gondolt avar népességet életmódjából következően kis létszámúnak vélte a korábbi kutatás, így a kortárs és a későbbi források beállítását az avar nép kiirtásáról lényegében helytállónak tartották.¹⁰⁰ A

96 RÓNA-TAS, *A honfoglaló... i. m.*, 174–178.

97 *Uo.*, 102.

98 BÁLINT Csanád, *A középvár kor kezdete és Kuber bevándorlása*, *Archaeológiai Értesítő* 129., 2004, 35–65, 56.

99 POHL, Walter, *Die Awaren: ein Steppenvolk im Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.* C. H. Beck, München, 1988, 223–224.

100 I. erre SZÓKE Béla Miklós, *A Kárpát-medence a magyar honfoglalás előestéjén*, Való-

jellegzetes avar tárgyi hagyaték hiánya a 10. századi Kárpát-medence leletanyagában és az avarok említésének hiánya a középkori magyar írott forrásokban pedig megerősítette e felfogást. Mára sokkal árnyaltabbá vált a kép.

Az újabb értelmezések az avar-kor kronológiájának két fő hibájára mutattak rá. A korábbi kutatás a kora avar-kor végét, a közép avar-kor kezdetét Kuber nagy tömegű népének 670–680 körüli bevándorlásával kapcsolta össze. A feltett nagyarányú népességnövekedés alapján a 670–720 közé helyezett közép avar-korra a megelőző és utána következő időszakhoz képest aránytalanul sok temetkezést datáltak. Azonban Kuber a valóságban csak fegyveres kíséretével érkezhett a kaganátusba, a legkorábbi közép avar jellegű temetkezéseket pedig 640-es évekbeli bizánci pénzek datálják évtizedekkel Kuber érkezése elé.¹⁰¹ A közép avar-kornak nemcsak kezdő, de befejező időpontja is módosulhat, ami a késő avar-kor kezdetének későbbre helyezését eredményezheti. Az avar temetők feltett 8. század végi lezárulása a Nagy Károly hadai által végzett, ám azóta megcáfolt hipotetikus népírtás vélelmén alapultak.¹⁰² E téves hipotéziseket elvetve, az újabb avar kronológiák az avar-kor végét a 9. századra helyezik, jóval kiegyensúlyozottabb demográfiai viszonyokat eredményezve.¹⁰³ Bár az avar temetők legkésőbb a 9. század közepéig

ság 27, 1979/12., 1–12; SZÖKE Béla Miklós, *A Kárpát-medence a 9. században*, = szerk. GYÖRFFY György, KOVÁCS László, *Honfoglalás és régészet*, Balassi, Bp., 1994, 77–84.; SZÖKE Béla Miklós, *Plaga Orientalis: A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban* = Szerk. VESZPRÉMI László, *Honfoglaló őseink*, Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Bp., 1996, 11–43.

101 BÁLINT, *A középvár kor kezdete... i. m.*, 53–55.

102 A kérdést tisztázta DEÉR József: DEÉR, Josef, *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches* = Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben Bd. I, unter Mitw. von Helmut Beumann, hrsg. von Wolfgang Braunsfels, Düsseldorf, Schwann, 1965, 719–791.

103 Ezekre I. MAX, Martin, *Awarische und germanische Funde in Männergrabern von Linz-Zizlau und Környe. Ein Beitrag zur Chronologie der Awarzeit*, Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XV (1989), 65–90; ZÁBOJNÍK, Jozef, *Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs, (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats)* = Problematike osídlenia Stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku, Red.: Z. Čilinska, Nitra, 1991, 219–321; STADLER, Peter, *Verbreitung Und Werkstätten der Awarischen Hauptriemenbeschläge Mit Greifendarstellung* = FRIESINGER

tartó használata már elfogadott, de utódaik sírjait még nem sikerült egyértelműen kimutatni a 10-11. századi Kárpát-medencei temetőekben. Ugyan egyre több esetben gyanítható temetők és települések használata az avar-, magyar honfoglalás- és a kora Árpád-kor során egyaránt, a népesség folyamatossága még vitatott. Mégis, a régészet és az embertan eredményei az avar leszármazottak meghatározó szerepére utalnak az Árpád-kori magyarság kialakulásában.¹⁰⁴ Az avarság 9. századi sorsát újabban Szőke Béla Miklós vizsgálta számos tanulmányában. Az írott forrásokat elemezve, Deér József és Váczy Péter munkáit követve állapította meg, hogy az avar népesség tömeges pusztulása, radikális létszámcsökkenése ezek alapján nem igazolható. A probléma régészeti oldalát elsősorban Pannónia vonatkozásában vizsgálta, tekintettel arra, hogy itt áll rendelkezésre az írott források segítségével biztosan 9. századra datálható leletanyag. Szőke fontos eredménye, hogy Zalavár környékén 850 után is a korábbi, elsősorban csontvázasan temetkező, steppei eredetű „avar” és kisebb számú, hamvasztással temetkező szláv népesség élt. Csúpan kisszámú nyugati és déli szláv betelepülővel számolhatunk, másutt Pannóniában még ennyi nyoma sincsen új érkezőknek. A tömeges szláv bevándorlással számoló történeti elképzelések mára teljesen meghaladtoknak számítanak. Szőke ki is mondja, hogy a magyar honfoglalók a korábbi avar lakosságot találhatták eredeti lakóhelyén, még akkor is, ha a két nép együttélésének nincs biztosan kimutatható nyoma.¹⁰⁵

Vajon miképpen magyarázható az avar- és honfoglalás-kori régészeti hagyatéék feltűnően kevés érintkezési pontja? A lehetséges megoldás a régészeti módszerek korlátozott mivoltát is felveti: „Az elgondolkoztatón

Herwig, DAIM Falko, Typen der ethnogenese unter Besonderer berücksichtigung der Bayern, Band II, Wien, VÖAW, 1990, 305–350.

104 Összefoglalásként I. László, KOVÁCS, *Remarks on the Archaeological remains of the 9th–10th century Hungarians* = ed. MENDE, Balázs Gusztáv, *Research on the Prehistory of the Hungarians: a review*, Budapest, Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Science, 2005, 351–368, 360–361.

105 SZŐKE Béla Miklós, *A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok* = szerk. Fülöp Éva Mária – Kisné Cseh Julianna, *Magyarok térben és időben: Nemzetközi Hungarológiai Konferencia Tatabánya – Esztergom 1996 05. 28–31.*, Tudományos Füzetek 11., Komárom-Esztergom Megyei Múzeumi Szervezet, Komárom – Esztergom, 73–103, 94–95.

kisszámú közös lelőhely önként adja a megoldás lehetőségét: amennyiben az avarság bizonyos hányada megélte a magyarok bejövételét, akkor az feltételezhető, hogy a megváltozott hatalmi viszonyok nem tették szükségessé, hogy az új vezető réteg mindenhol a saját köreiből származó vezetőt ültessen a települések élére, akik aztán együtt temetkeztek volna a helyben talált lakossággal.”¹⁰⁶ Hasonló megoldás felé mutat a 9. század egyik legelismertebb régész kutatójának észrevétele: „[...] a 10. század második felére, mint a 11. századra keltezett egyszerű ékszerformák formai előzményei a késői avar korban illetve a 9. században lépnek fel, nincs okunk feltételezni ezek újra és újra feltalálását.”¹⁰⁷ A régészeti kutatás ugyanakkor a folyamatosságot csak a Dunától északra és a Dunántúlon képes kimutatni jelenleg.

Az avarok feltett elszlávosodása

Róna-Tas András és Berta Árpád legújabb könyve határozottan kizárja az avarok közvetítő szerepét a magyarba átkerült nyugati ótörök jövevényszavakkal kapcsolatban. A fő tendencia szerintük az avarok 9. századi lassú, de folyamatos elszlávosodása volt. A Dunántúl kapcsán frank és szláv vezetőrétegről írnak, ám nem kerül említésre, hogy ez mindössze a mai Zalavár környezetében adatolható, szláv tömegek bevándorlása pedig több évtizedes régészeti és történeti kutatások után sem igazolható. Az Alföld esetében pedig Csongrád (elsőként 1075-ből adatolt, környezete más szláv helyneveivel együtt) nevének szláv eredete az abodriták által végrehajtott szlavizáció hivatkozási pontja, a timocsának és a morvák esetében pedig még ennyi sem.¹⁰⁸ Nem kerül említésre, hogy egyik szláv törzs nyomait sem sikerült régészeti úton kimutatni sem az Alföldön, sem a Dunántúlon, az írott források pedig

106 SZENTPÉTERI József, *Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez*, = szerk. SUDÁR Balázs, SZENTPÉTERI József, PETKES Zsolt, LEZSÁK Gabriella, ZSIDAI Zsuzsanna, *Magyar Őstörténet, Tudomány és hagyományörzés*, MTA BTK MÖT Kiadványok 1., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. 43–53. 47.

107 TOMKA Péter, *Régészeti kommentár a Lébény-Kaszás 10–11. századi temető 44. sírjának trepanált koponyaleletéhez*, *Arrabona* 38., 2000, 63–96, 66.

108 RÓNA-TAS -- BERTA, *West Old Turkic... i. m.*, 38.

e törzsek al-dunai jelenlétét bizonyítják.¹⁰⁹ Nyelvészeti bizonyítékként mindössze két, szláv közvetítéssel a magyarba kerülhetett török kifejezés (bán és bér) szerepel.¹¹⁰ Ligeti Lajos azonban *bér* szavunkat török alapon is magyarázhatónak látta, *bán* szavunk pedig szlavón-horvát, nem panonszláv közvetítés lehet. Ligeti a korábban szláv közvetítésűnek vélt török eredetű *bélyeg* szavunknak csak későbbi használatában valószínűsítette a szláv nyelvi befolyást.¹¹¹

Az avar-kor elismert kutatója, Walter Pohl szerint az avar lovas harcosok Fredegar említette exogámiáját a szláv nőkkel megerősítik a régészeti leletek.¹¹² Meg kell azonban jegyeznem, hogy ez csak igen csekély töredékére lehet igaz az avar népességnek, hiszen kevés avar temetőben kerültek elő hamvasztásos sírok a lovas sírok szomszédságában. Pohl ugyanakkor joggal emeli ki az avar etnikum politikai jellegét, etnikai-nyelvi összetettségét, a földművesek és a pásztorok ellentéteit.¹¹³ Walter Pohl szerint az avar településterület északi szélén az avar csontvázas sírok mellett szláv hamvasztásos temetkezések megjelenése elképzelhetővé teszi, hogy szláv származású vagy nyelvű személyek kereshetők az „avar” sírokban is, a polietnikus késő avar társadalom lingua franca-ja szerint esetleg a szláv lehetett.¹¹⁴ Pohl szerint az a tény, hogy a terjeszkedő háborúk, zsákmányoló hadjáratok megszűnése után, a 8. században az avarok a szláv „túlélési modellt” választották, legnagyobb részük paraszti életmódra tért át, falutelepüléseken élt, a szláv kultúrához történt nagyfokú közeledést jelenti. A gazdasági bázis „szlavicizációja” azonban nem okozta a kultúra és a társadalom láthatóan szláv jellegűvé formálódását. A steppei kulturális és politikai hagyományok megőrzése sokáig segí-

109 BERTA Adrián, *A Nyugat-Bánság szlávként meghatározott lelőhelyei (6–12. század)*, = szerk. HÁGA Tamara Katalin – KOLOSZI Barbara, *Sötét idők túlélői: A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében*, 2014-ben Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa, Tempora Obscura 4., Déri Múzeum, Régészeti Tár, Debrecen, 2018, 25–60, 43.

110 RÓNA-TAS -- BERTA, *West Old Turkic... i. m.*, 1125.

111 LIGETI, *A magyar nyelv török kapcsolatai... i. m.*, 33, 264.

112 POHL, *Die Awaren... i. m.*, 218.

113 Uo., 221.

114 Uo., 291.

tett az avarság fennmaradásában, azonban a politikai rendszer 8. század végi összeomlása Pohl szerint végzetes volt. Szemben a bolgárokkal és a magyarokkal az avarok nem voltak képesek egy új hatalmi bázist kiépíteni a kereszténység alapján.¹¹⁵ Pohl úgy véli, hogy az avaroknál a pásztorkodás és a mezőgazdaság kezdetben kombinált formában létezhetett, a vándorló pásztorok pedig letelepültek. A belső konfliktusok valószínűleg új vezetői csoportok és dinasztiák felemelkedéséhez vezettek. 626 után nem történt jelentős katonai hadjárat. A nyolcadik században fegyverellátottság csökkenése arra utal, hogy a háború elvesztette szerepét a legfontosabb közösségépítő tényezőként.¹¹⁶ Pohl úgy látta, hogy a 7. század végén betelepülők új kulturális elemeket hoztak magukkal, amely háttérbe szorította a régi steppei (nomád) tradíciókat, az avarok életformája egyre jobban közeledett a szomszédos szlávokéhoz.¹¹⁷ Pohl a Sudas-lexikon adatát a Tisza-vidéki avarok Krum általi legyőzéséről és elpusztításáról megkérdőjelezhetőnek véli. A frankok, bolgárok és szlávokkal szembeni, nem sok jót ígérő kudarcok ellenére úgy látta, számolni kell a 9. századi avar generációkkal.¹¹⁸ Az avarok 7. század végi életmódváltása az a tényező, amelyet a fentiek szerint a nemzetközi kutatás az elszlávosodás kiváltójának tart, az eredeti életmód feladását kulturális szempontból is a környező szlávokhoz való közeledésnek értékeli. Az avarok életformájában történt gyökeres változást a magyar kutatás is hangsúlyozza: „Az avar gazdaság azonban három évszázados története során nem maradhatott változatlan. A nomadizmus – ezt ma már világosan látjuk – főképp a korszak utolsó másfél-két évszázadára biztosan visszaszorul, ha létezett még egyáltalán. Amióta tudatosan keressük, szinte gombamódra szaporodnak a megtalált állandó avar falvak. A településsűrűség (amit a temetők alapján is kikövetkeztethetünk) a Kárpát-medence jó részében amúgy is kizárja a nomadizálás lehetőségét. A nagy sírszámú, folyamatosan használt

115 Uo., 330–331.

116 POHL, Walter, *Ergebnisse und Probleme der Awarenforschung*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Bd., 96/3-4., 1988, 247–274, 273.

117 POHL, *Die Awaren... i. m.*, 285–287.

118 POHL, *Ergebnisse und Probleme... i. m.*, 274.

temetők a népesség nagy többségének egyhelyben maradását tanúsítják – és az érvek még tovább sorolhatók. Nem a nomád avarok között kell tehát valahogyan megmagyarázni a földművelésre utaló jelenségeket, hanem fordítva: a földművelővé vált avarok között magyarázandó a felfeltűnő nomád hagyomány. Ez a fejlődés már a korai avar kor 2. felében megkezdődött, az új népcsoportokkal létrejött új helyzet csak felerősítette, felgyorsította. Nehéz lemondani a történeti tudatunkba beivódott „nomád avar” képéről, de az újonnan feltárt vagy felismert tények birtokában ezt a kényszerű lépést meg kell végre tennünk.”¹¹⁹ A nomád etnikum meghatározásának Pohl által bemutatott problémái, a nomád népek polietnikus jellege az avarok helyébe települt magyarságra is igaz. A magyarok azonban megőrizték nyelvüket a szláv környezetben is, ami magyarázható a saját államisággal, ám ugyanez az avarok esetében is fennállt negyed évezredig. Elegendő lehetett vajon az államiság hiányának egy évszázada etnikai önállóságuk megszűnéséhez? Elmerülhetett-e az avar sziget a szláv tengerben, holott a magyar sziget nem merült el még az oszmán-török hódoltság korának szláv tengerében sem, önálló államisága visszahúzódásakor? A 7. század elejétől a 9. századig használt nagy, falusi temetők és az egyre több előkerülő 7. századi falutelepülés tanúsága szerint aligha történt gyökeres életmódváltás, valójában jóval korábban megindult folyamatok értek tovább. Ilyenformán aligha számolhatunk olyan, hirtelen, drasztikus, a korábbi életformát a 626-os vereség és az azt követő belső zűrzavar következtében gyökeresen átformáló kultúraváltással, amely a köznép török nyelvének feladásával, két-nyelvűséggel járhatott volna együtt. Ilyen folyamat a kaganátus szétesése után, a 9. században sem valószínűsíthető, a nomád állami szervezet megszűnése aligha befolyásolhatta a köznép életmódját és kultúráját. Az avar államiság instabilitása ugyanis éppen a nomád jellegű államszervezet és a letelepült köznép életmódja és kultúrája között feszülő feloldhatatlan ellentmondással tűnik magyarázhatónak.¹²⁰

119 TOMKA Péter, *Recenzió. Erdélyi István: Pannoniai hűsvét.* Sorsdöntő történelmi napok 9. Bp. 1987. Századok 122., 1988, 230–232, 231–232.

120 BÁLINT Csanád, *Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában?* = szerk. ROMSICS Ignác-SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Mi a magyar?*, Rubicon-ház Bt., Bp.,

Takács Miklós Kristó Gyula könyvéről írt recenziójában állapította meg, hogy a Kárpát-medence központi, síkvidékein, a Délnyugat-Dunántúl kivételével nem számolhatunk a 9. század előtt nagyobb tömegű szláv lakossággal, az avar-kori szláv köznépi néptömegek tétele is sikeresen cáfolásra került. Az avar-kori lakosság elszlávosodásával kapcsolatban kifejti azt az egyébként egyértelmű tény, amit a kutatók többsége rendszeresen mellőz, azt, hogy az Avar Kaganátus fennállásának idején éppen a szlávok (legalábbis főnökeik) voltak azok, akik kulturálisan asszimilálódtak az avarokhoz, ami már a szlávok beolvadásának kezdetét jelenti.¹²¹ Fügedi Erik már 1946-ban az avar hatásra kialakuló szláv vezető réteggel hozta kapcsolatba a moravai szlávok fejedelmének nomád, „avar” életvitelét. Szvatopluk, míg szlávjainak kevés máháslova volt, hátaslovakat pedig csak az előkelőek tartottak, ménessel rendelkezett és kizárólag kancatejjel élt.¹²² Helyettese pedig, a *szubandzs*, perzsa eredetű katonai parancsnoki címet visel, amely nyilvánvalóan avar közvetítésű.¹²³ A Kárpát-medence peremvidékein élő szláv köznép mindennapi élete is igen jelentős avar hatást mutatott. Takács Miklós szerint „[...] ha Szlovákia területén valóban egy időben létezett a kétféle temetkezési mód [ti. a hamvasztásos és a csontvázas – J.P.] mögött sejthető kétféle népesség, az edényművesség területén csak az avar temetőkből ismert „dunai” kerámia hat a másokra és nem fordítva.” Takács kifejtette, hogy a népvándorlás-kori szlávok leletanyaga csak a Kárpát-medence peremén ismert: Zala megye területe, felvidéki erdőzóna, királyhalmeci, szilágynagyfalusi csoport, Medgyes-csoport.¹²⁴

2005, 37–56.

121 TAKÁCS Miklós, *A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről)*, Századok 131., 1997, 168–215, 174–176.

122 FÜGEDI Erik, *Avarok és morva-szlávok*, Archaeológiai Értesítő 7–8–9. 1946/48, 312–327, 326.

123 SZEGFÜ László, *A kárpát-medencei „szlávok” különös tekintettel Megalé Moráviára = Honfoglalásunk és előzményei*, A tizenegyedik magyar őstörténeti találkozó és örökös magyar történelmi iskola előadásai és iratai, Tapolca, 1996, A zürichi magyar történelmi egyesület kiadványa, Bp.-Zürich 1997, 142–148. 145.

124 TAKÁCS, *A 10. századi magyar-szláv... i. m.*, 176; ugyanígy BÓNA István, *Daciától Erdőelvéig, Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korban (279–895)*, = főszerk. KÖPECZI

Takács kiemelte, hogy a szlávok a peremvidékekről csak a 9. században, az avar hatalom összeomlása után vándorolhattak volna a Kárpát-medence központi részeire. Így a kései avarok elszlávosodására legfeljebb 3 nemzedéknyi, azaz majdnem egy évszázadnyi idő állott volna rendelkezésre. Feltételelesen, hiszen az ehhez szükséges szláv tömegeknek nincsen régészeti nyoma a belső területeken, nincsenek nagy sírszámú temetőik. Ellenben számos új temetőfeltárás bizonyítja, hogy a 9. századot megélt késő avarság nem veszítette el etnikai azonosságát ekkorra, de még a dalmáciai Horvátországban is élhettek avarok a 10. században.¹²⁵ A 9. századi Alföldön nincsen nyoma szlávokhoz köthető leletcsoportnak sem.¹²⁶ A 7-9. századi Kárpát-medencéből tehát csak a fent bemutatott peremvidékek azok, ahol közvetlen és folyamatos avar-szláv együttélés igazolható. Együttélés tehát, ami nyilvánvalóan alapfeltétele az akkulturációnak, majd az asszimilációnak, csak az avar településterület peremvidékén mutatható ki. Mindezek után nem meglepő, hogy: „A késő avar temetők elterjedése nem a szláv helynévanyag elterjedésének felel meg... Ebből ugyanis csak az következik, hogy a 8. századi népesség utódainak nagy része nem szláv módon nevezte meg környezetét.”¹²⁷ Éppen a helynévanyag kérdése az, ahol Pohl is komoly nehézségeket lát. Az osztrák szerző hangsúlyozza, hogy ugyan Alsó-Ausztriában a késő avar lelőhelyek nagy része szláv helynévanyagú területen található, utóbbiak azonban későbbi keletkezésűek lehetnek, bár a „keleti”, török vagy mongol eredetű helynevek hiányoznak.¹²⁸ Jóllehet kézenfekvő feltételezés Pohl nyomán a szomszédos szlávokkal történt kapcsolattartás nyelveként a szláv nyelvjárással avarok általi ismeretét feltételezni, sőt, kisebb-nagyobb szláv csoportok beköltözése nyomán a szélső területek kétnyelvűsége is elképzelhető, maga Pohl is szemlátomást bizonytalan a kérdésben. A különféle török származású és nyelvű népcsoportok között

Béla, *Erdély rövid története*, Akadémiai, Bp., 1989, 61–98, 90–94.

125 TAKÁCS, *A 10. századi magyar-szláv... i. m.*, 175–177. A DAI adata vonatkozhat a 9. századra is.

126 BÁLINT Csanád, *Magna Moravia a magyar Alföldön?* Századok 130., 1996, 992–999, 995.

127 ТОМКА, *Avarok a Kisalföldön i. m.*, 167.

128 POHL, *Die Awaren... i. m.*, 224.

sokkalta inkább valamely török idióma szolgálhatott közvetítő nyelvként, illetve ha avar rítusú sírokba szlávok temetkeztek, akkor a beköltöző szlávok akkulturációjára gondolhatunk, a szláv rítusú hamvasztásos temetkezés elterjedésének, így az avar kultúra feladásának nincsen nyoma az avar településterület belsejében. Pohl szerint az a tény, hogy az avarokat a 9. századi források sokszor a szláv népek sorában emlegetik, arra utal, hogy néhány generáció után felszívódtak a szlávok soraiban.¹²⁹ Ám Pohl elfelejti, hogy a források később sokszor a magyarokat is a szláv népek közé sorolják, amely pusztán földrajzi helyzetükkel, kultúrájuk hasonlóságával magyarázható, hiszen a magyarok soha sem szlávosodtak el tömegesen.

Az alföldeken és dombvidékeken megtelepült, steppei származású avar-kori népességek 7. századtól adatolható faluhálózata és földművelése, ezzel szemben a korabeli szlávok erdőzónabeli megtelepülése, kis száma és szegényes anyagi kultúrája is kizárja, hogy e steppei (török?) népesség a dunai bolgárokhoz hasonlóan a szlávok kultúrájának magasabb presztízse következtében elvesztette volna nyelvét. Ennek ellenkezőjét kultúrája folyamatos fennmaradása és a neki alárendelt szlávok vezetőinek kimutatható akkulturációja világosan bizonyítja. A szláv eredetű helynevek az avar-kori szlávok által lakott erdőzóna területén tűnnek fel elsősorban a 12–13. századi írott forrásokban. A belső erdős hegyvidékeken (Zselic, Bakony, Pilis, Mátra, Bükk) ekkoriban feltűnő szláv telepések korabeli beköltözése nem csak írott forrásokból rekonstruálható, de lakóhelyükön emberi megtelepülésnek a 6–10. század közötti időszakban csak szórványos nyomai kerültek elő. 2–300 évvel későbbi helynevek nem adhatnak kellő támpontot a 7–9. századi szláv jelenlét jelentőségének megítéléséhez, ismerve a nagyszámú szláv betelepülést a honfoglalás-, és Árpád-korban. Ez utóbbi megmagyarázza a 9–10. századi szláv régészeti anyag hiányát is a Kárpát-medence nagy részén. Szükségtelen azt az avar hagyatékban keresni.¹³⁰

¹²⁹ *Uo.*, 328.

¹³⁰ I. erre JUHÁSZ Péter, *Magyar–szláv együttélés a kora Árpád-korban*, Helynévtörténeti Tanulmányok 14 (2018), Debrecen, megjelenés alatt.

A magyar helynévkutatásban elterjedt nézet, hogy a török eredetű földrajzi nevek kis száma, illetve hiánya a Kárpát-medencében azt valószínűsíti, hogy a török eredetű személynévekből alakult településnevek nem török, hanem magyar névadással keletkeztek. A török népekkel sokáig együtt élt magyarságnál divatnévként gyakori volt a török személynévek használata, magát a névadási szokást használhatta az erős török hatást mutató magyarság.¹³¹ E felfogás elfogadottsága azzal magyarázható, hogy megalkotói, Kniezsa István és Kiss Lajos a korai magyar nyelv és a helynévadás kiváló kutatói voltak. Kniezsa számos fundamentális művet írt e témákban, Kiss pedig, más jól ismert munkái mellett, megalkotta a földrajzi nevek etimológiai szótárát is.¹³² Nézetüket elfogadva azzal kellene számolnunk, hogy az írott és régészeti forrásokkal is jól dokumentált avar-kori török népesség, amely számtalan települését és temetőjét hagyta hátra, nem jelölte volna meg azokat saját nyelvén. Európai példák igazolják azonban később eltűnt vagy teljesen asszimilálódott népek helyneveinek továbbörökítését is a helyükre költözötteknek.

A letelepült avar népességgel nem számoló korábbi nézetek az etimológiák történeti hátterét máig meghatározzák. Benkő Loránd az avar-kori helynévanyag azonosításához a török személynévi eredetű névanyag számításba vételét a török köznévi eredetű helynevek és a török eredetű víznevek hiánya miatt vetette el. Benkő a honfoglaláskor helyben talált lakosság etnikai hovatartozásának megítélésakor megkezdhetetlen tényként állapította meg, hogy az Árpád-kori magyar nyelvterületen biztosan török etimonú helynevek nemhogy csoportosan, de magányosan sincsenek.¹³³ Hoffmann István ezzel szemben hangsúlyozta, hogy az egy-egy terület helynévanyagának etimológiai hátterére

131 KNEZSA István, *Magyarország népei a XI. században* = szerk. SERÉDI Jusztinián, Szent István Emlékkönyv, Budapest, Reprint, Lucidus, Kisebbségkutatás könyvek, 2000, 434.

132 KISS Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*, Akadémiai, Budapest, 1997.

133 BENKŐ Loránd, *Név és történelem, Tanulmányok az Árpád-korról*, Akadémiai, Bp., 1998, 41.

támaszkodó történeti elképzelések a nyelvészetre visszahatva a további etimológiák kiindulópontjait korlátozzák, így egy-egy nyelv, illetőleg nép egykorú jelenlétének nagyságrendjére vonatkozóan hamis összképet alkotnak: „Ez a torzítás főképpen a szláv és a törökségi nyelvekből magyarázott etimológiákban mutatkozik meg. Benkő Loránd ezt annak az elvnek az érvényesítésével próbálja meg kiegyensúlyozni, mely szerint, ha egy név a magyarból is megfejtethető, a magyarázatban ezt a lehetőséget kell előnyben részesíteni más megoldásokkal szemben. Ennek a módszertani elvnek az önmagában való alkalmazása azonban éppúgy egyoldalúságot jelentene, mint a bíráló alá vont eljárásoké, indokolt lehet azonban, ha névföldrajzi, névszociológiai és -tipológiai stb. szempontokkal együtt alkalmazzuk.”¹³⁴ Az újabb történeti-régészeti felismerések az avar-kori nem szláv népek, elsősorban a török nyelvű népesség jelentőségét igazolták, így ezek névadását mindenképpen feltételeznünk kell. Az újabb kutatás a magyar és török névadásra egyaránt jellemző módon pusztaszemélynévből alakult településnevek nagy számarányára figyelmeztetett a korai magyar helynévanyagban, szemben a természeti eredetű nevek kisebb jelentőségével.¹³⁵ A nomád életmódjukat elhagyó, letelepülőfélben levő népeknél kialakuló állandó szálláshelyek, a későbbi falvak csírái, jellemző módon birtokosokról nyerték megkülönböztető nevüket. Amint Moór Elemér találóan megállapította, ebben az időben még nem valahová (egy településre), hanem valakihez (a birtokos szálláshelyére) lehetett menni.¹³⁶ A természeti nevekkal jelölt települések e korai települések határrészeiből alakulhattak, hiszen neveik a természeti környezet megnevezésére szolgáló mikrotoponímia megjelölésére szolgálhattak eredetileg (pl. a magyar Füzes, Bokros, Halas helynevek). A mikrotoponímia ezen felül sokkal kevésbé tartós, mint a településnevek. A fentiek következtében a török eredetű természeti nevek, mikrotoponímia bizonytalan kimutathatósága a Kárpát-medencei

134HOFFMANN István, *A Tihanyi Alapítólevél mint helynévtörténeti forrás, (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései)*, Akadémiai doktori értekezés, Debrecen, 2007, 79–80, <http://real-d.mtak.hu/37/2/HI-DISSZ.pdf> (utolsó letöltés: 2017.11.15) 135 *Uo.*, 110.

136MOÓR Elemér, *Magyar helynévtípusok*, Népünk és Nyelvünk 8., 1936, 110.

helynévanyagban nem zárja ki egy olyan, letelepülőfélben levő török nyelvű lakosság jelenlétét, mint amelyik az avar-kor falvait és temetőit létrehozta.

Számos Kárpát-medencei víznév esetében az elfogadott szláv közvetítés mellett elképzelhető azok csuvasos török átadása is a magyar nyelvbe. Így van ez a Tisza, Szamos, Körös, Maros, Temes és a Duna esetében is.¹³⁷ E folyók, valamint az Al-Dunába torkolló Karas alkotta névcsoport végződés-azonossága az ezek területén „valamikor élt nép, illetve nyelv egymással összefüggő névadásának következménye lehet.”¹³⁸ Melich megállapítása szerint a Temes, Körös, Karassó, Küküllő, Szamos és Tisza nevei török, illetve csuvasos típusú török nyelvből kerülhettek a magyarba. A Temes neve a 6–7. századi adatokban, Jordanesnél és a Ravennai Névtelennél *Tibis(ia)* latinosított alakban szerepel, akkori barbár nyelvi alakja tehát *Tibis* volt. A 10. század közepén azonban már a magyarból származó *Timisziusz* szerepel a DAI-ban. A magyarba tehát olyan nyelvből kerülhetett, amely megőrizte a szóvégi *s*-et, és a hangzóközi *b*-ből *m*-et formált. Míg az összláv nyelv nem őrizte meg sem az *s*, sem az *sz* végződést, addig a törökben gyakoriak az ilyen végű szavak, és szintén gyakori a hangzóközi *b < m* változás. Ennek alapján az átadó csuvasos típusú török nyelv lehetett. A Körös a 6–7. századi adatokban *Gris(ia)*, *Gres(ia)* alakban szerepel, de a 10. században már a DAI-ban *Kriszosz* alak olvasható. A magyarban ekkoriban volt *g* hang, a közvetítő nyelvben viszont nem. Ilyen a török, Krum kán neve is *kr* hangkapcsolattal kezdődött. A Karassó folyónév Baranya, Verőce, Krassó-Szörény és Szatmár megyék területén is előfordul. A törököknél a *kara+su* összetétel gyakori víznév, az *s* és a szóvégi *ó* csak a bolgár-törökből magyarázható. A baranyai Karassó magyar Fekete-víz neve adta, Melich szerint ez arra utalhat, hogy ott a magyar és csuvasos török

137MELICH János, *A honfoglaláskori Magyarország*, A Magyar Nyelvtudomány kézikönyve I. 6., Budapest, 1929, 69–70; GOLDEN, *An Introduction...*, i. m., 246.: a kazárok a 10. században a *Duna* alakot használták, amely meggyökeresedett formaként inkább tartható avar-kori török névadásnak, mint egykorú magyarnak.

138BENKŐ Loránd, *A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Leved és Etelköz kapcsán*, Magyar Nyelv 80/4 1984, 389–418, 398.

kétnyelvű lakosság hosszabb ideig együtt élhetett.¹³⁹ A Küküllő Melich szerint nem származhat egy magyar Kökényes folyó jelentésű *Kükül jó* összetételből, mert a nyelvtörténeti adatok nem ismernek ilyen formát, az *l+j* nem vonódhatott össze *ll*-é. Jól magyarázható viszont a török *Kükelek*(γ) köznéből, amely a török *kök* szó kicsinyítő képzős változata, kökény jelentéssel.¹⁴⁰ A Szamos neve 239-ből *Samus*, 1297-ből már *Zamus*, vagyis *Szamus* alakban ismert. A *Samus*, *Gris*, *Maris*, *Tibis* nevek mind indogermán, thrák-dák eredetűek, ott megvolt a nominatívusi *s* formáns. A legrégibb idegen alakok *sz* végűek, de a magyar alakok *s*-re végződnek. Szláv átadó nyelvvél egyik esetben sem számolhatunk, mert adataink vannak arra, hogy az indogermánból a szlávba került ilyen végződésű szavak végződése az ősszlávban eltűnt. A gótban és a gepidában viszont volt *s* szóvég, innen a török nyelvekbe, hunba, avarba, csuvasos törökbe kerülhettek *e* nevek. A török nyelvekben is van *s* és *sz* szóvégződés. A csuvasos törökben *Samus*, *Maris*, **Kris*, **Timis* alakok lehettek, *sz* végződéssel. A magyarba kerülve az Egres, Nádas, stb. nevek analógiás hatására vehették fel az *s* szóvégződést.¹⁴¹ A Tisza neve a 6-7. századból *Tisia* néven ismert, ami a barbár nyelvi *Tiza* (Tisza) alak latinositása. Az eredeti *Patissosz*, *Tissosz* név thrák-dák eredetű, amely a gótban és gepidában **Tissas* lett, ebből pedig egy nyugati germán nyelvben (5. századi langobardok?) **Tisa*. Ez a levezetés látszik Melich szerint a legkifogástalanabb magyarázatnak. Az avar és a csuvasos török nyelvbe változatlanul kerülhetett *e* név, majd onnan a magyarba, abból pedig a szlávba.¹⁴² A Melich által felsoroltakon kívül a bodrogi közeli Karcsa-ér,¹⁴³ a Tápió folyó,¹⁴⁴ és a Takta folyó¹⁴⁵ neve is török eredetű lehet. Melich Anonymus híradását a tiszántúli 9. századi dunai bolgár-török jelenlétről történetileg hiteles beszámolóként kezelve építette fel etimológiai javas-

139 MELICH, *A honfoglaláskori... i. m.*, 22–29.

140 *Uo.*, 30–35.

141 *Uo.*, 51–63. 51: A Samus alak az alsókosályi római feliraton olvasható.

142 *Uo.*, 64–69.

143 Török *Qara/Karaca*, 'feketés, sötét' (1214/1334), KISS, *Földrajzi nevek... i. m.*, 1/690.

144 Török *Tapay*? 'szolgálat, tisztelet' (1275/1281), *Uo.*, 2/614.

145 Török *Toqta* személynév? *Uo.*, 609.

latait. A későbbi kutatás Anonymus ezen állítását elvetve a Melich által javasolt származtatást is meghaladottnak tekintette. Az avar-kori steppei törökség, a csuvasos nyelvű törökök újabban felismert jelentősége a Melich által nyelvészetiileg korrekt módon javasolt etimológiai irányt újból megfontolandóvá teszi. A Tisza mellékfolyónak esete hangsúlyosan hívja a figyelmet az etimológiáknak az aktuális történeti-régészeti felfogástól való szoros függésére. A tárgyalt folyók meghatározta területen összefüggő, jelentősebb létszámú szláv lakosságra nincsenek sem történeti sem régészeti adataink,¹⁴⁶ így e folyónevek szláv közvetítése a magyarba eléggé valószínűtlennek látszik.

Az avar-korinak valószínűsíthető mikrotoponímia kimutatása rendkívül nehéz feladat, mert a névadók nyelvvesztése már legkorábbi, 11. századi, amúgy is kisszámú, a mikrotoponimiát is megörökítő okleveleink megírásának idejére nagymértékben előrehaladott lehetett, különösen a Kárpát-medence belső vidékein. Kristó Gyula a Tihanyi Alapítólevélben éppen erről a területről megörökített névanyagból kísérelte meg a honfoglalás előtti szláv és török lakosság nyomainak kimutatását. Azonban az oklevélben feljegyzett, szláv és török kifejezésekből alakult helynevek már magyar képzőkkel váltak helynévvé, így ezek helynévként eredeti magyar névadások lehetnek.¹⁴⁷ Csak azokban az esetekben juthatunk biztos eredményre, amikor egy-egy régebbi Kárpát-medencei helynevet hangtani és nyelvtani kritériumok alapján lehetséges szláv vagy török közvetítésűnek megállapítani. Ezekben az esetekben elképzelhető, hogy a korabeli magyar névhasználók egy korábban, csuvasos típusú török nyelvet beszélő közösség helynevet vették át. Ilyen lehetőségek feltárása minden esetben részletes, egyedi elemzéssel képzelhető el csak, ám rendkívül izgalmas távlatokat nyújthat a magyar településtörténet vizsgálatához. Legkorábbi okleveleink magyar földrajzi név szórványai között számos török, közöttük csuvasos eredetű közneveket találhatunk. Ezek nem pusztán a törökből átvett köznevekből magyarok által képzett földrajzi nevek lehetnek, hanem az eredeti török névadás is számításba jöhet. A magyar helynévadás a Kárpát-medencében a korai

146 BÁLINT, *Magna Moravia... i. m.*, 995.

147 ERTE I. HOFFMANN, *A Tihanyi Alapítólevél... i. m.*, 98–99.

időben megfogható módon török mintát is követett. A Tihanyi Alapítólevélben az árok kezdetét árok fejének mondják, amely a török *arığ başı* névnek pontos megfelelőjeként azonos névadási szemléletmódról árulkodik.¹⁴⁸ Az 1009-es veszprémi oklevél *Sayarberien* nevének előtagjában a magyar *szár* szó köztörök *sayar* alakját kereshetjük.¹⁴⁹ Ugyanez a köznév kereshető az 1061-es somogyi *Zaharysomloç* névben, amely a mai Szársomlyó névnek felel meg.¹⁵⁰ Földrajzi névként igen elterjedt a magyarban, kopasz, fátlan hegyet, hegytetőt jelöl.¹⁵¹ A mai földrajzi névanyagban is megtalálható *Sagar* alakban, a somogyi Teleki határában hegynévként.¹⁵² A baranyai Szellő falu nevének legkorábbi *Szedlük* alakja még viszonylag közel áll a csuvasos török eredetű szőlő szavunk eredeti **šidläy* alakjához.¹⁵³ A helynév korai alakja azért igen figyelemre méltó, mert a megyében több, bizonyosan török eredetű földrajzi név is található. Ilyen éppen a két *Karasó- (*kara-šuv)*, és az *Okor-folyó (*aqar-šuv)*, talán az *Alma*, és mellékvíze a *Karán*. Az Okor és az Alma középső és alsó folyásvidékét egyaránt az *Ormán* névvel illették a középkorban, amely talán a török *orman*, 'erdő' szóval azonosítható.¹⁵⁴ E sűrű avar kori településhálózattal bíró tájon tehát egymással összefüggő török névadás halvány nyomai maradtak fenn máig. Nem egyedüli jelenségről lehet szó, hiszen a Tolna megye nyugati részén máig létező Okrád puszta neve szintén a török **aqar-šuv* víznévből alakulhatott, a magyar

148 RÓNA-TAS András, *Nomád sátor, árok és kerítés*, = szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, *Honfoglalás és néprajz: A honfoglalásról sok szemmel IV.*, Bp., 1997, 173–183, 180.

149 BENKŐ Loránd, *Mióta lehetnek Febérvár helyneveink?*(Egy kis névromantika), = BENKŐ 1998, 121–126, 122.

150 KUMOROVITZ L. Bernát, *A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből*, = szerk. TARJÁNYI Sándor, *Tanulmányok Budapest múltjából XVI*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1964, 43–83, 54.

151 SLÍZ Mariann, *Az Árpád-ház névadása Géza fejedelemtől III. Andrásig*, ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet Névkatató Munkaközössége, Bp., 2000, 9.

152 szerk. PAPP László, VÉGH József, *Somogy megye földrajzi nevei*, Akadémiai, Bp., 1974, 51/39. Az *s* szókezdő lehet csuvasos kritérium: LIGETI, *A magyar nyelv török kapcsolatai... i. m.*, 475.

153 KISS, *Földrajzi nevek... i. m.*, 2/550.

154 GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.*, Akadémiai, Bp., 1963, 248, 252.

ág (folyóág) köznévvél kiegészülve.¹⁵⁵ Számos helynevünkben szerepel a *kondor* vagy *kondoros* szó. A családnévként is létező szó több esetben vízfolyások, fokok, erek, holtágakból lefűződött morotvatavak nevéként szerepel, különösen gyakran ismétlődve a Duna Budapest alatti széles ártérrel bíró szakaszán.¹⁵⁶ De megtalálható például Békésben is. Ezekben az esetekben igen valószínűnek látszik, hogy a megnevezett földrajzi alakulat neve a jellegének megfelelően hód jelentésű csuvasos török *χῶνδᾱr* szóból származtatható, néha magyar képzővel ellátva.¹⁵⁷ A *kondor* köznév használata magyar szóként nem adatolt.¹⁵⁸ A mai Baskíriában viszont folyó neveként is létezik.¹⁵⁹

Török etimonú helyneveink zöme azonban személynévi eredetű. Hoffmann István arra figyelmeztetett, hogy a korai forrásokban meglehetősen kis számban fordulnak elő természeti névből, mikrotoponimiából alakult, víz melletti fekvésre, növényzetre stb. utaló településnevek. Ennek hátterében a tulajdonviszonyok érzékeltetésére való alkalmatlanságuk is kereshető.¹⁶⁰ Hoffmann hangsúlyozta a személynéves névadás sokkal nagyobb jelentőségét a köznevekből származó helynevekkel szemben a szóbeliség korában. Még Anonymus korában is tudott volt, hogy a birtokok neve önmagában is a birtoklás jogcíme lehet, legrégebbi okleveleink feltűnően sok pusztai személynévi eredetű neve a még élő gyakorlat bizonyítéka.¹⁶¹ Joggal feltételezhető tehát, hogy a kora Árpád-

155 Kiss, *Földrajzi nevek... i. m.*, 2/272.

156 Tolna megye földrajzi nevei, szerk. Végh József, Ördög Ferenc, Papp László, Akadémiai, Bp., 1981, 37/338 tétel, 351, 353: Pakstól D-Re, Kondor-tó, Kondor farok. Bács-Kiskun megye, Fülöpháza mellett Kondor-tó, Szeremle, Sugovica parton Belső-, és Külső-Kondoros. Baranya megye földrajzi nevei I., szerk. Pesti János, Baranya monográfiai sorozat, Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1982. Baranya megye, Dunafalva, Ágas-csatorna mellett Kondoros-dűlő.

157 Kiss, *Földrajzi nevek... i. m.*, 1/775. Olyan vizes élőhely, ahol sok a hód.

158A magyar hód szó ugor-kori eredetű, az ótörök qunduz átvétele: *Etimológiai szótár: magyar szavak és toldalekok eredete*, szerk. ZALCZ Gábor, A magyar nyelv kézikönyvei XII., Tinta, Bp., 2006, 307–308.

159 RÁSONYI László, *Azonos földrajzi nevek a baskír és a magyar földön*, Magyar Nyelv 72., 1976, 48–53.

160 HOFFMANN, *A Tihanyi Alapítólevél... i. m.*, 110, 80.

161 Uo., 109–113.

korhoz az írásbeliség hiánya mellett az életmód szempontjából is anynyira hasonló avar-korban a helynevek közül a tulajdonnévi eredetűek aránya hasonlóan magas, ennek megfelelően a közszavakból származóké jóval alacsonyabb lehetett. Utóbbiak kis száma tehát a Kárpát-medencei névanyagban jól magyarázható a névadás indokaival, nem következik belőle a török nyelvű népcsoportok alacsony létszáma, avagy hiánya. A magyar nyelvterület személynévi eredetű helynévanyagában máig nagy számban léteznek török etimonnal rendelkező nevek. E névadási mód megfelel a 10-11. századi magyarság általában feltételezett félnomád, illetve már letelepült életmódjának”,¹⁶² de természetesen a hasonló körülmények között élő késő avar népesség életmódjának is, és éppúgy a birtoklás tényét igazolhatta.¹⁶³ Míg a szláv eredetű személynévek esetében a névadás módja, a személynév képzetlen alakban való használata a magyar névadást bizonyossá teszi, a török személynévekből történt névadás esetén nincsen ilyen fogódzónk, lévén a törökségben is használatos e névadási mód. A régészeti-történeti kutatásban már régebben felmerült a helynévanyag hagyományos származtatásának felülvizsgálata iránti igény. Tomka Péter szerint: „A magyar helynévadás egyik jellemzője, hogy a birtokos pusztá személynéből keletkezett. Árpád-kori személynéveink jó része azonban nem finnugor eredetű név; szépszámmal vannak köztük török eredetűek [...]” „Az avar állam jelenlétének azért nem találjuk nyomát a helynévadásban, mert egyelőre nincs módunkban elkülöníteni a „magyar” emlékektől az „avar” (esetünkben feltételezhetően bolgár-török) helynévadás maradványait.”¹⁶⁴ Simonyi Dezső az avar helyneveket szintén a nagyszámú török személynévi eredetű (nominatívuszos) helynévben vélte megtalálni. A török eredetű névanyag arányait kiválóan jelzi Simonyi elemzése: „A Kniezsa által felhasznált 540 helynévből 100 tisztán szláv, míg a többi 440 a magyar nyelv hangrendszeréhez idomult, amelyekből 180

162 GYÖRFFY György, István király és műve, Balassi, Bp., 1977, 399–405.

163 BÓNA István, *A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon*, = szerk. SZÉKELY György, BARTHA Antal, KRISTÓ Gyula, *Magyarország története I/I.*, Bp., 1984, 265–373, 332.

164 TOMKA, *Avarok a Kisalföldön... i. m.*, 167.

szláv, 150 ismeretlen és finnugor, de 210 török eredetre vall.”¹⁶⁵ Néhány településnév típus esetében konkrét, történeti adatokkal alátámasztható indokok szólnak az avar-kori török névadás mellett. A letelepülő népek esetében a névadás legkorábbi rétegébe tartozó egyelemű, képzetlen személy-, méltóság-, nép-, és törzsnévből alakult helyneveket joggal kereshetjük a nomádból megtelepültté váló avar-kori népesség esetében is. Török eredetű személynevekből alakult településneveink jellemzően az alföldeken találhatók meg nagy tömegben, ahol az avar-kori steppei eredetű lakosság élt, amint azt rendkívül sűrű településhálózatuk máig bizonyítja.¹⁶⁶ E helynevek pontos meghatározását a különböző török nyelvű népcsoportok, besenyők, kunok Árpád-kori betelepülése nehezíti meg. E népek települései összefüggő adminisztratív egységeket alkottak évszázadokon át, elhelyezkedésük, kiterjedésük jól rekonstruálható, így az ezeken kívül nagyszámban megtalálható török személynevekből alakult településnevek között joggal kereshetjük az avar-kor helyneveit.¹⁶⁷ A következő listában a török háttérrel rendelkező településnevek közül csak az ismert avar-kori régészeti lelőhelyekkel földrajzi egybeesésük miatt kapcsolatba hozható településnevek szerepelnek.¹⁶⁸

Aba belterület (1), Abony belterület (2), Abonyszentkirály, Esztergom (3), ótörök *aba* 'atya, ősz', ill. képzett alakja.¹⁶⁹ Acsa (Somogy-), Törökrét (4), Acsa (Vértes-), Tükör u. (5), Acsád (Nyír-), Nyírlugosi út

165 SIMONYI Dezső, *Tárkány helyneveink és az avarság*, Magyar Nyelv 64 (1968), 438–445, 445.

166 SZÖKE Béla Miklós, *Zur Awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32., 1980, 181–191.

167 A besenyőkre l. HATHÁZI Gábor, *Besenyők és kunok a Mezőföldön* = Zúduló sasok, Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön, Szerk.: HAVASSY P. Gyula. Gyula, 1996; a kun településekre l. RÁSONYI, László, *Les noms toponymiques comans du Kiskunság*, Acta Linguistica Hungaristica Hungariae VII (1957) 73–146.

168 Lelelőhelyek: *Archeologische Denkmäler von Awarenzeit in Mitteldonaubecken*, (ADAM), szerk. SZENTPÉTERI József, MTA Rég. Int., Bp., 2002. Lelelőhelyjegyzék; Régészeti Kutatások Magyarországon 1998–2011 alapján.

169 1332/37, Kiss, *Földrajzi nevek... i. m.*, 1/47, 1/51.

(6), ótörök *ača* 'rokon' ill. képzett alakja.¹⁷⁰ Alap (Bőny-Rét-), Koldusdülő (7), Alap, Tavasz major (8), Alap, Szociális otthon (9), ótörök *alp* 'hős, dalia'.¹⁷¹ Alattyán, Tulát (10), ótörök *Alip-Tiyan* 'Hős-Sólyom'.¹⁷² Alpár, Várdomb (11), Alpár, Titel m. (12), ótörök *alp er* 'hős, bátor harcos'.¹⁷³ Átány, Péterkút-tanya (13), ótörök *ata* 'atya' képzett alakja.¹⁷⁴ Bács, Cukorgyár (14), Bácsa, Pénzverem-dülő (15), ótörök *baça(cs)* méltóságnév.¹⁷⁵ Baja, (Kun-) (16), Baja, több lelőhely a belterületen (17), Bajcs (Kis-), Szőgye (18), ótörök *baj* 'gazdag, bő' képzett alakja.¹⁷⁶ Balai rév, Bánffy/Osvát-bala (Gyoma) (19), Bala- (ma Törökszentmiklós) (20), ótörök *bala* 'állatkölyök'.¹⁷⁷ Bár belterület (21), Baracs, Agocs-tanya, (22) Barcs, Régi falu (23), lehet az ótörök *bar* 'megy, jár' ill. képzett alakja.¹⁷⁸ Becse (Ó-), belterület, Becse (Török-) (24), ótörök **Bača*.¹⁷⁹ Bercel (Cegléd-), Mgtsz-major (25), Bercel (Tisza-), Nagyrét/Vékás-dülő (26), ótörök *Barsula* törzsnév.¹⁸⁰ Bodajk belterület (27), török *budax* 'ág'?¹⁸¹ Bogyán (r. Boján), védőgát (28), ótörök *baj* 'gazdag, bő' képzett alakja, vagy 'bán'.¹⁸² Bög-psz., Óbög (Tiszakécske) (29), ótörök *bögä, bökä* 'hős'.¹⁸³ Bökény, Magyarcsanád (30), Bökény, Szentés (31), ótörök *bük* 'erdő' vagy *bükin* 'impotens'.¹⁸⁴ Csabja (Kül-), Szabadbattyán (32), török *čaba* 'ajándék' –ja képzős alakja.¹⁸⁵ Csitény(domb), Balatonkenese (33), ótörök **čitim*, török *čitän* 'sö-

170 1091, *Uo*, 1/53.

171 1280k, *Uo*, 1/65.

172 1215, *Uo*, 1/65.

173 1075, *Uo*, 1/48–49, 647.

174 1181, *Uo*, 1/122.

175 1111, *Uo*, 1/131.

176 1183, *Uo*, 1/138.

177 1219, *Uo*, 1/147, 346.

178 1211, *Uo*, 1/163, 1/164, 1/168.

179 1238, *Uo*, 1/180.

180 1281, *Uo*, 1/196.

181 1150k, *Uo*, 1/222.

182 1338, *Uo*, 1/229.

183 1220, *Uo*, 2/648.

184 1111, *Uo*, 1/249.

185 1138/1329 *Uo*, 1/185.

vény, vagy četen' 'kosár'.¹⁸⁶ Décsi telekhalom, Örménykút (34), ótörök *ǰewü*, *ǰewi* méltóságnév.¹⁸⁷ Eszlár (Tisza-), Kunsírpárt/Sinkahegy (35), ótörök *as-lar* 'alánok'.¹⁸⁸ Felgyő, Alsómajor/Ürmös-tanya (36), ótörök *ǰewü*, *ǰewi* méltóságnév.¹⁸⁹ Gerjen, Várad-pusztá (37), török *ǰürgän* 'bükkfa'.¹⁹⁰ Gyál környéke (38), Gyalla (Ó-), Abadomb (39), ótörök *ǰalǰalan-ǰalin* 'láng/lángolj'.¹⁹¹ Gyón, Paphegy/Petőfi Tsz. (40), török *ǰoǰun?* 'kövér'.¹⁹² Gyömrő, Andrassy u.-Tompá u. (41), török *kömmür* 'szén'.¹⁹³ Kaba, belterület (42), török *kaba* 'ragadozó madár'.¹⁹⁴ Kaján (Kalán), Szentes (43), ótörök *qal-* 'marad'.¹⁹⁵ Kajdacs, Alszeg, Kis-, Nagykajdacs (44), ótörök *Qajdi* 'megfordult'.¹⁹⁶ Kalocsa, Karján, Foktői út (45), ótörök *Qalač* 'maradék'.¹⁹⁷ Kamut, Vágóhíd (46), ótörök *Qamuldi* 'leesett'.¹⁹⁸ Karakány, Szentes (47), ótörök *qaragan* 'karakán'.¹⁹⁹ Kecelhegy, Kaposvár, (48), Kecel, Határ-, Körtefadülő, Schwacho-föld (49), ótörök *qizil* 'vörös'.²⁰⁰ Kolon (Alsó-), Zalakomár/Balatonmagyaród (50), ótörök *qulun* 'csikó'.²⁰¹ Kondoros, Ady u., Bolza-tp, belterület, Gépállomás, Törökvár II. Templomhely (51), csuvasos ótörök *ǰəndə* 'hód' m. képzős alakja.²⁰² Ladány (Nagy-, Kis-), Kiszombor (52), ótörök/iráni *Lad-ən* népnév.²⁰³ Maklár, Tanácsháza (53), ótörök *maq-lar*

186 1102, *Uo*, 1/326, 334.

187 1075, *Uo*, 1/68–69, 359.

188 1220, *Uo*, 1/291, 650.

189 1075, *Uo*, 1/68–69, 359.

190 1281, *Uo*, 1/512, 528.

191 1323, *Uo*, 1/538; 1329, *Uo*, 2/269.

192 1264/1466, *Uo*, 1/545.

193 1274, *Uo*, 1/526, 546.

194 1151, *Uo*, 1/665.

195 *Uo*, 1/541 (Gyepűkaján alatt).

196 1138/1329, *Uo*, 2/613, 669.

197 1332/37, *Uo*, 1/674.

198 1295, *Uo*, 1/678.

199 *Uo*, 1/687 (Karaganda alatt).

200 1198, *Uo*, 1/703.

201 1203, *Uo*, 1/769.

202 1229/1550, *Uo*, 1/775.

203 1219, *Uo*, 1/653–654.

népnév.²⁰⁴ Súr (Hegy-), Candal/Kerektó (54), török *čur* méltóságnév?²⁰⁵ Surány (Nagy-) (55), török *čur* méltóságnév?²⁰⁶ Szatmár-dűlő, Sárvár, Végh-malom (56), török *sat-* 'elad, kereskedik'.²⁰⁷ Szerencs, Fecskés-homokbánya (57) ótörök *serinc?* 'türelem, szívósság'.²⁰⁸ Tápé, Kerekgyöp (58), török *tapay uduy?* 'szolgálat, tisztelet'.²⁰⁹ Tárkány-dűlő, Nagyberki, Szalacska (59), ótörök *tarqan* 'főember, magas méltóság'.²¹⁰ Tényő, Pere, Rigács-dűlő (60), török *tina* 'tinó'.²¹¹ Tepélypuszta, Besenyőtelek (61), török *tapay uduy?* 'szolgálat, tisztelet'.²¹² Torda (62), török *Turdi* 'megállt, megmaradt'.²¹³ Tömörkény, Aranyhegy (63) török *temürkän* 'nyílhegy'.²¹⁴ Tömörd, Csepregi erdő, kohótelep (64), ótörök *Temir- Temür* 'vas'.²¹⁵ Urkom, Tiszadob (65), Urkony, Sarród, Kacsá-dűlő (66), török *ärkin* 'szabad, szabados'.²¹⁶ Ürböpuszta, Bugyi (67), ótörök *el begi* 'a nép bégje'.²¹⁷ Vajta, Szőlőhegy (68), ótörök *baj?* 'gazdag, bő képzett alakja'.²¹⁸ (Tisza-) Várkony, Hugyinpart (69) csuvasos török közvetítésű **uarxun* népnév.²¹⁹ A lista természetesen csak a további kutatás számára nyújthat támpontokat, hiszen a települések folyamatos lakottsága, illetőleg a felsorolt helyneveknek az egyes török nyelvjárásokhoz kapcsolhatósága további vizsgálatokat igényel.²²⁰ A helynevek között természetesen további

204 1261/71, *Uo*, 2/83.

205 1245, *Uo*, 1/581, 2/503.

206 1264, *Uo*, 1/198, 2/210.

207 *Uo*, 2/533 (Szatmárnémeti alatt).

208 1219, *Uo*, 2/573.

209 1138/1329, *Uo*, 2/614

210 *Uo*, 2/620 (Tárkány alatt).

211 1216, *Uo*, 2/636

212 1138/1329, *Uo*, 2/614

213 1075, *Uo*, 2/664

214 1326, *Uo*, 2/675

215 1093, *Uo*, 2/675.

216 1150k, *Uo*, 2/300, 707

217 12. sz. *Uo*, 2/296

218 1183, *Uo*, 2/725

219 1220k, *Uo*, 2/655.

220 Az egyes avar- és kora Árpád –kori településnyomoknak az írott forrásokban megőrződött helynevekkel történő kapcsolatba hozásakor komoly nehézséget jelenthet a mai települések határában sok esetben előkerült több településnyom. Az azonosításhoz

besenyő vagy kun névadású nevek is elképzelhetőek.²²¹ Baján avarjainak máig fennmaradtak konkrét helynévi nyomai is a Kárpát-medencében. A Várkony helyneveket a kutatás hagyományosan hozzájuk köti. Azonban a korai avarok *varchonita* nevének 595-ös utolsó említése valamint a legkorábbi, a nevükből képzett helynévre vonatkozó 1158-as hiteles adat közötti közel 600 éves időkülönbség óvatosságra int ezzel az azonosítással kapcsolatban.²²² A problémát vizsgáló Felföldi Szabolcs szerint az időkülönbség mellett etnikai változások teszik bizonytalanná a korai avar népesség etnikai/népnévi kontinuitását a 8–9. században, ám ez utóbbiak, mint fentebb bemutattam korántsem lehettek nagyszabásúak. A korai avar településterülettel a vizsgált helynevek csak két esetben esnek egybe, ugyanakkor a bizánci források a késői avarokra nem használták e népnevet, így bár az összefüggés nem cáfolható, de további kutatásokat igényel. Felföldi szerint a magyar nyelvbe e helynevek a legnagyobb valószínűség szerint a csuvasos törökből kerültek.²²³ Mivel a letelepedés már a kora avar -korban előrehaladott állapotban volt, a 7. század folyamán már létrejöhettek ezek a települések, amelyek nevét egy csuvasos török nyelvű környezet akadály nélkül továbbíthatta a magyarba. Emellett a név egyedi mivolta is Baján avarjai és e települések kapcsolatára utal, legalábbis a korai avar településterületen belül. Tárkány nevű településeink feltehető avar-kori eredetére Simonyi Dezső hívta fel a figyelmet. A *tarkan* méltóságnév adatokkal alátámaszthatóan használatos volt a késő avaroknál, azonban a honfoglaló magyarságnál

ezért elengedhetetlen a középkori településhálózat rekonstrukciója az okleveles helynévanyag pontos lokalizációjával, amelyben a sokszor egészen az újkorig megőrződött dűlőnevek segíthetnek. Egy-egy elpusztult település területe a szomszédos települések külterületén fennmaradt, az elpusztult település nevét őrző helynevek és a sok esetben középkori nyomon haladó településhatárok segítségével jól megállapítható. Úttörő munka WEIDLEIN János, *Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. Századok* 68., 1934, 611–630. Magam Somogy megye területére végeztem el ugyanezt a munkát.

221 Vö. LIGETI, *A magyar nyelv török kapcsolatai... i. m.*, 534–544.

222 FELDÖLDI Szabolcs, *Avar kori helynévi nyomok a Kárpát-medencében (Várkonyi)*, = szerk. MÁRTON Alfréd., *A Kárpát-medence és a steppe*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 14., Bp., 2001, 28–39, 28–31.

223 FELDÖLDI, *Avar kori helynévi nyomok... i. m.*, 33–35.

ismeretlen volt.²²⁴ Róna-Tas András a magyar tárkány, török *tarqan* szó valószínűleg csuvasos török eredetére hívta fel a figyelmet.²²⁵ Újabb kutatás Tárkány helyneveink avar-kori lelőhelyekkel kimutatható földrajzi kapcsolataira figyelmeztet, részletesen tárgyalva a *tarqan* méltóságnév lehetséges etnikai hátterét. Szerzője a helynévadás összefüggését az avar-kori *tarqan* réteggel valószínűsíthetőnek találja.²²⁶ Talán Varsány helyneveink is kapcsolatba hozhatók az avar -kori bolgárokkal, illetőleg eltörökösödött alán népességgel, hiszen az 1075. évi „qui vosciani dicuntur” adat nyelvi forrása egy alán **asiān-~*osiān* alak lehetett, amely a *jász* népnév török eredetijével megegyezik, és csuvasos török közvetítéssel kerülhetett a magyarba.²²⁷ Az 1075. évi adat egykorú etnikai elkülönülésükről tanúskodik, ám honfoglalás-kori beköltözésükre nincsen adat. Ellenben szarmata-alán népesség már jóval az avar-kor előtt is élt a Kárpát-medencében, a 4-5. század fordulóján pedig már Pannoniában is kimutatható jelenlétük.²²⁸ Az Árpád-kori „Varsány” települések előzményeként négy esetben is azonosíthatók avar-kori temető, vagy településnyomok, így a „varsányok” avar-kori jelenléte bizonyosra vehető.²²⁹ Nándor helyneveink az *onoγundur* népnévből származtak, de nem a magyar nyelvben fejlődött e névalak *nandur* formává. A Gardēzi-nél és a Gayhanī-hagyományban megőrzött *nndr* alak lehet a forrása. Melich feltevése a magyar Nándorfehérvár névnek egy korábbi avar-török majd csuvasos török név lefordításával keletkezéséről Ligeti szerint jelentéstani oldalról megerősíthető.²³⁰ Nándor helyneveink dunai bolgár

224 SIMONYI, *Tárkány helyneveink... i. m.* 439-441.

225 RÓNA-TAS András, *A kazár népnévről*, Magyar Nyelvtudományi Közlemények 84., 1982, 349-379, 372.

226 GÖMÖRI János, *A Tárkány helynevekről régészeti megközelítésben* = Főszerkesztő: Kovács László-Révész László, *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében*. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére. Budapest 2016, 439-460, 447-454.

227 KISS, *Földrajzi nevek... i. m.*, 2/737.

228 SALAMON ÁGNES-BARKÓCZI LÁSZLÓ, *Bestattungen von Csákvár aus dem ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts*, Alba Regia 11., 1971, 35-80, 56, 62, 71, 78-80.

229 Dunavarsány, Belterület, Rákóczipfalva (Varsány), Kastélydomb, Gyulavarsánd, Laposhalom, Kisvarsány, Körtélyes: *Archeologische Denkmäl... (ADAM)* i. m., Lelőhelyjegyzék, 7, 18, 24, 32.

230 LIGETI, *A magyar nyelv török kapcsolatai... i. m.*, 269.

eredetét nem tarthatjuk valószínűnek, mert dunai bolgár népesség Erdély kivételével bizonyosan nem élt a 9. századi Kárpát-medencében jelentékeny számban, legkevesbé Pannoniában, de Alföldön sem.²³¹ Így nagyszámú Nándor/Lándor településnevünket a honfoglaláskor helyben talált, avar-kori eredetű onogu(ndu)r-törökökhöz köthetjük a legnagyobb valószínűséggel.²³²

Az Árpád-kori magyar népalakulás

A fentiekben kifejtettek alapján igen valószínűnek látszik, hogy a Kárpát-medencében, a magyar honfoglalást követően a magyarok és különféle oğur csoportok igen szoros és hosszú idejű együttélésével, kétnyelvűséggel számolhatunk. A magyar honfoglalást követő 100–150 év során bekövetkező gyors magyar asszimilációja e török nyelvű csoportoknak kézenfekvő módon magyarázható a mindkét nép számára idegen nyelvi és kulturális környezettel. A két, egyaránt steppei eredetű, nyelvi és kulturális-életmódbeli szempontból is egymáshoz közeli nép a mindegyik szempontból idegen szláv és német környezetben gyorsan egy néppé formálódhatott.²³³ Ma a nyelvészeti kutatás ugyan az avar-kori törökök elszlávosodására gondol, ám ezt mindössze néhány, szláv közvetítéssel a magyarba került török kifejezés alapján feltételezi. Tekintve, hogy e kifejezések a déli szláv nyelvekből kerültek a magyarba, forrássukként azokra az avarokra gondolhatunk, akik még a 10. században is éltek a horvátok között. Így e kifejezések nem a magyar uralom alá

231 SZALONTAI Csaba, *Kritikai észrevételek a bolgárok szerepéről a 9. századi Nagyalföldön és Erdélyben*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Archaeologica 6. Szeged, 2000, 263–286. SZALONTAI Csaba, *Bolgárok a 9. századi Alföldön?* = szerk. Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs, *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, Szeged, 2001, 106–129; KATONA-KISS Attila, *A Kárpát-medencei bolgár térhódítás a IX. században. Történeti észrevételek a régészet tükrében*. A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve XXXI (2009), 37–56; Uo, *A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században*, Hadtörténelmi Közlemények, CXXIII/1–2., 2010, 168–214.

232 A helynévre l. RÁCZ Anita, *Etnonimák a régi magyar településnevekben*, A Magyar Névérték Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 79–84.

233 l. JUHÁSZ, *A 9-10. századi magyarság...*, i. m., 241–242, 253–254.

került török népességtől származhatnak.²³⁴ Ugyanakkor kétségtelenül számolnunk kell török-szláv kétnyelvűséggel is. Jóllehet jövevényszavaink között a legnagyobb, 10% körüli arányt a szláv eredetű kifejezések képviselik, a török-magyar kétnyelvűséggel szemben a szláv-magyar kétnyelvűség nem érinthette a magyar népesség jelentős részét, hiszen e nyelvi érintkezés nem gyakorolt hasonló mélységű hatást a magyar nyelvre. A Kelet-európai steppén élt magyarság a tőle jóval északabbra, az erdőzónában élt szláv törzsekkel rövid, jó félévszázados jelenléte során szorosabb érintkezésbe aligha kerülhetett. Szláv foglyaikat muszlim forrásaink szerint a bizánci kikötőkben értékesítették, otthoni dolgoztatásukat a földművelő életmód török eredetű magyar kifejezései sem valószínűsítik. A muszlim források alapján a keleti szláv földművelés sokkal alacsonyabb színvonalú volt, mint a kelet-európai török népeké.²³⁵ A magyarok a Kárpát-medencében a hatalmuk alá került, kisebb csoportokban szétszórva, jelentős létszámú török nyelvű népesség között élt szláv csoportokat elég gyorsan asszimilálhatták. Az átvett szláv kifejezések nagy tömege, beépülése a magyar nyelvbe, jól magyarázható jelenlétükkel a magyar nyelvterület számos pontján. A folyamatos kulturális érintkezés a magyarság szomszédságában élt nagyobb szláv nyelvi tömbökkel, a folyamatos bevándorlás e területekről az Árpád-korban szintén magyarázza ezt a jelenséget.²³⁶ A középkori magyar nép kialakulásának két vagy három meghatározó állomásával számolhatunk. Elsőként az avar-kori török, majd szláv bevándorlás, amely a biológiai és kulturális-életmódbeli alapokat építette ki. Másodszor a politikai és nyelvi kereteket meghatározó 9. század végi magyar honfoglalás. Végül a kunok 13. századi bevándorlása, amely megváltoztatta a Nagyalföld etnikai-kulturális képét.

234 RÓNA-TAS, BERTA, *West Old Turkic...*, i. m., 19–39.

235 I. erre ZIMONYI, *Muszlim források...* i. m., 227–243.

236 A szláv-magyar érintkezésre l. ZOLTÁN András, *A magyar nyelv régi szláv jövevényszavai és a szláv nyelvtörténet*, Kisebbségkutatás 13., 2004/4., 671–675.; ZOLTÁN András, *A magyar-szláv érintkezések kezdetei és fázisai*, Életünk 34., 1996/6–7., 634–648.; KRISZTÓ Gyula, *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*, Budapest, Lucidus, 2003, 86–88, 115–117.

Absztrakt
A steppe országútján a Kárpát-medencébe
Hódítók és meghódítottak

Tanulmányom a magyar őstörténet kutatásában meghatározó szerepű tudományágak, a nyelvtudomány, a régészet, a történetírás és a néprajz eszköztárával felvázolt magyar népalakulás súlyos ellentmondásaira kívánja felhívni a figyelmet. Öt pontban fogalmazhatók meg az egyes koncepciókon belül és azok között jelentkező antagonizmusok. Az 5-9. század közötti Kelet-Európába helyezett, az életmódot, a társadalmat, sőt magát a magyar nyelvet is átformáló török-magyar együttélés hagyományosan feltett időszaka és helyszíne ezek következtében mindenképpen felülvizsgálandó. Különösen indokolja ezt az a körülmény, hogy a 6-9. századi Kárpát-medencei avarság kialakulásának és történelmi útjának az elmúlt évtizedekben megtörtént újraértelmezése kiemelt szerepet juttat leszármazottainak az Árpád-kori magyarság kialakulásában. Az európai avarság kiformalódásában döntő szerep éppen azoknak az oğur-török törzseknek jutott, amelyeknek a turkológia meghatározó szerepet tulajdonít a korabeli török-magyar szimbiózisban. E jelentős, elsősorban török nyelvűnek feltételezhető Kárpát-medencei népalakulat a régészeti adatok tanúsága szerint pontosan abban az életmódban élt a magyar honfoglalás előtt, amelyet a magyar nyelv csuvasos (oğur)-török jövevényszavai leírnak. Korábban feltett 9. századi „kipusztulása” sem írott, sem régészeti adatokkal nem igazolható, ám részleges elszlávosodása joggal valószínűsíthető. A magyarság a 10. századtól e részben török, részben török-szláv kétnyelvű népességgel asszimilálódott, annak életmódját, kultúráját, sőt eredethagyományát is átvéve, saját nyelvét és politikai formációját pedig kölcsönözve annak. A Kelet-európai török törzsekkel erre történelmi léptékkel mérve a kellő idő sem állott volna rendelkezésére, hiszen az írott és régészeti adatok nem támogatják a magyarság 9. század előtti jelenlétét Kelet-Európában.

#magyar népalakulás #magyar honfoglalás
#török-magyar nyelvi érintkezések #avarok

Abstract
On the highway of the steppe – Conquerors and conquered

The goal of my issue is highlighting the contradictions of the traditional hypothesis of the Hungarian ethnogenesis. This hypothesis was elaborated with the tools of the linguistics, archaeology, history and ethnography, which did not have same emphasis by the researcher. I have formulated in five points the antagonism between the different conceptions in the disciplines. On the base of my remarks it seems is justifiable to revise the conception of the Turkish-Hungarian cohabitation in East Europe in the 5-9 Centuries. It is strengthened by the evidences of the reinterpretation of the role of the Avar population in the Carpathian Basin in the 6-9 Centuries by the newest research. It has become clear, that is the Avar population were settled and the Avar people had relatively developed agriculture. In the process of the formation of European Avar population had a determinative role those Oğur-Turkic tribes, which are participated in the Turkish-Hungarian cohabitation according to the Hungarian Turkology. The Oğur-Turkic tribes had a very significant role in the population of the Carpathian Basin in the time of the Hungarian Conquest, and they lived in that way of life which is draw by the Chuvash-Turkish loanwords of Hungarian language. Although the hypothesis of extinction or complete Slavicization be excluded, but the Avar people had a partial Turkic-Slavic bilingualism. The Hungarian tribes were assimilated with the Avar population in the Carpathian Basin after the Hungarian Conquest. The Hungarians were inherited the Avar life of way, culture and the tradition of the origin of the Avar gens. In same time the Hungarians transferred own language and political structure to the subjugated Avar people. This process is unimaginable in the East European steppe, because the Hungarians did not live there more than a half Century according to the written and archaeological sources.

#Hungarian ethnogenesis #Hungarian Conquest
#Turkish-Hungarian linguistic contacts #Avars

KLEM DÉNES – MIZERA TAMÁS

Eszterházy Károly Egyetem Pedagógiai Kar, Eger

Neveléstudományi Doktori Iskola

klem.denes@uni-eszterhazy.hu, mizera.tamas@uni-eszterhazy.hu

„Majd ha énektanításnál a kezdet nehézségein keresztül-vergődünk...”¹

Zsasskovszky Ferenc és Endre Egri ének-katéja kiadástörténeti és zenepedagógia-történeti összefüggésben²

Bevezetés

Ahogy az a tanulmány – részben a kutatásunk fókuszában álló zenepedagógiai munkából kölcsönzött – címe is jelzi, a tudásátadás folyamatának kezdeti, fáradságos lépéseire mindig különös figyelmet kell szentelni. A magyar művelődéstörténet és esetünkben a nyomdászattörténet területén ezt a jelenséget bátran írhatjuk le az *alapkutatás* kifejezéssel. A kezdeti nehézségek leküzdése azonban új távlatokat nyit, így az új eredményeket számos diszciplína hasznosíthatja, ha saját szempontrendszeréből kitekintve árnyalná vagy új aspektussal is gazdagítaná a kutatás tárgyáról kialakított képet. A jelen tanulmány kiadástörténeti szempontból kapcsolja össze a Zsasskovszky-testvérek életművének egy darabját az egri Érseki Líceumi Nyomda történetével és kiadványaival; egyben az első olyan kezdeményezés, amely már egyértelműen épít az alapkutatás eredményeire.

1 Idézet innen: ZSASSKOVSZKY Ferenc, ZSASSKOVSZKY Endre, *Egri ének-katé vagyis az ének elemei kérdések- s feleletekben az elemi tanodák s minden kezdő használatára*, Egerben, az Egri Érseki Líceumi Könyvnyomdában, 1860, [Előszó].

2 A tanulmány „*A tudomány ekként rajzolja világát*” – *Irodalom, nevelés és történelem módszerei* című tudományos tanácskozáson megtartott, azonos című előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28–29.

A 2015 és 2017 októbere között folytatott, a források feltárására és regisztrálására irányuló munkánk³ során az egri Főegyházmegyei Könyvtár dokumentumainak kézbevétele mellett cédulakatalógusok, bibliográfiák, kézikönyvek, hazai és nemzetközi elektronikus katalógusok, illetve adatbázisok segítségével, a teljességre törekedve kíséreltük meg rekonstruálni az egri Érseki Líceumi Nyomda működését. Kétéves kutatásunk eredménye az a 2017-ben közreadott, kétkötetes bibliográfia,⁴ amely az első, bizonyíthatóan az egri sajtóból származó kiadvány megjelenésének időpontjától (1755) a nyomda államosításának évéig (1949), a teljesség igényével tárgyalja az érintett nyomtatványok körét.

*Az egri Érseki Líceumi Nyomda kiadványai
a 19. század második felében*

A Zsasskovszky-testvérek Egerben megjelent munkáit a nyomda „érseki korszakának”⁵ történetében kell elhelyeznünk. Egri kiadástörténetük 1853-ban kezdődött: ebben az évben látott napvilágot *Karénekes kézikönyvük*,⁶ amellyel együtt mintegy 25 különböző kiadvány jelent meg Egerben valamelyik Zsasskovszky-testvér szerzőségével.⁷ A kiadványok jellemzően három területet, illetve műfajt

3 A kutatócsoport tagjai Mizera Tamás, Nagy Andor és Verók Attila voltak. A kutatás során hallgatóként közreműködtek: Dinnyés Patrik, Fülep Ádám és Hamzók Judit.

4 MIZERA Tamás, NAGY Andor, VERÓK Attila, *A könyvkiadó egri Líceum: Történet és kiadványjegyzék I: 1755–1852*, Bp.–Eger, Kossuth–EKE, 2017 (Kulturális örökség, 7/1); illetve UŐK, *A könyvkiadó egri Líceum: Történet és kiadványjegyzék II: 1853–1949*, Bp.–Eger, Kossuth–EKE, 2017 (Kulturális örökség, 7/2).

5 VERÓK Attila, *Az Érseki Líceumi Nyomda = Az egri Domus Universitatis és Líceum: Oktatás, tudomány, művészet: 1763–2013*, szerk. PETERCSÁK Tivadar, Eger, Líceum, 2013, 196.

6 ZSASSKOVSZKY Ferenc, ZSASSKOVSZKY Endre, *Manuale musico-liturgicum: In usum ecclesiarum cathedralium et ruralium (Karénekes kézikönyv)*, ed. Latino-Hungarica, Agriae, Typis Lycei Archi-Episcopalis, 1853.

7 Zsasskovszky Ferenc és Zsasskovszky Endre neve alatt összegyűjtve lásd itt: MIZERA, NAGY, VERÓK, *A könyvkiadó egri Líceum...*, II, i. m., 458.

ölelnek fel. Az egyházi és világi zenemellett alkalmi nyomtatványok,⁸ közelebbről alkalmi költemények⁹ dallamának szerzőiként, illetve tankönyvek¹⁰ íróiként találkozhatunk a Zsaskovszkyakkal. Műveik egy részének kifejezetten gyakori újrakiadása (más nyelven, bővített vagy javított tartalommal, esetleg változtatás nélkül) a kutatók részéről magyarázatra szorul.

A magyarázat komplex megközelítést igényel, amihez jelen tanulmányban három szempontot szeretnénk kiemelni. Az első a mindenkorri egri püspökök, majd érsekek könyvkiadási koncepciójához kötődik, ami alapvetően meghatározta az adott időszakra jellemző egri kiadványok mennyiségi viszonyait, valamint tartalmi diverzitását. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a korábban részletezett forrásfeltáró munka eredményei alapján, a témánk szempontjából releváns két egri érsek, Bartakovics Béla (1792–1873) és Samassa József (1828–1912) hivatali idejének nyomdai terméséről részletes adatokkal rendelkezünk. Nagy Andor elemzése alapján¹¹ megállapíthatjuk, hogy Bartakovics Béla érseksége alatt évente átlagosan 28, míg Samassa József idejében mintegy 40 kiadvány jelent meg a nyomdában. A két időszak tehát – a mennyiségi szempontokat tekintve – kifejezetten termékenynek tekinthető. A kiadványok magas száma, csakúgy, mint azok tematikai gazdagsága a

8 A műfajról bővebben lásd: HELTAI JÁNOS, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában: 1601–1655*, Bp., Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 225–236.

9 Az alkalmi költemény műfajáról lásd: STEFANIE STOCKHORST: *Gelegenheitsdichtung* [szócikk] = *Enzyklopädie der Neuzeit*, szerk. FRIEDRICH JAEGER, Stuttgart–Weimar, J. B. Metzler, 2006, 4, 354–362. Az alkalmi költemény műfaja Pyrker János László (1772–1847) érsekségének ideje alatt lett népszerű műfaj Egerben, igaz, késve érkezett a városba, vö. NAGY ANDOR, *A brassói Mederus család története a halotti búcsúztatók tükrében* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, szerk. CSÖRSZRUMEN ISTVÁN, Budapest, Reciti, 2013, 2, 35–48.

10 Ezek a tankönyvek formai és tartalmi elemei már megfeleltethetők napjaink tankönyvfogalmának, vö. KARLOVITZ JÁNOS, *Tankönyvi, tankönyvelméleti alapfogalmak*, KéN, 2000/2. Elérhető: <http://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&id=122> (letöltve: 2018. január 3.)

11 NAGY ANDOR, *A könyvkiadó egri Líceum tevékenysége a statisztikai adatok tükrében (1755–1949)* = MIZERA, NAGY, VERÓK, *A könyvkiadó egri Líceum.., I. i. m.*, 37–54.

két egyházi vezető írott kultúra iránti erős elkötelezettségét bizonyítja. A tematikai változatosság felvillantása érdekében idézzük ide Verók Attila korábbi gyűjtését, amely alapján a 19–20. század jellemző műfajai és témái Egerben a következők: teológia, homiletika, liturgia, pasztoráció, lelkigyakorlat, prédikációk, hittan, katekizmusok, bibliamagyarázatok, vegyes tartalmú beszédek, énekeskönyvek, vallástörténet, csillagászat, liber gradualisok, tanrendek, iskolai értesítők, szónoklattan, életrajzok, költemények, színművek, képviselőtestületi és közigazgatási iratok, kereskedelmi és pénzügyi beszámolók, közgyűlési jegyzőkönyvek, mezőgazdaság, házi praktikák, orvosi munkák, Eger város iratai, szabályzatok, építési tervek, tankönyvek stb.¹² Másrészt: a tankönyvek nagy számát indokolja az a komplex nevelési-oktatási intézményrendszer,¹³ amelyet az egri sajtó látott el nyomtatványokkal. Ehhez hozzájárulnak a 19. század második felének nyomdatechnikai fejlesztései, amelyek közül kiemelkedik a gyorsajtó 1853-as üzembe állítása.¹⁴

*A magyarországi felekezeti iskolák zenetanítási gyakorlatának
történeti előzményei*

Hazánkban a zenetanítás gyökerei Szent István koráig nyúlnak vissza. A kereszténység megszilárdulásának egyik „hozománya” volt a templomi kórusok létrejötte, amelyek püspöki székhelyeken, káptalanokban, plébániákban, kolostorokban működtek, és amelyeknek már a 11. századtól kezdődően szerves részét képezték gyermekek is (esetenként akár önálló gyermekkórusként), mivel a kórusok az adott intézményhez tartoztak.¹⁵ Zenetanításról tehát a fenti intézmények esetében

12 VERÓK, *i. m.*, 198.

13 *Az egri Domus Universitatis...* kötet (könyvészeti leírását lásd az 5. számú lábjegyzetben) számos olyan tanulmányt foglal magában, amely a kitüntetett időszak iskolatörténeti vetületeivel is foglalkozik. Különös tekintettel: SZECSKÓ Károly: *Teológusképzés Egerben* (205–239.), BUJDOSÓNÉ PAP Györgyi: *Az Egri Érseki Jogakadémia* (241–268.), BARTÓK Béla: *Az Egri Római Katolikus Érseki Tanítóképző* (271–302.), CZEGLÉDI László: *Az egri rajziskola* (333–344.)

14 KISS Péter, *Az egri érseki Liceum történetéből*, Eger, [s. n.], 2016, 249–252.

15 DOBSZAY László, *Magyarzenetörténet*, Bp., Mezőgazda, 1998 [elektronikus dokumen-

beszélhetünk, hiszen az egy-, majd később többszólamú zenei anyagot, amely a miséken és más liturgikus eseményeken megszólalt, a gyermekeknek meg kellett tanítani; ez pedig – intézménytől függően – a *cantor*, a tanító, a szerzetes vagy plébános feladata volt. A nagyobb intézményekben a *cantor* helyettese, a *succantor* gyakorolt a gyermekekkel, szervezte éneklésüket, és a zenei írás-olvasás tanítását is ő végezte.¹⁶ A késő középkori Magyarországon növekedett az iskolák, ezzel együtt pedig a gregorián zene kultúráján nevelkedő gyermekek száma is.¹⁷ A 16. században a törökök dúlásával az iskolák egy része, amelyeknek feladata volt a gregorián kultúra őrzése, elveszett. Az esztergomi kultúrát Oláh Miklós (1493–1568) Nagyszombatban próbálta átmenteni, amely a 17. század első harmadáig élt is.¹⁸ Dobszay László (1935–2011) szerint¹⁹ ettől kezdve az egyházi zenei gyakorlat két úton fejlődött tovább: néhány elszigetelődő helyen megmaradt a középkorban kialakult többszólamú gyakorlat, míg sok helyen az egyszólamú gyülekezeti népének került előtérbe. Ez utóbbi került a protestáns felekezetek liturgiájának középpontjába,²⁰ és a 16–17. század folyamán egyre bővült. A 18. századra a római katolikus templomokban a gyermekkar szerepe a már említett okok miatt csökkent, a reformátusoknál pedig továbbra is az egyszólamú énekes anyag szólalt meg, lehetőség szerint a diákok segítségével, de a zenei színvonal nem volt megfelelő. Ezen próbált változtatni Debrecenben a kor híres tanára, Maróthi György (1715–1744), sajnos hatástalanul.

tum]. Elérhető: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_522_Magyar_zenetortenet/ch02s03.html (letöltve: 2018. január 29.)

16 *Uo.*

17 DOBSZAY, *i. m.* Elérhető: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_522_Magyar_zenetortenet/ch03s05.html (letöltve: 2018. január 29.)

18 *Uo.* Elérhető: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_522_Magyar_zenetortenet/ch04s05.html (letöltve: 2018. január 29.)

19 *Uo.*

20 DOBSZAY, *i. m.* Elérhető: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_522_Magyar_zenetortenet/ch04s07.html (letöltve: 2018. január 29.)

*A magyarországi felekezeti iskolák zenetanítási gyakorlata
a 19. században*²¹

A 19. századra tehát mind a katolikusoknál, mind a reformátusoknál csökkent a zenei színvonal. Azonban mindkét felekezet körében megvoltak azok a „generátorként” működő zenetanár-egyénségek, akik munkásságukkal koruk kultúrájának formálóivá tudtak válni. Nekik köszönhető, hogy a 19. században sem változott a magyarországi felekezeti iskolák zenetanítási gyakorlatának legfőbb célja: a megfelelő színvonalon való éneklés. A két felekezet 19. századi zenepedagógiai tendenciáit mérlegre téve a következő megállapításokat tehetjük. A református egyház fenntartásában működő iskolák, köztük a debreceni Nagykollegium életét meghatározta az 1849 őszén kezdődött önkényuralom,²² habár a 18. század második felében tettek olyan intézkedéseket a Kollégium vezetői, amelyeknek célja az állami fennhatóságtól való távolmaradás volt. Ennek példája az 1770-es úgynevezett *Methodus*, amellyel a később bevezetésre kerülő Ratio Educationis *ellenpólusát* alkották meg. A fentebb már említett Maróthy Györgynek köszönhetően a debreceni zenetanításban színvonal-emelkedés történhetett volna, ám a 19. században megjelent zeneelméleti és módszertani munkák (pl. Szotyori Nagy Károly és Zákány József *Énekhangzatos könyve*) tanulsága szerint ez az évszázados probléma nem talált megoldásra. A római katolikusok oktatási intézményeiben az éneklés csak bizonyos intézményekben folytatható szakszerűen, ennek legfőbb feltétele a tanító, a tanár képzettsége. A tanítók képzése Magyarországon a század első felében mérföldkőhöz érkezett: 1828-ban Pyrker János László (1772–1847) egri érsek megalapította az első magyar nyelvű tanítóképzőt, amelyben igen fontos szerepet szánt a zenei képzésnek, részben a tanítók kántori pozícióját

21 A következő oldalakon elsősorban a magyarországi római katolikus és református egyház zenei gyakorlatára koncentrálunk. Ennek oka, hogy jelen munka egy nagyobb kutatás részét képezi.

22 CSOHÁNY János, *A korszakváltások évszázada: 1849–1950 = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 192–194.

segítendő.²³ A reformkor első éveiben elkezdett képzési törekvéseknek azonban gátat szabott a történelem: a reformátusokhoz hasonlóan a katolikus gimnáziumokban is teret nyert a röviden *Entwurf*-nak nevezett tanterv, amely szabad tantárgyként kezelte az ének oktatását.²⁴ Tehát mindkét felekezet tekintetében egyfajta színvonalstagnálásról, illetve -csökkenésről számolhatunk be.

A Zsasskovszky-testvérek zenepedagógiai munkássága Egerben

Egerben az 1840-es évektől több évtizeden át élt és dolgozott az a testvérpár, aki munkájával lendületet adott nemcsak Eger, hanem a magyar római katolikus – elsősorban középfokú – zenei nevelésnek: Zsasskovszky Ferenc (1819–1887) és Zsasskovszky Endre (1824–1882). A fiatalabb fivér, Endre az egri Líceum joghallgatója volt, és tanulmányai mellett a székesegyház zenekarában játszott. Már 1841-től Egerben élt,²⁵ és az ő közreműködése is kellett ahhoz, hogy Ferenc – mint korábban Árva megyei karnagy – megpályázza az egri székesegyház karnagyi állását, amelyet 1845-ben el is nyert.²⁶ 1846-tól tehát Egerben dolgozott Zsasskovszky Ferenc, és megszerzett posztját 1887-ben bekövetkezett haláláig megtarthatta. A több mint négy évtized alatt nem csupán Eger legfontosabb zenei tisztét viselte, de a város oktatási intézményeiben (gimnázium, Líceum) a zene tanáraként is tevékenykedett, és nem utolsósorban öccsével együtt zeneszerzőként, sőt, tankönyvszerzőként is működtek. 1864/1865-ös tanévtől sikeresen visszaállították az 1848 előtt működő énekiskolát, a Foglár-intézetet az elemi iskola és gimnázium tehetséges gyermekeiből, ezzel segítve a hagyományos gyermek-

23 KELEMEN Imre, *Zenetanítás az Egri Tanítóképzőben = Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei*, 16, szerk. BUDAI László, Eger, Hungaria, 1982 (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series, Tom. XVI), 365.

24 *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve: Organisationsentwurf*, ford. SCHAFFHAUSER Ferenc, sajtó alá rend. HORÁNSZKY Nándor, Bp., OPI., 1990 (A tantervelmélet forrásai, 12), 55.

25 BÁRDOS Kornél, *Eger zenéje: 1687–1887*, Bp., Akadémiai, 1987, 103.

26 *Uo.* 78–79.

kórusi hangzás újrateremtését az egri székesegyházban.²⁷ A fentebb már említett *Entwurf* természetesen az egri gimnáziumra is érvényes volt, többek között éneket is lehetett tanulni (a nem kötelező tantárgyak közé tartozott). Zsasskovszky Ferenc 1852 és 1880 között, míg Zsasskovszky Endre 1857 és 1868 között tanította a *műéneket* a gimnázium falai között.²⁸ Bárdos Kornél gimnáziumi értesítőket idézett munkájában, amelyekből kiderül, hogy a két fivér kielégítően végezte munkáját, a diákok szívesen látogatták az énekóráikat.²⁹ A dokumentumokból, illetve az idézett bibliográfiából arra is fény derül, hogy a tanórákon használt tankönyvek nagyrészt a Zsasskovszky-testvérek alkotásai – mindezek alapján az alábbi következtetésekre juthatunk.

Az egri gimnáziumban kifejtett tanári tevékenység, és az erre irányuló igény generálhatta bizonyos egyházi énekeknek négyszólamú feldolgozását, amelyet növekvő tanári tapasztalatuk alapján 1858-ban adtak ki első ízben,³⁰ majd 1941-ig 20 kiadást ért meg,³¹ országos hírnevet szerezve az Egerben dolgozó testvérpárnak. Ők is tudták azonban: a kottaolvasásban megfelelő szintet kell elérnie annak, aki négyszólamú műveket akar énekelni (énekeltetni). Zenei módszertani munka hiányában – és feltehetően a tanításban szerzett tapasztalatukra támaszkodva – dönthettek úgy: megalkotják azt a minden kezdő számára használható zeneelméleti írást, amely önállóan is használható. Így született meg 1860-ra az *Egri ének-katé*.

27 Uo. 94–95.

28 Uo. 144.

29 Uo. 145.

30 ZSASSKOVSZKY Ferenc, ZSASSKOVSZKY Endre, Énekkönyv [nyomtatott kotta]: *Magyar és latin énekek gyűjteménye a kath. tanuló ifjuság használatára*, Eger, nyomtatott az Érseki Könyvnyomdában, 1858.

31 A későbbi kiadásokra vonatkozó adatok forrása: MIZERA, NAGY, VERÓK, *A könyvkiadó egri Líceum...*, II, i. m.

A káté teljes címe: *Egri ének-káté vagyis az ének elemei kérdések- s feleletekben az elemi tanodák s minden kezdő használatára.*³² Tudva, hogy Zsasskovszky Endre testvérével együtt a gimnáziumban is tanított, Ferenc pedig a tanítóképezde tanára is volt, *minden kezdő* alatt a mindenkori növendékeiket is értették. Ennek indoklása a káté előszavában: „Jelen Ének-káté sajátlag az elemi tanodák, vagyis általában a kezdők számára dolgoztatott ki, s épen, mivel még most minden fokozatu ifjaink az énekben csak kezdők, e Káté a Gymnasiumoknál is használható lesz.”³³

A szerzők célja a kottaolvasás alapvető zenei elemeinek összefoglalása volt kérdés-válasz formában. Maga a káté 11 oldal, amit egy gyakorlati rész követ 49 példával. A példák egy része szöveg nélküli, a hangközők és hangsorok olvasását gyakoroltatja; nagyobb hányaduk kétszólamú, erősen németes ízlést követő, ám egyszerűen énekelhető ének. A kátélegértékesebb része egyértelműen az első, elméleti rész. 9 paragrafusból áll, amelyek a következők:

1. §: Hangjegyekről,
2. §: A vonalrendszer,
3. §: A hangjegyek nevezete,
4. §: Üteny (tactus),
5. §: Szünjelek (pausak),
6. §: A # kereszt, b és a visszaváltó jelekről,
7. §: Scala (hangfokozat),
8. §: Hangközök (intervallumok),
9. §: Az előadás.

Az 1. §-ban a hangjegyek értékét (ritmusértékek) magyarázza el, a korabeli felfogásnak megfelelően (ellentétben a mai zenetanítási gyakorlatunkkal) az egész értékből kiindulva a harminckettedekig; majd a pontozott értékekre tér át két mondat erejéig, amelyet jól használható

³² Részletes könyvészeti leírását lásd az 1. számú lábjegyzetben.

³³ Idézet a káté 1860-as kiadásának előszavából.

szemléltetéssel zár le. Az 1. §. tartalmáról – akárcsak a teljes káté egy részéről – általánosan is elmondható, hogy mind a kérdések, mind a válaszok megfogalmazása közérthető, és a szerzők ott alkalmaznak szemléltetést, ahol az tényleg szükséges.

A 2. §-ban a káté a vonalrendszert magyarázza. Ismét érdemes kiemelnünk a megfelelő szemléltetést: a vonalak és vonalközők ábrázolására több példát is találunk a 18–19. századi magyar református zenei módszertani írásokban, amelyek részletesebben igyekeznek magyarázni a hangmagasságot, ám a Zsasskovszky-fivérek által használt ábránál egyszerűbben aligha lehetséges: egy zenei sorban először arab számjegyekkel, majd közvetlenül ezután hangjegyekkel ábrázolnak.

A hangnevek magyarázatát 3. §. tartalmazza, amely a 7 hangnév memorizálását alapvetőnek tartja, valamint a 3 kulcs (g-, f-, illetve c-kulcs) ábrázolása, megismerése után előbbi kettő segítségével, vonalrendszerben mutatja a hangjegyeket, hangsorszerűen.

A 4. §-ban az ütemnemek magyarázata következik. A gyakorlatban leggyakrabban előforduló ütemmutatókat szemlélteti: 4/4, 3/4, 2/4. Érdemes a 7. oldalon jegyzetben található gyakorlatot megemlíteni: a szerzők ajánlják, hogy néhány hangjegynyi ritmust előre megadott ütemmutatók szerint osszanak fel a tanulók. Az ütemmutatókkal foglalkozó paragrafus néhány gyakrabban előforduló zenei előadásmód magyar megfelelőjének közlésével zárul.

Az 5. §. a szünetjelekkel foglalkozik. A 8. oldalon található, szemléletes ábránál manapság sem találnánk sokkal megfelelőbbet módszertanilag: a ritmusértékeknek megfelelő szünetjeleket az egész értéktől kezdve magyarázza a káté.

A 6. §-ban kerül sor a módosítójelek bemutatására. A kereszt szemléltetését egy félhangonként emelkedő, míg a b-t egy ellenkező irányú kromatikus skála segítségével ábrázolja. Talán az egyik gyenge pontja a káténak, hogy a feloldó jelet csupán egy opcionális feladatban és nem következetes logikával ajánlja feldolgoztatni a diákokkal, mivel annak szerepe nem kibebítható a kereszthez és a b-hez képest.

A 7. §-ban a diatonikus hangsort magyarázza, illetve ábrázolja a káté. Itt különbséget tesz a dúr- és moll-skálák között, illetve tisztázza

a hangnem fogalmát. Ezek után ábrázolja a „keresztes” előjegyzéseket 6 keresztig, illetve a „béseket” 5 b-ig. Annak okára azonban, hogy miért nem ábrázolja a fennmaradó 3 hangnemhez tartozó előjegyzéseket, nem kapunk magyarázatot.

A káté csak ezek után foglalkozik hangközők tanításával, amely némileg felületes: nem tesz különbséget a kis és nagy hangközők között, de az sem egyértelmű, miért ezen a ponton tanítja a nóna és decima hangközőket, hiszen igen ritkán (mondhatni, sohasem) kell tiszta oktávnál nagyobb hangközt kiénekelni, vagy esetleg hangszeren eljátszani.

A záró, 9. §-ban az előadásmódról és a helyes, énekléshez szükséges testtartásról beszél a káté. Az elméleti rész után következő gyakorlatokhoz egy öt gondolatból álló jegyzetet illesztettek a szerzők, melynek c) pontját érdemes idéznünk, hiszen jelen korunk ének-zene tanításának is mottója lehetne: „Nehogy a folytonos elmélet kifáraszsza a tanoncot [...]”³⁴

Összegzés

Az *Egri ének-kátéről* összegzésként, a tanító szemszögéből megjegyezhetjük, hogy egy jól használható, célszerűen szerkesztett összefoglalást készített az egri testvérpár, azonban hozzá kell fűznünk, az elméleti struktúrában elsikkad az éneklés: csupán az ütemmutatóknál énekelteni a diákokat, tevékenykedtetés addig nem történik.³⁵ A munka kétségtelen előnye azonban, hogy tanár és diák egyaránt használhatta tanórán és azon kívül is, valamint érthetősége és szemléletessége emelte értékét a használó szemében. Vélhetően erről tanúskodik, hogy még 1917-ben is nyomtattak belőle Egerben, és összesen 14 kiadást ért meg.³⁶

1851-ben, kilenc évvel az *Egri ének-káté* megjelenése előtt hagyta el a debreceni nyomdát Batizi András református esperes *Kis éneklés-*

34 ZSASSKOVSKY Ferenc, ZSASSKOVSKY Endre, *Egri ének-katé...*, i. m., 13.

35 Vö. BATIZI András: *Kis énekléstan: A magyarországi helv. keresztyének közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekeskönyvében levő szabályszerű éneklésének megtanulhatóságának céljából*, Debreczen, nyomtatott a város betűivel, 1851. A szerző munkáját a tevékenykedtetésre alapozza, előremutató módszertant dolgozva ki.

36 MIZERA, NAGY, VERÓK, *A könyvkiadó egri Líceum...*, II, i. m., 368.

*tan*³⁷ című munkája, ami deklaráltan tanítók számára íródott zenei-módszertani (sőt, kézikönyvként használható) füzet, ám szembeötlő a két mű hasonlósága: a kérdés-válasz forma. További kutatási kérdésként merül fel: vajon Zsaskovszky Endre és Ferenc tudhattak Batizi András munkájáról?

37 Részletes könyvészeti leírását lásd a 35. számú lábjegyzetben.

Absztrakt

„Majd ha énektanításnál a kezdet nehézségein keresztül-vergődünk...”

*Zsasskovszky Ferenc és Endre Egri ének-kátéja kiadástörténeti és
zenepedagógia-történeti összefüggésben*

A 19. század során, a hazai római katolikus egyház berkein belül néhány zenész – mint amilyen az Egerben több évtizeden keresztül dolgozó, jelentős zenepedagógiai tevékenységet is végző testvérpár, Zsasskovszky Ferenc (1819–1887) és Endre (1824–1882) – igyekezett a zenetanítás módszertani fejlettségén javítani. A Zsasskovszky-testvérek munkája, az *Egri ének-katé* (1860) országosan is ismertté vált.

Jelen tanulmány kettős célt szolgál. Elsőként elhelyezi a tankönyvet a Zsasskovszky-testvérek (az egri Érseki Líceumi Nyomda kiadványai alapján rekonstruálható) gazdag életművében. A nyomda kiadványainak teljességre törekvő feltárása, illetve regisztrálása az 1755 és 1949 közötti időszak tekintetében a közelmúltban ért véget az Eszterházy Károly Egyetem kutatóinak részvételével. Az alap kutatás eredményeire építve, ugyanakkor a téma zenepedagógia-történeti kontextusát kibontva lehetőség nyílik egy teljesebb kép kialakítására a kitüntetett tankönyvvel kapcsolatban. Bár a *katé* mint műforma a tárgyalt korban népszerű volt, az *Egri ének-katé* megjelenéséig csak Batizi András (1810–1877) *Kis énekléstanja* (1851) látott napvilágot magyar nyelven, amely a református felekezet tanítói számára készült. A tanulmány a korabeli zenepedagógiai írások tükrében, a tanítók nézőpontjából is értékeli a mű hasznosságát.

#zenepedagógia #Zsasskovszky-testvérek

#egri Érseki Líceumi Nyomda

Abstract

*„When we have got through the initial difficulties of singing instruction...”
The Song Catechism of Eger by Ferenc and Endre Zsaskovszky
in a context of music pedagogy and publication history*

During the 19th century, several musicians inside the national Roman Catholic Church strove for improving the methodology of music education. This included the Zsaskovszky brothers, Ferenc (1819–1887) and Endre (1824–1882) who worked in Eger for decades and whose accomplishments in music pedagogy are also significant. Their work, *The Song Catechism of Eger* (*Egri ének-káté*, 1860) became nationally renowned. The aim of this study is two-fold. On the one hand, it places the textbook in the rich work of the Zsaskovszky brothers (which can be reconstructed on the basis of the publications of the Archdiocese Press of Eger). The comprehensive exploration of the publications of the press as well as the registration of the publications of the period from 1755 to 1949 has been completed recently with the participation of the researchers of Eszterházy Károly University. It becomes possible for us to develop a more complete picture of the textbook in question while building on the results of fundamental research, but at the same time expanding on the music pedagogical context of the topic. Although the *catechism* as a genre was popular in the studied era, only András Batizi's (1810–1877) *Little Textbook of Singing* (*Kis énekléstan*, 1851) was published in Hungarian, which was written for teachers of the Calvinist denomination. This study evaluates the usefulness of the book against the background of contemporary writings on music pedagogy and from the standpoint of teachers.

#Zsaskovszky brothers #music education
#Archdiocese Press of Eger

LEHOTKA Ildikó

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Humán Tudományok Doktori Iskola

Nevelés- és Művelődéstudományi Doktori Program

lehotkaildiko@gmail.com

Túl a sorokon¹

József Attila két versének zenei megközelítése

1. A dallam és szöveg kapcsolata a különféle művészeti korokban

Sokan fölteszik és vizsgálják azt kérdést, hogy a beszéd vagy a zene létezett-e előbb. Ami bizonyos, az a dallam és szöveg kapcsolatának megléte, mely már a legősibb időktől jelen van az emberiség történetében. Talán Kodály Zoltán szavai fejezik ki a legadekvátabb módon az összefüggést: „A beszéd zenei oldala csakolyan jellemző tulajdonsága minden népnek, mint a zenéje. A nyelv is énekel, a zene pedig beszél. Világosan érezzük a nyelv és a zene dikciójának még eléggé fel nem derített, talán fel sem deríthető összefüggését.”²

Az őskorban a feltehetően kötött ritmusú munkadalok, a vadász- és harci dalok, a varázssénekek jelezték a szöveg és dallam ritmikájának elválaszthatatlanságát.³ A hanglejtés rendje a jelentéstartalom mellett egyfajta zeneiséget jelentett, a „vers, ének és formula” hármassága az emlékezést is elősegítette, és ma is elősegíti.⁴ Az ókor vizsgálata során már feljegyzésekből tájékozódhatunk arról, hogy a vers valamilyen dallamot feltételezett. A középkorban az énekmondók tolmácsolták a verseket dallammal – maga az *énekmondó* kifejezés tökéletesen jelzi a vers és zene

1 A tanulmány „*A tudomány ekként rajzolja világát*” – *Irodalom, nevelés és történelem metszetei* című tudományos tanácskozáson elhangzott azonos című előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28. – 2017. szeptember 29.

2 KODÁLY Zoltán, *Visszatekintés II.*, Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1964, 253.

3 KELEMEN Imre, *A zene története 1750-ig*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1985, 9.

4 SZABOLCSI Bence, *A zene története*, Budapest, Zeneműkiadó, 1974, 9.

elválaszthatatlanságát. A reneszánsz költészet Magyarországon a históriás ének műfajában fejeződött ki, Tinódi Lantos Sebestyén (aki feltehetőleg kobzon játszott, nem lanton) nagyszabású dalai közül legalább egy – például az 1553-ban íródott *Egri históriának summája* – közismert. Balassi Bálint pályája első szakaszában dallamra írta verseit, amit az *ad notam* jelzés tanúsít. A barokk stílus egyik magyar példája, a II. Rákóczi Ferencnek tulajdonított 1703-as, *Rákóczi éneke* című költemény, amely mutatja, hogy bár a cím dalt jelez, a dallam mégis hiányzik. A későbbi korok⁵ már nem kizárólagosan építenek a szövegek megéneklésére, a verscímekben azonban még jelen van a dal megnevezés. Műfajként a bordal mint műfaji jelölés fennmaradt, de zene nélkül.⁶ A legismertebb példa Vörösmarty Mihály *Keserű pohár* (*Keserű bordal*) című verse, amely 1843-ban jelent meg a *Honderü* című lapban.⁷ A vers továbbélését Erkel Ferenc megzenésítése segítette elő: a *Bánk bán* című opera első felvonásában szólal meg az ária. A dallam és a vers már önálló műfajjá lett tehát, a dal⁸ mint zenei műfaj örizte meg a korábban elválaszthatatlan egységet. Ha nem is a műfajcsere jelensége következett be, mégis történt egyfajta műfajszűkülés.

2. József Attila és a zene

József Attila szavaiból, a róla megjelent írásokból, kötetekből ismert, hogy a költő gyakran és szívesen hallgatott zenét, maga is énekelt népdalokat társaságban, elemezte azok szövegeit. Személyes ismerőseihez, baráti köréhez tartoztak zeneszerzők, így Reinitz Béla, Kadosa Pál, Sza-

5 „Európában a XIV. századig a verses szövegek többségét énekelve adták elő, s a vers és az ének együttlélése ezt követően sem szűnt meg” (SZEPES Erika – SZERDAHELYI István: *Verstan*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1981, 25).

6 A népzeneben természetesen a dal és szöveg egysége megmaradt.

7 VÖRÖSMARTY Mihály, *Keserű pohár, Bordal H. L. szomorújátékából*, Honderü, 1843, II. félév, 8. szám, augusztus 26., 225. Később a *Czillei és a Hunyadiak* című, ötfelvonásos történeti drámába is bekerült; a dráma ősbemutatója 1844. június 18-án volt.

8 A műdal szólóénekre és zongorára (a késői romantikában néhány esetben zenekarra) íródott, a szöveg pedig művészi értékű vers. A dal az egyik legkorábbi, a zenetörténetet átszövő műfaj, azonban korszakonként különféle megnevezéseket (és előadói apparátust) használnak.

bó Ferenc. Bartók Bélával is megismerkedett; nagy vágya volt, hogy Bartók és Kodály megzenésítse valamelyik versét. Talán kevésbé ismert, hogy József Attila népdalgyűjtéssel is próbálkozott, valamint tanulmányt szándékozott írni Bartók Béláról,⁹ illetve zenéről írt kritikát.¹⁰

Talán a legkésebb bizonyítéka József Attila zenéhez való vonzódásának a *Medvetánc* című, 1933-ban írt verse, melyet Bartók Béla azonos című tétele ihletett.¹¹ A költő és a zeneszerzők kapcsolata nem volt teljesen egyoldalú, hiszen a költemények is inspirálták a zeneszerzőket. Számos zenei feldolgozás született verseiből; nem csak szórakoztató zenei, hanem művészi kompozíciók is keletkeztek.

Kodály Zoltán¹² azok közé a művészek, tudósok közé tartozott, akiket lenyűgözött a József Attila-versek hangulata, mondanivalója, nem utolsósorban zeneisége. Ezért is szándékozott verstörténeti tanulmányt írni József Attila versei kapcsán a „magyar (vagyis szólamnyomatékos elvű, ütemhangsúlyos mértékű)”¹³ verselésről. Kodály néhány lapnyi feljegyzése, széljegyzetei az 1954-es József Attila-kötetben arról tanúskodnak, hogy átfogóan és mélyrehatóan vizsgálta, elemezte a József Attila-versek ritmikáját, a szótagszámot, műfajt, saját kritikai véleményét is megfogalmazta az általa helytelennek tartott „idegen melódiákról, ritmusokról”.¹⁴ Kodály, aki a magyar népdalok bővületében élt, az ütemhangsúlyos (magyaros) verselést tartotta kívánatosnak, az ősi ritmikát, amely a magyar nyelv sajátja.¹⁵

9 SZABOLCSI Miklós, *József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla*. Irodalomtudományi Közlemények, 1958 (62) 4, 440–441.

10 SEBŐ Ferenc, *József Attila, Előszó* = Napsziget, Budapest, 2005. Elérhető: <http://www.muveszetek.hu/napsziget/akt-625.htm> (Letöltés dátuma: 2018. 01. 11.)

11 BARTÓK Béla, *Tíz könnyű zongoradarab 10. Medvetánc* (1908, BB 51, Sz 39). Később Bartók e tételt meghangszerelte az 5. számú *Este a székegyeknél* című tétellel együtt, a két tétel a *Magyar képek* (BB 103, Sz 97) ciklus része lett.

12 KODÁLY Zoltán 1900-tól a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–német, és a Zeneakadémia zeneszerzés szakára járt. Bölcsészettudományi doktori disszertációját 1906-ban védte meg, a magyar népdal strófaszerkezetéről.

13 KECSKÉS András, *Kodály verstani feljegyzései egy József Attila-kötet kapcsán*, Irodalomtörténet, 1980 (12/62) 3, 790.

14 Uo. 795.

15 Uo. 797.

Az ütem súlyos verselés Leonard Bernstein¹⁶ szerint a magyar nyelv „különös sajátossága. Ebből lehet (...) megállapítani, hogy magyar anyanyelvű beszél angolul, ez a hangsúlyozás a zenében is felbukkan. Bernstein Bartók *Zene húros hangszerekre, ütőkre és celestára* című művéből hoz részletet, kottapéldával illusztrálva.¹⁷

3. A Holt vidék zeneisége

A József Attila-versek – különösen az életmű kiemelkedő darabjai – elsődlegesen a szöveget, a szövegen túli tág világot, leginkább a képszerűséget jelentik az olvasók és értelmezők számára, a költemények zenei jelenségeinek vizsgálata és mélyebb elemzése kevesebb figyelmet kap. Érdemes tehát a szövegek értelmezése mellett rávilágítani a zeneiséget hordozó költői megoldásokra, melyek sokszor támpontot is nyújthatnak egy-egy vitatott kérdés kapcsán.

József Attilának a népzenehez, a népdalhoz „mint a régi énekelt költészet hírmondójához, átörökítőjéhez”¹⁸ fűződő érdeklődése kevésbé ismert. Feltételezések szerint több verse keletkezett az énekelhető, jellegzetes ritmusú népdalok hatására.¹⁹ Egy versének zenei indíttatásáról azonban feljegyzés is született. A *Holt vidék* egy akkoriban nagyon kedvelt dallamra keletkezett – tudjuk meg Vizi Alberttől.²⁰ József Attila azt mondta egy barátokkal történt beszélgetés során, hogy *Káka tövén*

16 Azonos címmel szerepelt a Magyar Televízióban Leonard Bernstein sorozata (*Young People's Concerts*), a *Jöjjön haza, édesanyám...* kezdetű dalt énekelte Bernstein példaképpen, magyarul.

17 BERNSTEIN, Leonard, *Hangversenyek fiataloknak*, Budapest, Zeneműkiadó, 1974, 153.

18 SEBŐ Ferenc, *József Attila, Előszó* = Napsziget, Budapest, 2005. Elérhető: <http://www.muveszetek.hu/napsziget/akt-625.htm> (Letöltés dátuma: 2018. 01. 11.)

19 SZABOLCSI Miklós, *József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla*. Irodalomtudományi Közlemények, 1958 (62) 4, 440–441.; SZABOLCSI Bence, *József Attila „dallamai” = Vers és dallam, Tanulmányok a magyar irodalom köréből*, szerk. SZABOLCSI Bence, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972, 185.

20 TVERDOTA György, *Holt vidék*, Forrás: Irodalom–Művészet–Tudomány, 2003 (35) 12, 68.; SEBŐ Ferenc, *József Attila, Előszó* = Napsziget, Budapest, 2005. Elérhető: <http://www.muveszetek.hu/napsziget/akt-625.htm> (Letöltés dátuma: 2018. 01. 11.)

költ a ruca kezdetű dallam „ritmusa kemény és határozott, és bárhogyan énekeljék is, akár örömmel, akár bánattal, sohasem válik érzelgőssé. És nem utolsó sorban, mert az utolsó csonka ütem kivételével tiszta choriambusból áll. (...) Kemény vershez kemény ritmusra van szükség.”²¹

A *Káka tövén költ a ruca* kezdetű dallam műfaját tekintve nem népdal, hanem népies műdal (a köztudatba a magyar nóta kifejezés került), hallgató – lassú tempójú, búsongó zene (szerzője Travnyik János – Losonczi László). Arról nem találtam feljegyzést, hogy vajon József Attila tudta-e, hogy e dallam nem a népdalokhoz tartozik. Tverdota nem tisztázta, hogy a darab népi dallam vagy népdal-e. Valószínűsíthető, hogy a dallam ismertsége miatt választotta a költő a vers zenei előzményének a népies műdalt.

A *Káka tövén költ a ruca* nagyon kedvelt volt, már 1908 körüli gramofonfelvétele is létezik, számos későbbi felvétele érhető el neves opera-énekesek előadásában is. Liszt Ferenc 8. *magyar rapszódia*ja (S. 244: No 8) nyitó szakaszában erre a dallamra ismerhetünk. E népies műdal tempója lassú, ritmikája követi a műfaji hagyományt a megszokott pontozott (bokázó) ritmusokkal. A népies műdal négysoros, sorszerkezete A B Bv C, az utolsó sor bővült, de tekinthető egy felsornyi zenei anyagnak. A dallam hangkészlete moll, az emelt negyedek fok a cigányskála sajátja.

A *Holt vidék* formája – mint a kerek egészlet alkotó egység a (nép) dalok mintáját követi, strofikus, szabályos. Bár József Attila a népdalok, népies műdalok mintájára írta a verset, a négysoros formát nem követte, a versszakokat egy-egy külön sorban álló szó zárja, így a szótagszám (sorok szerint) a következő: 8 8 8 8 + 3.²² A magyar népdalok között igen ritka az ötsoros forma, a záró sor gyakran az előtte lévő szövegét ismétli, más dallammal, vagy az utolsó (ez esetben fél)sor rövid, refrénszerű. A magyar népdalok és népies műdalok jellegzetessége a choriambus (egy trocheus + jambus), József Attila így is jelzi a dalszerűséget.

A *Holt vidék* ritmikája – ha transzformáljuk az akusztikai érzetre

21 SEBŐ Ferenc, *József Attila, Előszó* = Napsziget, Budapest, 2005. Elérhető: <http://www.muveszetek.hu/napsziget/akt-625.htm> (Letöltés dátuma: 2018. 01. 11.)

22 Kodály elemzésében is szerepel a szótagszámjelölés.; KECSKÉS András, *Kodály versei feljegyzései egy József Attila-kötet kapcsán*, Irodalomtörténet, 1980 (12/62) 3, 796.

– különösen érdekes. Hosszú magánhangzók lassítják a vers első felét: *víz, lóg, kókkadón, sűrű, mezőben* (22 hosszú magánhangzó jelzi a szinte végtelennek tűnő tájat az első 4 versszakban, a teljes versben 38 szerepel). A hosszú mássalhangzók is a vers első felében vannak túlsúlyban: *kókkadón, Dunnába, bútt, hallhatón, csattogó, pihenni*. A későbbiekben csak kétszer (körülötte, durrog) él a költő a hosszú mássalhangzók használatának erőteljes kifejezőeszközével.

A vers szótagszámainak vizsgálatakor feltűnik, hogy a vers első fele, a négy nyitó versszak túlnyomórészt kétszótagú szavakból áll (36 szó), később mindössze 16 ilyen hosszúságú szó található. Az egytagú szavak száma az első részben 22, később 30, három vagy több szótagú szó 14, majd 20 alkalommal szerepel a költeményben.

1–4. szakasz	5–8. szakasz
22 egyszótagú szó	30 egyszótagú szó
36 kétszótagú szó	16 kétszótagú szó
22 három vagy több szótagú szó	20 három vagy több szótagú szó
22 hosszú magánhangzó	16 hosszú magánhangzó
8 hosszú mássalhangzó	2 hosszú mássalhangzó

Az alliterációk szerepe is a zeneiséget szolgálja, az alliterációk kel-
tik azt a képzetet, hogy ugyanarról a (zenei) hangról rugaszkodik el a
képzetbeli dallam, ezáltal szaggatottabbá, egyben visszatérővé válik a
melodika és a mikrotagolás. A Wagner által, az operái szövegében hasz-
nált Stabreim (előrim), illetve a vershangsúly és a dallamritmus egysége²³
párhuzamba hozható József Attila kifejezésmódjával. Jelentős az alliterá-
ciók ritmikai szerepe is a versben: nemcsak az akusztikai hatást erősítik,
hanem a ritmikát is, különösen abban az esetben, ha a két szó eleje
azonos (*lapos lapály, körülötte körbe* [figura etimologica]; *sorakozó so-
vány*), illetve ha az első és harmadik hang azonos: *káka kókkadón*. Szinte
lélegzetelállító a hosszú, mély hangrendű magánhangzók és a négyszer is
visszatérő, kirobbanó mássalhangzók hatása. Ugyanígy ritmikai szerepe
van az utolsó előtti versszak első sora szóismétlésének: *Kis szobában kis
parasztk* – szinte kerekké vagy ismerőssé teszik a gondolatot.

A kemény, kopogós szavak a jelentéstartalom mellett elsősorban a
ritmust, de a formát is alakítják hangszínkeltő hatásukkal együtt. A ze-
nében a szimmetria, gyakran a páros lüktetés dominál, azonban a vers
öt soros, a záró sor mindössze három szótagos, mintegy kódaként, kieg-
sítésként jelenik meg.

A vers különlegessége az egyszerű, strofikus szerkezet és a vers tar-
talmának, értéképzetének ambivalens volta. Bár a jelentés az elsődle-
ges, a zenei és képi hatások módosíthatják a vers értelmezését. A forma
tisztasága párosul a sokszor minimális nyelvezettel, az említett rövid,
egy- és kétszótagú szavak használatával, a zöreinek ható mássalhang-
zók, kemény, kopogós használatával. Szabolcsi Bence szerint a dalszerű
forma „azt a heroikus erőfeszítést vállalja, amit Goethénél: lebegtetni és
hintázni azt, ami szinte kifejezhetetlenül súlyos, elhitei velünk, hogy
legbonyolultabb gondolataink és eszmetársításaink is elénekelhetők.”²⁴
Szikár, tömör a József Attila-i verselés.

23 NAGY Dániel, *Saussure kontra Wagner? Arbitralitás és motiváció a nyelvben és a poé-
tikában*, Alföld, 2016 (67) 10, 85.

24 SZABOLCSI Bence, *József Attila „dallamai” = Vers és dallam, Tanulmányok a magyar
irodalom köréből*, szerk. SZABOLCSI Bence, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972, 185.

4. A Téli éjszaka zeneisége

Bartók Béla néhány szimfonikus művének lassú tételét *éjszaka-zene-nek* nevezik.²⁵ Szinte kínálkozik a párhuzamok keresése a bartóki zene és a József Attila-vers (és a József Attila néhány versét meghatározó éjszaka-motívum, így az *Eszmélet*, a *Reménytelenül* és a *Külvárosi éj* című költeményben) az éjszaka megjelenítése kapcsán. Mind a bartóki megoldások, mind a vers tempója lassú, az atmoszféra ködös, pasztellszínű az uralkodóak. Azonban mind Bartóknál, mind József Attilánál egy-egy motívum erőteljesebb, hangosabb, kiemelkedik, felsikolt a tétel/költemény egészéből.

A *Téli éjszaka* formája hosszabb-rövidebb szakaszok váltakozásából rajzolódik ki. A forma nem strukturálható a szabályos rendbe, a versszakok, gyakran azok sorainak hossza eltérő. A formának megfelelően a vers nagyobb szabadságot ad egy-egy gondolat megformálásának. Nincs szigorú rendbe kényszerítve a közlésre szánt ideák sora, a mozaikok szabálytalansága viszi előre, és nem egy esetben lassítja a tempót, árnyalja a dinamikát.

A költemény felkiáltás-/felhívásszerű mondatlalt nyit: *Légy fegyelmezzett!* (zenei szakkifejezéssel élve előtéttel,²⁶ egy-egy akkorddal), mely ugyan szerves része a műnek, de a kompozíció folyamatában nem jelentkezik újra. A felépítés improvizációszerűnek, szinte véletlenszerűnek, aleatorikusnak hat. De nevezhetnénk capricciónak²⁷ (szeszélyes, csapongó darab) is – ez azonban távol áll a vers mélységétől, terjedelmétől. Szabolcsi Bence a *Külvárosi éj* és *A város peremén* című versek esetében a

25 Így – többek között – az 1923-as Táncszvit (BB 86/a, Sz 77) IV. tétele, az 1936-os *Zene húros hangszerekre, ütőkre és cselesztára* (BB 118, Sz 113) című darab III. tétele, a *III. zongoraverseny* (BB 127, Sz 119) lassú tétele, a *III. vonósnégyes* (1927, BB 93, Sz 85) nyitó tétele, a *IV. vonósnégyes* (1928, BB 95, Sz 91) III. tétele, az *V. vonósnégyes* (1934, BB 110, Sz 102) III. tétele, a *Concerto* (1944, BB 123, Sz 116) I. tételének bevezető zenéje és III. tétele.

26 A legismertebb zenei példa Beethoven *Esz-dúr* (III., Eroica, Op. 55.) *szimfóniájának* nyitó két üteme, de megemlíthető Mozart (az újabb kutatások szerint Myslivecek) *Ridente la calma* (KV 152) című dala is.

27 Távoli asszociációként Richard Strauss *Capriccio* (Op. 85) című zenés társalgása juthat eszünkbe: a szöveg, vagy a zene fontosabb?

rapszódia műfaját említette, mint „legösszetettebb, gagliardát, jambust, trocheust, hangsúlyos és metrikus alakzatokat vegyítő, több tételes”²⁸ költeményeket. Bízvást ide sorolhatjuk a *Téli éjszakát* is. Talán a prelúdium lenne a legtalálóbbs megnevezés, azonban ez a műfaj tulajdonképpen páros, mindig következik utána egy fúga, a prelúdium – ahogy az elnevezés is jelzi, előjáték valamihez. A vers lassúdad zenei folyamatának gyorsulását egy-egy csomópont képezi, mint a szavak visszatérése, vagy a rövid sorok feltűnése.

A szabadabb szerkezetben számos kapcsolódást találunk, ezek a kapcsolódások jelentik a csomópontokat is. A részek közötti szerves (motivikus/tematikus) kapcsolatot egy-egy szó kétszeri, több esetben többszöri feltűnése jelzi. Az ismétlődések előre, illetve visszautalnak, valamiféle fogódzót kínálnak a dallami, illetve ritmikai szerepük mellett. Érdemes e csomópontokat összefoglalni, hiszen így kirajzolódik a motívumok hálózata, a visszautalások láncolata. Nem pusztán statisztikai adatnak tekinthetjük a szavak ismétlődését és azok helyét, hiszen sok esetben kiválthatta volna a szavak újra megjelenését hasonló értékképzetet adó kifejezésekkel.

Három kategóriába rendezhetjük a szavak többszöri előfordulását: amikor egy szó két különféle szakaszban tűnik fel; amikor három vagy több különféle részben jelenik meg; amikor egy szakaszban kétszer vagy többször is előfordul a szó.

A kétszer megjelenő szavak és a versben elfoglalt helyük a következő: a *nyár* a 2. és 7. szakaszban; az *ezüstrongy/ezüüst* a 2., 9. szakaszban, a *világ* szintén a 2. és 9. szakaszban; a *kék* a 6. és 15. szakaszban. A *csillag* az 5., 13. szakaszban, a *fűst* az 5., 13. szakaszban, a *fölszáll/száll* az 5., 7. szakaszban, a *harang* a 6. szakaszban egyaránt szerepel. Egy-egy szó három szakaszban való szerepeltetésére is van példa, így a *vas/vasal* a 4., 6., 7. szakaszban, a *fagy* a 12., 14., 15. szakaszban, négy helyen találjuk a *kis/kissé* szavakat (2., 13., 14., 17. szakasz). Az *éjszaka/éj* 13 esetben jelenik meg a versben, egyfajta aláhúzást, ritmikát, azaz értelmezés, a cím alátámasztását jelezve.

28 SZABOLCSI Bence, József Attila „dallamai” = *Vers és dallam, Tanulmányok a magyar irodalom köréből*, szerk. SZABOLCSI Bence, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972, 189.

Jelzésértékűnek véljük, ha egy-egy szó egyetlen szakaszban többször is feltűnik, erre a jelenségre a *csend* (3., 10. szakasz – utóbbiban kétszer is szerepel), a *fény* (7., 15., 16., 14. szakasz – kétszer), a *város* (14. – kétszer, 15., 16. szakasz). A *szív* szó kétszer is jelen van a 6. szakaszban – talán nyomatékosításként, mintha az arany metszés szabályait éreznénk. E szakasz hatodik sora is belső ismétlésekkel teli, a *téli* melléknév többszöri használata szinte megnyújtja a sort.

A szóismétlések szempontjából a legfeltűnőbb a negyedik szakasz: „Hazatér a földműves. Nehéz,/ minden tagja a földre néz/ cammog vállán a megrepedt kapa,/ vérzik a nyele, vérzik a vasa./ Mintha a létből ballagna haza/ egyre nehezebb tagjaival,/ egyre nehezebb szerszámaival.”

A harmadik szakasz *elnehezült* szava a következő szakaszt anticipálja, ahol először a *nehéz*, majd kétszer a *nehezebb* szót használja József Attila. Ugyanitt a *vérzik* szó is kétszer szerepel, azonos sorban, a ritmust akcelerálva és nyomatékosítva. A *hazatér/haza* kettőssége is a folyamatot érekelteni. A két zárósor ismétlődése más jelenséget hív elő a hallgatóban: lassul a tempó, ezt a több szótagból álló szavak is eredményezik, a kéttagú szótól az öttagú, záró szóig. A ritmikára és a belső tagolásra ez a szakasz az egyik legkiemeltebb.

E csomópontoknak köszönhetően érezzük a költeményt kereknek, annak ellenére, hogy a szakaszok, a sorok hossza nem egységes, a vers időtartama nem rövid. A belső struktúra felfejtésében azonban segíthet eligazodni ez a fajta megközelítésmód, a nagyobb tömbök fellazulnak, illetve/együttal kapcsolódnak egymáshoz.

A vers dinamikájának jellemző eszköze egy-egy szó szakaszon belüli, közeli ismétlődése, mely lassítja a tempót, súlyoz – *vérzik a nyele, vérzik a vasa; ...téli éj, a téli ég, a téli táj; egyre nehezebb tagjaival/egyre nehezebb szerszámaival; ...surran át a fény,/a téli éjszaka fénye*. E megoldás egyfajta lüktetést, pulzálást is rejt.

A hangszínek a pasztell árnyalatokból merítkeznek a vers tempójának megfelelően. A sötét színek (mély magánhangzók) dominálnak (összhangban a vers tempójával), amelyekből ki-kiemelkedik egy-egy erősebb hang, egy-egy sikolyszerű szó. A mondatok hosszúsága a tagolás mellett egyúttal a csend szerepét jelzi.

5. A József Attila-versek zenei feldolgozásai

A József Attila-versek – ahogy a nagy költők művei – megihlették a zeneszerzőket. Számos József Attila-vers került a zeneszerzők által feldolgozásra érdemesnek tartott szövegek közé. Két, fentebb tárgyalt verséből nem készült feldolgozás, kompozíció. A feldolgozások túlnyomó része a rövid, népdalszerű(en egyszerű) versekre készült, és a szórakoztató zene kategóriájába tartoznak (Sebő együttes, Hobó, Koncz Zsuzsa, Ágnes Vanilla, Szalóki Ági). *Én, József Attila* címmel musical is keletkezett, amelyet Víz Márton és Tóth Dávid Ágoston jegyez. A feldolgozók érdeme, hogy a zenei köztudatba is beemelték József Attila művészetét. A XX. és XXI. századi artisztikus kompozíciók közül Veress Sándor 1945-ös József Attila-dalok című ciklusa öt költeményt dolgozott fel (*Ha ki erős ember; Reménytelenül; Várlak; Regös ének; Emberiség*), a kompozíció mezzoszoprán hangra és zongorára készült. Vántus István *A bánat* című nőikarra álmodott darabja 1964-ben keletkezett²⁹ (Brockhaus – Riemann) (ezt a verset feldolgozta a Sebő együttes és a Kaláka együttes is).

Különösen sok József Attila-költeményt zenésített meg a leginkább vokális, azon belül is kórusműveket komponáló Vándor (Venetianer) Sándor. Kórusművei a következő versekre születtek, a zenedarabok a költemények címét viselik: *Tiszta szívvel* (1937), *Fiatal asszonyok éneke* (1937), *Medvetánc* (1938), *Mondd, mit érlel...* (1938), *Munkások* (1939), *Vigas* (1939), *Fiatal életek indulója* (1939), *Dúdoló* (1940). Vándor nem csak kórusműveket, de kantátákat is írt, ezek közül kettő dolgozta fel József Attila egy-egy nagy versét: az azonos című *Külvárosi éj* (1939) és *A város peremén* (1941).³⁰

Nemcsak vokális kompozíciók születtek József Attila-versekre, hanem hangszeres művek, zenék is. Szervánszky Endre 1954-es, nagyzenekarra írt *Concerto József Attila emlékére* című öttételes műve tételei egy-egy versre reagálnak. Az öt költemény a következő: *A Dunánál*;

29 BROCKHAUS, Heinz Alfred – RIEMANN, Hugo: *Zenei lexikon III.* Budapest, Zene-műkiadó, 1985, 578,

30 Uo. 578.

*Medvetánc; Nagyon fáj; Betlehemi királyok; Nem én kiáltok.*³¹

A ma is alkotó magyar zeneszerzők oeuvre-jében is találunk József Attila versét felhasználó kompozíciót. Megyeri Krisztina zenésítette meg az *Ódát*, 2014-ben keletkezett, műfaját tekintve szólókantáta, vagy vokális kompozíció mezzo hangra és zongorára (mindkét műfaji megnevezés a szerzőtől származik). A fiatal zeneszerző *Szép csendesen* című darabja kórusmű, vegyeskarra íródott 1998-ban. Mindkét mű elhangzott koncerten, de nyomtatásban még nem jelentek meg.

Gyöngyösi Leventének³² is létezik több vokális darabja, így *A Dunánál* címmel bariton hangra és zongorára készült a 2015-ben írt mű. 2010-ben *Rejtelmek* címmel mutatták be a mezzoszoprán hangra és zongorára készült művet. Gyöngyösi vegyeskarra komponálta a *Csudálkozunk az életen* című kórusművét, 2002-ben. *Tószunnyadó* címmel a zeneszerző saját besorolása szerint a népszerű, vagy alkalmi zenékhez tartozó szólódalt írt 2009-ben. A 2013-as *Karácsonyi oratórium* már a hosszabb lélegzetű művek közé tartozik, ebben is szerepel József Attila-szöveg.³³

Kurtág György *József Attila-töredékek* (Op. 20., 1981) címmel írt művet szopránhangra. A kompozíció 20 versből, illetve versrészletből kerekedik ki; a nyelvi nehézségek ellenére nem magyar anyanyelvűek is éneklük világszerte a darabot.

Bár nem József Attila-verset önt zenébe, meg kell említeni még egy művet. Sári József *Napfogyatkozás*³⁴ című kétrészes zenedrámájában József Attilát is megidézi, megrendítő erővel.

31 Uo. 449.

32 GYÖNGYÖSI Levente kompozícióinak listája. Elérhető: http://gyongyosilevente.hu/sites/default/files/Mujegyzek_angol.pdf (Letöltés dátuma: 2018. 01. 11.)

33 A *Betlehemi királyok* című vers Fehér Bence latin fordításában hangzik el az oratóriumban.

34 A mű librettóját Elisabeth Gutjahr írta, mely Arthur Koestler *Sötétség délben* című regénye és Koestler élete ihletett. Az ősbemutató 2000-ben Pforzheimben volt.

Összegzés

A zenetörténész Szabolcsi Bence is nagy érdeklődéssel fordult a József Attila-versek ritmikai-metrikai megoldásaihoz. Tanulmánya elején jelezte, hogy kevesen vizsgálták ilyen szemszögből a költő verseit.³⁵ Szőke György viszont arra mutatott rá, hogy a költői eszközöket „zeneinek nevezzük, óhatatlanul degradáljuk az irodalmat, a költészetet: a zenéhez mint egyfajta abszolútumhoz viszonyítjuk.”³⁶ A versekhez éppen úgy hozzátartozik a forma, ritmika, a költői eszközök használata, mint a közölnivaló. Hanslick szerint a tartalom és a forma fogalmai feltételezik egymást.³⁷ A költők többsége él a zeneiséggel (maguk a nyelvek is élnek a zeneiséggel, például a szóhangsúlyokkal, a hanglejtéssel), így téve teljessé az alkotást.

Mindkét vizsgált versben megfigyelhető az onomatopoetikus szavak használata, a megkomponált lassítás, a hosszú magán- és mássalhangzók, a gyorsítás (a rövid, egy szótagú szavak használata) mind a zenei folyamat szolgálatában áll, illetve a sokszótagos és egyszótagos szavak egyfajta dinamikát is adnak. Szintén dinamikát, ritmikát ad a szóhangsúlyok sora, a mondatok hossza. A zaj-zörej-csend hármassága különös színeket és ritmikát eredményez, a verset olvasó különféle hangszerek, hangszercsoportok színére asszociálhat.

35 SZABOLCSI Bence, *József Attila „dallamai” = Vers és dallam, Tanulmányok a magyar irodalom köréből*, szerk. SZABOLCSI Bence, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972, 184.

36 SZŐKE, György, *A megértett disszonancia – A József Attila-versek ambivalenciája és kohéziója* –, Irodalomtörténet, 1995 (26/76) 2–3, 462.

37 HANSLICK, Eduard, *A zenei szép*, Budapest, Typotex Kiadó, 2007, 132.

Absztrakt
Túl a sorokon
József Attila két versének zenei megközelítése

Míg a József Attila-versek értelmezése több kötetnyi szakirodalommal bír, addig költeményei zeneiségének vizsgálata háttérbe szorul; a zenei mozzanatok vizsgálata a rímre, a hangutánzó szavakra, a formára koncentrálnak. Érdekes azonban a sorok hosszára, a szavak szótagszámára, a rövid és hosszú hangzókra, a szavak ismétlődésére is figyelmet fordítani. József Attila két versén keresztül – *Holt vidék*, *Téli éjszaka* – vizsgálom a zenei eszközök meglétét, amelyek túlmutatnak a szövegen, a jelentéstartalmat erősítik, többletet, tágabb perspektívát adnak a szöveghez. A zeneiség – benne a ritmika – mélyebb jelentést kínálhat, ettől válhat megfoghatóbbá vagy éppen megfoghatatlanná, több érzékre hatóvá egy-egy költemény.

A vers és zene évszázadokig összeforrott, csak a XVIII–XIX. században vált ketté az addig összetartozó egység. Bár a vers és a versre készült vokális darab külön műfajjá vált, a versek többsége mégis megőrizte a zenei mozzanatok; a ritmus, a rím, az onomatopoetikus szavak, az alliteráció mind a vers része lehet. Lírai műfajként a bordal őrizte meg a szöveg és dallam korábbi egységét, ezek a dalok azonban már nem énekelt versek; a dal fogalma (és műfaja) a zenére koncentráldott, a vers önálló életre kelt.

Számos olyan vers keletkezett, amely elsősorban zeneiségével hatott. József Attila költészetével kapcsolatban azonban kevés szó esik a zenei (ritmikai) és hanghatásról, bár minden vers magában hordozza a zenei elemeket. A költészet *zenei mozzanata* a romantika óta már nem díszítőelemnek és járuléknak számított, hanem szubsztanciának és lényegnek (kiemelés tőlem: L. I.).³⁸ A *Holt vidék* – a szerző kedvenc verse Szántó Judit szerint³⁹ – és a *Téli éjszaka* szinte hangköltemény (a zenei műfajból kölcsönzött megnevezéssel mindenképp az, ha elvonatkoztatunk a

38 DAHLHAUS, Carl, *Az abszolút zene eszméje*, Budapest, Typotex Kiadó, 2004, 152.

39 TVERDOTA György, *Holt vidék*, Forrás: Irodalom–Művészet–Tudomány, 2003 (35) 12, 68.

szavak jelentésétől). Ha a két vers jelentéstartalmán túl vizsgálódunk, azonnal feltűnik a ritmika, a formai megoldás, a hangzók zeneisége, a hangszínek varázsa. Mindkét vers kiemelkedő József Attila életművében, formai szempontból azonban két végpontot képvisel: a *Holt vidék* népdalszerűen egyszerű, míg a *Téli éjszaka* lazított (félszabad) vers. A két költemény vizsgálatát a komolyzenei elemzések szempontjai alapján végzem.

#vers #zene #József Attila

Abstract
Beyond the lines
Attitude of two poems by Attila József

While there is ample literature on the interpretation of Attila József's oeuvre, the musicality of his poems have not been analysed sufficiently: research on the musical aspects focus on rhymes, onomatopoeia, and the form of poems. It is worth, however, dedicating more attention to the length of lines, the number of syllables in words, short and long vowels, and the repetition of words. In this paper I am going to analyse the musical features of two poems – *Dead country* (*Holt vidék*), *Winter night* (*Téli éjszaka*) – that point beyond the text, enrich its meaning and place the text into a broader perspective. Musicality and rhythm can offer a deeper meaning, and make poems have an impact on various senses.

Poems and music have formed a unity for several centuries, and it is only since the 18th-19th century that they developed along separate lines. Most poems have, however retained musical features: rhythm, rhyme, onomatopoeia, alliteration can be integral parts of poems.

Although the connection between musicality and poetry is widely acknowledged, and since Romanticism musical elements are not considered to be complementary decorative but substantial features of poetry, the works of Attila József are rarely discussed in this context. *Dead country* – according to Judit Szántó, the poet's favourite poem – and *Winter night* are real poems of sound: rhythm, form, and tonality form a wonderful unity. In terms of form the two poems are diametrically opposed: *Dead country* is simple as a folk song, whereas *Winter night* is a half-free verse. I am going to examine the two poems according to the methods usual in analysis of classical music.

#poem #music #József Attila

NEMES-NÉMETH NÓRA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Neveléstudományi Doktori Iskola

nemes.nemeth.nora@gmail.com

Székesfehérvár iskolapolitikája a 19. században¹

Székesfehérvár jelentőségét évszázadokon keresztül koronázó városi mivolta, az uralkodó hatalomhoz fűződő viszonya határozta meg. A magyar királyok koronázó- és temetkezőhelyeként kiemelt jogállású területnek számított. Iskolavárosi arculatának, pedagógiai kultúrájának, a tanügyigazgatásban elfoglalt helyének vizsgálata mindezidáig elenyésző alkalommal került a neveléstörténeti vizsgálódások középpontjába. Az eddigi kutatások elsősorban az alsó fokú iskolák történetének feltárására irányultak, középiskoláira, azok pedagógus- és diáktársadalmára, valamint iskolavárosi jellegére kevésbé fókuszáltak. Jelen tanulmány e hiátus egy szeletét pótolva a város vezetésének középfokú és középszintű intézetekkel szemben tanúsított magatartásának és döntéshozatalainak tükrében igyekszik Székesfehérvár dualizmus kori iskolapolitikájának tudatosságára rávilágítani. E tudatosság szempontjából mindenekelőtt a törvények és rendeletek szabta kötelezettségeken felül az iskolákkal szemben tanúsított hozzáállását, a továbblépés gondolatának megfogalmazódását, a fejlődés támogatását, az áldozatvállalás különböző formáit tekintem mérvadónak. Fontos mérce továbbá az is, hogyan viseltetett a város azon intézmények irányába, melyekkel szemben nem volt közvetlen fenntartási kötelezettsége. S habár csupán érintőlegesen szólok róla,

¹ A tanulmány „A tudomány ekként rajzolja világát” – Irodalom, nevelés és történelem metszetei című tudományos tanácskozáson elhangzott azonos című előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28. – 2017. szeptember 29.

iránymutatóak alsó fokon az analfabetizmus csökkentésére tett törekvések, valamint a felsőfokú oktatás megteremtésének igénye egyaránt.

A század első felében középfokú és középszintű iskola² fenntartása a város számára nem jelentett közvetlen feladatot, hiszen az egyetlen gimnázium felekezeti fenntartásban működött. A tudományos pályára készülők a felső elemi harmadik osztályából e helybéli gimnáziumba léphettek át. A lakosság egy része sokszor azért neveltette gyermekeit humán irányban, mert a városban a továbbtanulásra nem volt más lehetőség. A reál érdeklődésű gyermekek szülei, ha megtehették, gyermekeiket a fővárosba vagy az ország más, távolabb eső vidékeire küldték főreáltanodába. A szegényebb sorsú családok gyermekeinek viszont anyagi erő hiányában gyakran le kellett mondania a továbbtanulás lehetőségéről.

A helybéli reáloktatás megszervezése a felső elemi negyedik osztályát képező kétéves tanfolyamból indult el. Ezt a kétéves tanfolyamot már ekkor váltakozva ipar- vagy alreáltanoda elnevezéssel illették, s meglehetősen népszerűsége tett szert. Közkezdveltsége az ötvenes évek elejére azonban hanyatlásnak indult. A pesti császári és királyi tanodai hatóság több leiratban figyelmeztette a polgármestert és a városi előljárókat a reáliskola ügyének rendezésére, kérte annak két osztállyal történő bővítését, újabb tanítók alkalmazását, a szükséges taneszközök beszerzését, alkalmas tantermek kijelölését. A választmányi ülés tagjaiból kinevezett bizottság a város anyagi körülményeire hivatkozva csak két évfolyamos polgári tanoda felállítását indítványozta egy további tanító felvételével a város vagy egy bérelt magánház épületében. A minisztérium azonban nem tárgított kíváncsán, mellől, megbízta a budapesti kereskedelmi és

2 Mészáros István fogalomhasználata alapján középszintű elnevezéssel illetem azokat az oktató-nevelő tanintézeteket, melyek általános képesítést adtak, az iskolarendszer alsó és felső szintje között helyezkedtek el, feladatuk mindenekelőtt a felsőfokú tanulmányokra történő előkészítés volt. Ezeket az iskolákat a 19. századtól kezdték középiskolának nevezni. A középfokú iskolák szintén az alapfokú intézményekre épültek, elsődleges feladatuknak azonban nem a felsőoktatásra való felkészítést tekintették. Az itt végzett tanulók csak középszintű szakképzést adó iskolákban, például felsőkereskedelmiben tanulhattak tovább.

iparkamarát az ügy sürgetésével.³ A város előljárói Bula Teophil helybéli gimnáziumi igazgatót kérték fel a létrejövő intézet vezetésére, valamint az alábbi kérdéseket érintő tervet kidolgozására:

„Mikép lehetne a városi főelemi tanoda mellett kétosztályú reáltanodát felállítani? s mikép kellene azt rendezni? és mennyivel szaporodnék a város évi költsége, ha már a létező negyedik osztály /mely előbb két osztályból állott/ a kérdéses reáltanoda egyik osztályává alakíttatván, a másik hozzá adatnék?”⁴

A beadvány elkészítését követően a város nem odázhatta tovább a reáliskola létesítését. 1854-ben, öt évvel a reáltanodák felállításáról szóló rendelet megjelenését követően megkezdte működését. „Korunk a haladó szellemtől ihletve, a sokkal biztosabb s valódi szükséggé vált reáltudományok után epedve sóvárog; mit csak az nem tud, ki szemét behúnyja s fülét bezárja, hogy a haladó ipar óriási lépéseit ne lássa s napi élet célravezető tanácsait ne hallja.”⁵ – fogalmazott Bula Teophil igazgatói jelentésében. A tanulók több mint fele vidékről látogatta az iskolát, hiszen a szomszédos Tolna, Veszprém és a közeli Somogy megye egyike sem bírt hasonló intézettel.

A reáltanoda állami kézbe adásának gondolata azonban már annak hat osztályúvá bővítésekor felmerült. A városi közgyűlés ekkor még nem támogatta az iskola vezetőségének ezen indítványát, a kormányhoz inkább 6000 forint összegű fenntartási segélyhez folyamodott.

„ [...] a tanügyek fentartására tett kiadásaink évenként mégis mintegy 30,000 frtra terjednek. [...] a felszámlált tetemes kiadások, melyekkel városunk a tanügyek fentartásához járul, annyira igénybeveszik közönségünknek eddigelé lankadatlan áldozat-

3 BOROSYÁN Sándor, *A székesfehérvári reáliskola története 1854–1894*. A Székesfehérvári Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1894–95. tanévről. 10–11. Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára XV. 26. Iskolai értesítők gyűjteménye. Székesfehérvári Ybl Miklós Gimnázium.

4 *Uo.*, 12.

5 *Uo.*, 25.

készségét, hogy e tekintetben, – hacsak felette súlyos adónkat már a nélkül is a legmagasabbra emelt póttadóval fokozni nem akarjuk, további áldozatokat hozni magunkat teljesen képtelenségnek érezzük.”⁶

A reáltanodák nyolc osztályossá szervezésével a székesfehérvári intézet az anyagi feltételek hosszú távú biztosításának hiányában viszont elveszítette a városi tanács támogatását. 1880 decemberében a közgyűlés a reáliskola négy osztályossá történő visszafejlesztése mellett hozott döntést, melyet azonban a következő évben megváltoztatott. Küldöttséget menesztett Trefort Ágoston miniszterhez. Az iskola fennmaradása és felvirágoztatása érdekében folytatott tárgyalások gerincét az intézet épületének és anyagi helyzetének hosszú távú rendezése képezte. Az 1883-ban megkötött szerződés értelmében az állam az iskolát és az ezzel járó terheket átvette. Ennek fejében a város évi 6000 forint értékű fenntartási hozzájárulást fizetett és kötelezte magát saját házipénztára terhére egy iskolai és szertári bútorzattal teljesen felszerelt új épület létesítésére vagy egy már létező épület átépítésére 1885. július 31-ig a belvárosban vagy a belvároshoz közel eső helyen. Ennek fejében az állam vállalta, hogy négy év alatt nyolc osztályossá bővíti az intézetet, fenntartásával járó terheket viseli.⁷ A vállalt feladat kivitelezése nem ment zökkenőmentesen. Az 1888. augusztus 27-i törvényhatósági bizottsági ülés kérelmet fogalmazott a kormányhoz, melyben az építkezés alóli felmentéséért folyamodott, tekintettel a város egyéb intézményekkel szemben vállalt terheire. A kérelem pozitív elbírálásának fejében az építkezést egy telek adományozásával és 70.000 forint összegű hozzájárulással támogatták volna.⁸ A vallás- és közoktatásügyi minisztérium a várost 1907-ig évi 9000 korona, 1908-ban 5000 korona fenntartási járulék megfizetésére kötelezte. Az ezt követő évben felmentette e kötelessége alól, így a

6 A székesfehérvári városi főreáltanoda értesítője az 1871–72. tanév végén. 10–11. Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára XV. 26. Iskolai értesítők gyűjteménye. Székesfehérvári Ybl Miklós Gimnázium. (Továbbiakban Értesítő)

7 Értesítő az 1882–83. tanévről. 16–17.

8 Értesítő az 1889–90. tanévről. 33.

városi iskolaként létrehozott intézet állami tulajdonba került, melynek közvetlen felügyeletét a székesfehérvári tankerület királyi főigazgatója gyakorolta.⁹

A kiegyezést követően a gazdasági élet fellendülése nyomán megfogalmazódott az ipari szakképzés megvalósításának igénye is. Az iparostanoncok intézményi keretek között történő oktatásáról első ízben az 1872. évi ipartörvény nyomán életre hívott ipariskolák gondoskodtak. A tanonciskolák felállítását az 1884. évi ipartörvény tette kötelezővé a legalább ötven fő iparostanonccal rendelkező településeken.¹⁰ Székesfehérvárott már 1883-ban megkezdődött az iparostanonc iskola megszervezése az addigi vasárnapi tanfolyam átalakításával. Az iskola a belvárosi fiútanodában nyert elhelyezést,¹¹ önálló intézményként, de jellegénél fogva mégsem mindennapos tanintézetként működött.

A városnak középfolkon a polgári iskolákkal szemben is közvetlen fenntartási kötelezettsége volt. Már jóval meghaladta az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk 59. §-a által előírt lakosság számát, mely az 5000 lakost meghaladó községeket egy felsőbb nép- vagy polgári iskola felállítására kötelezte.¹² A középfolkú és középszintű iskolák széles skálája miatt a polgári fiúiskola meglehetősen későn, 1920-ban kezdte meg működését Székesfehérvári Magyar Királyi Állami Polgári Fiúiskola néven.¹³ A középfolkú leánynevelés viszont csak az 1868. évi törvényt követően nyerhetett teret, ezt megelőzően a nők számára a szervezett iskolai képzés egyetlen formáját az elemi iskola elvégzése jelentette. A polgári leányiskola felállítását első ízben Kolossváry Miklós, Fejér vármegye királyi tanfelügyelője kezdeményezte, a városi iskolaszék azonban

9 Értesítő az 1908–09. tanévről. 39.

10 SANDA István Dániel, *Bevezetés a szakképzéstörténetbe*, Budapest, Typotop Kft, 2016 (Szakmai pedagógusképzés, 7), 52–53.

11 Székesfehérvár Szab. Kir. Város Államilag Segélyezett Iparos-Inasiskola Értesítője az 1912–13. tanévről. 3–4. Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára XV. 26. Iskolai értesítők gyűjteménye. Városi Iparos Tanonciskola.

12 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. [URL: http://old.btk.pte.hu/tanszekek/tortenelem/doc/ujkor/1868_38_tv.doc] Letöltés időpontja: 2017. 12. 10. 14:11

13 DEMETER Zsófia, GELENCSÉR Ferenc, *Székesfehérvár anno...: Pillanatképek egy város életéből*, Székesfehérvár, Fejér megyei Múzeumegyesület, 1990, 176.

anyagi helyzeténél fogva elutasította a tanfelügyelő indítványát. Még a vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1874. évi felszólítása ellenére is inkább az elemi leányiskola hatosztályossá bővítésével oldotta meg a tanulók elhelyezését. Ezt a megoldást a nőnevelés végleges megoldásának tekintették.¹⁴ A minisztérium 1876. július 5-én kelt rendeletével immár kötelezte az iskolaszéket a polgári leányiskola első osztályának szeptemberben történő elindítására. „Tudomására hozom a város közönségének, hogy a polg. leányiskola I. osztályának 1876–77. tanév elején leendő megnyitását elodázhatatlanul kívánom.”¹⁵ Az iskolaszék és a városi tanács egyöntetűen úgy határozott, hogy az elemi leányiskola ötödik és hatodik osztályát megszünteti, s az újonnan felállítandó leányiskolát a népiskolákból átvett tanerők alkalmazásával indítja el. A kezdeti anyagi nehézségek áthidalásában kiemelkedő érdemeket szerzett Say Rudolf, városi gyógyszerész, az iskolaszék elnöke. A Sayt követő új iskolaszéki elnök, Alaghy Dezső, valamint Szögyény-Marich Géza királyi kamarás, a város országgyűlési képviselője és Havranek József királyi tanácsos, polgármester közbenjárására az intézet 1884-től 3000 korona évi államsegélyben részesült.¹⁶ A század végén a szülőkhöz az intézet női ipartanfolyammal való kibővítésének kívánalma fogalmazódott meg, az egyetlen kitétel, miszerint az osztály legalább tíz tanuló jelentkezése esetén indulhat, azonban nem teljesült.¹⁷ A várt érdeklődés mind az 1894-es, mind az azt követő tanévben elmaradt. Az igazgatónő szülőikkel folytatott értekezése nyomán ehelyett egyre inkább a polgári iskola két osztállyal történő kibővítésének, egy felsőbb leányiskola létrehozásának igénye került előtérbe. Az indítványt a közgyűlés az iskolaszék pozitív véleményalkotását követően támogatónak elfogadta. Wlasits Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatásáról biztosította a követséget, hiszen a Dunántúlon egyedül Sopron városa rendelkezett

14 Székesfehérvár Szab. Kir. Város Árpádházi Boldog Margit Leánygimnáziumának Értesítője az 1925–26. tanévről. 3. Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára XV. 26. Iskolai értesítők gyűjteménye. Székesfehérvári Szent Margit Leánygimnázium. (Továbbiakban Értesítő)

15 Értesítő az 1925–26. tanévről. 3.

16 Uo., 4.

17 Értesítő az 1894–95. tanévről. 11.

felsőbb leányiskolával. A Millennium előkészületei azonban gátat vetettek az azonnali intézkedésnek. Tíz évnyi hasztalan sürgetés után a város úgy határozott, hogy maga alakítja át az iskolát. A szükséges engedélyek beszerzését követően 1905 szeptemberében megindította az első, a második és az ötödik osztályt, 1906-ban a harmadik és a hatodik, 1907-ben pedig a fennmaradó negyedik osztályt.¹⁸ Az 1917-es tanévben a székesfehérvári felsőbb leányiskola is átesett Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter reformján, mely a leányiskolákat egy hetedik osztállyal bővítette. A tanulóknak a hetedik osztály elvégzésével lehetősége nyílt egy az érettségihez hasonlatos záróvizsga letételére. A miniszter mindazonáltal két másik leány középiskola típus megszervezését is kezdeményezte. A leánygimnáziumok a fiúgimnáziumokkal azonos jogosítványokkal bíró, egyetemi tanulmányokra készítők, a felső kereskedelmi iskolák szorosan a felső leányiskolákhoz kapcsolódók, az itt szerzett ismereteket kereskedelmi tanulmányokkal kiegészítő iskolatípust jelentettek.¹⁹ Nyitva állt tehát a kérdés, hogy a székesfehérvári felső leányiskola kíván-e élni valamely lehetőséggel. Mind a tantestület mind a városi hatóság a továbblépést támogatta, elképzelésük azonban nem egyezett. A tanerők a leánygimnáziummá alakulás mellett foglalt állást. Véleményüket azzal indokolták, hogy ez az iskolatípus biztosítja az egyetemen történő továbbtanulás lehetőségét. A városi hatóság az anyagi érdekeket szem előtt tartva a felső kereskedelmi iskola megalakítását szorgalmazta. Sokáig úgy tűnt, hogy a város vezetésének akarata érvényesül, de a tantestület egyöntetű javaslatára a közgyűlés végül a gimnáziumot szavazta meg, mely 1917 szeptemberében elindíhatta első osztályát.²⁰ Habár a minisztérium a leánygimnázium létrehozásával kötelezte a várost egy új iskolaépület megépítésére, az intézkedés sokáig nem foganatosult, a város évről évre elodázta az ügyet. Egészen 1930-ig kellett várni az építkezés megkezdésére, mely részben államsegélyből részben a város pénztárából valósult meg.

A nem városi fenntartásban működő iskolákat a város a legkülön-

18 Értesítő az 1925–26. tanévről. 5.

19 SANDA, *i. m.*, 57.

20 Értesítő az 1917–18. tanévről. 3–4.

féllebb formában segítette. Kereskedelmi iskola alapítására már jóval az 1872-es ipartörvények és az azzal egy időben megjelenő minisztériumi rendeletet megelőzően több kezdeményezés is született Székesfehérváron. Az iskola ügye 1867-ben talált nyugvóponton, amikor a Kereskedelmi Társulathoz került. A város telek adományozásával kívánta segíteni az iskolát, az építő bizottság már tárgyalásokat folytatott a városi tanáccsal a szerződés megkötése érdekében, a tervrajzok és a költségvetés elkészítését követően mégis visszaléptek e tervtől, s más megoldás mellett döntöttek.²¹ A szatmári irgalmas nővérek vezetése alatt álló Ferenc József Nőnevelő Intézet a várostól két alkalommal, megalapításakor és 1926-os bővítéskor részesült anyagi támogatásban. Az intézetet alapító Királyhegyi Farkas Ferenc nagypréposttal kötött megállapodás értelmében a város is kötelezettséget vállalt az iskola támogatására, melyet az 1853-ban kelt. alapító oklevélben lévő elismervénnyel biztosítottak. A közgyűlés a ház átalakítására 6272 pengő forintot, évi segélyül 440 pengő forintot szavazott meg.²² Az intézet a minden évben folyósított városi segéllyel működött. Az átalakításra költött összeget Farkas Imre püspök 1864-ben kifizette a városi tanácsnak, így az intézmény püspöki joghatóságúvá vált. Az 1926-os bővítéskor kiszemelt telek megszerzéséért a rend újfent a város segítségét kérte, mely hosszas alkudozást követően 680 millió koronáért a város közgyűlésének hozzájárulásával jutott az intézet birtokába.²³

A ciszterci rendű gimnázium és a város közötti érintkezés az Entwurf rendelkezéseit megelőzően nem volt számottevő, az épület környékén a tanítás zavartalan körülményeinek biztosítására szorítkozott, mely vissza-visszatérő probléma volt a két fél között. A tanárok a nyugodt körülmények biztosítását kérték a várostól, „hogya a kolbász-árulókat és perceseket, akik az iskola előtt elmenve éktelen lármájukkal megakasztják

21 A Székesfehérvári Kereskedelmi Társulat által fenntartott és államilag segélyezett Kereskedelmi Akadémia és Alsófokú Kereskedelmi Iskola Értesítője az 1907-08. tanévről. 11. Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára XV. 26. Iskolai értesítők gyűjteménye. Székesfehérvári Kereskedelmi Középiskola.

22 VARGÁNÉ Tóth Zsuzsanna, *A Szatmári Irgalmas Nővérek által vezetett székesfehérvári Ferenc József Nőnevelő Intézet története*, Budapest, Szakdolgozat ELTE BTK, 1985. 7.

23 Uo., 18.

az előadásokat, a figyelmet, az ifjakat nem ritkán nevetésre készítetik, tiltsák el”²⁴. Az igazgató kérésére ezért 1901-ben az iskola épületének teljes hosszában a város vállalta az út leaszfaltozását, minek következtében végre megszűnt a kocsizörgés. Az iskola és a város közötti viszonyt az *Entwurf* bevezetése fűzte szorosabbá.²⁵ Leo von Thun tanrendszerének bevezetését követően Székesfehérvárott is nyitva állt a kérdés, vajon a hat évfolyamos gimnázium főgimnáziummá fejlődhet vagy el-esik két évfolyamától, s algimnáziumként működik tovább. A kormány megbízásából a soproni katonai kerület főigazgatója, Sterne Ferdinánd vizsgálta a fehérvári gimnázium ügyét, s mivel a városban nem működött filozófiai tanfolyam, melynek bevonásával megoldható lett volna a főgimnázium létrehozása, az algimnázium működését terjesztette elő. A város azonban nem akarta elfogadni, hogy nagy hírű gimnáziumát a visszalépés útjára vezessék. Küldöttsége személyesen járult az apát elé kérésükkel, miszerint a rend saját költségén vállalja magára a négy felsőbb osztály elindítását. Kérelmük meghallgatásra talált, így a kormány engedélyét követően az 1851/52-es tanévben megszervezhették a hetedik, majd egy évvel később a nyolcadik osztályt.²⁶

Az *Entwurf* rendelkezései közt szereplő városi gimnáziumi bizottságok felállítása további kapcsolatot teremtett az intézettel. Ezek célja

„az iskola és élet érintkezésének eszközzése, a kettő közti harmóniának megteremtése. A tanári kar értesült a város kívánságáról, a város megismeri az iskola szükségleteit, hiányait, az iskolai fegyelem és házi nevelés közösen előmozdítatik. A városi bizottságnak és a tanári kar kiküldötteinek megbeszéléseit jegyzőkönyvbe foglalják és erről az igazgató zárójelentésében minden év végén

24 DOMBI Márk, *A székesfehérvári cisztercita rendi katolikus főgimnázium 100 éves története*. A Ciszterci rendszékesfehérvári kath. főgimnáziumának Értesítője az 1913-14. iskolai évről. 165. Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára XV. 23. A Ciszterci Rend Székesfehérvári Főgimnáziumának Évkönyvei.

25 HORÁNSZKY Nándor, *150 éves az Organisationsentwurf: A dokumentum és hatása a gimnáziumi oktatásunkra*, Új Pedagógiai Szemle, 1999, 9. sz., 66.

26 DOMBI, i. m., 54-55.

megemlékezik.”²⁷

A bizottság tagjait előkelő polgárok és tanárok alkották, akik közösen tanácskoztak a gimnáziumot érintő ügyekről. A székesfehérvári bizottság 1852. április 27-én tartotta első ülését. Segédkezett többek között a vidéki tanulók elszállásolásában oly módon, hogy magára vállalta a tanulókat fogadók életkörülményeinek ellenőrzését, s csak az általa jóváhagyott háztartások élhettek egy-egy diák elszállásolásának lehetőségével. A rend nem tudta vállalni a rendkívüli tárgyak feltételeinek előteremtéséhez szükséges anyagi hozzájárulást. A város, hogy honorálja a főgimnáziummá váláshoz szükséges áldozatokat, felkarolta a rendkívüli tárgyak ügyét, az alkalmas helyiségek, a tanítók és azok fizetésének előteremtését. Biztosították az iskolát a torna, úszás, ének és rajz rendkívüli tárgyakhoz szükséges feltételek megteremtéséről is, bár ezek túlnyomó része lassanként a rendhez került.²⁸

A Kiegyezést követően báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter tanügyi reformelképzeléseinek részét képező ún. *liceális tanterv* bevezetése nyomán felállítandó új típusú gimnáziumok a városban újabb riadalmat keltettek. A miniszter a gimnáziumokat kilenc évfolyamosná kívánta átszervezni. Elképzelése szerint a négyéves kisgimnáziumra és a hatéves nagygimnáziumra épülő három évfolyamos liceumi osztályokban az általánosan kötelező tárgyak mellett a diákok jogi, orvosi-természettudományi és hittan-filológiai szaktárgyak közül választhattak volna.²⁹ Eötvös a reformjavaslat életbe léptetése előtt a zirci apáttól is érdeklődött, hogy a rend mely városokban tartana fenn saját költségén liceumot. A város félve a gimnázium visszafejlesztésétől Venosz Imre kanonok vezetésével újból küldöttséget menesztett az apáthoz, s kérte, hogy vállalja fel a gimnázium liceummá szervezésének

²⁷ *Uo.*, 166.

²⁸ *Uo.*, 166–167.

²⁹ MÉSZÁROS István, NÉMETH András, PUKÁNSZKY Béla, *Neveléstörténet: Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*, Budapest, Osiris Kiadó, 2005, 305.

anyagi feltételeit.³⁰ Döntésre azonban nem volt szükség, hiszen Eötvös korai halála miatt nem foganatosult az új iskolatípus. A város közönsége régi áldozatkészségére hivatkozva nem egyszer felkereste az apátot. A nagy számú beiratkozó tanulóra való tekintettel több ízben kérték például párhuzamos osztályok indítását, bár erre az apátság anyagi erejére hivatkozva nem vállalkozott.

A középoktatás mellett érdemes egy pillantást vetni az azt megelőző lépcsőfokra, s ezzel összefüggésben az analfabetizmus megszüntetésére tett törekvésekre. Az országos átlagot meghaladó módon 1868-ig a város minden kerületében létesült elemi iskola. A túlszűfolt iskolák megszüntetésére tett törekvések a városi tanács intézkedéseinek központi gondolatkörébe tartoztak, az újabb és újabb iskolaalapítások jelentősen csökkentették az analfabetizmust. Az iskolákra fordított beruházásoknak köszönhetően a város műveltségi viszonyai jelentős átalakuláson mentek keresztül. 1869-ben a város hat évnél idősebb lakosságának 34,4 %-a volt írástudatlan. Ez az arány 1880-ban 27, 7 %-ra, 1890-ben 20, 1 %-ra, 1900-ban 12,1 %-ra, 1910-en 9,8 %-ra, 1920-ban 6,9 %-ra csökkent.³¹ Ezek a százalékok az országos átlagot jóval felülmúlták. Az írni-olvasni nem tudók aránya az országban 1870-ben 64%-ot tett ki, mely 1890-re 46,8 %-ra, 1910-re 31,4 %-ra csökkent.³²

A középoktatást követő felsőfokú képzés megteremtésének igénye a 18. század végén és a 19. század első felében is megfogalmazódott. 1802-ben a város kérte a pécsi jogakadémia idehelyezését. A pápai református kollégium ide hozatala pedig két ízben, 1840-ben és 1873-ban is szóba került, de egyik sem teljesedett be.³³ A felsőfokú képzés hiátusa mégsem maradt állandó, de végül más formában, egy papnevelő intézet létesítésében öltött testet. Így a századfordulóra az alsótól a felsőfokig összesen 29 iskola létesült a városban.

30 DOMBI, *i. m.*, 58.

31 CSURGAI HORVÁTH József, *Székesfehérvár urbanizációja: A városfejlődés a kiegyezés korában*, Budapest, Ráció Kiadó, 2014., 42.

32 KELEMEN Elemér (2016): *Az MPT megalakulásának oktatástörténeti háttere*, Új Pedagógiai Szemle, 2016, 1–2. sz., 70.

33 FEKETE János, *Jogakademia Székesfehérvárott*, Székesfehérvár, 1872, 50. sz.

A kiegyezést követően a város lélekszáma és belterülete növekedett, kereskedelmi és ipari fejlődésének mértéke azonban elmaradt a hasonló kondíciókkal bíró dunántúli városokétól. Ezt mind az országos vasúthálózat kiépülése mind a dunántúli nagyvárosok kereskedelmi versenye következtében fokozatosan gyengülő kereskedelmi központi jellege, valamint az iparosítás hiánya indikálta. Központi funkciói közül a gazdasági helyett a társadalmi jelleg erősödött meg. A fejlesztéseket a laktanyák és a vasút építése mellett elsősorban az iskolákhoz köthető befektetésekre, a kulturális infrastruktúra fejlesztésére fordította. A növekedés szolgálatába állított telkek, újonnan épült épületek, iskolai célokra átalakított házak az urbanizációs fejlődést, a városkép alakulását is befolyásolták.

A középfokú és középszintű intézmények vonatkozásában a város számára közvetlen fenntartási kötelezettséget a reáliskola, a leányiskola és az ipariskola jelentett. S habár a kereskedelmi iskola a Kereskedelmi Társulat, a gimnázium és a nőnevelő intézet pedig az egyház kötelékében működött, ezek is egytől egyig a városi tanács támogatását élvezték, mely hol anyagi eszközökben hol egyéb módon mutatkozott meg. Az iskolákra fordított befektetést az államsegélyek és a város saját költségvetésének kombinációja adta.³⁴ Az 1879 és 1908 között teljesített 5 653 328 koronát kitevő beruházások között – melyből 4 626 268 koronát tettek ki a kölcsönök – az állami és községi iskolákra fordított 430 000 korona³⁵ igen jelentős mértéket képvisel. A városvezetés támogató attitűdje és anyagi szerepvállalása egy hosszú távon megtervezett, tudatos iskolapolitikát tükröz, mely biztos alapot nyújtott az iskolahálózat differenciálódásához és az ehhez szükséges infrastrukturális feltételek megteremtéséhez. Székesfehérvár – habár a korszakban kiala-

34

35 CSURGAI HORVÁTH József, *Székesfehérvár városképi alakulása a dualizmus korában = Struktúra és városkép. A Polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában*, szerk. TÓTH G. Péter, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2002, 296-297.

kuló gazdasági versenyhelyzetben alulmaradt³⁶ – az iskolákra fordított beruházásoknak köszönhetően a korszak egyik jelentős iskolavárosává fejlődött.

Absztrakt

Székesfehérvár iskolapolitikája a 19. században

A dualizmust megelőző időszakban Székesfehérvár számára középfokú iskola fenntartása nem jelentett közvetlen feladatot, hiszen az egyetlen gimnázium a római katolikus felekezet fenntartásában működött. A polgári korszak változást eszközölt e tekintetben. A jezsuita, pálos, majd ciszterci rend fenntartásában működő gimnázium évszázados hagyományai mellett a város előljáróinak támogató hozzáállása biztos alapot nyújtott a meglévő iskolastruktúra fejlődése, a létrejött tanintézetek differenciálódása számára. A város vezetősége a kor és a társadalom igényeit is figyelembe véve életre hívta a gyakorlati jellegű szakiskolákat, valamint a leánynevelés színtereit. Mind a polgári kezdeményezéseknek mind a törvényi előírásoknak igyekezett eleget tenni, melynek nyomán a századfordulóra több középfokú és középszintű intézetet is magáénak tudhatott. Tanulmányomban Székesfehérvár fent említett iskolahálózatának fejlesztésére tett törekvéseit, az iskolákra fordított investíciót vizsgálom. Arra keresem a választ, hogy beszélhetünk-e a dualizmus kori Székesfehérváron hosszú távon megtervezett, tudatos iskolapolitikáról? Megmarad-e a város vezetőinek támogató hozzáállása a differenciálódó iskolahálózat következtében egyre gyarapodó anyagi terhek mellett? Vizsgálat alá vonom továbbá a felekezeti fenntartásban lévő intézmények és a város közötti érintkezés mibenlétét, mindenekelőtt ezek anyagi támogatásának formáit és mértékét.

#dualizmus #iskolakultúra #Székesfehérvár

36 DEMETER, GELENCSÉR, *i. m.*, 186.

Abstract
School policy of Székesfehérvár in the 19th century

Before the dualism the city of Székesfehérvár was not directly in charge of maintaining secondary schools, as the only secondary grammar school was supported by the Roman Catholic denomination. The civil era brought some changes in this concern. Beside the age-long traditions of the secondary grammar school supported by different religious denominations the supportive attitude of the city leaders provided steady basis to the development of the extant school system, to the differentiation of the new schools. The leaders of the city set up vocational schools and girls' schools while taking notice of the demands of the era and those of the society. They tried to satisfy both the civil initiations and the directions of the law, consequently they owned several secondary schools by the turn of the century. This study examines the efforts of Székesfehérvár towards the development of the school network and the financial outlays devoted to it. Did Székesfehérvár have conscious and well-designed school policies in the long-term? Did the supportive attitude of the city leaders change because of higher financial burden of the diversifying school system? Relationship between the city authorities and institutions maintained by a religious denomination as well as the form and intensity of financial support is also examined. However this study is peripheral, the impact of establishing schools on urban development and city context is also an integral part of it.

#dualism #school system #Székesfehérvár

NÉMETH ZOLTÁNNÉ LÖRINCZ ZSUZSA

Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar,

Budapest

Szociológia Doktori Iskola, Szociálpolitika program

nzsuzsaeger@gmail.com

Egész napos iskola vagy egész nap az iskolában?¹

Bevezetés

2013. szeptember 1-től az általános iskolai tanulók heti foglalkoztatási időkerete kibővült. Magyarországon a köznevelési törvény új fogalomként vezette be az egész napos iskolát, mint választható oktatásszervezési formát, és az általános iskolák számára előírta a délután tizenhat vagy tizenhét óráig tartó kötelező nyitva tartást.

Kutatásom az egész napos és az egész nap nyitva tartó iskolára irányul. Azt feltételezem, hogy a jogszabályi változás következtében az iskolában töltött többletidő jelenlegi megvalósulása inkább formális. Céloom feltárni azt, hogy a statisztikai adatok szerinti egész napos iskolák milyen módon teljesítik a törvényben megfogalmazott egész napos iskola feltételeit, és milyen arányban jellemzi az intézményeket a szűken értelmezett oktatási-nevelési feladatokon túlmutató szerepvállalás. Egy esettanulmányban mutatom be azt, hogy az egész nap nyitva tartó iskolák hogyan alkalmazkodtak az új időkeret adta kötelezettségekhez.

Az intézkedések értékeléséhez az intézmények hivatalos dokumentumait, a kutatás során összegyűjtött információkat (saját adatfelvétel), központi adatbázisokat, jogszabályokat és a szakirodalmat használtam.

¹ A tanulmány a szerző folyamatban lévő doktori kutatása alapján, „*A tudomány ekként rajzolja világát*” – *Irodalom, nevelés és történelem metszetei* című tudományos tanácskozáson megtartott, azonos című előadása alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28–29.

Miért az egész napos iskola?

Az iskola szerepe a múlt századok folyamán kiszélesedett, és ezzel párhuzamosan a család szerepe a tudás átadásában csökkent. A család már nem képes arra, hogy továbbadja a felnövekvő nemzedéknek a munkavégzéshez, és az életben való eligazodáshoz szükséges tudást. A posztindusztriális társadalomban az iskolai oktatás mint a tudás, a fejlődés hajtóereje egyre fontosabbá válik. A kilencvenes évek közepe óta egyetértés van abban, hogy az egész életen át tartó tanulás nemcsak az egyén kibontakozása, a gazdaság versenyképessége és a foglalkoztathatóság miatt fontos, hanem a társadalmi kirekesztés elleni küzdelemnek is hatékony eszköze. Az Európai Bizottság 2000-ben kiadott memoranduma szerint az egész életen át tartó tanulás szempontjából nélkülözhetetlen a jó minőségű alapoktatás, melyet kora gyermekkortól mindenki számára biztosítani kell.² A tanulást már nem lehet a korábban szokásos módon a fiatalság éveiben lezárni, a ma élő emberek számíthatnak arra, hogy időről időre valamilyen szervezett oktatásban kell részt venniük. Az egész életen át tartó tanulás abba az elméleti keretbe illeszkedik, mely szerint az oktatás legfontosabb feladata a gazdasági és társadalmi fejlődés előmozdítása. Ezzel a felfogással szoros kapcsolatban van az emberi beruházás iskolájának közgazdasági elmélete is, mely szerint a gazdaság fejlődéséhez minél több magasan képzett emberre van szükség.³ Ezek az elméletek az iskola, pontosabban az oktatás kiszélesítését és az abban való részvétel idejének meghosszabbítását helyezik előtérbe.

A múlt század közepén a szociológusok között egy optimista nézet uralkodott, mely szerint az oktatás demokratizálása révén nagymértékben csökkeni fognak a társadalmi különbségek, vagy legalábbis az oktatás révén biztosíthatóak lesznek az egyenlő mobilitási esélyek. Az 1970-es évekre lényeges fordulat következett be az oktatás lehetőségeinek megítélésében, sok szociológus úgy látta, hogy az oktatás nemcsak

2 HARANGI László, „*A lifelong learning*” paradigma és hatása a magyar közoktatásra, OFI, 2009. Elérhető: <http://ofi.hu/tudastar/tanulas-kora/lifelong-learning> (letöltve: 2018. április 30.)

3 POLÓNYI István, *Az oktatás gazdaságtana*, Bp., Osiris, 2002.

keveset tesz, hanem elvileg is keveset tehet a társadalmi különbségek kiegyenlítése érdekében.⁴ Bourdieu szerint az oktatás nem csökkenti, hanem sokkal inkább megszilárdítja a létező egyenlőtlenségeket. A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődnek az iskolában, az iskola a társadalmi mobilitás elősegítése helyett a társadalmi státusz reprodukcióját biztosítja.⁵

Az oktatáspolitikában az oktatási esélyegyenlőség biztosításának kérdése azért került a figyelem középpontjába, mert egyre szélesebb körben elfogadott az a felismerés, hogy az egyéni és a társadalmi jólét is attól függ, hogy az egyén rendelkezik-e azokkal az alapvető készségekkel, melyek lehetővé teszik foglalkoztathatóságát aktív élete alatt. A magyar iskolarendszerről Kertesi és Varga⁶ kutatásai alapján tudjuk, hogy folyamatosan termeli újra a tartós munkanélküliség utánpótlását, az alacsony iskolázottságú népességet.

A magyar közoktatási rendszerben érvényesülő esélyegyenlőtlenség és az ezt erősítő szegregáció Havas Gábor⁷ szerint a társadalmi viszonyokban gyökerezik, illetve társadalmi tények alapozzák meg. A rendszerváltást követő gazdasági-társadalmi folyamatok következtében kialakult egy mélyszegénységben élő tömeg, amely alacsony iskolázottságú és tartósan kiszorult a munkaerőpiacról. A mélyszegénységben élők harmadik generációja úgy válik felnőtté, hogy újratermeli szülei alacsony iskolázottságát, és emiatt nincs esélye arra, hogy tartósan munkát találjon. A magyar iskolarendszer jelenlegi állapotában ahelyett, hogy mérsékelné a társadalmi induló helyzetből adódó esélykülönbségeket, felerősíti azokat.

4 ANDORKA Rudolf, *Bevezetés a szociológiába*, szerk. SPÉDER Zsolt, Bp., Osiris, 2006.

5 Pierre BOURDIEU, *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke* = Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája, szerk. LENGYEL György, SZÁNTÓ Zoltán, Bp., Aula Kiadó, 1998, 155–176.

6 KERTESI GÁBOR, VARGA JÚLIA, *Foglalkoztatottság és iskolázottság Magyarországon*, Bp., Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2005 (Közgazdasági Szemle, júl.-aug.), 633–662.

7 HAVAS GÁBOR, *Esélyegyenlőség, deszegregáció* = FAZEKAS Károly, KÖLLŐ János, VARGA JÚLIA, *Zöld Könyv a magyar közoktatás megújításáért*, közread. a Magyarország Holnap Oktatás és Gyermeksegély Kerekasztal, Bp., ECOSTAT, 2008, 121.

Napjainkra az oktatás legfontosabb feladatai közé tartozik a társadalomban meglévő gazdasági, területi, etnikai és kulturális különbségekből adódó egyenlőtlenségek csökkentése, valamint az oktatás méltányosságának növelése. Az esélyteremtés célja a hátrányos helyzetű rétegek társadalmi és munkaerőpiaci esélyeinek növelése. Magyarországon a rendszerváltást követően számos kezdeményezés indult azért, hogy az iskolarendszeren keresztül a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek esélyei növekedjenek, minél többen integrálódjanak a társadalomba, a gazdaságba, illetve életfeltételeik javuljanak.⁸

Darvas és Kende⁹ az egész napos iskolát a hátrányok leküzdésének, az esélyegyenlőség-növelés egyik eszközének tekintik. Kiemelik az egész napos iskola eszköz jellegét, amelynek hatékonysága a belső tartalmától, a minőségétől függ. A szerzők szerint más országokban is egyre jellemzőbbé válnak az egész napos oktatás különböző formái. Még nincs egyértelmű válasz arra, hogy a minőségi tanórai és szabadidős foglalkozásokkal működő egész napos iskola alkalmas-e a nevelés és az oktatás hatékonyabbá tételére, és mennyire segíti elő az esélyegyenlőség növekedését.

Több európai országban már évtizedek óta egész napos oktatásban vesznek részt a gyerekek. Egyes országokban a közelmúltban bekövetkezett „PISA-sokk” hatására döntöttek úgy, hogy komplex ellátást nyújtó intézményeket hoznak létre. A 2017-es országjelentés szerint Németországban az iskolák 60%-a kínál valamilyen egész napos iskolai programot. Bevezetését így indokolták: „... tegye könnyebbé a szülők számára a munka és a családi élet összeegyeztetését, javuljon a munkaerőpiac hatékonysága azáltal, hogy a képzett anyák munkát tudnak vállalni; az egész napos iskolákban való részvétel segítse a fiatalok pszichoszociális fejlődését és integrációját a felnőttek világába, így az egész napos iskola a társadalmi integrációt is szolgálja.”¹⁰

8 RADÓ Péter et. al., *Méltányosság az oktatásban: Két jelentés az oktatás méltányosságáról*, Oktatási és Kulturális Minisztérium, Bp., 2007.

9 DARVAS ÁGNES, KENDE ÁGNES, *Egész napos iskola: Tapasztalatok és lehetőségek*, Esély, 2013, 23–47.

10 NATALIE FISCHER, ECKHARD KLIEME, *Quality and effectiveness of German all-day schools: Results of the study on the development of all-day schools = Extended Education –*

A német PISA-teljesítmény miatt az elmúlt évtizedben az egész napos iskolákra vonatkozó viták azok oktatási előnyeire fókuszáltak. A kutatások alapján várható, hogy az egész napos iskolákban kínált tanórán kívüli tevékenységek fokozzák a tanulmányi teljesítményt. Az első eredmények szerint az egész napos iskolai programok azoknak a diákoknak előnyösek, akik bármilyen szempontból különleges támogatást igényelnek, például a bevándorló családok gyermekei és a serdülők. Mivel az egész napos iskolák támogatják a gyengébb tanulókat (például a házi feladat elkészítésében segítséget nyújtanak), a kérdéssel foglalkozó német szakemberek azt állítják, hogy az egész napos oktatás a magasabb veszélyeztetettségi kockázattal rendelkező csoportokat segíti. Amennyiben ez megvalósul, akkor csökkenhet az iskolai végzettség társadalmi háttér általi meghatározottsága. Tehát az egész napos iskolák azáltal, hogy támogatják a tanulást, a családot, a diákokat; elősegíthetik az oktatási alrendszer és más társadalmi alrendszerek közötti távolság csökkentését. Az egész napos iskolákban a tanulás nem korlátozódik a tantárgyak tanulására, hanem számos egyéb, a társadalmi integráció szempontjából fontos kompetenciát is magában foglal.¹¹

II. Az egész napos iskola és az egész nap nyitva tartó iskola – definíciós kihívások

Az „egész napos iskola” nemcsak az iskolában töltött idő meghosszabbítását jelenti, hanem az iskola funkciójának kibővítését. A kutatás során az iskolákkal való kapcsolatfelvétel fázisában gyakran tisztázni kellett a fogalmakat. A köznevelési törvény és ezzel együtt a délután tizenhat óráig történő benntartózkodás – amit jelen tanulmány keretei között egész nap nyitva tartó iskolának nevezek – bevezetése óta bizonytalanság van a pedagógus szakmában azzal kapcsolatban, hogy mi az egész napos iskola.

A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény (továbbiak-

an International Perspective, szerk. Jutta ECARIUS et al., Verlag Barbara Budrich, 2013, 27–52., 27.

¹¹ *Uo.*, 28.

ban: Nkt.) értelmező rendelkezése szerint az „[...] egész napos iskola: iskolaszervezési forma, ahol a tanórai és más foglalkozásokat a délelőtti és délutáni időszakra egyenletesen szétosztva szervezik meg [...]”¹² Az általános iskola fogalmát értelmezve a jogszabály hasonló kifejezést használ: „egész napos keret.”¹³ A törvény indokolása szerint a délután tizenhat óráig a nyitva tartás: „[...] az iskolára ró kötelezettséget, a tanuló számára lehetőségként jelenik meg a délutánra szervezett nem kötelező foglalkozások és a felkészüléshez nyújtott segítség formájában.”¹⁴ A törvényalkotó szándéka az, hogy az iskola a nevelés tekintetében ne a család vetélytársa, hanem annak segítője legyen, és az iskola enyhítse a család szociális helyzetéből adódó hátrányokat.

A szakirodalomban használt definíciók szélesre nyitják a kaput, és az egész napos iskola keretei közé beemelik a különféle időbeosztás szerint működő, egész nap nyitva tartó iskolákat. Az egész napos nevelést gyűjtőfogalomnak tekintik, melybe beletartozhat a napközi, a tanulószoba és az iskolaotthon is. A *Pedagógiai lexikon* egész napos nevelést így határozza meg:

„[...] a nap délelőtti és délutáni szakaszára kiterjesztett iskolai nevelés, amelyre általában pedagógiai és/vagy szociális megfontolásból kerül sor. Pedagógiai indíttatású egész napos nevelés valósul meg az alternatív iskolák egy részében és minden olyan intézményben, ahol a tanórán kívüli időszakban tevékenységi lehetőségek széles köre várja a diákokat. Az egész napos nevelés leggyakoribb formái: szakkör, sportkör, önképzőkör, napközi otthon, iskolaotthon, klubnapközi, tanulószoba.”¹⁵

12 Lásd itt: 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről, 2. Értelmező rendelkezések, 4. § 4. Elérhető: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100190.TV#lbj0id14bc> (letöltve: 2018. december 4.)

13 Lásd itt: 2011. évi CXCV. törvény indokolása a nemzeti köznevelésről, Részletes indokolás, 22., a 27-29. §-hoz. Forrás: Complex Jogtár.

14 Uo.

15 *Pedagógiai lexikon*, szerk. BÁTORY Zoltán, FALUS Iván, Bp., Keraban Könyvkiadó, 1997, I, 313.

A fentiek alapján a jelenlegi köznevelési rendszer egész naposnak tekinthető, de annak tekinthető a korábbi közoktatási rendszer is azokban az iskolákban, ahol a szülői igények és a fenntartó biztosította lehetőségek szerint megszervezték a tanulók délutáni elfoglaltságát a fent említett valamelyik formában.

Darvas és Kende tanulmányukban, a más országokban folyó ilyen jellegű fejlesztésekre is figyelemmel, az egész napos iskolát a fent idézett egész napos nevelés fogalmától eltérően értelmezik. Definíciójuk az iskola kibővített funkcióját emeli ki, illetve hangsúlyozza az iskola szocializációs és civilizációs szerepét.

„Egész napos iskolaként definiálható egy olyan közösségi tér, amelyben az iskolán kívüli szervezetekkel, ellátásokkal is együttműködve egész nap és szinte egész évben az oktatás hagyományos keretei mellett több, elsősorban a gyerekeket, de szülőket is célzó szolgáltatás is helyet kap. Ugyancsak így nevezhetünk egy olyan iskolát, amely kreatív módszerekkel, óratervezéssel, napirend- és tanévszervezéssel »elosztja« az oktatással kapcsolatos, tradicionálisan iskolai és otthoni, valamint szabadidős és egyéb programokat a naponkénti 8-10 órás szolgáltatás keretében. Ide sorolhatjuk azt az iskolát is, amely tradicionális oktatásszervezéssel, a délelőtti tanórák után napközit, tanulószobát működtet és így napközbeni ellátást is nyújt. Az osztálykeretekben gondolkodó iskolaotthonos megoldások is az egész napos iskola egy típusát jelentik.”¹⁶

Hagymásy Katalin¹⁷ koncepciójában az egész napos iskolai nevelés gyűjtőfogalom, és a tanórán kívüli tevékenységek egyenrangú feladatként jelennek meg. Azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi igény az egész

¹⁶ DARVAS, KENDE, *i. m.*, 27.

¹⁷ HAGYMÁSY Katalin, *A pedagógusjelöltek felkészítésének lehetőségei és gyakorlata az egész napos nevelés feladatainak az ellátására = Nevelési és Művelődéstudományi Közlemények*, Nyíregyháza, 1990 (Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis, Tomus 12/A), 184.

napos iskolával szemben nem a tanítási órák számának növelése önmagában, mert ez nem teszi lehetővé a tanulók személyiségének fejlődését.

Jelen tanulmányban az egész napos iskolai oktatás-nevelés fogalmát abban az értelemben használom, ahogyan azt Darvas és Kende megfogalmazták. Így nem az a kérdés, hogy az iskolában a tanórai és az egyéb foglalkozásokat milyen sorrendben szervezik meg, hanem az, hogyan tekintenek az ott tanuló gyerekekre és a tanulási folyamatra, hogyan értelmezik az iskola funkcióját. Az egész napos iskolákban nemcsak a tudás átadása történik meg, hanem a tanulás megszervezése is; itt a tanulót támogatják céljainak elérése érdekében.¹⁸

III. Az egész napos iskola a 2016/2017-es tanévben

Az Oktatási Hivatal adatai szerint 2016/2017-es tanévben az általános iskolai oktatást folytató feladatellátási helyek 24%-a részben vagy egészen egész napos iskolai programmal működött, míg az éves tanulói létszámnak csupán a 13%-a tanult ilyen program szerint.¹⁹

Az egész napos iskolák programját feltérképező kérdőívet²⁰ 2017. márciusában elektronikus úton, 667 intézményekbe küldtem ki, a kitöltésére intézményi szinten került sor. Az ország területéről 103 egész napos iskolai program szerint működő intézményből érkezett vissza a kérdőív. A visszaérkezett kérdőíveket az SPSS Statistics statisztikai célszoftver segítségével dolgoztam fel, leíró statisztikai elemzést alkalmaztam. A visszaérkezett kérdőívek alapján néhány jellemző vonást emeltek ki. Az egész napos iskolai programmal működő intézmények fele kistérségeken található, a további 14% 10 000 fő alatti nagyközség vagy kisváros, 55%-ban a település egyetlen általános iskolája.

A visszaküldött kérdőívek alapján az egész napos oktatás az alsó tagozatra jellemző oktatásszervezési forma. Az egész napos oktatásszervezés az intézmények 40%-ában az 1–2. évfolyamra és az alsó tagozat

18 KÖPATAKINÉ MÉSZÁROS Mária et al., *Az egész napos iskola nevelési-oktatási programjának részvételi alapú fejlesztése*, ÚPSz, 2014/1–2, 67–88.

19 Az adatszolgáltatás a szerző saját kérésére történt. Megküldés ideje: 2017. január 13.

20 A kiküldött kérdőív a tanulmány mellékletét képezi.

egyes osztályaira, további 40%-ban a teljes alsó tagozatra korlátozódik. Felső tagozaton csak 20%-ban van jelen, míg a teljes felső tagozatra csak a visszaküldő intézmények 15%-ában jellemző.

A kérdőívben azokat az állításokat kértem megjelölni, amelyek jellemzőek az intézményben megvalósuló egész napos nevelés-oktatásra. Az elemzés során az állításokat két csoportba osztottam. Az elsőbe azokat az

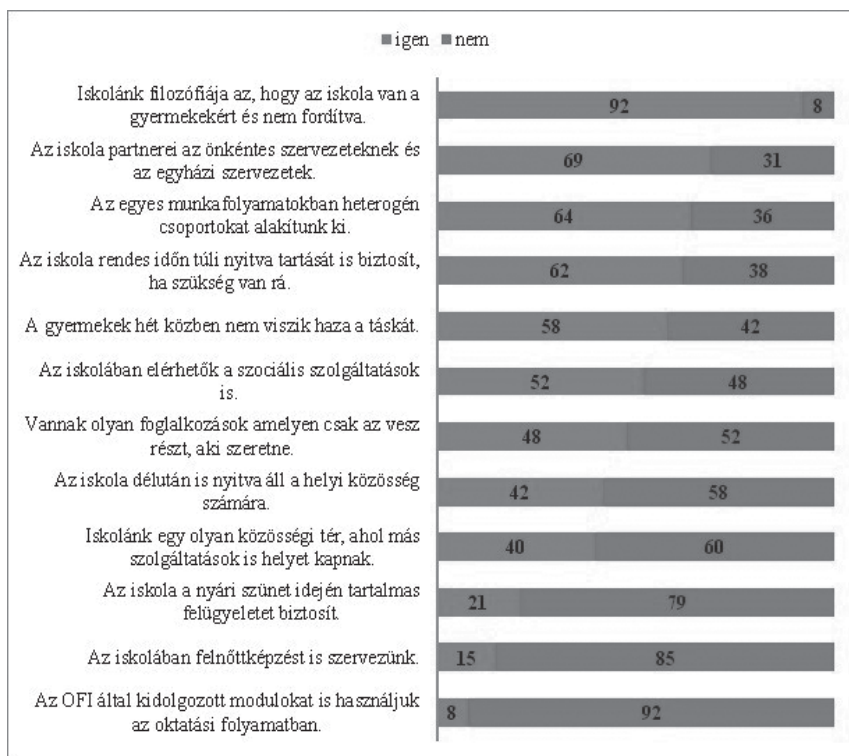

1. ábra: Az egész napos oktatás feltételei az Nkt. szerint (%).

Forrás: a szerző saját ábrája, 2017-es kérdőíves felmérése alapján

állításokat soroltam, amelyek az Nkt-ben és rendeleteiben az egész napos iskolai oktatással kapcsolatban megfogalmazott minimumfeltételeket tartalmazzák, míg a másodikba azokat, melyeken keresztül megvalósulhat az iskola kiterjesztett funkciója. Az egész napos iskolaként működő intézményekre 90% fölött jellemző a tehetséggondozás, felzárkóztatás, segítségnyújtás a tanuláshoz és a házi feladat elkészítéshez.

Az iskolában figyelembe veszik a tanulók arányos terhelését, a tanórak és egyéb foglalkozások a nap folyamán el vannak osztva, illetve ehhez szorosan kapcsolódva már nem a hagyományos osztálytanítás és

2. ábra: Az Nkt. kritériumai fölött teljesítő iskolák (%).

Forrás: a szerző saját ábrája, 2017-es kérdőíves felmérése alapján

napközis nevelő rendszer működik, hanem mindkét tanító tanít tantárgyat és vezet egyéb foglalkozásokat. Az egész naposként működő iskolák 80-90%-ban teremtették meg a feltéteket a tanszerek iskolai tárolásához, nem adnak házi feladatot otthonra, biztosítják a pihenés, kikapcsolódás lehetőségét; továbbá szakköri és egyéb foglalkozásokat szerveznek a rendelkezésre álló szabadidőben. Figyelemre méltó, hogy csupán az iskolák 55%-a rendelkezik az egész napos iskolára kidolgozott nevelési-oktatási programmal. Meglepő az, hogy magas arányban (70%) adnak felmentést a tanulóknak a délutáni foglalkozások alól, a szülők kérelmére, annak ellenére, hogy ebben az iskolaszervezési formában az Nkt. erre nem ad lehetőséget.

A következő csoportba olyan állítások kerültek, melyeken keresztül megvalósulhat az iskola kiterjesztett funkciója. Ezek a szolgáltatások leginkább a kistelepüléseken és a hátrányos helyzetben élő családok életében játszhatnak fontos szerepet. Az iskolák 60% fölött jelölték meg azt, hogy az iskola partnere az önkéntes és egyéb szervezeteknek, az egyes munkafolyamatokban nem csak osztályok szerint, hanem heterogén munkacsoportokban is dolgoznak a gyerekek, valamint azt, hogy szükség esetén rendes nyitvatartási időn túl is biztosítanak gyerekefelügyeletet. A válaszok alapján az iskolák közel fele szinte közösségi iskolaként működik. A kutatási adatok azt mutatják, hogy az intézményekben a felnőttoktatás, a szociális szolgáltatások és az egyéb közösségi programok is helyet kapnak.

IV. Városi körkép az egész nyitva tartó iskolákról

Az egész nap nyitva tartó iskola bevezetésének körülményeit, megvalósításának folyamatát bemutató esettanulmány interjúit egy észak-magyarországi közepes méretű város általános iskoláiban készítettem. Az iskolákban félig strukturált és csoportos interjúkat rögzítettem az intézményvezetőkkel, helyetteseikkel és pedagógusokkal a változások bevezetésének tervezési szakaszában, a bevezetés után fél és három évvel. A tizenegy intézményben összesen 31 interjú, a szülőkkel és gyerekekkel 17 interjú készült.

„Az elmúlt három év során a szülők rájöttek arra, hogy itt délután az iskolában olyat kap a gyerek, ami a gyerekeknek jó.”
(igazgató, 2016/2017)

A 2013/2014-es tanévtől az iskoláknak délután tanórán kívüli foglalkozásokat kell szervezniük. A tanulóknak kötelező részt venniük ezeken a foglalkozásokon, azonban a szülő indokolt kérelmére a tanulót fel kell menteni az egyéb foglalkozások alól.

A város, ahol az interjúk készültek, széles iskolahálózattal rendelkezik, szűkebb és tágabb környezetéből vonzza a diákokat. Az iskolák tanulóinak családi háttere jelentősen különbözik. Az alapfokú oktatást folytató intézmények több mint kétharmada állami fenntartásban van.

A rendelkezésemre bocsátott statisztikai adatok szerint négy iskolában 2013. szeptember 1-jét megelőzően iskolaotthonos oktatás volt, és a város minden általános iskolájában volt napközi vagy tanulószoba. Ha a délután az iskolában maradók arányát összehasonlítjuk az Nkt. bevezetése előtti időszakkal, akkor a kötelezővé vált délutáni iskolai tartózkodás ellenére csökkenést tapasztalunk. A 2011/2012-es tanévben a város tanulóinak 64%-a, a 2016/2017-es tanévben 61,9%-a tartózkodott délután az iskolában.

A változások bevezetésének tervezése a város iskoláiban

A változások bevezetése előtt azt kérdeztem meg, hogy az iskolák mire fogják felhasználni az időkeret bővülésével járó többletidőt. A válaszadók megfogalmazták, hogy a bevezetni tervezett egész napos iskola²¹ számukra nem ismeretlen. Korábbi tanulmányaik vagy iskolai gyakorlatuk során már találkoztak az egész napos iskolához hasonló oktatásszervezéssel. Az új oktatásszervezési formát a válaszadók egy része az iskolaotthonos oktatáshoz hasonlította vagy azzal azonosította. A bevezetés legérzékenyebb kérdésének azt tartották, hogy részletes tartalmi szabályozás hiányában, a felkészülési időszakban nem tudták pontosan, hogy mi lesz a tartalma a bevezetni rendelt változásnak.

21 A 2013/2014-es tanév felkészülési szakaszában az egész napos iskola fogalma a pedagógusok számára pontosan még nem körvonalazódott.

Azt tapasztaltam, hogy egyes iskolákban az új oktatásszervezés bevezetése nem jelentett átfogó változást, ugyanis az iskolaotthon előképe az egész napos iskolának, és ezekben az iskolákban korábban is hasonlóan gondolkodtak az iskolai munkáról. A változásokra való felkészülést már az interjúkészítés időpontját megelőzően elkezdték. Határidőre módosították a pedagógiai programot, és átgondolták a szükséges ten-nivalókat. Találtam olyan iskolát, ahol még nem tudták pontosan, hogy milyen módon hajtható végre a törvény úgy, hogy eleget tegyenek az előírásoknak, de az iskolában ne kelljen olyan változásokat bevezetni, amelyeket sem az iskola vezetése, sem a szülők nem szeretnének. Az egyik iskolában az igazgató számára a legtöbb fejtörést a pedagógus-élet-pálya bevezetése, a pedagógus-óraszámok körüli bizonytalanság okozta. Az igazgató megfogalmazta azt, hogy a felső tagozatos gyerekek délutáni benntartása gondot okoz a jelenlegi helyzetben. Ellenérvként fogalmazta meg azt is, hogy az ide járó gyerekek és a szüleik azért választották ezt az iskolát, mert itt nincs délutáni elfoglaltság, és a gyerekek a tanítási órák után szabadon mehetnek sportolni, zeneiskolába és különóra-ra.

„A mi iskolánkban az új rendszer nem jelent lényeges változást. Alsóban iskolaotthon volt eddig is, felsőben kötelező napközi volt négyig. [...] Az a rendszer, ami újnak számít az országban, nálunk egy bevezetett, kipróbált rendszer.” (igazgató, 2013/2014)

„Nálunk eddig működött az egész napos iskola, csak nem így hívták, hanem iskolaotthonos oktatásnak. Ez alsó tagozaton volt. [...] Felső tagozatban tanuló-szobával, szakkörökkel próbáltuk megoldani a tartalmas iskolai tartózkodást, és főképpen azokat a gyerekeket céloztuk meg, akik rászorultak. [...] Hasonlóképpen fogjuk tervezni az iskola hagyományainak megfelelően, a pedagógiai programra építve.” (igazgatóhelyettes, 2012/2013)

*Az iskola jelenlegi formájában
mennyire felel meg az új kihívásoknak?*

A 2012/2013-as és a 2013/2014-es tanévben készült interjúkban is megkérdeztem azt, hogy az iskolák mennyire tudnak megfelelni a köznevelési törvényben megfogalmazott elvárásoknak. Az egyik markáns vélemény az volt, hogy nincs nagy változás, a gyerekek eddig is itt töltötték a délutánt, megvannak a legszükségesebb feltételek, és a változásokhoz lassan hozzáigazodik a feltételrendszer. Más iskolákban azt fogalmazták meg, hogy a feltételek a szükségletek felmerülésével változni fognak, lassan tökéletesedni fog az új rendszer, és a tankerület anyagi támogatására számítottak.

A feltételek között a pedagógusellátottságra, a tanteremre és a szakkörhöz szükséges eszközökre kérdeztem rá. Az iskolák említettek hiányos területeket: ahol sok képzett pedagógus van, és sokféle színvonalas szakkört tudnak tartani, ott a terem kevés. Ahol van pedagógus és terem a szakkörhöz, ott az eszközök megvásárlása okoz gondot. Más iskolákban kevés pedagógus van, és a pedagógusok leterheltek.

„A feltételek adottak, már a napközi is így működött. Az más kérdés, ha mind a nyolc évfolyamot érinti, akkor is kivitelezhető lesz-e. Az már látszik, hogy a rendszerben több pedagógusra lesz szükség.” (igazgató, 2013/2014)

„Nagyon szépen hangzik az, hogy gazdag, színvonalas foglalkozások legyenek. [...] De ezekhez a foglalkozásokhoz a hozzávaló mind pénzbe kerül. Ahol a szülők tudnak rá áldozni, ott működik, ahol nem, ott nem működik.” (pedagógus, 2013/2014)

Az igazi választóvonal...

Az egész nap nyitva tartó általános iskolai oktatásszervezésben az igazi választóvonal az alsó és a felső tagozat iskolai benntartózkodása között húzódik. Abban a városban, ahol az interjúkat készítettem, az alsó

tagozaton korábban általános volt a napközi és az iskolaotthon. Az alsó tagozaton általában egy osztály egy csoport a délután folyamán is. Egyik iskolaotthonos iskolában a felső tagozaton is a délután négyig tartó bent tartózkodás volt a kötelező. A felső tagozatok között már nagyobb eltérést találtam. A leggyakrabban előforduló gyakorlat az 5-6. osztályban, hogy még napközi van délután; leginkább az alsó tagozat napközijéhez hasonlóan, egy osztály egy csoportban, mindig ugyanazzal a pedagógussal, ahol a délután alatt elkészül a házi feladat és a szóbeli tanulás is. A délután többi részében rendszeresen vannak kulturális és sportfoglalkozások. Az iskolákban az a gyakorlat alakult ki, ha kevesebb tanuló marad egy osztályban, akkor párhuzamos osztályokat és évfolyamokat vonnak össze egy csoportba, így tanulócsoporthok alakulnak felső tagozaton.

„Alsó tagozaton, kivétel nincs, a gyerekek 100 százaléka itt marad a délutáni foglalkozásokon. Felső tagozaton néhány indokolt eset kivételével mindenki itt marad délutánra is.” (igazgató, 2013/2014)

„Felső tagozaton 5-6.-ban még van napközi, itt a kötelező tanulási idő 14.00-16.00-ig, vagy 14.30-16.00-ig, nekik kitölti az idejüket. 7-8.-ban délután tanulószoba van. A gyerekek szakköre is járnak.” (igazgatóhelyettes, 2013/2014)

...a felmentés

A témám szempontjából fontosnak ítélem a felmentést, mivel azt tapasztaltam, hogy az iskolák és a szülők éltek a köznevelési törvény adta lehetőséggel, és felmentést kértek a délutáni foglalkozások alól. A városban az a gyakorlat alakult ki, hogy az iskolák előre gyártott kérelmet adtak ki a gyerekeknek, vagy tettek fel az iskola honlapjára. A felmentést a formanyomtatványon a szülőknek egyszerű volt kérni. A törvény hatályba lépésekor a délutáni távolmaradást kérni kellett, de indokolni nem volt szükséges. Ez megváltozott, de a kötelező indokolás után sem nőtt számottevően a felső tagozatos tanulók száma a délutáni foglalkozásokon. Az egyik iskola igazgatóhelyettese szerint a kínálat

sokkal szélesebb körű volt, de a felmentések miatt délután kevés az iskolában maradó gyerek.

„Szülői kérésre kaphat a délutáni foglalkozások alól felmentést akkor, ha zeneiskolába jár, edzésre jár, művészeti iskolába jár. Szeptemberben a szülő kérvényezi, és az iskola igazgatója hoz egy határozatot, hogy a gyermek ezekről a foglalkozásokról távol maradhat.” (igazgatóhelyettes, 2013/2014)

Az egész nap nyitva tartó iskola működésének tapasztalatai

Hasonló az iskolák véleménye abban a tekintetben, hogy az év eleje előtt néhány nappal módosított jogszabály megnehezítette az évkedést. Arról számoltak be, hogy két-három hétre volt szükség, amíg beállt a megszokott rend. Volt olyan intézmény, ahol ez az idő október közepére tolódott ki. Azokban az iskolákban, ahol iskolaotthon volt eddig is, nem foglalmaztak meg számottevő változást. Voltak olyan interjúalanyok, akik az új oktatásszervezési forma bevezetésével csak a nehézségeket sorolták. Mások nyitottan fogadták a törvényi változást, és lehetőségként tekintettek rá. Bár tisztában vannak a nehézségekkel, látják annak előnyeit is. Több interjúalany a hátrányos helyzetű gyerekek felzárkóztatásának lehetőségét emelte ki. Van olyan iskola, ahol a felmentés visszavonásával motiválják a gyengébben teljesítő gyerekeket.

A 2016/2017-es tanévben felvett interjúkban, az iskolák egy részében a pedagógusok és igazgatók nagyon markánsan foglalmazták meg azt a véleményt, hogy a gyerekek „erőszakkal” nem tarthatók bent az iskolában. A korábbi évek interjúihoz képest változást tapasztaltam, az intézmények vezetői a szülők elvárását a délutáni benntartózkodással kapcsolatban tudomásul vették.

„Az első napok nagyon kaotikusak voltak, jött a törvény, amely kötelezővé tette a gyerekeknek a délutáni bent tartózkodást, ugyanakkor az államtitkárság azt kommunikálta, hogy a szülőnek joga lesz elkérni az iskolából a gyereket. [...] Az iskolák nem

tudtak felkészülni arra, hogy a teljes iskolai létszámot bent tart-
sák az első naptól kezdődően, mert egyszerűen nincs férőhely.”
(pedagógus, 2013/2014)

„Ezeket a gyereket kötelezni nem lehet, mert ezeknek a gyerek-
nek vannak szüleik, és ilyen direkt módon a családi életbe nem
lehet beleszólni. Vannak külön foglalkozások, edzések, korrepe-
tálások stb.” (2016/2017, igazgatóhelyettes)

Előnyök és hátrányok

Legelőnyösebbnek azt nevezték, hogy a gyerekek pedagógus fel-
ügyelete alatt töltik a délutánt, felkészülnek a következő napra, nem
csellengnek az utcán, nem a plázában töltik a délutánt. A szakkörökön,
sportfoglalkozásokon, fejlesztő foglalkozásokon való részvétel tartalmas
délutáni elfoglaltságot biztosít. Az egyik pedagógus a közösség fejlődé-
sét és a pedagógushoz való kötődést mint hozadékat emelte ki. Hiá-
nyossággként a tanárok délutáni alacsony létszámát említették. Gyakran
említették buktatóként a szervezatlenséget vagy a jó szervezés hiányát.
A magas arányban vidékieket is oktató iskolában megoldandó problé-
maként említették a hazautazás összehangolását a menetrend szerinti
járatokkal.

„Az lenne a hozadéka, hogy nincsenek csellengő gyerekek, min-
denki felkészül a következő napra és hasznosan tölti el a délután-
ját. De nem biztos, hogy ez így fog működni, főleg felső tagozat
7-8. osztályában. Az biztos, hogy lesznek gyerekek, akik elmen-
nek külön foglalkozásra.” (igazgatóhelyettes, 2012/2013)

Az iskolákba járó gyerekek és szüleik észrevételei

Már az igazgatókkal felvett interjúkból is kirajzolódott az, hogy az in-
tézkedést, ami kötelezővé teszi az általánosiskolás-korú gyermekek délutá-
ni iskolai tartózkodását, nem mindenki fogadja egyértelmű lelkesedéssel.

Legérzékenyebben azokat a családokat érintette az intézkedés, amelyeknek a gyermekei eddig nem az iskolában töltötték a délutánt, hanem más programot szerveztek (zeneiskola, edzés, különóra), vagy máshol biztosították a délutáni felügyeletet (tanoda, családi napközi, szülő, nagyszülő), illetve a gyerek felügyelet nélkül volt otthon. Arról, hogy van-e igény a délutáni kötelező iskolára, senki nem kérdezte meg az érintett szülőket.

A szülők reakciói a vizsgált településen nagyon sokszínűek. A szülők is élesen elkülönítik az alsó tagozatos és a felső tagozatos gyermekek délutáni iskolai tartózkodását. Az egyik leggyakrabban megfogalmazott igény alsó tagozatos szülőknél az, hogy a munkaidő alatt nagyon jó, ha a gyermeknek van iskolai elfoglaltsága. A szülők igénylik az írásbeli házi feladat elkészítését, a tanulást, és szeretik a változatos programokat. Elvárják az iskolától, hogy ne gyermekmegőrzés legyen a délután, hanem aktív időtöltés, és iskola után szabad legyen a gyerek. Már a tervezés fázisában többen megfogalmazták az aggodalmukat, hogy a gyerekek nagyon elfoglaltak lesznek és kevés lesz a szabadidejük. Miután a felmentés gyakorlatát megismerték, a szülők megnyugodtak. Volt azonban olyan szülő is, aki örült a szigorításnak, mert nem neki kell szabályozni serdülő gyermekét, megteszi helyette az iskola. A felső tagozatos, serdülő gyerekek, főleg akik eddig korlátozás nélkül hazamehettek, nehezen élték meg a változásokat.

„Az én munkámnak is négykor van vége, korábban eljönni nem tudok. Nem jelent ez változást a korábbi rendszerhez képest. Felsőskorában marad-e délután az iskolában, majd eldől.” (szülő, alsó tagozat, 2013/2014)

„Az lenne a jó, ha sokáig az udvaron lehetne maradni, és focizni lehetne. [...] Ha felsős leszek, akkor délután megyek zeneiskolába és utána haza, nem leszek napközis.” (alsó tagozatos fiú, 2013/2014)

„Délután lehet csak beszélgetni és játszani a barátnőimmal.” (alsó tagozatos lány, 2013/2014)

IV. Összegzés

Az interjúkészítés és -feldolgozás során azt tapasztaltam, hogy a város általános iskolái eltérő módon reagáltak a változásokra, ennek alapján háromféle iskolát különböztettem meg. *Előfutár iskolák* azok, ahol korábban is iskolaotthonos oktatásszervezés működött. Azokat az iskolákat, ahol a törvényi előírásoknak igyekeztek megfelelni és az új időkeretet tartalommal megtölteni, *alkalmazkodó iskolának* neveztem el. A harmadik típusba, a *várakozó iskolák* közé azokat soroltam, ahol nem készültek arra, hogy lényeges változást vezessenek be, a délutáni foglalkozások alóli felmentést minden szülői kérésre megadták.

Egy-egy típuson belül a törvényi változásokra válaszul kialakított iskolai stratégiák hasonlóak voltak. Az *előfutár iskolák* a törvényi előírások hatására nem alakították át az iskolai életet. Az *alkalmazkodó iskolák* változtattak legtöbbször az oktatásszervezésen, nőtt a délutánt az iskolában töltő tanulók száma, több és változatosabb délutáni foglalkozásokat szerveztek, jobban figyeltek a gyerekek szükségleteire. A *várakozó iskolák* csak annyit módosítottak az oktatásszervezésen, amennyit a törvény kötelezővé tett. Áttörést a délutáni foglalkozások tekintetében egyik *várakozó iskola* sem ért el. Terveztek több foglalkozást, szakkört, de nem volt, aki igénybe vegye ezeket délután. Mindhárom iskolatípus esetében általános tapasztalatom volt az, hogy legyen szó tehetséggondozásról vagy korrepetálásról, az iskolában „órakeret”-ben; „tanár”, „tanuló”, „tananyag” fogalmakban gondolkodnak.

Az egész napos iskola bevezetésével kapcsolatban elmondható, hogy döntéshozói szinten sem volt egységes a fogalom értelmezése. A törvénymódosítást követően született magyarázatokat is ez a fogalmi tisztázatlanság jellemezte, keveredett az egész napos és az egész nap nyitva tartó iskola fogalma, másrészt az egész napos iskolát mind a döntéselőkészítők, mind a szakma egy része az iskolaotthonos oktatással megegyezőnek tekintette.

Az ország területéről, az egész napos iskolai program szerint működő intézményekből visszaérkezett kérdőívek alapján készített elemzés szerint, az egész napos iskolai nevelés-oktatás leginkább az alsó tagozatra

jellemző, és a teljes felső tagozaton alacsony arányban marad meg az egész napos iskolai program. A kérdőívet visszaküldő intézmények alig fele rendelkezik az egész napos iskolai nevelésre-oktatásra kidolgozott pedagógiai programmal.

A köznevelési törvény által bevezetett egész napos és egész nap nyitva tartó iskola az általános iskolai időkeret kibővülését eredményezte. A jogszabályi változás következtében a nevelésre-oktatásra szánt többletidő kötelező megvalósulása inkább formális, jelenleg a vizsgált intézmények többségében nem tükrözi az iskola kívánt funkcióváltásának gyakorlati megvalósulását.

Absztrakt
Egész napos iskola vagy egész nap az iskolában?

Az utóbbi évtized oktatáspolitikájának jellemző vonulata az egész napos iskola koncepciójának megjelenése Magyarországon. Több európai országban már évtizedek óta egész napos oktatásban vesznek részt a gyermekek. Egyes országokban a közelmúltban bekövetkezett „PISA-sokk” hatására döntöttek úgy, hogy komplex ellátást nyújtó intézményeket hoznak létre. A szakirodalomban az egész napos iskolára a hátrányok leküzdésének, az esélyegyenlőség növelésének egyik eszközeként tekintenek. Kiemelik az egész napos iskola eszköz jellegét, amelynek hatékonysága a belső tartalmától, a minőségétől függ. Még nincs egyértelmű válasz, hogy a minőségi tanórai és szabadidős foglalkozásokkal működő egész napos iskola alkalmas-e a nevelés és az oktatás hatékonnyabbá tételére.

Hazánkban 2013/2014-es tanévtől az általános iskolai időkeret kibővült. A köznevelési törvény bevezetése óta új fogalomként jelent meg az egész napos iskola, mint választható iskolaszervezési forma, amelyben a délelőtti és délutáni időszakra egyenletesen szétosztva kell megszervezni a tanórákat és az egyéb foglalkozásokat. Új intézkedésként a törvény a köznevelési intézmények számára kötelező nyitva tartást ír elő délután tizenhat vagy tizenhét óráig. Kutatási kérdésem az, hogy az egész napos iskolai program szerint működő iskolák milyen módon teljesítik a törvényben megfogalmazott egész napos iskola feltételeit, és milyen arányban jellemzi az iskolákat a szűken értelmezett oktatási-nevelési feladatokon túlmutató szerepvállalás. További kérdésem az, hogy a nem egész napos program szerint működő iskolák hogyan alkalmazkodnak az új időkeret adta kötelezettségekhez. Beszámolóm egy országos felmérés alapján és egy város általános iskoláiban tanárokkal, szülőkkel és gyerekekkel készített interjúk alapján készült. A témát aktuálissá teszi az, hogy a köznevelési törvény a délutáni benntartózkodásból fokozatos átmenetet teremtve kívánja elterjeszteni az egész napos iskolát.

#oktatáspolitikai #köznevelési törvény

Abstract
All-day school or all day at school?

The appearance of the concept of the all-day school has been a typical feature of education policy in Hungary in the recent decade. In several European countries, children have been educated in all-day schools for decades. As a reaction to the PISA-shock, in certain countries authorities have decided to establish institutions providing complex education. In the literature, the system of all-day school is regarded as one of the means of overcoming handicaps and increasing equal opportunities, and the character of the all-day school as such is emphasized, the effectiveness of which depends on its internal content and quality. There is no clear answer yet to whether the all-day school with quality tuition and leisure activities is capable of making education and training more effective or not.

In our country, primary school time has been expanded since 2013/14. Since the introduction of the Public Education Act, the all-day school has emerged as a new concept being an optional form of school organization, in which classes and other activities have to be organized evenly throughout the morning and afternoon. As a new measure, the law requires public education institutions to be open until 4 pm. or 5 pm. My research question is how schools running according to the all-day school program meet the requirements set out in the law, and to what extent schools are characterized by taking on a role extending beyond the strictly interpreted educational tasks.

My further question is how schools that run a non-all-day-long program are adapting to the new timeframe obligations. My report is based on a national survey and on interviews with teachers, parents and children in primary schools in a small town. The topic is of great relevance as the Act on Public Education aims to introduce the system of all-day school through a gradual transition from the present system.

#education policy #Public Education Act

POSTA Anna

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola
postaanna89@gmail.com

A klasszikus és a vallási műveltség összefonódása a reformáció humanizmusának idején A 16. századi protestáns neolatin költészet *sacra poetica* műfajcsoportja¹

I. A reformáció humanizmusának műveltségmodellje

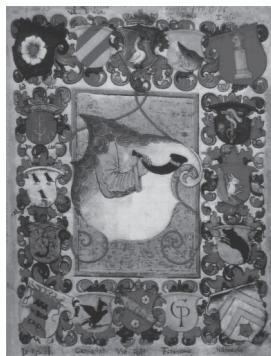
I. 1. A humanitas eszméje és az antikvitás irodalma

A kiváló neveltetés, a klasszikus műveltség, az antikvitás kultúrája iránti közös érdeklődés és az egyéni tudományos, irodalmi-filológiai teljesítmény határozta meg a *nobilitas litteraria*nak, a 15. század második felétől Európa-szerte formálódó új társadalmi csoportnak az identitását, amely a különböző nemzetek értelmiségi rétegét fogta egybe. A művelt nemesség tagjai külföldi egyetemeket megjárta, világot látott, tudós férfiak voltak, akik peregrinációik során széleskörű nyelvi és tárgyi ismeretekre (*studia humanitatis*: retorika, poétika, grammatika, történelem, erkölcsfilozófia, görög és latin nyelv), értékes tapasztalatokra, élményekre és nem utolsósorban időtálló kapcsolatokra, barátságokra tettek szert. Ez utóbbiak nyomát őrzik többek között a peregrinációs albumok, naplók, alkalmi költemények, beszédek és a levelezések. A *nobilitas litteraria*

1 AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-17-3 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT. A tanulmány „A tudomány ekként rajzolja világát” – Irodalom, nevelés és történelem metszetei című tudományos tanácskozáson elhangzott azonos című előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28. – 2017. szeptember 29.

megalakulása a humanisták igényét jelzi, miszerint szellemi-kulturális értékeik tudatában a társadalmi rendszerben őket megillető rangra és jogokra törekedtek. Crotus Rubeanus (eredeti neve Johannes Jäger, 1480–1539, német humanista és teológus) 1521-es, címereket ábrázoló rajza például a német humanisták összetartozását, elitté válásának szándékát jelképezte.²

1. kép: A címerek tulajdonosai többek között: Erasmus, Martin Luther, Johannes Reuchlin, Mutianus Rufus, Eobanus Hessus, Justus Jonas, Philipp Melanchthon, Ulrich von Hutten, Joachim Camerarius³

A művelt nemesség sokrétű törekvéseinek alapját a *humanitas* ('magasabb műveltség') eszméje adta, amely egy széles körű, az antikvitás hagyományaira építő, intenzív nyelvi-irodalmi képzést kívánt meg a pedagógia területén. A reformáció humanistái a trivium széptudományaira univerzális interpretáló-eszközként tekintettek, s úgy vélték, hogy kiforrott nyelvi ismeretek híján az összes diszciplína a tudatlanság homályába merül, mert nem lesz, aki értőn tudná olvasni a szövegeket,

2 Eckhard BERNSTEIN, *Group Identity Formation in the German Renaissance Humanists: the Function of Latin = Germania Latina – Latinitas Teutonica: Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, Bd. I., Hrsg. Eckhard KEßLER, Paderborn, Wilhelm Fink, 2003, 375–376.

3 Elérhető: <http://www.literaturland-thueringen.de/personen/crotus-rubeanus/> (letöltve: 2018. január 23.)

amelyeken a tudományok hagyományozódnak.⁴

Philipp Melanchthon (1497–1560, német humanista és teológus, a wittenbergi egyetem görög nyelv- és irodalomprofesszora) 1525-ös, *De gradibus discentium...* című *oratiójában* lépcsőzetes oktatási modellt javasol, melynek lényege, hogy a tanulók csak a nyelvi alapok megszerzéséről bizonyosságot téve juthassanak a felsőbb szintekre, így elkerülve az olyan eseteket, amikor az ifjak a grammatikával, a dialektikával és a retorikával való hosszabb foglalkozást átugorva, a szükséges ismeretek híján rögtön a szent tanokkal kezdenek el foglalkozni, ami csupán balga civakodáshoz, nem pedig értő diskurzushoz vezethet. A szerző szerint minden életkorban, s az élet minden területén szükséges a vallással való foglalkozás, azonban a szent szövegekből csupán annyit tárjunk a fiatalok elé, amennyit pillanatnyi tudásukkal, jártasságukkal képesek ésszel felérni, s így annak mondanivalója valóban hasznukra válik.⁵

Caspar Cruciger (1504–1548, német humanista és teológus, a wittenbergi egyetem teológiaprofesszora) 1531-ben kelt beszéde ugyanezt a gondolatmenetet tükrözi, miszerint a tanulók a lépcsőfokokon való felfelé lépkedéssel, az osztályok teljesítésével juthatnak el az alsóbb szintű tudományoktól a felsőbb szintű diszciplínáig. Meghatározott rendben kell haladni, előbb a grammatika, a dialektika és a retorika tanulmányozásával kell szert tenni olyan nyelvi ismeretekre, amelyek fel-

4 Erről bővebben ld. POSTA Anna, *A 16. századi protestáns neolatin költészet sacra poetica irányzatának koncepcionális háttere* = *Fiatal Kutatók és Doktoranduszok VII. Nemzetközi Teológuskonferenciájának Tanulmánykötete*, szerk. Kiss Gábor, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2017, 115–121. Elérhető: <http://pphf.hu/images/kiadvany/2017/DOSZ.pdf> (letöltve: 2018. január 23.)

5 *Philippi Melanthonis Opera quae supersunt omnia*, vol. XI., Ed. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, Halis Saxonum, Apud C. A. Schwetscrke et filium, 1843, 99–100. „Itaque prudentes viri in scholis descripserunt classes quasdam puerorum, ut secundum ingenii vires alii aliis disciplinis adhiberentur. Et in sua quisque classe, tanquam intra septa detineretur, ne imparatus, et tanquam sus in rosas irrueret ad obscuriores artes. In hunc modum gradus quidam facti sunt adolescentium, ut primum Grammatica Dialecticaque traderentur, quae primae artes planissimaeque sunt. Ubi videbantur has perdidicisse, non temere ipsi ad Physicam, aut alias artes irrumpebant. Sed praeceptores explorabant vires adolescentium, qui si probarentur, admittebant ad reliquas disciplinas.” (A latin szövegeket most és a továbbiakban a saját fordításomban közlöm.)

készítenek, hozzásegítenek a felsőbb szintű tudományok, mint például a vallástudomány átlátásához, megismeréséhez. A szerző itt a különféle tudományok egymásra épülését a hangok, nyelvi jelek egymással való összekapcsolódásához hasonlítja, ahogy minden egyes hangnak funkciója van a beszéd megalkotásakor, úgy egyetlen tudomány sem lehet haszontalan az élethez.⁶

A trivium tárgyainak tanulmányozására a legkiválóbb minták a legjelesebb antik szerzők görög, latin nyelvű szövegei. Ezek a munkák ket-
tős feladatra hivatottak: egyfelől igényes művészi megalkotottságukkal a nyelvi eszközkészlet (*scientia verborum*) csiszolására, bővítésére szolgálnak, másrészt a bennfoglalt tisztos és hasznos ismeretek a tárgyi tudást (*scientia rerum*) gyarapítják. Ennek az elgondolásnak a jegyében a 16. századi német humanisták, didaktikus célzattal, gyakorta készítették el a nagy klasszikusok általuk kommentált újrakiadását, vagy éppen gyűjteményes köteteket szerkesztettek egy-egy antik szerző szentenciáiból. Georg Fabricius (1516–1571, német humanista, neolatin költő és történész, a meissenai gimnázium rektora) nevéhez többek között két olyan gyűjtemény is fűződik, amelyet a nyelvi ismeretek gyarapítására a tanuló ifjúságnak szánt. Az egyik kötet Ovidius, Tibullus és Propertius verseiből szemelget stilisztikailag művészien megformált kifejezéseket, melyeket aztán szinonimikusan, tematikus csoportokba rendezve közöl.⁷ A másik kötetben Fabricius Cicero leveleiből állít össze egy válogatást, itt már mondatok szerepelnek három kötetbe, és a köteteken belül ugyancsak tematikus csoportokba sorolva. A mondatok mellett többnyire utalás is

6 Carolus Gottlieb BRETSCHEIDER *Philippi Melanthonis Opera quae supersunt omnia*, 210–214. „Quare maiores nostri, ut ordinem discendi constituerent, certos gradus quasi classes excogitaverunt, per quos ordine ab inferioribus artibus traduceretur iuventus ad superiores. Nunc quasi perfractis illis repagulis, nullo ordine res geritur. Subito sicut fungi nascuntur nobis Theologi, Iurisconsulti et Medici, sine Grammatica, sine Dialectica, sine ratione dicendi, sine incunabilis Philosophiae naturalis ac moralis. Quorum cognitio, non solum quia perliberalis est, olim tradebatur communiter omnibus, priusquam admitterentur ad superiores disciplinas, sed etiam quia iudicium acuit, et praeparat ad res maiores perspicendas.”

7 Georg FABRICIUS, *Elegantiae poeticae ex Ovidio, Tibullo, Propertio elegiancis collectae...*, Lipsiae, Excudebatur a Valentino papa, 1564. Elérhető: <http://data.onb.ac.at/ABO/+Z175154301> (letöltve: 2018. január 23.)

található arra a Cicero-levéltre, amelyből az idézett részlet ki lett ragadva, illetve mindegyik mondat cseh nyelvre is le van fordítva.⁸

Ez utóbbi gyűjteménynek az előszavában Fabricius röviden felvázolja, hogy miképpen képzei el az antik irodalom tanításának módszer-tanát: a legkiemelkedőbb szerzők munkái kegyességre, igazságosságra, tisztességre, fegyelemre és engedelmességre tanítanak, egyszersmind formálják, kiművelik beszédünket, írásunkat. A tanító, a mester feladata, hogy kijelölje azt a szerzőt, azt a művet, amely e kettős funkció ellátására a legalkalmasabb. A gondos kiválasztást egy alapos tanári magyarázatnak, interpretációnak kell követnie, s ezután jöhet a látottak, hallottak imitációjának kísérlete. A tanár végig segíti, irányítja a növendékek munkáját, az imitációhoz pedig példát statuál.⁹

Az imitáció fontosságát a tanítási-tanulási folyamatban több olyan *praefatio* is hangsúlyozza, amely klasszikus szövegek 16. századi újrakidása elé készült. Philipp Melanchthon Hésziodosz *Munkák és napok* című művének 1535-ös kiadásához készített előszót. A *praefatio* központi gondolata, hogy a latinoknál a két legjelentősebb költő, Vergilius és Ovidius nemcsak Hésziodosz bizonyos szöveghelyeit veszik át, hanem sok versét majdnem szó szerint fordítják, s ezáltal megtanítanak arra, hogy miképpen kell az ilyesféle szerzőktől nemcsak némely találó mondásukat kölcsönözni, hanem azoknak teljes beszédét imitálni, a téma kigondolásában az ő hozzáértésüket, a tárgy kifejtésében gazdag, világos és egyedi eljárásukat, a szöveg elrendezésében pedig alaposágu-

8 Georg FABRICIUS, *Elegantiarum puerilium, ex M. Tullii Ciceronis epistolis libri tres collecti...*, Praegae, Typis M. Danielis Adami a Weleslauina, 1589. Elérhető: https://books.google.hu/books/about/Elegantiarum_puerilium_ex_M_Tullii_Cicer.html?id=E3BcAAAACAAJ&redir_esc=y (letöltve: 2018. január 23.)

9 *Uo.*, A7r. „Suscipienti puerum artibus liberalibus et lingua Latina instituendum (quanquam quod de una praecipitur, accomodari ad omnes, cuiuscunque generis sunt, potest) statim est auctor optimus, et ad linguam expoliendam praestantissimus, eligendus: quem cum invenerit, primum interpretetur et explicet diligenter: postea ad eius imitationem accendat, neque verborum adhortationibus contentus, opera etiam adiuvet imitatore suum, neque facile quenquam alium, in eiusdem studii societatem et excellentiae laudem venire patiat. (...) Quocirca ut puerorum, fidei et disciplinae meae creditorum, utilitatibus serviens, simplex aliquod ac verum optima imitationis exemplum proponerem...”

kat utánozni.¹⁰ A *Corpus Reformatorum*ban egy másik Melanchthon-előszó is szerepel, amely Cicero *De officiis* című műve elé készült. A *prae-fatió*ban Melanchthon arról beszél, hogy a nyelvi ismeretszerzés *imitatio* útján történik, amelyhez Cicero szövegeinél jobb minta, példa nincs. Az ilyenformán elsajátított nyelvi eszközkészlet pedig a nehezen átlátható, komoly tanok értelmezését, megvilágítását, magyarázatát, tanítását teszi lehetővé.¹¹

I. 2. *A docta pietas eszméje és a sacra poetica*

A humanisták kiterjedt irodalmi-filológusi tevékenységük mellett rendszerint teológusi, jogi, orvosi, pedagógiai pályán is működtek, mi több, képesek voltak arra, hogy humanista beállítottságukat és értékrendjüket más területeken is érvényre juttassák. Philipp Melanchthon például egyszerre volt humanista, tanárember és teológus, így a tudományterületek közötti kölcsönhatás az ő munkásságán is megmutatkozott. Filológusi szemléletét egy specifikus képzési-nevelési modellbe (*humanitas, studia humanitatis*) építette be, amelynek a középpontjában a klasszikus beszédművészeti diszciplínák (*artes dicendi*) és az antik irodalom állt. Ugyanakkor Melanchthont a keresztény humanizmus propagálójaként, vezéralakjaként is számon tartják, hiszen *oratió*iban határozottan hirdette, hogy az antikvitás örökségével való foglalkozás, a klasszikus műveltség a helyes bibliaértésnek és az igaz vallásosságnak is a feltétele, s így a teológiának is nagy hasznára van.¹²

10 *Philippi Melanthonis Opera, i. m., 245.* „Itaque duo summi apud Latinos Poetae, Vergilius et Ovidius, non modo locos eius quosdam imitati sunt, sed multos versiculos pene ad verbum expresserunt, quorum exempla nos commonefaciunt, quomodo ad nostros usus, non tantum certi quidam flosculi ex huiusmodi autoribus decerpenti sint, sed in omni sermone inveniendi prudentia, in explicando proprietates, perspicuitas, et copia, in disponendo diligentia imitanda sit.”

11 *Philippi Melanthonis Opera, i. m., 257.* „Ideo boni autores legendi sunt, ex quibus linguae phrasin discamus, ex quorum imitatione comparemus nobis eiusmodi genus orationis quod adhiberi possit ad graves causas explicandas, quodque lumen adferre rebus obscuris possit, si quando homines de magnis rebus, ut saepe accidit, docendi erunt. Nemo autem ignorat optimum dicendi magistrum esse Ciceronem.”

12 Melanchthon ezen témájú *oratió*iról bővebben ld. Bernd EFFE, *Der Bildungswert der*

A 16. század már javában a hitújítás százada volt, így a *studia humanitatis* mellett a vallási nevelésre is egyre nagyobb hangsúly helyeződött, ahogy Melanchthon előbbi gondolatai is ezt mutatják. Ennek következtében a *humanitas* eszméje mellett – annak alternatívájaként – kialakult egy két-pólusú műveltségmodell is, a *docta pietas* ('művelt kegyesség'), amely a protestáns pedagógia igényeihez igazodva egyszerre követelte meg a klasszikus tudományokban való elmélyülést és a vallási ismeretek elsajátítását. Egy összetett pedagógiai koncepcióról van szó, amelynek keretében a humanisták mindkét tananyagot ugyanazon a szövegen taníthatják meg. Erre a párhuzamos tanításra/tanulásra, a *docta pietas* pedagógiai eszmény megvalósítására és népszerűsítésére nyújtottak lehetőséget a 16. században a *sacra poetica* ('szent költészet') műfajcsoport Szentírásból táplálkozó, egyszersmind az antikvitás tudásanyagát is magukba olvasztó szent költeményei.¹³

A szent költészet jegyében keletkezett, bibliai szövegeket parafrazeáló, antikizáló műveket tömegével találunk a 16. századi németországi protestáns neolatin költészetben. 1538-ban Nürnbergben adta közre Eobanus Hessus latin nyelvű, disztichonos zsoltárátköltését. Szintén Hessus nevéhez fűződik az 1532-ben disztichonra átültetett *Prédikátor könyve*. Hessus mellett Németországban a *sacra poetica* másik neves alkotója Andreas Spethe volt, akinek latin nyelvű zsoltárparafrázisa 1596-ban Heidelbergben jelent meg, 1592-ben Herbornban közzétett, *Evangeliorum quae diebus dominicis...* című munkájában pedig evangéliumi szövegek latin nyelvű verses átíratát adja. A biblikus paradigma klasszikus műfajokba vagy éppen konkrét antik munkákba való behatolására is jócskán kínálkozik példa a német neolatin költészetben. Eobanus Hessus Ovidius *Heroides* című művének a krisztianizált imitációját készítette el, Nathan Chytraeus nevéhez pedig a keresztény *Fasti* megalkotása fűződik. Hasonló jellegű művekkel találkozhatunk még többek között olyan szerzőknél, mint Jo-

antiken Literatur: Melanchthons humanistisches Plädoyer = Fragmenta Melanchthoniana, Humanismus und europäische Identität, Bd. IV., Hrsg. Günter FRANK, Heidelberg, Verlag Regionalkultur, 2009, 113–123.

13 A vallásos költészet didaktikus funkciójáról bővebben ld.: Gerlinde HUBER-REBENICH, *Neue Funktionen der Dichtung im Humanismus? = Funktionen des Humanismus*, Hrsg. Thomas MAISSEN, Göttingen, Wallstein, 2006, 65–66, 69–74.

hann Stigelius, Georg Fabricius, Jacob Micyllus, Nicolaus Selnecker és Johann Spangenberg.

A magyarországi szerzők közül kiemelkedik Leonhardus Mokoschinus 1599-ben közreadott, *Historiarum Veteris Testamenti Heroico Carmine Redditarum Libri...* című alkotása, amely az ószövetségi könyvek hexameteres, latin nyelvű átírata. A pozsonyi születésű Georgius Purkircher és a szepesváraljai Caspar Piltz nevéhez latin nyelvű zsoltárátköltések fűződnek. Továbbá Purkircher az ószövetségi *Bölcsesség könyvének*, a medgyesi Christianus Schesaeus pedig *Máté és János evangéliumából* egy-egy közismert részletnek a latin parafrázisát készítette el.

A *sacra poetica* Németországon és Magyarországon kívül Európa más országaiban is nagy népszerűségnek örvendett, ezt tanúsítja a *Pietas Humanistica...* című, 2006-ban megjelent tanulmánykötet is. A gyűjtemény Lengyelország 15-18. századi humanista vallásos költészetéről szóló, többnyire lengyel nyelven megjelent írások angol nyelvű fordítását tartalmazza. A kötet egyik tanulmányának témája például az, hogy a 16-18. századi sziléziai evangélikus iskolákban (pl. goldbergi gimnázium) a latin nyelvű, antikizáló zsoltárátköltéseket nemcsak oktatási célra, hanem az imagyakorlatok során is használták.¹⁴ A fent említett németországi és hazai munkákhoz készült kísérőszövegek (*praefatiók*, ajánlóversek és egyéb dicsérőköltemények) mindegyike a *sacra poetica* paraliturgikus funkcióját hangsúlyozza, azon belül is kiváltképpen a tanuló ifúságnak szánják ezeket a szinkretikus költeményeket, amelyek a klasszikus tudásanyagot és a vallási tartalmat a legszerencsésebben kapcsolják egybe, s így azokat egyszerre befogadhatóvá s

14 Józef BUDZYŃSKI, *School Poetic Prayer in Silesian Grammar Schools (the 16th-18th Century)* = *Pietas Humanistica. Neo-Latin Religious Poetry in Poland in European Context*, Ed. Piotr URBAŃSKI, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006, 276: „Combination of older prayers, mainly in prose, with singing or saying Psalms, also in Latin, in classicising translations or poetical paraphrases became the leading precatory practice in Lutheran schools.” (Kiemelés és fordítás tőlem: P. A. „A régebbi – főleg prózai – imáknak a zsoltárok éneklésével vagy mondásával – latinul is, klasszicizáló fordításokban vagy költői parafrázisokban – való kombinációja vezető imagyakorlattá vált a lutheránus iskolákban.”)

elsajátíthatóvá teszik.¹⁵ A tanulmány második egységében néhány konkrét – a készülő doktori értekezésem primér szövegtörzsként szolgáló – németországi és magyarországi munkán keresztül szemléltetem, hogy miképpen nézett ki mindez a gyakorlatban.¹⁶

15 A paratextusokról bővebben ld.: POSTA Anna, *Leonhardus Mocoschinus Historiarum Veteris Testamenti Heroico Carmine Redditarum* című művének paratextusai = *Tavaszi Szél – Spring Wind II.*, szerk. KERESZTES Gábor, Eger, Bp., Líceum, 2015, 101–115. Elérhető: http://www.dosz.hu/dokumentumfile/tsz2015_2.pdf (letöltve: 2018. január 23.), illetve Uő, *Eobanus Hessus Psalteriumának paratextusai = In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 30–39.

16 A nemzetközi kutatás már évtizedek óta felismerte a *sacra poetica* jelentőségét, aminek következtében számos a szent költészet németországi alkotóival foglalkozó szakmunka jelent meg külföldön. Ld. például a következőket: Horst WITESCHNIK, *Die Idyllendichtung des Helius Eobanus Hessus*, Diss. (masch.), Wien, 1971; Eckart SCHÄFER, *Deutscher Horaz: Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde; die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, Wiesbaden, Steiner, 1976; Wilhelm KÜHLMANN, Werner STRAUBE, *Zur Historie und Pragmatik humanistischer Lyrik im alten Preußen: Von Konrad Celtis über Eobanus Hessus zu Georg Sabinus = Kulturgeschichte Ostpreußens in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. Klaus GARBBER, Tübingen, De Gruyter, 2001, 657–736; Walther LUDWIG, *Christliche Dichtung des 16. Jahrhunderts – die Poemata sacra des Georg Fabricius: [vorgelegt in der Sitzung vom 15. Dezember 2000]*, Göttingen, 2001 (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, 2001/4); Albert SCHIRMEISTER, *Eobanus Hessus, der König der Poeten und der Unerreichte Lorbeer = Uö, Triumph des Dichters: gekrönte Intellektuelle im 16. Jahrhundert*, Köln, Wien, Böhlau, 2003, 229–272; *The Poetic Works of Helius Eobanus Hessus*, edited and translated by Harry VREDEVELD, Ohio State University, Volume 1–4., 2004–2016 [Volume 1. *Student Years at Erfurt, 1504–1509*, 2004, RSA; Volume 2. *Journeyman Years, 1509–1514*, 2008, Mrts; Volume 3. *King of Poets, 1514–1517*, 2012, Brill; Volume 4. *Between Erasmus and Luther, 1518–1524*, 2016, Brill]; Matthias LAARMANN, *Psalmen, Vergil und Ovid. Protestantische lateinische Bibeldichtung des Helius Eobanus Hessus (1488–1540) im Chorgestühl der katholischen Pfarrkirche St. Marien Lünen-Altlünen = Beiträge zur Geschichte Dortmunds und der Grafschaft Mark*, Bd. 107, Dortmund, Klartext, 2016, 71–99; Joachim CAMERARIUS, *Narratio de Helio Eobano Hesso, comprehensens mentionem de compluribus illius aetatis doctis & eruditis viris (1553). lateinisch und deutsch. Das Leben des Dichters Helius Eobanus Hessus*, Hrsg. Georg BURKARD und Wilhelm KÜHLMANN, Heidelberg, Manutius-Verl., 2003; Mechthild FUCHS, *Psalterium universum*, Berlin, Wiss. Verl., 2009; Paul Gerhard SCHMIDT, *Antike Kalenderdichtung in Nationalgeprägter Umformung des 16. Jahrhunderts. Die Fasti ecclesiae christianae des Nathan Chytraeus =*

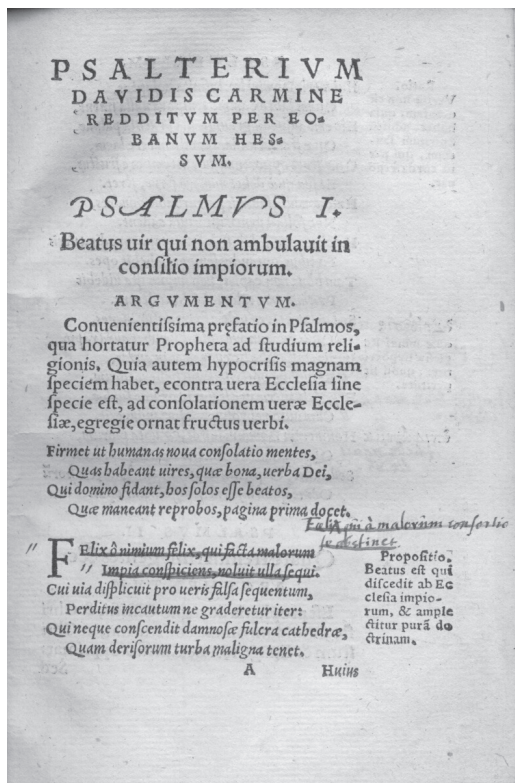
II. sacra poetica a gyakorlatban

II. 1. A németországi munkák

Eobanus Hessus (1488–1540, német humanista és neolatin költő, a marburgi egyetem retorika- és költészetprofesszora) latin nyelvű, disztichonos zsoltárátköltése mellett a margináliákon részletes szövegmagyarázó, retorikai apparátust működtet. A parafrázisokat minden esetben *argumentum* előzi meg, amely az adott zsoltár tárgyának, tartalmának, mondanivalójának tömör foglalata, majd egy négysoros disztichon következik, ugyancsak a lényegi gondolat kiemelésére. Ezután a parafrázis szövege a retorikai interpretációval párhuzamosan fut, Hessus a textus egészét elemzi, retorikai szakkifejezéseket használ, amelyekhez többnyire egy tömör magyarázatot is fűz. Például az 1. zsoltár átköltésének első sorai mellett a marginálián a *propositio* (tárgy/téma megjelölése) kifejezés szerepel, majd Hessus a saját szavaival, egy mondatban megfogalmazza, hogy mit ért itt alatta (*Beatus est qui discedit ab ecclesia impiorum et amplectitur puram doctrinam*, azaz „Boldog az, aki távol van az istentelenek tanácsától és a tiszta tanítást a szívébe zárja.”). A parafrázis szövegében előrehaladva az érvelő gondolatmenet is szépen kibontakozik, amelynek könnyebb felfejtését és átlátását segítik az újabb retorikai szakkifejezések és a hozzájuk kapcsolt magyarázatok: *ratio* (bizonyítás,

Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn, ed. T. KLANICZAY, S. K. NÉMETH, P. G. SCHMIDT, Bp., Balassi Kiadó, 1993, 111–117; Uő, *Transformation and Substitution von Ovids Fasten im 16. und 17. Jahrhundert* = *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis*, ed. R. SCHNUR, Binghamton–New York, Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1994, 891–898; John F. MILLER, *Ovid's „Fasti” and the Neo-Latin Christian Calendar Poem*, *International Journal of the Classical Tradition*, 2003/2, 173–186; Ralf Georg CZAPLA, *Das Biblepos in der Frühen Neuzeit: zur deutschen Geschichte einer europäischen Gattung*, Berlin, De Gruyter, 2013. *A sacra poetica* magyarországi szerzőiről szóló szakirodalom hazai és nemzetközi viszonylatban is elenyészőnek mondható. Lore POELCHAU, *Christian Schesaeus. Ein humanistischer Dichter des 16. Jahrhunderts* = *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. Volker LEPPIN, Stuttgart, Steiner, 2005, 211–220; Eva TARANOVÁ, *Literarische Sprache bei Georg Purkircher und Johannes Bocatius = Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, ed. Anita CZEGLÉDY, László HORVÁTH, Edit KRÄHLING etc., Bp., Typotex–Eötvös Collegium, 2010, 669–679.

megokolás, érvelés), *antitézis* (az egymással szemben álló dolgok összehasonlítása), *epifonéma* (az érvelő gondolatmenetet lezáró *sententia*).

2. kép: Hessus 1. zsoltárparafrázisa¹⁷

17 Eobanus HESSUS, *Psalterium Davidis carmine redditum. Ecclesiastes Salomonis*, Leipzig, Valentin Papa, 1548. Elérhető: <https://www2.uni-mannheim.de/mateol/camena/hessus2/jpg/s034.html> (letöltve: 2018. január 23.)

Hessus zsoltáiról bővebben ld.: IMRE Mihály, *Eobanus Hessus: paradigmák interferenciája* = I. M., „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1995, 54–63.

Hessus másik műve, *A Prédikátor könyvének* disztichonos átköltése az összetett kompozíció révén tűnik ki a *sacra poetica* jegyében született munkák közül. Hessus két, 1532-es prózai szövegvariáns alapján készítette el saját költői parafrázisát: Johannes Campensis *A Prédikátor könyvéről* készült *interpretatio paraphrasticá*ját (parafrázisszerű magyarázatát) és egy Luther által kommentált kiadást (*Ecclesiastes Solomonis cum Annotationibus Doc. Mart. Luth.*) használt fel. Így Hessus szövege kiváló példa olyan klasszikus alkotói módszerekre, mint a kompiláció, a műnemek közötti transzformáció (próza-líra) vagy a parafrazeálás. A szerkesztés komplexitása, a műfaji-stilisztikai átdolgozás pedig jellegénél fogva nyilvánvalóan jóval nagyobb teret engedett a retorikai-stilisztikai eszközök használatának, akár az intertextualitás egy összetettebb formájának a megmutatására is alkalmas volt. Például a 4. *caput*-ban a szerző a kapzsi emberekről beszél, akiknek szomját a *Hermus* folyó vize sem olthatja, epekedésüket a *Tagus* folyó aranyos fővenye sem csillapíthatja.

„Et tamen haud aliter duros obiere labores,
 Quam si multa hominum millia alenda forent:
Quorum nulla sitim sedaverit unda nec Hermi,
Nec fluvio fulvi dives arena Tagi.”¹⁸
 (Kiemelés tőlem: P. A.)

Az örök szomjúság és a hiábavaló vágyakozás motívuma, illetve Lydia főfolyója, a Hermosz felidézheti az olvasóban Tantalus, a lúd király alakját. Ezt az összefüggést erősíti *A prédikátor könyvének* említett lutheri kommentárja, amelynek ide vonatkozó részlete Horatius 1. *sermő*-ja alapján a fősvény embert, aki az epekedés és az önmegtartóztatás közt vergődik, szintén a hiába vágyakozó Tantalusszal vonja párhuzamba.¹⁹ Ilyenformán Hessus parafrázisa közvetve teremt intertextuális kapcsolatot a horatiusi szöveghellyel.

¹⁸ HESSUS, *i. m.*, 349.

¹⁹ Martin LUTHER, *Ecclesiastes Solomonis, cum annotationibus*, Wittembergae, Joannes Lufft, 1532, E5r–v. Elérhető: https://books.google.hu/books?id=ez9bAAAAcAAJ&hl=hu&source=gbs_book_other_versions (letöltve: 2018. január 23.).

Andreas Spethe (?–?, német humanista és neolatin költő, westerburgi *praefectus*) zsoltárparafrázisait négyszólamú formában, kottával közli, ugyanakkor a metrikai jellemzők (szótagszám, versmérték, strófaszerkezet) feltüntetésére is nagy hangsúlyt fektet.

3. kép: Spethe 1. zsoltárparafrázisa²⁰

Spethe átköltéseit egy rövid *argumentum* vezeti be, a szövegek pedig igen gazdagon dolgoznak a különféle retorikai-stilisztikai-poétikai eszközökkel, a szinkretikus szókinsz helyenként az antikizálás legméresezőbb formáit mutatja. A következő példa a 18. zsoltárból származik, amelynek 5. strófája Istent Juppiternek nevezi.

„In tuta iam me Iuppiter locavit,
Constans amoris foedus et probavit
Vitae secundum continentiam
Dextrae repensans innocentiam.”²¹

20 Andreas SPETHE, *Psalmorum Davidis, Prophetæ Regii, Paraphrasis Metrorhythmica...*, Heidelberg, Apud Petrum Mareschallum Bibliopolam, 1596, A1r–v. Elérhető: https://books.google.hu/books?id=HnxRAAAcAAJ&hl=hu&source=gbs_book_other_versions(letöltve: 2018. január 23.)

21 SPETHE, *i. m.*, D9v. Spethe zsoltáiról bővebben ld.: IMRE Mihály, Újfalvi Imre debreceni kiadványa: Spethe-Szenci zsoltárai, németországi párhuzamok = I. M., *Az is-*

(Kiemelés tőlem: P. A.)

Spethe másik munkájában evangéliumi szövegek verses átdolgozását adja különféle antik műfajokban és verselésben a keresztény ünnepeknél, az Úr napjaira (*Dominica*). Például *János evangéliumának* 2. könyve alapján a kánai menyegző és a jézusi csodatétel történetét szapphói strófában verseli meg. *Ecloga pastoralis*ában a vergiliusi pásztorfigurák, Meliboeus és Sylvanus beszélgetnek Jézus Krisztus születésének örömhíréről. A *Lukács evangéliumának* 2. könyvéből született *Paraphrasis dialogica* (a megszólalók: *Lucifer, Christus, Daemonium, Homo Libertus, Turba Populi, Mulier*) pedig megformáltságát tekintve Spethe egyéni leleményéről árulkodik.

DOMINICA II. POST EPIPHAN.

Euangelium Iohan. 2.

Tertia, Solis redeunte curru,
Luce, siebant hilari apparatu
Nuptiae, Cane, Galilaea in vrbe,
More sueto.
Mater & praefens erat ipsa IESV,
Et suis cum discipulis vocatus
CHRISTVS ad tadas pariter iugales
Veni IESV.
Jamq; vino deficiente mensis,
Sic ait Nato miserata mater:
Non habent vinum Domine: & roganti
Talia reddit: *Quid*

4. kép: A kánai menyegző szapphói strófákban²²

teni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról, Sárospatak, Hernád, 2012, 281–302.

22 Andreas SPETHE, *Evangeliorum Quae Diebus Dominicis per totum anni spacium in Ecclesia Dei vulgo legi & doceri solent, Paraphrasis...*, Herbornae, Typis Christophori Corvini, 1592, G3v. Elérhető:

https://books.google.hu/books?id=r0hcAAAaAAJ&pg=PA16&lpg=PA16&dq=spethe+Evangeliorum+quae+diebus+dominicus&source=bl&ots=KtIVRh0eNm&sig=WlcaimQEmtIzVNT09sSei75UAj8&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKewjGhceLoc3MAhWBPBoKHW_RBZoQ6AEIKzAG#v=onepage&q=spethe%20Evangeliorum%20quae%20diebus%20dominicus&f=false (letöltve: 2018. január 23.)

CHRISTI . 39
IN SACROSANCTAM IESV CHRI-
sti filii Dei patris æterni, & de Spiritu sancto in-
carnati hominis, Domini Immanuelis & Salua-
toris nostri optimi maximi ex Maria virgine
natiuitatem, Ecloga pastoralis.

MELIBŒVS, SYLVANVS,

Quid Syluane noui, quoniam convenimus ambo, Meli-
Bethlemlia nobis tam latus ab urbe reportas?
Est tibi fortè caper vel pinguis casus urbi
Venditus, ut grauis ære domum tibi dextra redires?
Urbem quam dicunt Solymam, Melibæe, putau-
Esse Dei templum, quoniam celeberrima sacris
Et legum cultu, doctorumq; ordine, longo
Clarior hac reliquas inter caput extulit urbes:
Illa sed ingenti quamuis non condita muro,
Vilibus est habitata casis, & paupere victu,
Præ reliquis Iuda primatibus atque colonis
Inferiore loco tamen haud despecta iacebit,
Sed nouitate rei celebris tollitur in altum.
Hic dominator enim miro se protulit ortu
Israëlitica gentis, populog, Magister
Jura dabit, patriisq; reget virtutibus orbem,
Cuius ab æternis processit origo diebus.

5. kép: Spethe *Ecloga pastoralis*²³

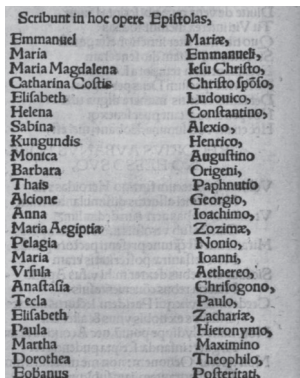
Nathan Chytraeus (1543–1598, német humanista, neolatin költő és teológus, a rostocki egyetem költészetprofesszora) az ovidiusi mintát követve a keresztények számára fontos ünnepnapokat foglalta bele *Fasti*-imitációjába. A latin nyelvű hexameteres költeményben számos nevezetes dátum kap helyet: pl. Nagy Konstantin, római császár halála (május 22. *Mors Constantini Magni*), Mátyás király (február 24. *Matthias Corvinus rex Pannoniae*) és Szent Ágoston (augusztus 28. *S. Augustinus*) névünnepe, Pál apostol megtérése (január 25. *Conversio Pauli*), Mária Magdolna megmossa Krisztus lábait (március 24. *Maria Magdalena pedes Christi ungit*), Lázár feltámadása (március 21. *Lazarus redivivus*), Luther (február 18. *Mors Lutheri*) és Stigelius (február 11.

²³ Andreas SPETHE, *Evangeliorum Quae Diebus Dominicis per totum anni spacium in Ecclesia Dei vulgo legi & doceri solent, Paraphrasis...*, EAr.

Mors Ioannis Stigelii) halálának napja, illetve Melanchthon születésnapja (február 16. *Natalis Melanchthonis*).

„Tertia post Idus puerum divine Melanchthon
Felici de Capnionis quandoque sorore,
Te genuit, decus Europae, famamque perennem...”²⁴
(Kiemelés tőlem: P. A.)

Ovidius egy másik munkájának is ismerjük a krisztianizált imitációját: Eobanus Hessus átdolgozásában a *Heroides* tökéletes utánzására törekszik, legalábbis ami a poétikai-retorikai megalkotottságot illeti, azonban levélíró hősnői már a keresztény erkölcsiséget tükrözik.

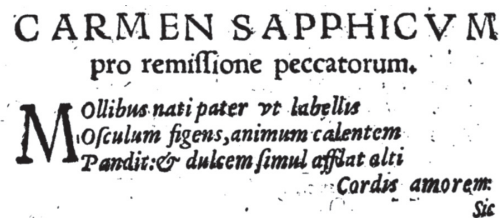
Scribunt in hoc opere Epistolas,	
Emmanuel	Marise,
Maria	Emmanuel,
Maria Magdalena	Ihu Christo,
Catharina Coftis	Christo spóto,
Elisabeth	Ludouico,
Helena	Constantino,
Sabina	Alexio,
Kungundis	Henrico,
Monica	Augustino
Barbara	Origeni,
Thais	Paphnutio
Alicione	Georgio,
Anna	Ioachimo,
Maria Aegiptia	Zozima,
Pelagia	Nonio,
Maria	Ioanni,
Vrfula	Aethereo,
Anaftafia	Chrifogono,
Tecla	Paulo,
Elisabeth	Zacharia,
Paula	Hieronymo,
Martha	Maximino
Dorothea	Theophilo,
Eobanus	Posteritatu,

6. kép: Hessus *Heroides*-imitációjának levélírói²⁵

24 Nathan CHYTRAEUS, *Fastorum Ecclesiae Christianae Libri Duodecim*, Hanoviae, Apud Guilielmum Antonium, Impensis Petri Fischeri Fr., 1594, 98. Elérhető: https://books.google.hu/books/about/Nathanis_Chylr%C3%A6_Fastorum_Ecclesi%C3%A6_Chr.html?id=N91oAAAcAAJ&redir_esc=y(letöltve: 2018. január 23.)

25 Eobanus HESSUS, *Heroidum Christianarum Epistolae...*, Leipzig, per Melchiarum Lotter, 1514, B4v. Elérhető: <http://data.onb.ac.at/ABO/+Z180800506>(letöltve: 2018. január 23.)

Végezetül a németországi munkák közül Johann Stigelius (1515–1562, német humanista és neolatin költő, előbb wittenbergi professzor, majd a jénai egyetemen retorikát tanít) kegyes témákat felölelő *carmen*eket tartalmazó, 1571-es kötetét említem, amelynek néhány darabja szapphói versszakokba foglalt imádság (pl. *Carmen Sapphicum pro remissione peccatorum; Precatio ad Deum Patrem in tempestate fulminum.*).

7. kép: Stigelius *Carmen Sapphicum*²⁶

II. 2. A magyarországi munkák

Leonhardus Mocoschinus (?–1599, magyarországi humanista és neolatin költő, németlipcsei lelkész) Ószövetség–parafrázisában a megformáltság és a szövegalkotás minden szintjén jelen van az antikizáló (konkrétabban eposzosító) gesztus. A szöveg *caput*okra tagolása, a klaszszikus latin nyelvezet, a szinkretikus szókincs, az intertextusok, az eposzi kellékek és az antik metrum (hexameter) használata mellett a retorikai-stilisztikai eszközökkel is bőségesen él a szerző. Az átköltés Exodus egységének utolsó (34.) *caput*ja az Ószövetségnek azt a részét parafrázeálja, amikor Mózes a Sínai-hegyről az Úr parancsolatait tartalmazó kőtáblákkal népéhez megtér. Az eredeti héber szövegben szereplő, Mózes arcának ragyogására vonatkozó szó két jelentéssel bír: 1. fénysugár 2.

A kora újkori heroida-költészet és a *Heroides Sacrae* kapcsán ld. még: IMRE Mihály, „Magyarország panasz” (a 16. lábjegyzetben *i. m.*) című kötet következő tanulmányait: Évszázadok heroidái, 49–54; *Allegorikus heroidák*, 63–98.

²⁶ Johann STIGELIUS, *Sacrorum Poematum Liber II.*, Jenae, Excudebat Donatus Richtzenhan, 1571, F3v. Elérhető: https://books.google.hu/books/about/Poemata.html?id=ZJNXAAAAcAAJ&redir_esc=y (letöltve: 2018. január 23.)

szarv. A *Vulgata* 'szarv' értelemben használta a kérdéses szót, azonban később ezt félrefordításnak nyilvánították, és a másik, mai napig érvényben lévő értelmezés a 'ragyogás' jelentést fogadta el. Mokoschinus mindkét jelentést belekódolta parafrázisába, így szabadon hagyva a kétféle értelmezés lehetőségét. Mindezt pedig vélhetően tudatosan, okkal tette, hiszen a szarvassá alakuló Mózes története tökéletesen párhuzamba vonható Ovidius *Metamorphoses*ának átváltozástörténeteivel, s mint ilyen, nagyban elősegíti az Ószövetség-átírat beillesztését az antik paradigmarendszerbe. Ugyanakkor folyamatosan jelen van a szövegben a 'ragyogás, sugárzás' jelentés is, a szerző egyre-másra hangsúlyozza, hogy Mózes szarvai tulajdonképpen a Nap sugarainak, fényének feleltethetők meg, s ezt nyilván azért teszi, hogy a Szentírásban foglaltak hitelességét megőrizze, hiszen ez utóbbi a hivatalosan elfogadott verzió.

„Finierat mandata Deus: tunc vertice Moses
 Illorum monumenta refert adamante perenni
 Sculpta iterum: sed non, ut erant se novit habere
 Tempora, lucentiscornu referentia formam.
 Namque ex alloquio Domini nova venit imago
 In faciem Mosis. Qualem qui surgit in ortu
 Aut videt, aut vidit rutilum per cornea solem
Vitra, nec in radios convertere lumina quivit;
 Taliter a Mosis populus se subtrahit ore.”²⁷
 (Kiemelés tőlem: P. A.)

27 Leonhardus MOKOSCHINUS, *Historiarum Veteris Testamenti Heroico Carmine Redditarum Libri Genesis, Exodus, Numerorum, Josuae, Judicum, Ruth, Samuelis 2, Regum 2*, Witenberga, impensis Clementis Bergeri Bibliop., Typis Cratonianis excusi, 1599, M7r. Elérhető: <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd16/content/titleinfo/1001207> (letöltve: 2018. január 23.) Mokoschinus Ószövetség-parafrázisáról bővebben ld.: POSTA Anna, *Poetica Evangelica a protestantizmus 16. századi neolatin költészetében. Leonhardus Mokoschinus hexameteres Ószövetség-átírata = Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15-18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS FARKAS GÁBOR, MOLNÁR DÁVID, Szeged, Lazi, 2017, 179–189, illetve Uő, *Az antikizálás üdvérték-közvetítő szerepe Leonhardus Mokoschinus 1599-es hexameteres, latin nyelvű Ószövetség-parafrázisában* (megjelenés alatt áll a debreceni Teológus Tavasz konferencia készülő tanulmánykötetében).

Christianus Schesaeus (1535–1585, magyarországi humanista és neolatin költő, Medgyesszéken lelkész) 1584-ben *János evangéliumának* a 'Krisztusról, a jó pásztorról' szóló részét ültette át bukolikus keretekbe (*Imago boni pastoris...*). Egy korábbi munkájában, 1558-as elégiafüzérének címadó darabjában (*Elegia de falsis prophetis...*) is előkerül a jó pásztor gondolkör, annak a hamis prófétákról szóló szegmense. Ez utóbbi költemény végén a szerző fohászt intéz Jézushoz, hogy védje meg nyáját a hamis prófétáktól, az ártó lelkektől. Itt Krisztus *Poszeidón*ként jelenik meg, aki háromágú szigonyával védelmezi az egyházat jelképező hajót, amelyet a tomboló szelek (*Eurus* és *Zephyrus*), a tengeri szörnyek és a gigászok együttes erővel támadnak. A jelenet azzal zárul, hogy az Úr alászáll az *Olümposz*ról, hogy megsegítse szenvedő híveit.

„Iam tua, Christe, ratis maris imo in gurgite fertur,
Hanc nisi tu regeres, obrueretur aquis.
Eurus ab Aurora Nabathaeisque advolat oris,
Occiduis Zephyrus flat violenter agris.
Totaque ventorum vis rupto carcere regnat,
Immemor aequorei sceptrum timere Dei.
[...]
Evigila tandem ventosque tridentefurentes
Rursus ad antiquas coge redire domos.
Fluctibus emersi portum ut teneamus ovantes,
Atque coronemus fronde virente comas.
Denuo iam coelum tentant superare Gygantes,
Saevaue tersummo bella parare Deo.
Nunc opus est, tumida Deus accendaris ut ira,
Prosternasque ausos fulmine tanta viros.
Fallor, an incipiet moto descendere Olympo,
Puniet et mundi turpia facta Deus.”²⁸

28 Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, szerk. CSONKA Ferenc, Bp., Akadémiai, 1979, 51. Schesaeus parafrázisairól bővebben ld. POSTA Anna, *Az antikizálás üdvérték-közvetítő szerepe Christianus Schesaeus, 16. századi magyarországi neolatin költő verses parafrázisaiban = Tavasz Szél – Spring Wind 2017 II.*, szerk. DR. KERESZTES

(Kiemelés tőlem: P. A.)

Caspar Piltz (1552/53–1605/06, magyarországi humanista és neolatin költő, a sárospataki iskola rektora és Márkusfalván lelkész) *Meditationes Piae...* (1583, Bártfa) című gyűjteménye az antik metrumok tárházát (*iambicum*, *iambicum anacreonteum*, *asclepiadeum choriambicum*, *sapphicum*, *hexametrum*, *glyconium asclepiadeum* stb.) nyújtja. A keresztény ünnepek körüli különféle alkalmakra latin nyelvű, változatos verselésű imádságokat, költeményeket tartalmaz ez a kötet, amelyben többek között néhány zsoltár átköltése is megtalálható. Piltz zsoltárai (pl. 23., 31., 51. zsoltárok) a szókincs és a tartalom tekintetében nem túlzottan antikizálnak, de a retorikai eszközök bőséges használatával magyarázzák, részletezik a bennfoglalt isteni tanítást.

MEDITATIONES EX EVANG:
DOM. ROGATIONVM.
Iambicum.
EXceptione cum tua
Sit, Christe, maior sponso,
Nostram fidem qua roboras,
Et ad preces exulcitas.
In veritate credite,
Non vos Pater frustrabitur,
Quæcunque Nominis mei
Rogabitis fiducia.
Ergo tua tenaciter
Promissione nitimur,
Patrem tuum reconditis
Affamur & suspirijs.
Pater creator omnium,
Qui nos tuum per Filium
Gratuita facis tuos
Adoptione liberos.
Fac coetus omnis vt sacris
Incumbat actionibus,
Te laudet, inuocet, tuum
Honoret Euangelium.

MEDITATIONES EX EVANG:
ALIA.
Hipponacteo Trochaico dimetro.
catalecto confans.
MEnte lata psallimus,
Voce grates dicimus,
Conditore maximo
Nos cibanti sedulo,
Ceum feras & alites;
Sic alit nos seruuolos,
Dans cibos gratissimos.
Lingua, solue debitas
Dic Patrique gratias,
Eius admirabilem
Charitatem prædicans,
Affabre te condidit
Carne, neruis, ossibus
Vt capax sis luminis.
Vita primum vt coeperit
Nos culina præuenit,
Matris intra viscera
Rite constant organa,
Intus & recondito

8. kép: A *Meditationes Piae* metrumai²⁹

Gábor, Bp., DOSZ, 2017, 61–71. Elérhető:

http://www.dosz.hu/dokumentumfile/TSZ_Kotet_II_2017.pdf(2018. január 23.)

29 Caspar PILTZ, *Meditationes Piae, Vario Metri Genere ex Evangeliiis Concinnatae*, Barthphae, Excudebat David Guttgesel, 1583, E3v., G5v.

Georgius Purkircher (1530–1578, magyarországi humanista, neolatin költő és pozsonyi orvosdoktor) *Liber Sapientiae Salomonis...* (1559, Bécs) című munkája az ószövetségi *Bölcsesség könyvét* parafrazálja. A latin nyelvű disztichonos átköltés az eredeti bibliai szöveghez hasonlóan a kegyetlen, istentelen zsarnokokhoz szól, hogy megtanulják szeretni és követni az Úr igéit. A parafrázis összesen 19 *caput*ból áll, a 2. *caput* éppen ezeknek az istentelen embereknek a barbár gondolkodásmódját, nézeteit fogja egybe, akik szerint az élet csupán fájdalom és röpke versenyfutás, a halál végérvényes, nincs túlvilági lét, nincs Isten, akinek ítéletétől rettegni kellene, addig kell élvezni az életet, amíg ifjak vagyunk, nem szabad semmivel sem törődni, csak az élvezeteknek kell hódolni. Az eredeti (görög nyelvű) bibliai szöveg ezen fejezete különféle pogány filozófiai eszmék gyűjteménye, amelyben természetesen az antik filozófia, a hellenizmus, konkrétan az epikureizmus tanai is megtalálhatók. Purkircher átköltésének szövege intertextuálisan utal is az epikureizmus jelenlétére, amikor az „*Umbra sumus...*” kezdetű, 31. sorral megidézi Horatius *Torquatus*hoz szóló, az epikureizmus tanait megszólaltató ódáját (4.7).

„Umbra sumus, pereunt cuncti reditusque sub auras
 Vitales nulli Ditis ab arce datur.
 Mors sua custodit robustis ostia valvis,
 Quae reditum cunctis inviolata negant.”³⁰
 (Kiemelés tőlem: P. A.)

A hitújítás korának legfontosabb feladata az emberi nyelvbe kódolt üdvértékű isteni szó helyes megértése és megértetése, az Ige tisztaságának megőrzése, s ezáltal a vallás és az Egyház védelme és felékesítése volt. Az idézett textusok kettős funkciót töltöttek be a reformáció humanizmusának oktatásában, egyfelől a Szentírás kinyilatkoztatásainak közvetítésére, magyarázatára, másfelől az antikvitás kultúrájának felélesztésére

30 Georgius PURKIRCHER, *Opera quae supersunt omnia*, Ed. Miloslaus OKÁL, Bp., Akadémiai, 1988 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, Tomus 10), 47.

szolgáltak. A szövegek mindegyike a Bibliából táplálkozik, ugyanakkor alkalmasak a retorikai-poétikai-grammatikai tudásanyag (pl. az érvelő gondolatmenet kibontása, retorikai szakkifejezések használata, klasszikus alkotói módszerek – parafrazeálás, imitálás, kompilálás, szinkretizmus – alkalmazása, intertextusok és költői képek megalkotása, mitológiai, filozófiai, metrikai, műfaji és grammatikai ismeretszerzés) átadására is.

Absztrakt

A klasszikus és a vallási műveltség összefonódása a reformáció humanizmusának idején

A 16. századi protestáns neolatin költészet sacra poetica műfajcsoportja

A reformáció humanizmusának oktatása a *docta pietas* eszméjére épült. Ez a kétpólusú műveltségmodell egyszerre követelte meg a klasszikus tudományokban való jártasságot és a vallási ismeretek elsajátítását. A beszédművészet diszciplínái (retorika, grammatika, dialektika) mintegy eszközként szolgáltak a Szentírás helyenként bonyolultabb textusainak értelmezéséhez. A korszak humanistái mellett, hogy jelentős irodalmi tevékenységet folytattak, többnyire egy-egy nagyobb egyetem professzoraként is működtek, így a két terület közötti koncepcionális kölcsönhatások elkerülhetetlenné váltak. A német humanisták közül vezéralakként emelkedik ki Philipp Melanchthon, a wittenbergi akadémia tanára, aki pedagógiai jellegű disputációiban egyre hangsúlyozza az antik széptudományok elsajátításának fontosságát és az így megszerzett nyelvi kompetenciák kiemelt szerepét a Biblia-interpretációban. Ennek a pedagógiai programnak a lenyomataként és mintegy propagálójaként virágzik a 16. században a neolatin költészet *sacra poetica* irányzata, amely terminus tulajdonképpen a két pólus összekapcsolásából született műfajcsoportot jelöli: (1.) egyfelől konkrét ó- és újszövetségi szövegek latin nyelvre, antik metrumra és műfajra való átültetéséről beszélhetünk, (2.) más esetekben pedig éppen egy-egy antik műfaj vagy konkrét mű telítődik meg biblikus tartalommal. Az utóbbit *krisztianizálás*nak, míg az előbbit *antikizálás*nak nevezhetjük. A szent költészet németországi és hazai képviselői majd mindannyian jártak, tanultak vagy tanítottak a wittenbergi akadémián, s így az ő gondolkodásukra, későbbi pályafutásukra közvetlenül vagy – Melanchthon 1560-as halálát követően – közvetve minden bizonnyal hatást gyakorolhatott az akadémia bölcsészeti fakultásának élén hosszú évekig működő Philipp Melanchthon személye, elvei, szellemi hagyatéka, köztük azon pedagógiai gondolatai, amelyek a klasszikus széptudományoknak a Biblia-magyarázatban betöltött szerepéről szólnak.

#Biblia #humanizmus

Abstract

*The interconnection of the classical and the religious culture
at the time of the humanism of the Reformation:*

*The sacra poetica genre group of the protestant neolatin poetry
in the 16th century*

At the Time of the Humanism of the Reformation the Disciplines of Speech Art (Rhetoric, Grammar, Dialectic) served as a Tool for Interpreting the complex Texts of Scripture. The *sacra poetica* Direction of the neolatin Poetry as a Propagator of this new pedagogical Program (*docta pietas*) flourishes in the 16th Century. The Term of *sacra poetica* actually refers to Genres born from the Interconnection of the ancient and the biblical Poles. In my Study on the one hand I undertake to present this Model of the Culture and on the other hand I would like to show the typical Examples of the *sacra poetica* in Hungary and Germany in the 16th Century.

#Biblia #humanism

SZABÓ Adrienn

Eszterházy Károly Egyetem, Eger
Neveléstudományi Doktori Iskola
saltarello1@gmail.com

A magyar zenei felsőoktatás intézményesítésének kezdetei a dualizmus korában¹

Magyarországon a 19. század vége felé, különösen a kiegyezés után feléledt az igény arra, hogy több más európai nagyvároshoz hasonlóan Budapesten is létrejöjjön a zeneművészetnek egy felsőfokú intézménye. Európa nagyvárosaiban ekkorra már álltak hasonló intézetek: Párizsban 1784-ben alakult meg a mai Conservatoire elődje (École royale de chant et de declamation), ahol a hangszeres oktatás 1793-tól kezdődött. Brüsszelben 1833-ban, Berlinben 1842-ben indult felsőfokú zenei képzés – és ezekhez kapcsolódva mindenhol kialakult egy zeneiskola-hálózat is annak érdekében, hogy a megfelelő számú és előképzettségű növendéket biztosítani tudják. 1812 óta Bécsben is működött már hasonló intézmény, a Konservatorium der Gesellschaft der Musikfreunde, ahol színézmesterséget, éneket, zenekari hangszereket, zongorát és orgonát, valamint 1836-tól táncot is lehetett tanulni.

Magyarországon azonban ekkor még nem létezett felsőfokú, művészeket képző zenei felsőoktatási intézmény. Kortárs visszaemlékezésekben a következőképpen vélekedtek az akkori helyzetről:

„A zeneoktatás hazánkban hosszú ideig csak magánvállalkozás volt; se az állam, se egyes társadalmi körök nem gondoskodtak

¹ A tanulmány *„A tudomány ekként rajzolja világát” – Irodalom, nevelés és történelem metszetei* című tudományos tanácskozáson elhangzott azonos című előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28. – 2017. szeptember 29.

annak ellenőrzéséről, hogy akik zenét tanítanak, művészileg és pedagógiai alaposan elkészültek-e ehhez a feladathoz? Néhány vidéki kísérletezés után Pesten az első zeneiskolát 1839-ben a Pestbudai Hangászegyesület létesítette Hangászegyesületi Zenede néven, amelyből aztán a Nemzeti Zenede alakult ki.”²

„Budapesten a Nemzeti Zenede mellé még a Budai Zeneakadémia és a Zenekedvelők Zeneiskolája sorakozott, s bár mindhárom, de különösen a Nemzeti Zenede sok jó szolgálatot tett a hazai zeneművészetnek, olyan zeneintézetünk még sem volt, melyben a zenei pályára lépő fiatalság teljes kiképzetésben részesülhetett volna. A szakkörök mindjobban sürgették a főiskolákkal egyenrangú állami zeneintézet felállítását.”³

A felsorolt iskolákban alap- és középfokú képzést kaptak a növendékek, ám ha valaki magasabb szinten kívánta folytatni tanulmányait, annak valamelyik európai nagyvárosba kellett mennie tanulni. Az ott végzett művészek, művésztanárok közül azonban kevesen tértek haza, hiszen itthon csak magántanárként lett volna lehetőségük a közép- és magasabb szinten tanítani, így a legjobb muzsikuskok inkább külföldön telepedtek le.

Az id. Ábrányi Kornél által 1860-ban alapított *Zenészeti Lapok* című folyóirat már megjelenésétől kezdve hangsúlyozta, mennyire fontos lenne a magyar zenei közízlés, és ennek előfeltételeként, a magyar nyelvű zeneoktatás színvonalát magasabb szintre emelni.⁴ Egy az 1866. december 23-i számban közölt olvasói levélben bukkan fel először egy magyar zeneakadémia létrehozására való felhívás, jöllehet a megnevezés az in-

2 MORAVCSIK Géza, *Az Országos Magyar Királyi Zeneművészeti Főiskola alapításának és 50 éves fejlődésének története = Az Országos Magyar Királyi Zeneművészeti Főiskola Jubileumi emlékkönyve 1875–1925*, Budapest, Országos Magyar Királyi Zeneművészeti Főiskola, 1925, 24.

3 HUBAY Jenő, *Az Országos Magyar Királyi Zeneművészeti Főiskola multja és jövője = Az Országos Magyar Királyi Zeneművészeti Főiskola Jubileumi emlékkönyve 1875–1925*, Budapest, Országos Magyar Királyi Zeneművészeti Főiskola, 1925, 16.

4 Lásd pl. ÁBRÁNYI Kornél, *Tájékoztató, Zenészeti Lapok*, 1860 (1) 1, 1–4.; MOSONYI Mihály, *A Buda-pesti zenede*, *Zenészeti Lapok*, 1860 (1) 17, 129–130.

dítványozó szándéka szerint nem oktatási intézményt, inkább kulturális együletet takart.⁵

A zenei körök véleménye szerint a fő probléma az volt, hogy a kormány, s ezen belül a belügyminisztérium hanyagolta a zeneművészet ügyét. Erről panaszkodott Ábrányi Kornél is 1869. november 28-án a *Zenészeti Lapok*ban megjelent cikkében, amelyben a Nemzeti Színház berkein belül működő operajátszás mostoha sorsáról írt (az operaénekesek képzéséről ugyanis ekkoriban főként a színház tanodája gondoskodott). Ábrányi felemlítette, hogy a Nemzeti Színház működésének javítását célzó megbeszélésre Festetics Leó grófot (aki 1852 és 1854 között a színház igazgatója volt, valamint műkedvelő zeneszerzőként volt ismert) meghívták, ám Erkel Ferencet és más nevesebb zenészeket nem.

„A belügyminiszter úr bizonyosan számít arra, hogy a nemzeti zeneművészet úgy is eléggé el van hagyva, ez nem igen árthat akkor sem, ha még jobban elhagyják. S a belügyminiszter urnak aligha az nem lebeg szeme előtt, hogy az opera mindig tele házat csinál, ha még olyan rossz, s ha még olyan silány állapotban van is. S persze, hogy ha az ember így fogja fel a dolgot, akkor az orvoslást egészen fölöslegesnek találja.”⁶

Ilyen körülmények között íródott meg 1870 februárjában Csengery Antal, a Magyar Tudományos Akadémia tagja és országgyűlési képviselő javaslatára a Rajner Pál belügyminiszternek címzett „Kérvényemlékirat” egy létesítendő zeneakadémia ügyében. A beadványon 52 zenész aláírása szerepelt, képviselve szinte valamennyi fontosabb zenei kört, beleértve a Nemzeti Zenedét és a Budai Zeneakadémiát (akik így tulajdonképpen saját versenytársuk létrehozását támogatták). Az intézmény vezetésére Liszt Ferencet szerették volna megnyerni. Személyét mind a zenészek,

5 „Igenis egyesüljünk és alapítsunk magyar zeneakadémiát, mely a magyar zene művelését, fejlesztését a magyar zeneművek kiadását, és magyar hangversenyek rendezését tekintse céljának.” N. n. *Egyesüljünk*, *Zenészeti Lapok*, 1866 (7) 12, 179.

6 ÁBRÁNYI Kornél id., *A belügyminiszter és a színházi enqueté*, *Zenészeti Lapok*, 1869 (10) 9, 132–133.

mind pedig a politikusok tökéletes választásnak tartották, hiszen magyar származását, nemzetközi zeneszerzői, zongoraművészi és tanári hírnevét tekintve jobbat elképzelni sem lehetett erre a posztra. (Megemlítendő, hogy Liszt már régóta figyelemmel kísérte a magyarországi zeneoktatás ügyét; 1840-ben és 1846-ban nagyobb összeggel támogatta a Nemzeti Zenede működését.)

Ezután egy évekig tartó politikai és szakmai csatározás vette kezdetét, amit újra és újra hevesen fellángoló sajtóviták öveztek.

1870 karácsonyán Andrassy Gyula meglátogatta Lisztet, és biztosította arról, hogy mindenképpen szeretnék őt valamilyen módon Magyarországon tartani.

E szándék megerősítéseként 1871. június 13-án Andrassy Gyula felterjesztését elfogadva a király évi 4000 forint tiszteletdíjjal udvari tanácsosnak nevezte ki Lisztet.

1871. október 20-án a belügyminiszter 36 ezer forintot kért a létesítendő Zeneakadémia számára, mely a tervek szerint magában foglalta volna Színészeti Tanodát is. Utóbbinak igazgatója ekkoriban Festetics Leó volt, akiről azt beszélték, maga is szívesen pályázott volna a Zeneakadémia vezetésére.

1871. december 8-án a képviselőház nagy meglepetésre kis szavazattöbbséggel ugyan, de elvetette az intézmény alapítására tett javaslatot. Ebben nagy szerepe volt egy jól időzített sajtótámadásnak, amelyet – mint utóbb kiderült – a Nemzeti Zenede vezetői generáltak.

Bő egy évvel később, 1873. február 8-án az országgyűlés újratárgyalta a Zeneakadémia ügyét. Többek között Deák Ferenc és Apponyi Albert pártoló felszólalásainak köszönhetően a javaslatot megszavazták.

1873. március 26-án Trefort Ágoston közoktatási miniszter értekezletet hívott össze (ezen Liszt is részt vett), ahol bizottságot alakítottak a részletek kidolgozására. A javaslat áprilisra elkészült és a Hal tér 4. számú házat kibérelték a Zeneakadémia számára, valamint Liszt részére is itt biztosítottak lakást, aki október 31-én be is költözött.

Ám eközben 1873. szeptember 7-én Ferenc József az ország nehéz gazdasági helyzetére hivatkozva túlzottnak ítélte a már megszavazott költségkeretet, és az ügyben vizsgálatot rendelt el.

1873 novemberében Liszt Ferenc Budapesten ünnepelte 50 éves művészi jubileumát. A városi tanács ösztöndíjat alapított zeneakadémiai növendékek számára – jöllehet az intézmény tulajdonképpen még csak papíron létezett.

Újabb, majdnem egy éves tétlen várakozás után, 1874. augusztus 8-án az országgyűlésben Simonffy Kálmán interpellált az akadémia ügyében, majd Trefort új, csökkentett költségvetési javaslatot terjesztett föl a királynak, aki szeptember 19-én végre engedélyt adott az iskola létrehozására.

1874 októberében azonban iskola helyett egy újabb bizottságot hoztak létre az ügyek előkészítésére. A tanári pályázatokat kizárólag Festetics Leó, a bizottság elnöke bírálta el, aki húzta az időt, s így – bár az engedély és a szükséges pénz rendelkezésre állt – mégsem lehetett elkezdni a munkát. Liszt véleménye a kialakult helyzetről egy 1874. december 18-án Augustus Antalnak írt levélben olvasható: „Hogy Leo *Rugiens*⁷ fecsegéssel, zaklatással, pamfletekkel stb. szerzi meg teljes fontosságát, az nem érdekes. Ám jutalmazza őt megfelelőképpen a mi igen kegyes és túl sokat háborgatott Uralkodónk: annál jobb.”⁸ Liszt kétségét fejezte ki, mennyiben segíti vajon az akadémia ügyét Festetics részvétele, akiről köztudott volt, hogy a Nemzeti Színház igazgatójaként csődbe vitte az intézményt.

1875. március 21-én, négy és fél évvel az első felterjesztést követően az országgyűlés megszavazta az új költségvetést, és a király kinevezte Liszt Ferencet a Zeneakadémia elnökének. Liszt úgy döntött, hogy a kapott összeg nem elegendő az eredetileg tervezett összes tanszak elindítására, így első évben csak zongora és zeneszerzés szakra hirdettek felvételt.

1875. november 14-én, többnapos felvételik után végre megkezdődött a tanítás az Országos Magyar Királyi Zeneakadémián. A kis létszámú, ám kivételes szakmai színvonalat képviselő tanári kar tagjai a

7 Leo *Rugiens* = a morgó oroszlán, vagyis Festetics Leó.

8 P. ECKHARDT Mária, *A Zeneakadémia Liszt Ferenc leveleiben = A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve : Dokumentumok, tanulmányok, emlékezések*, szerk. UJFALUSSY József, Budapest, Zeneműkiadó, 1977, 32.

következők voltak: Liszt Ferenc elnök, Erkel Ferenc igazgató és rendes tanár, Volkmann Róbert rendes tanár, id. Ábrányi Kornél rendkívüli tanár és titkár, Nikolits Sándor segédtanár.

Az 1875–76-os első tanévben 4 évfolyamon összesen 38 növendék kezdte meg tanulmányait. A hallgatók száma évről évre növekedett (az 1878–79-es tanévben már 71 fő), ennek következtében két további oktató felvétele vált szükségessé. A negyedik tanévben már egyértelműen látszott, hogy az intézmény kinőtte a Hal téri épület kereteit, valamint az egyre gyarapodó könyv- és kottatárnak is megfelelőbb helyre lett volna szüksége. A fennálló elégtelen körülmények az eredetileg tervezett további tanszakok elindítását sem tették lehetővé.

A helyzet megoldásaként végül a Zeneakadémia 1879-ben egy Sugár úti házba költözött (a mai Régi Zeneakadémia épülete), ahol a 2. emeleten Erkel Ferencnek, az 1. emeleten Lisztnek alakítottak ki állandó lakást (ma itt található a Liszt Múzeum). Az intézmény egy hangversenyteremmel is gazdagodott, ahol 1883-ban helyet kapott az aradi „Dangl Antal és fia” cég által épített orgona. Az épület mérete végre lehetővé tette újabb tanszakok létesítését, így az 1882–83-as tanévben Koessler János vezetésével orgona, Passy-Cornet Adél és Pauli Richárd vezetésével ének, az 1884–85-ös tanévben Huber Károly vezetésével hegedű, majd az 1886–87-es tanévben Popper Dávid vezetésével gordonka tanszak indult.

1886-ban Liszt Ferenc meghalt, utóda egyik legkedveltebb növendéke, Mihalovich Ödön lett, aki már 1882-től kezdve részt vett az iskola irányításában (feladata főként az új tanárok kiválasztása volt). Mivel ekkor ő volt az Országos Színészeti Iskola igazgatója is, 1887-ben Országos Magyar Királyi Zene- és Színművészeti Akadémia néven egyesítették a két intézményt. Az együttműködés 1893-ig tartott. A szétválás után a Zeneakadémia átvette az operai osztályokat, így lehetőség nyílt az ének tanszakon összetettebb képzést nyújtani, mely magában foglalta a színpadi gyakorlatot is, a vizsgaelőadásokat pedig az Operaházban tartották. (Tulajdonképpen ekkor oldódott meg az Ábrányi Kornél által majd’ negyedszázaddal korábban panaszolt, az elégtelen színvonalú operaénekes-képzéssel kapcsolatos probléma.)

Az operai képzés befogadása ugyanakkor újabb problémákat okozott: a hangversenyteremben már heti 40 órában folyt az oktatás, hiszen az eddigi orgona- és karénekórák mellett a színpadi gyakorlatot és a táncórákat is itt tartották. A terem azonban nem volt fűthető, ezért szükségessé vált egy kályha beállítása a tanárok és a hallgatók egészségének védelmében. 1894. február 1-jén ez ügyben írt levelet Mihailovich Ödön gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszternek, hogy a beruházáshoz szükséges összeget megkérvényezze. A levél a következő mondattal zárul: „E beruházásra szükség van, mert alig hihető, hogy a tervbe vett zeneakadémiai épület egy-két év alatt elkészülhetne s addig ezt a veszedelmes állapotot nem lehet fenntartani.”⁹ Ez a megjegyzés arról tanúskodik, hogy az intézmény 1879-es állapota óta a tanszakok, tanárok és hallgatók számában bekövetkezett növekedés eredményeképpen a Sugár úti épület is szűkössé vált, és már ekkor felmerült a gondolat, hogy a Zeneakadémia egy megfelelő méretű, új épületbe kerüljön át. A megvalósulásra várni kellett még pár évet, az állami költségvetés csak 1900-ban foglalkozott a kérdéssel: ekkor azonban jelentős összeget szavazott meg egy új zenepalota felépítésére, s erre a célra megvásárolták a Király utca sarkán lévő telket, ahol akkor a Vakok Intézete állt.

1901-re Korb Flóris és Giergl Kálmán építészek elkészítették a tervet, az építkezés 1904-ben kezdődhetett meg. A Zeneakadémia végül 1907 májusában ötnapos rendezvénysorozat keretében költözött át új helyére, Budapest egyik legszebb szecessziós épületébe, amely ma is ott-hont ad a (jelenlegi nevén) Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemnek.

A Zeneakadémia megalapítása utáni első évtizedekben nem csak a megfelelő épület megtalálása volt fontos kérdés, de komoly problémát jelentett az is, hogy nem voltak a felsőoktatás céljainak megfelelő, magyar nyelvű tankönyvek. A helyzet mielőbbi megoldásában élen jártak az akadémia tanárai, főként Ábrányi Kornél, aki az első tanévben (1876) írta meg *Zenészeti aesthetica* és *A magyar dal és zene sajátosságai* című könyveit.

9 GÁDOR ÁGNES, *Hans Koessler tanári működése a Zeneakadémián (1882–1908 és 1920–1925)* = *Fejezetek a Zeneakadémia történetéből*, IV, szerk. KÁRPÁTI JÁNOS – UJFA-LUSSY JÓZSEF – KROÓ GYÖRGY, Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tudományos közleményei, 1992, 101.

A magyar zenei szaknyelv kialakulásának történetét talán leginkább az összhangzattannal kapcsolatos írásokat kutatva követhetjük nyomon. Az első ilyen irányú kísérleteknek az 1800-as évek elején született zongoraiskolákat tekinthetjük (pl. Gáti István *A' kótából való klavirozás mestersége* (1802), Dömény Sándor *Útmutatás a' Klavír, vagy Fortepiánó helyes játszására* (1826), Gály János *A' forte-piánó jádzás mesterségéről* (1831) című művei). Ezeknek szerzői kitértek az alapvető zeneelméleti fogalmak ismertetésére is, jellemzően főként német kottákat jelölve meg forrásként.¹⁰ A zenei terminológia körül heves sajtóvitát generáltak a német nyelvterületen közkedvelt Brockhaus: *Conversationslexikon* magyar fordításaként, illetve változataként 1831-ben megjelent *Közhasznú esmeretek tára* című sorozat köteteiben található zenei szócikkek.¹¹ Az első, kimondottan zeneelméleti könyv 1834-ben jelent meg Bartay András tollából *Magyar Apollo. Útmutatás a' General-Bass játszásának, a' harmonia ösmeretére 's a' hangszerzésre vezető alapos rendszabásainak megtanulására* címmel, melynek szerzője szintén német forrásokra hivatkozik, saját művét, mint „honni nyelvünkön maga nemében első tünemény”-t mutatja be az előszóban.¹²

1860 és 1900 között számos újabb könyv és tanulmány született a témában, ezek többnyire szintén a német összhangzattan könyvek felépítését vették mintául. Íróik törekvései, hogy a jól ismert német szakkifejezések magyar megfelelőit megtalálják, sokszor a nyelvújítás

10 MIKUSI Balázs, „Mint honni nyelvünkön maga nemében első tünemény...”: Bartay András Magyar Apollója és a magyar zeneelméleti szaknyelv kezdetei = *Tanulmánykötet Ujfalussy József emlékére. Tanulmányok, emlékiratok, hommage-ok*, szerk. BERLÁSZ Melinda – GRABÓCZ Márta, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – L'Harmattan Kiadó, 2014, 143–145.

11 MOLNÁR Szabolcs, „Mesterszónak okos formálása”: Zenei terminológia, vita és karaktergyilkosság, 1831–1832, *Magyar Zene*, 2015 (53) 4, 263–275.

12 MIKUSI Balázs, „Mint honni nyelvünkön maga nemében első tünemény...”: Bartay András Magyar Apollója és a magyar zeneelméleti szaknyelv kezdetei = *Tanulmánykötet Ujfalussy József emlékére. Tanulmányok, emlékiratok, hommage-ok*, szerk. BERLÁSZ Melinda – GRABÓCZ Márta, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – L'Harmattan Kiadó, 2014, 139.

korát idézik kifacsart szótalálányaikkal: pl. dallamos moll skála helyett dallamos lágy hangrovat, vagy a bécsi klasszikus összhangzattan funkcióelnevezései (*tonika*, *domináns*, *szubdomináns*) megfelelőiként javasolt *határozó*, *uralgó*, *aluralgó* kifejezések. Az új tankönyvekben felbukkanó magyar kifejezések nagy része már szerepel Mosonyi Mihály *Összhangzat (Harmonie) s hangzatjelzés-tan* („Generalbass-Lehre.”) című írásában, amelyet a *Zenészeti Lapok* 1860-ban megjelent első évfolyamában folytatásokban közölt. A sorozat hatását mutatja, hogy Ábrányi Kornél *Elméleti és gyakorlati összhangzattan (Harmonie-Lehre)* című könyvében a cikkekben szereplő kifejezések nagy része megtalálható (a könyv mintájaként a szerző Adolf Bernhard Marx 1839-ben megjelent *Allgemeine Musiklehre* című művét jelölte meg).

Ha megvizsgáljuk a korszakban írt zeneelmélet tankönyvek néhány a Liszt Múzeum könyvtárában fellelhető példányát, felfedezhető a Zeneakadémián kialakított nyelvezet hatása, különös tekintettel azokra a szerzőkre, akik az intézményhez kapcsolódó iskolák számára írtak:

Adolf Bernhard Marx: <i>Allgemeine Musiklehre</i> (1839)	Ábrányi Kornél: <i>Elméleti és gyakorlati összhangzattan</i> (1874) (a Zeneakadémia használatára)
Tonleiter / Scala	hangrovat / skála
Durtonart	kemény hangrovat
Molltonart	lágy hangrovat
Vorschlag	előütés
Verzögerung	késleltetés
Erhöhungszeichen (Kreuz)	fölebbítő jegy (kereszt)
Erniedrigungszeichen (b)	lejjebbítő jegy (bé)
Dreiklang	hármashangzat
Septimenakkord	hetes-hangzat
Quintsextakkord	ötöd-hatod hangzat
Terzquartakkord	harmad-negyed hangzat
Secundakkord	másod-hangzat

Benkő Henrik: <i>Összhangzattan a Nemzeti Zenede használatára</i> (1886)	Berecz Ede: <i>A zene alapelmélete és az összhangzattan elemei rövid műszótárral</i> (1887) (iskolai és magánhasználatra)
hangrovat / scala	hanglétra / skála
kemény hangrovat	dur-skála
lágý hangrovat	moll-skála lágý hanglétra lágý skála
előlegezés	előke
halasztás	átnyújtás
emelőjel (kereszt)	emelőjegy (kereszt)
szállítójel (bé)	leszállítójegy (bé)
hármashangzat	hármashangzat
négyes hangzat	hetedes hangzat
quint-sext hangzat	harmad-ötöd-hatodos hangzat
terz-quart-sext, röviden terz-quart h.	harmad-negyed-hatodos hangzat
secund hangzat	másod-negyed-hatodos hangzat

Mindhárom magyar tankönyvre jellemző, hogy az egyes zenei jelenségek bemutatásánál az eredeti német kifejezés fordítására több elnevezésalternatívát is használ, ezzel szinte az olvasóra bízva annak eldöntését, hogy az alkalmazás során majd melyik honosodik meg a gyakorlatban. A kísérlet sikerrel járt: a dualizmus korának végére, a 20. század elejére kialakult és nagyjából egységessé vált az a zeneelméleti nyelvezet, amelyet ma is használnak a zeneoktatásban.

Noha a Zeneakadémia alapításának célja az volt, hogy létrehozzanak egy magyar zenei felsőoktatási intézményt, ez azonban nem jelentette egyértelműen azt, hogy a tanítás kizárólag magyar nyelven folyik majd – hiszen maga Liszt Ferenc sem beszélt magyarul és az Osztrák–Magyar Monarchiában élve természetes volt a német–magyar kétnyelvű oktatás.

Az Akadémia indulásakor Liszten kívül Volkmann Róbert, a zeneelmélet és zeneszerzés tanára is németül adott elő, s a későbbi években szerződötetett külföldi tanárok szintén németül tartották óráikat. Miután azonban az 1889-es költségvetés tárgyalásakor emiatt „a Zeneakadémia mint a ’germanisatio melegágya’ tüntettetett fel”¹³, gr. Csáky Albin miniszter levélben elrendelte, hogy a magyarul nem tudó tanárok (Popper Dávid, Passy-Cornet Adél, Koessler János) legfeljebb két éven belül elsajátítsák a magyar nyelvet, s onnantól fogva azon oktassanak. A döntés komoly vihart kavart.

Az Akadémia fennállása óta követett általános gyakorlat ugyanis az volt, hogy a külföldi hallgatók az adott tanév elején kérvényezték, hogy zeneszerzést Koessler Jánosnál német nyelven hallgathassanak, illetve bizonyos elméleti tárgyak óráinak látogatása alól (zenetörténet, esztétika) a nyelvi nehézségek miatt felmentést kaphassanak, azzal a kitételrel, hogy azokból félévkor és év végén anyanyelvükön vizsgát tesznek.

Csáky miniszter az 1889. november 14-én kiadott rendeletében a fenti gyakorlat folytatását azzal a feltétellel engedélyezte, hogy az idegen anyanyelvű hallgatók ezután csak rendkívüli hallgatóként vehessenek részt az előadásokon, továbbá elvárásként fogalmazta meg, hogy a tanulmányaik ideje alatt megtanuljanak magyarul. Ugyanakkor elrendelte a külföldi hallgatók létszámának korlátozását.

Mihalovich Ödön igazgató az 1889. december 31-én írt válaszlevelében felhívta a miniszter figyelmét arra, hogy a már rendes hallgatóként felvételt nyert tanulókat a tanulmányaik közben nem lehet rendkívüli hallgatóvá átminősíteni, valamint, hogy főtárgyból a zenei képzésben nem létezik, nem létezhet rendkívüli (hospitáns) hallgató. A három említett, magyarul nem beszélő tanár pedig eredetileg úgy kapott állást az intézményben, hogy taníthat saját anyanyelvén, vagyis a feltételek között akkor nem szerepelt a magyar nyelv ismerete. Mihalovich felhívta a figyelmet arra is, hogy a csupán magyar nyelvű oktatás esetén a Zeneakadémia elszigetelődhet a hasonló európai intézményektől, ami szemben áll nemcsak az alapítók szándékával, de az intézmény alapszabályában leírtakkal is.

13 GÁDOR, *i. m.* 93.

Csáky elutasította a kéréseket és javaslatokat, és az 1890. január 14-i levelében utasította Mihalovichot a Zeneakadémia alapszabályának módosítására.

Végül mégis kompromisszumos megoldás született: a külföldi hallgatók számát ugyan korlátozták, de akik felvételt nyertek, azok továbbra is rendes hallgatóként vehettek részt a képzésben, és az elméleti tárgyakat németül hallgathatták. A nem magyar anyanyelvű tanároknak megengedték, hogy külföldi hallgatóikat más nyelven oktassák, de kötelezték őket arra, hogy két éven belül megtanuljanak magyarul, és óráik nagyobb részét minél előbb magyarul kellett tartaniuk. Mihalovich Ödön igazgatónak a nyelvtanulás eredményeiről beszámoló levele nem maradt fenn, csak a miniszter azt nyugtázó válasza 1891. február 27-i keltezéssel:

„Nagyságodnak folyó évi február 2-án kelt jelentéséből értesülve arról, hogy a magyarul nem tudott zenetanárok, nevezetesen Passy Cornet Adél az előadáshoz szükséges főbb kifejezéseket már tudja, – Popper Dávid ért magyarul – Koessler János pedig a magyar szöveget igen jól képes fordítani, azzal a feltétellel veszem tudomásul, hogy a nevezettek magyar nyelvi tanulmányaikat állhatatosan folytatják, Nagyságod pedig eme tanulmányaikban tett haladásukról egy év leteltével hozzám újabb jelentést tesz.”¹⁴

De a „magyar vagy német?”-kérdés nemcsak az oktatás nyelvével kapcsolatban merült fel, hanem magával a zenével kapcsolatban is. Lisztnek első pillanattól kezdve fontos volt, hogy a zeneszerzés-stúdiókban az európai zenei irányzatok megismertetése mellett nagy súlyt fektessenek a magyar nemzeti zene fejlődésének elősegítésére. Egyik levelében így írt erről: „Különösen örülök a Simonffy képviselő által a legjobb magyar stílusú zeneműért adományozott évenkénti 20 dukátos díjnak. Ezzel megkapja a Zeneakadémia nemzeti alapja a helyes hangsúlyt – saját osztályt is kell szentelni a »magyar népdal«-nak és fejlődé-

14 GÁDOR, *i. m.* 99.

sének.”¹⁵ (A „magyar népdal” ebben az időben nem a magyar népzene, hanem a magyaros műdal és a verbunkos zenei világát jelentette.) E szándékának megfelelően már az első tanévtől kezdve külön tantárgy létezett a magyar zene sajátosságainak megismerésére. Ezt eredetileg a magyar nemzeti opera legfőbb képviselője, Erkel Ferenc tanította volna, de – mivel az intézmény igazgatása mellett a tanév nagy részében a Liszthez beosztott növendékek óráit is neki kellett megtartania – nem tudta vállalni a feladatot. Végül Ábrányi Kornél kapta meg a tárgyat, aki ragaszkodott hozzá, hogy a zeneszerzési képzésben a zenei stíluselemek elsajátítása mellett már a kezdetektől helyet kapjon a helyes magyar prozódia megtanítása, ellensúlyozandó a magyartalan német hangsúlyok eluralkodását a szöveges zenében. Bármennyire lényegesnek tekintették is az alapítók ezt a képzést, az 1883–84-es tanévtől egyetlen növendék sem jelentkezett a kurzusra, ám Lisztre való tekintettel csak 1887-ben, a mester halála után törölték a tárgyat. 1886-ban Ábrányi – mintegy búcsúzóul – még kiadta az addigi hallgatók legsikerültebb szerzeményeit *25 eredeti magyar dal énekhangra zongorakísérettel. A Liszt Ferencz elnöksége és az Erkel Ferencz igazgatása alatt álló Orsz. magy. kir. Zeneakadémia végzett hallgatóinak szerzeményei* címmel.

Hogy az intézmény később valóban a magyar népzene és az azon alapuló új magyar zeneszerzési irányzat fellelegvárává válhatott, abban Mihalovich Ödönnek meghatározó szerepe volt. Már igazgatóvá választásában is fontos szerepet játszott, hogy tanulmányait Magyarországon, majd Németországban végezte, ahol megismerkedett Liszttel. Kapcsolatot tartott fenn olyan neves zenészekkel, mint Johannes Brahms, Gustav Mahler, Hans von Bülow és Richard Wagner (akinek a zenei stílusa leginkább hatott Mihalovich zeneszerzői munkásságára) – ily módon ezer szállal kötődött az európai zenéhez. Ugyanakkor teljes mértékben egyetértett az alapítók azon szándékával, hogy a Zeneakadémia elsősorban magyar intézmény kell legyen, és ennek érdekében igazgatóként egyik első intézkedéseként kiharcolta, hogy a tanárok állami tisztviselői státuszt, majd nyugdíjat kaphassanak. Ezzel elérte, hogy a zeneakadémiai tanári kinevezés éppolyan rangot jelentett, mint egy külföldi tanári állás, így az iskolá-

15 P. ECKHARDT, i. m. 28.

ban végzett tehetséges magyar művésztanárok nagyobb eséllyel maradtak itthon. Igyekezett hazahívni a külföldön nevet szerzett magyar művészeket (pl. Hubay Jenőt), valamint figyelemmel kísérte az intézményben tanuló tehetséges hallgatókat, és az 1900-as évektől a legjobbakat visszahívta tanítani – ennek köszönhetően az intézmény ötvenéves fennállásakor a tanári kar legnagyobb része már a volt növendékekből állt. Bár zeneszerzőként Mihalovich konzervatív wagneriánus álláspontot képviselt, felismerte, hogy a magyar zene jövőjét a Bartók Béla és Kodály Zoltán által fémjelzett irányvonal jelentheti. Azzal, hogy zeneakadémiai tanárrá történő kinevezésükkel támogatást és társadalmi rangot biztosított nekik, egyben támogatta az akkor megszülető, a magyar népzenei alapokat és a nyugati zenei kultúrát ötvöző új magyar zenei stílus kialakulását is.

A Zeneakadémia létrejöttének fontosságáról így írt Hubay Jenő 1925-ben:

„A magyar zenetörténetnek ez volt a legjelentősebb eseménye, mert ettől kezdve fejlődött nagy arányokban a zeneművészet. A tehetséges ifjak és leányok többé nem szorultak a külföldi kiképzetésre, itthon maradtak s a zenekultúrának számottevő, hasznos tagjaivá váltak. Ennek kihatása sok irányban mutatkozott. A nagyobb vidéki városokban zeneiskolák keletkeztek, melyek a Zeneakadémia szellemében szerveztettek, a főintézet tanrendjét bevezették s később csakis olyan tanárokat alkalmaztak, akik a tanári oklevelet a Zeneakadémián szerezték meg. Ez intézkedésekkel lassan kiszorították a bevándorolt, képzetlen idegeneket.”¹⁶

Ahogyan a fenti visszaemlékezés is jelzi, a Zeneakadémia megalapításával lehetőség nyílt egy olyan egységes zenei felsőfokú képzés létrehozására, amely az egész ország zeneoktatására döntő hatással volt. Többek között például elősegítette a ma is működő országos zeneiskolai rendszer megvalósulását, a magyar zenei szaknyelv és módszertan egységessé válását, továbbá egy olyan intézmény létrejöttét, amely lassan 150 éve a magyar zene és zenepedagógia központja.

¹⁶ HUBAY, *i. m.* 17.

0Absztrakt
A magyar zenei felsőoktatás intézményesítésének kezdetei
a dualizmus korában

Írásom elején azokra a társadalmi viszonyokra szeretnék rávilágítani, amelyek 1870 körül életre hívták a Zeneakadémia, mint Magyarország első zenei felsőoktatási intézménye szükségességének gondolatát, valamint kitérnék azokra a sajtóban is nagy visszhangot kapott politikai csatározásokra, melyek nem kevés akadályt gördítettek az intézmény megalapítása elé. A Zeneakadémia működésének első éveiben komoly nehézségekkel küzdött, mígnem 1907-ben beköltözhetett mai központjába, az impozáns Király utcai épületbe – erről szól a tanulmány második része. Az utolsó rész betekintést nyújt abba, miként tükröződött a dualizmus korának magyarságtudata az intézmény pedagógiai szemléletében, illetve milyen szerepe volt egy központi felsőfokú képzés létrejöttének a magyar zenei szaknyelv kialakulásában és egységesítésében.

#Zeneakadémia

Abstract

The beginnings of the institutionalization of Hungarian musical higher education in the age of dualism

At the beginning of my paper, I would like to highlight those social circumstances, which ultimately led to the idea of the first Hungarian institution of higher education for music, the Academy of Music, around 1870. Moreover, I will also describe those political battles extensively covered in the press, which quite significantly hampered the foundation of this institute. In the first years of its operation, the Academy of Music faced serious difficulties up until 1907, when it moved to its current location into the impressive, beautiful building in Kiraly street in the center of Budapest. -These events are the focus of the second part of my paper. The last part gives an insight into how the sense of national awareness during the era of dualism was reflected in the pedagogical approach of the institution, and what role the establishment of a central body of higher education played in the formation and unification of musical terminology in Hungarian.

#Academy of Music

Szabó P. Katalin

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
katalinszabo@caesar.elte.hu

A szűzvállas nemesek normától való eltérésének lehetősége mint hatalomtechnikai kérdés a reformkorban¹

Bevezetés

„bárhova tekintünk e’ világon, mindenütt
a’ központosítás’ eszméjét látjuk”
(báró Eötvös József, 1846)²

A 18. század második felében megkezdődött politikai mozgalmak és az 1840-es évek politikája között elképzelhető kontinuitást feltételeznünk,³ és nemcsak a fennálló rend kritikáját tekintve.⁴ A kérdés izgalmasságát mutatja, hogy líratörténeti megközelítésben is lehetséges tárgyalni azt, hogy „[m]it hagyományozott a 18. század a 19. századra?”,

1 A tanulmány „*A tudomány ekként rajzolja világát*” – *Irodalom, nevelés és történelem metszetei* című tudományos tanácskozáson elhangzott azonos című előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28. – 2017. szeptember 29.

2 Eötvös József, *Reform*, Lipcse, Köhler, 1846, 40.

3 Az erre vonatkozó szakirodalmat lásd: KECSKEMÉTI Károly, *Magyar liberalizmus 1790–1848* (Argumentum, 2008), HÖRCHER Ferenc, „*Soft power*” a reformkorban?: *A Széchenyiek tudománypolitikai célja* (Korall, 15. évf., 2015), MISKOLCZY Ambrus, *A felvilágosodás és liberalizmus között* (Lucidus, 2007), CSORBA László – VELKEY Ferenc, *Reform és forradalom 1790–1848* (Csokonai, 1998). Több történeti munka is alkalmazza, mint korszakhatárt, például a nagy szintézisek esetében: *Magyarország története 1790–1848* (szerk. MÉREI Gyula, Akadémiai, 1983.).

4 MISKOLCZY Ambrus, *Egy történészvita anatómiája: 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”)* = *Aetas*, 20. évf., 2005/1–2. 160–212.

noha az ide is tartozó nyilvánosságszerkezeti átalakulás máris átvezet a társadalom- és politikatörténethez, amely szorosabban témánkhoz tartozik.⁵ Dolgozatomban ehhez az eszmétörténeti állásponthoz csatlakozom. Ahogyan arra a történeti szakirodalom rámutat, a reformkor művelődéstörténeti szempontból 1790-ben már elkezdődött az erős, reformok iránt fogékony nemesség törekvéseivel (vagyis e szemlélet születése és terjedése nem az 1825-ös országgyűléssel vagy Vörösmarty Zalán futásának kiadásával, és nem is a Hitel 1830-as megjelenésével esik egybe, noha a 18. század utolsó évtizedeiben a célok még nem azonosak a 19. század első felének egyre nyilvánvalóbb reformtörekvéseivel). A 18. század a humanista diskurzust folytatta, hiszen szabad vallásgyakorlást biztosított, európai mértékű párbeszédet, társadalmi szinteken megvalósuló érzékenységet valósított meg, és a társadalmi igazságosságban látta a világ rendjét.⁶ Ezek az eszmék és alapvető, a szociális intézményrendszerre vonatkozó tézisek megtalálhatók a reformkori liberalizmusban is. Vannak akik úgy gondolják, hogy az 1790-es években véget ér az első magyar reformkor.⁷ A felvilágosult abszolutizmus reformtörekvései megtorpantak (így például a jobbágyok jogegyenlősége, a közteherviselés stb.). A reformtörekvések népszerűségének csökkenése az utolsó évtizedben összekapcsolódik azzal, hogy a Birodalomra effektíve nem veszélyes,⁸ de radikálisabb, némely esetben a francia forradalom eszmeiségének hatása alatt álló nemeseket a jakobinus mozgalom

5 VADERNA GÁBOR, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalmi története a 19. század első évtizedeiben*, Budapest, Universitas, 2017.

6 HORKAY HÖRCHER FERENC, *Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650–1800*, Budapest, Gondolat, 2013, 143.

7 Megtorpanó reformokról szólnak. Például: „A közfigyelmet világrendítő események veszik vala igénybe, melyeknek zajában az 1790-ben oly élénken fellobogott lelkesedés lassanként kipárolga” HORVÁTH MIHÁLY, *Magyarország történelme, VIII. Kötet*, Budapest, Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1873, 136.

8 „alig volt több egy irodalmi társaságnál és önképzőkörnél, ha nem is politikai cél, de mindenesetre politikai eszköz nélkül”, MARCZALI HENRIK, *Magyarország története, II. Kötet*, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1881, 600. A Szabadság és Egyenlőség Titkos Társaságában népképviselőt és demokratikus köztársaságot gondoltak el. GERGELY ANDRÁS, *Magyarország története: 1790–1918*, Budapest, IKVA, 1990, 12.

két szervezete gyűjtötte magába, melynek vezető személyiségeit kivégezték 1795-ben. Ezekben az években a magyar felvilágosult nemesség családjai visszariadnak a francia forradalomtól (1789–1799), esetleg még egzisztenciájukban is veszélyeztetve érezhették magukat, nemcsak a franciaországi események, hanem a magyar jakobinus mozgalom tagjainak a francia forradalommal időben párhuzamosan felségárulással való megvádolása, több esetben halálra ítéltése és kivégzése miatt is. Marczali Henrik érzékletesen fogalmazta meg, hogy „[a]z egész országra a halál csendje borul”.⁹ (Marczali történetírói teljesítménye tanulmányomban kiemelkedően fontos, mert a történész 1856-ban született, így az 1840-es évek politikájának nyelvi fogalomkészletét még olyanoktól hallhatta, akik megélték a magyar reformkort.)

Tekintve, hogy 1765-től 1790-ig nem hívták össze a diétát, a lehetséges összezördülések színhelyét, II. József viszonylag zavartalanul tudta véghezvinni hatalmas birodalomgyesítő tervét. E folyamat alapját a nemesség adómentességének eltörlésében és a jobbágyszabadítás (1785. évi jobbágyparagrafus, amely eltörli az örökös jobbágyságot) reformtörekvéseiben látta véghezvihetőnek. Később az uralkodó, az 1790-ben bekövetkezett halála előtt törvénybe foglalt intézkedéseit három rendelet kivételével visszavonta. Ahogy alább látni fogjuk, a nyilvánosság szerkezet átalakulása komoly szerepet játszott e néhány évtized közéletében: a sajtó, mint a nyilvánosság legfontosabb szereplője 1764-től születőben volt, és olykor nyíltan, olykor közvetetten szerette volna az embereket a reformok mellé állítani (Pressburger Zeitung, 1764; Magyar Hírmondó, 1786; Magyar Merkúr, 1789; Hadi és más nevezetes történetek, Magyar Museum stb.).¹⁰ Döbör András Mária Terézia felvilágosult abszolutista

9 MARCZALI, *Magyarország története, uo.*, 600.

10 A Magyar Hírmondót például II. József támogatta, a sajtópolitika fontos volt a jozefinista, felvilágosult abszolutista kormányzati berendezkedés számára. DÖBÖR András, *Sajtó és cenzúra a 18. és a 19. század fordulóján Magyarországon*, 17. https://www.academia.edu/16953425/Sajt%C3%B3_%C3%A9s_cenz%C3%B3r_a_18._%C3%A9s_a_19._sz%C3%A1zad_fordul%C3%B3j%C3%A1n_Magyarorsz%C3%A1gon?auto=download (Utolsó letöltés: 2017. 10. 16. 21:58). Az időszaki sajtó jelentőségét a felvilágosodás írói is felismerték, több újság kiadására születnek tervek, de ezek a korszak cenzúráviszonyai között ritkán tudnak megvalósulni, a társadalmi viszonyok

sajtópolitikáját megelőzően értelmezi és tárgyalja már II. Lajos könyv- és sajtócenzúráját is, mint a magyar cenzúra történetének kezdetét, de az általa használt „pozsonyi cenzúra” és „bécsi cenzúra” fogalmainak korát ő is új egységként kezeli.¹¹ VADERNA Gábor az intézményesülő nyilvánossággal kapcsolatban jegyezte meg, hogy „a rendi politizálás terei modernebb médiumokba transzformálód[t]ak”, így megváltozott ebben a térben az emberek érintkezési módja, kommunikációja is.¹² A közteherviselés, a közadózás törvénybe iktatása az 1840-es évek központi tárgyköréként kulcsfontosságú témája volt a reformkor utolsó évtizedének.

A *szűzvállal* szempontjából II. Józsefnek az adómentesség eltörlésével kapcsolatos próbálkozásai érdekesek, hiszen a *szűzvállalok* azok a nem-esek voltak az 1840-es években, akik nem szerettek volna adót fizetni. Ezek az arisztokraták többségében a kisnemesek soraiból kerültek ki, akik a kevésbé jó adottságokkal rendelkező egzisztenciájukat védték.¹³ Emellett viszont a főnemesek köreiből is jellemző volt az eladósodás, ahogyan azt a Széchenyi és Eötvös család esetében is láthatjuk. 1841–42. év fordulóján a büntetőeljárás reformja kapcsán a konzervatív-liberális ellentétben az arisztokrácia (konzervatívok) és a vármegyei nemesség (liberálisok) szembenállása tükröződött vissza.¹⁴ A *szűzvállal* szó korabeli használatának vizsgálata, ahogy az a következőkben kitűnik, megvilágíthatja e politikai törésvonalak egyes részleteit.

és az olvasók érdektelensége is halálra ítéli őket, annak ellenére, hogy az 1780-as, 90-es években nagy fejlődés figyelhető meg a hírlapirodalomban. KÓKAY György, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, Akadémiai, 1983, 105–116.

11 Fontos megjegyezni az evidenciát, könyv- és sajtópolitikáról tudunk beszélni a 18. századot megelőzően is. DÖBÖR András, *Sajtópolitika és politikai Magyarországon (1780-1840)*, Budapest, Gondolat, 2018, 20–33.

12 VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Budapest, Ráció Kiadó, 2013, 209.

13 „elsősorban a közadózás az, amit a paraszti sorban élő kisnemesség, utolsó egzisztenciális kiváltságát féltve, elutasít” GERGELY András, *A polgári átalakulás programja*. Elérhető: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_polgari_atalakulas_programja_a_reformkor (letöltés dátuma: 2017. 09. 15.)

14 VÖLGYESI Orsolya, *A Széchenyi-Kossuth vita mellékszínere: A Pest megyei büntetőeljárás reform ügye 1841-ben.* = VÖLGYESI Orsolya, *Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban*, Budapest, Ráció, 2016, 68.

„Legyen hát harc és lesz harc az utolsó percig”
(Kossuth Lajos, 1848)¹⁵

II. József uralkodásától, mivel az uralkodó támadásokat intézett ellene,¹⁶ gyakran emlegették a történeti alkotmányt, ami a szó mai értelmében nem egy napjainkban értett fogalmat jelentett. A korszakban a Corpus Iuris Hungarici és Werbőczy István Tripartituma működött bizonyos jogi-politikai konstrukcióként – alkotmány gyanánt.¹⁷ Létezett olyan interpretáció (például Révay Péter: *Commentarius*, 1613), amelyben a Szent Koronára úgy gondoltak, mint az alkotmánynak, az ország jogrendjének a jelképére.¹⁸ A konzervatív politikai nyelv e hagyományból, a szokásjogra épülő rendi politikából építkezett, amely rendszer magába foglalta és óvta a magyar nemesi-rendi érdekeket. Ez összefüggésben áll azzal, hogy az ősi alkotmány a republikánus nemzet, vagyis a nemesi nemzet tagjainak jogait védte.¹⁹

¹⁵ MARCZALI, *Magyarország története, uo.*, 650.

¹⁶ Lásd: II. József alkotmányreformja: „Azon alkotmányos rendszerben, melyet József magáénak vallott: a nép javát munkáló korlátozott despotizmusban, nem lelhetett helyet a kiváltságokon alapuló magyar constitúciónak elismerése. [...] Addig, legalább külsőleg, megtartotta az alkotmányos formákat. Most bámulatos gyorsasággal, mint nagy égháborúban a villámcsapások, hullanak alá a magyar alkotmány alapjait megdöntő, a magyar önállást megsemmisítő rendeletek.” MARCZALI Henrik, *József császár uralkodása: 1780–1790 = A magyar nemzet története*, XV. kötet, szerk. SZILÁGYI Sándor, Budapest, Kassák Kiadó, 2000, 33–37.

¹⁷ Jean BÉRENGER, KECSKEMÉTI Károly, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon: 1608–1918*, Budapest, Napvilág, 2008, 178. Lásd még: „A történeti alkotmány fogalma már nyelvi formája révén utal arra, hogy egyszerre tartozik a jog és a politikai eszmék történetének beszédrendjébe.” HÖRCHER Ferenc, FEKETE Balázs, *Péter László öröksége: a történeti alkotmány rekonstrukciója: Előzetes szerkesztői megjegyzések a Közjogi Szemle tematikus összeállítására* = *Közjogi Szemle*, 2015/3., 11.

¹⁸ TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016, 44.

¹⁹ Erre vonatkozóan lásd bővebben: GÁBORI KOVÁCS József, *A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái 1844–1847*, Irodalomtörténeti füzetek 176. szám, Budapest, Argu-

II. József reformjai (a koronázási szertartás elutasítása,²⁰ a koronácszer Bécsbe szállítása, a közigazgatás – helytartótanács és kamara – és az igazságszolgáltatás megreformálása választott tisztviselők helyett kinevezett hivatalnokokkal, az országgyűlés helyett rendeleti úton való kormányzás)²¹ nem voltak elfogadhatóak az ősi alkotmányra hivatkozó magyar nemesi rendek számára, értelemszerűen azért sem, mert így ők nem részesedtek a politikai hatalomból, csorbultak kiváltságaik, és sértegte mindezekhez kapcsolódó nemzeti érzéseiket. Márpedig a magyar rendek érdekérvényesítésben való sikeressége egyedülállónak mondható a korszakban. Olyannyira így van ez, hogy a magyar rendi gyűlés ereje okán több történész (például Klaus Zernack vagy Derek Beales) a nemesi köztársaságok között említi a 18. századi Magyarországot.²²

A történeti alkotmánnyal kapcsolatban a 18. századi rendi politikai életet úgy szokták jellemezni, „mint a nemzeti függetlenség védelmét az idegen elnyomással szemben, mint az »alkotmányos« szabadságjogok védelmezését az abszolutizmussal szemben”.²³ A rendi tagolódás ezen az alkotmányon nyugszik, „a rendekhez tartozás alapja az uradalom”.²⁴ A rendeket a 18. században leginkább ez a kiváltságvédő magatartás jellemezte, a jogait pedig intézményesen épp a diéta jelképezte.²⁵ Politikájuk sérelmi politika volt, és az ilyen politika egyre kevésbé tűnt hatékonnak a 19. században, már csak azért is, mert benne az autoritások a másik illegitimitását vallják (az egyik legitimitása kizárja a másikat).

mentum, 2016, 37.

20 „Elsőben új Törvényeket szabott a' Császár Dieta nélkül meg-se-lévén koronázva.” DUGONICS András, *Az Etelkának kulcsa* = DUGONICS András, *Etelka*, PENKE Olga, (s.a.r), Csokonai Könyvtár, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002, 465. Ennek oka az eskü szövege volt: „Az uralkodónak koronázáskor alkotmánybiztosító esküt kellett tennie, és hitlevelet kiadnia, valamint a diéta kizárólagos joga volt, hogy adót (illetve később a hadseregnek újoncokat) szavazzon meg.” SZIJÁRTÓ M. István, *A diéta: A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*, Keszthely, Balaton Akadémia Kiadó, 2010, 33.

21 HAJDU Lajos, *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1982.

22 Uo. 19.

23 SZIJÁRTÓ, uo., 22.

24 SZIJÁRTÓ, uo., 29.

25 SZIJÁRTÓ, uo., 30.

Miru György így foglalja össze a sérelmi politika alkotmányhoz fűződő érvelését: a „sérelmi politika lényege az volt, hogy ahol a rendek az uralkodó részéről jogsértést érzékeltek, azzal szemben azonnal szót emeltek. Az alkotmány korszerűsítésének, a reformok, a változtatások szükségességének bizonygatása feltételezte, hogy a reformerek eltérjenek ettől a jogfelfogástól, és elfogadtassák a jogok megváltoztatását.”²⁶ A sérelmek a reformkor utolsó évtizedeiben gyakorta végrehajtói és bírói önkényből származtak.²⁷

Az alkotmány ellen vagy mellett való hivatkozás egy 16. századi dokumentumhoz nyúl vissza, mely nehezen alkalmazható a 19. századi viszonyokra.²⁸ A nemesi kiváltságoknak a rögzítése 1514-ben történt Werbőczy István Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae című munkájában, annak is a Partis Primae Titulus Nonus szakaszában, amely rendelkezik a nemesek négy fő és kiváltságos jogáról.

„Nemeseket idezés nélkül, és Toervény szerint való sententiázás-nélkül senki oeket személyekben sohol meg nem foghattya, akar ki mint fogtassa és vadollya oeket reájok való kiáltásával, es akar mint kérje és koenyeroegien hogy meg fogják.”²⁹

„ez Országbeli Nemeseknek senki nem parancsól, senki oe vélek egyéb nem bir, hanem az mint ide foel-is meg mondám csak az toervény szerint meg koronázot Király.”³⁰

„minden jószágokkal, és annak joevedelmével az oenoen magok határookban, szabadon élhetnek, az mint szintén kedvek-

26 MIRU György, *Kossuth a politikai (nyelv)újító: Nyelvi és szemléleti fordulata Függeténségi Nyilatkozatban* = szerk. FAZEKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, „Politica philosophiai okoskodás”: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013, 281.

27 VÖLGYESI Orsolya, *Pest megye és az ellenzéki politizálás lehetőségei (1836–1838)* = VÖLGYESI Orsolya, *Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban*, uo., 37.

28 Ez Széchenyi Hitelben való érvelésének alapja a Primae Nonus megváltoztatása kapcsán.

29 VERBOECI Istvan, *Decretvm Latino-Hungaricum, Juris consuetudinarii Inclyti Regni Hungaria & Transylvania: Az az Magyar es Erdely Országának Toervény Koenyve*, Loecsen, Brever Loerintz, 1660, 15.

30 VERBOECI, uo., 15–16.

nek kel, és szolgálattal, szedéssel vedéssel, adozóssal, Vámnak és Harminczadnak fizetésével, senkinek semmi módon nem tartoznak, hanem csak az Ország óltalmázására és az hadakozásra koetelesek.”³¹

„ha valamely királyunk avagy Fejedelmuenk az Nemeseknek régi szabadságokat meg akarna rontani, az mellyek az nehai Foelseges András Király Decretomában eloe vadnak számlálva és ki vadnak fejezve[...] tehát az Királynak-is elienccálhatnak, és ellene szólhatnak, és ez okon hitetlenségnek notájában sem esnek.”³²

Az 1790–91-es országgyűlés ugyan elköteleződött a reformok kidolgozása mellett: a magyar politikai közélet levegőjében mintha benne élnének a magyar jakobinusok gondolatai, hiszen Hajnóczy és Berzeviczy írásait sokan olvasták, és a sajtó is népszerűsítette a reformokat. Marczali az 1796-os országgyűlés kapcsán úgy fogalmazott, hogy a diéta „a trón, az oltár és a nemesi kiváltság védelmére ad katonát a »törvényes alkotmány és a keresztyén vallás« ellenségei ellen”.³³ Az 1790-es évek nemesi mozgalmainak a kiváltságokhoz ragaszkodása meghatározta a közbeszédet, az Aranybulla ellenállási záradékával, a nemesi kiváltságokkal történő érvelés jellemző volt. Tipikus, hogy a korszak bestseller regényében, az Etelkában, Dugonics András a nemesi ellenállás jogát az ősi törvények között tüntette fel.³⁴

Fontos különbséget látok viszont abban, hogy míg az 1790-es években – ahogy azt Nagy Ágoston megfogalmazta – a történeti alkotmányra és jogközösségre hivatkozásban még patriotizmus,³⁵ hazafiasság

31 VERBOECI, *uo.*, 16.

32 VERBOECI, *uo.*, 16–17.

33 MARZALI, *Magyarország története*, *uo.*, 600.

34 „A Gestában a törvényeket be nem tartó király büntetése átok, »oklevélformula«, a megváltozott szöveg az uralkodó és a nemesek közötti »szerződésben« a törvénytelen uralkodó elleni lázadás jogára, az 1222-es Aranybulla-záradékra utal. A fordítás ilyen megváltoztatásával a magyar nemesek régi kiváltságát és az 1790-es évek hazafias mozgalmainak egyik fontos érvét (amely egyébként a felvilágosodás szerzőeselméleteiben is szerepel) lopja be Dugonics a magyarok ősi törvényei közé.” PENKE Olga, *Utószó* = DUGONICS András, *Etelka*, *i.m.*, 453.

35 NAGY Ágoston, *Republikanizmus és csinosodás között* = Korall, 55. évf., 2014, 22–45.

volt, addig véleményem szerint a reformkori narratívában hazafiaknak már elsősorban a reformereket gondolták a kortársak. Tehát míg az 1790-es reformtörekvések a rendi nemesség jogi normáinak korrekcióját és rendezését tűzték ki célul, addig a 19. századra a liberális ellenzék a jogszerkezet teljes újraalkotását tűzte zászlajára.

A megkérdőjeleződés

„Tudjuk, hogy a nemesi »szűz váll« milyen irtóztató terhet hárított az országra. Annak a rendszeres és következetes kizsákmányolásnak és zsarolásnak, melyet a monarchia gazdasági és vámrendszere vont maga után, ez a kiváltság volt mintegy a mentsége.”
(Marczali Henrik, 1894)³⁶

A magyar liberalizmus történetét a reformkorból eredően szokás 1790-től számítani.³⁷ A reformkor ideológiáját a polgári átalakulás eléréseért való harc jellemezte. Az alkotmányhoz való viszony tekintetében pedig például – talán meglepő módon – éppen Metternich gondolta azt, hogy ő a történeti alkotmány képviselője („Mi vagyunk tehát alkotmányosok, önök nem!”),³⁸ a másik oldalon pedig Kossuth Lajos a köré csoportosuló képviselőket tartotta a magyar alkotmányos ellenzéknek (erre vonatkozóan lásd: „Az ellenzék nagy többségben volt, ’s a’ reformok alkotmányos irányban indultanak. A’ bécsi kormányrendszer ez iránytól természetszerűen idegenkedett”).³⁹ Történeti, deskriptív és kontextuális vizsgálat alkalmazását követően azt látjuk, hogy a reformkori képviselők törekvéseit a következő alaptézisek jellemezték az 1840-es években.

A reformkor liberális politikai programjának gyökere az 1780-as

36 MARCZALI, *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig*, uo., 2000, 59–60.

37 KECSKEMÉTI Károly, *Magyar liberalizmus 1790–1848*, Budapest, Argumentum, Bibó István Szellemi Műhely, 2008.

38 BÉRENGER, KECSKEMÉTI, uo., 204. Lásd még: „Metternich azt írta Lord Beauvalenak, hogy »ez a nagy ország általam valósnak tekintett alkotmánnyal rendelkezett«” KECSKEMÉTI, *i.m.*, 22.

39 N. N., *Országgyűlés* = Pesti Hírlap, 1847. dec. 24. 1007. szám, [429.]

évek reformjaiban található.⁴⁰ A reformkor eszmerendszere voltaképpen az ellenzék ideológiája volt az 1840-es években, egy liberális program, amely arra épített, ami lényegében (a hazai ipar és gazdaság fejlesztése, a gazdasági elmaradottság, alárendeltség, a feudális gazdálkodási rendszer felszámolása stb.) Mária Terézia, II. József és Metternich nézőpontját is jellemezte: Magyarország társadalmi-gazdasági előmozdítását tűzték ki célul. Hajnóczy József is radikálisan kiállt a nemesi adómentesség megszüntetése mellett, az 1830-as évek programjának alapja az ő közjogi írásaiban érhető tetten.⁴¹ A szakirodalom is egyetért abban, hogy Széchenyi 1830-ban megjelent Hitele szintén az 1790-es reformszellemiséget folytatta.⁴²

(2) Az ország modernizálásához elengedhetetlen a gazdaság fejlesztése, de ennek egyik lehetséges módja, a közadózás kérdése megosztotta a politikai teret. Széchenyi a Hitelben felhívta a figyelmet a „nemesi praerogativá”-ból származó káros megkötésekre, programot adott az ország gazdasági fellendítéséhez,⁴³ amely program megvalósításához elengedhetetlen volt a közjogi átalakítás is.

Az 1843/44-es országgyűlésen a közteherviselés ügye elbukott, „még nem készült[ek] fel a társadalmi” viszonyok megújítását szolgáló reformokra,⁴⁴ és habár a csüggedés néha erőt vett Kossuthon is, nem adták fel, így 1848-ban az áprilisi törvények között törvényi erőre lépett a közadózás. Az előbbieknél fogva Marczali Henrik, „nemzeti átalakulásunk nagy koraként” jellemezte Kossuth és Széchenyi évtizedeit.⁴⁵

40 „A kapcsolódás az európai felvilágosodáshoz szintén tovább élt, noha nem kapott már királyi támogatást, mint Mária Terézia két fiának uralkodása alatt. 1795–1830 között a kormány csupán rendkívül szűk határok között engedélyezett külföldi utazást és tanulmányokat.” BÉRENGER, KECSKEMÉTI, *uo.*, 205.

41 BÉRENGER, KECSKEMÉTI, *uo.*, 183. és BENDA Kálmán, *Bevezető* = BENDA Kálmán (szerk.), *A magyar jakobinusok: Iratok, levelek, naplók*, Bibliotheca, Budapest, 1957, IV–VII.

42 BÉRENGER, KECSKEMÉTI, *uo.*, 214.

43 „Mit kell tenni, s min kell kezdeni? [...] A változhatatlan s még kérdésbe se vehető törvény phiilosophiája' jöendő törvényhozók kezeinek megkötésében áll.' 'S így mathematica sül ki, hogy illy törvény káros, mert belőle rossz sok, jó semmi se folyhat.” SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, Petrózai Trattner J.M. és Károlyi István' Könyvnyomtató-Intézet, 1830, 191.

44 VÖLGYESI Orsolya, *Kossuth Lajos és Pest vármegye 1845-ben*, = VÖLGYESI, *i.m.*, 69.

45 MARCZALI, *Magyarország története,uo.*, 633.

Veliky János tartalmasan fogalmazta meg: „kérdés, hogy a fogalmakat miként lehet társadalmi változások indikátoraiként és történelmi mélységmérőként használni.”⁴⁶ A *szűzvállas* szó használata megvilágítja, miként tud egy fogalom a társadalmi változások elindításában aktív szerephez jutni. Jelen tanulmányban elsősorban arra keresem a választ, hogy a nemesi adómentesség megszüntetéséért vívott harcban hogyan válhattak a kormánypártiak – akik nem támogatták a közadózást – gúny tárgyává, miközben ők álltak a kormányhatalom oldalán, ők követték a történelmi alkotmány ősi elveit (legalábbis saját nézőpontjuk szerint; ahogy láttuk a fentiekben, mindenki úgy gondolta, hogy azt követi). A *szűzvállas* megnevezés ugyanis egy olyan társaságot jelölt, akik ellen Széchenyi a Hitelben is számos esetben felszólalt (például „ki nem adózik, ’s az országnak szinte semmi terhét nem viszi, ’s kinek sok ingyen dolgozik”,⁴⁷ „Füleinket pedig dugjuk be azok előtt, kik nem is tudván jól, miről van szó, azt ordítják: ’maradjunk a’ réginel’.”).⁴⁸ Gúnynévként ragadhatott a konzervatív nemesekre, akik elleneztek a közteherviselés gondolatát. Ez lehet az oka annak is, hogy a szó sokszor jelent meg negatív konnotációban (például a *szűzvállak* viszketnek, mint egy kiütés, a *szűzváll* undorító bibliai meztelenség, amit el kellene fedni stb.).⁴⁹ Ahog-

46 VELIKY JÁNOS, *Reformkor – a változások kora* = Magyar Tudomány, 2008/10. 1238.

47 SZÉCHENYI, *uo.*, 21.

48 SZÉCHENYI, *uo.*, 26.

49 Erre vonatkozóan lásd az 1840-es években kiadott hírlapokban a szó előfordulásait: „[...] Baranyában bizonynyal még örvendetesb azt tapasztalnunk, hogy a’ megyében sem olyan nem akadt, ki a’ »v a g y o n t a l a n o k h a r c z á n a k« emlegetésével hiún hetykélkednék, sem olyan, ki a’ szűzvállak hántorgatását erszény érdekének takarójául, vagy követi avvagy más székhez jutás eszközéül használni nem áttallaná.” (N. N., *Vezérczik: Adalék a’ házi adó ügyében* = Pesti Hírlap, 1842. december 15. 204. szám. 875.) „Panegyrist tart a melegeklű zavaró az adónak, kolompokat és szűzvállakat emleget, s több megyékbeni megbukását rosálja; ha ezt teszi, rosálja úgy a hangot is, mellyel e kérdést megpendíté.” (*Lapvizsga: Pesti Hírlap 220. szám*) = Nemzeti Ujság. Hazai és külföldi Tudósításokból. 38. évf. 12. szám, 1843. Bőjtelő hava 11. 95.) „Ebből csak az következik, ha a’ magyar nemesség’ szűzvállai a’ vámkokat szükségessékké teszik, kétszeresen vétkezik az: 1-ör mert egyedül élvezi az alkotmány’ jótéteményeit nem fizetvén adót,

yan a Pesti Hírlap előfordulásai is tanúsítják, Kossuthnak is kedvelt szava volt, ha felszólalt a közadózást elutasítók ellen. A sajtóban úgy jelentek meg, mint „a sötét középkornak oly hősei, kik nem szégyenlik fennhangozni kiáltani, hogy »míg a magyar nemes magyar marad, *szűz vállait* nem veti az adó járma alá«”.⁵⁰Máshol (egy 1846-os cikkének zárásában éppen Dugonicsra hivatkozik az idő kapcsán) az összefogást sürgető írásában Kossuth a *szűzvállak* eszméjét boldogtalannak nevezi.⁵¹Találunk példát arra is, hogy a szó használata „a fennálló gazdasági-politikai-társadalmi berendezkedés alapját jelentő ideológiai meghatározottság volt”:⁵²

„[...] Baranyában bizonyynyal még öröndetesb azt tapasztalnunk, hogy a’ megyében sem olyan nem akadt, ki a’ »vagyontalanok harczának« emlegetésével hiún hetykélkednék, sem olyan, ki a’ szűzvállak hántorgatását erszény érdekének takarójául, vagy követi avvagy más székhez jutás eszközéül használni nem áttallan.”⁵³

míg a’ nem-nemes ki van rekesztve, az alkotmányból egyedül hordván terheit; ’s 2-or szükségessé tesz vámrendszert, melly a’ minden terhethordó nem nemest is sújtja.” (H. J., *Vallástalanság. Uzsorkodás*, = Pesti Hírlap, 1845. Martius 9., 437. szám, 159.)

50 PULSZKY Ferenc, *Magyarország és Erdély* = Pesti Hírlap, 1842. 07. 10., 159. szám, 481.

51 „Akarat kell erős egyesült és nem késlekedő. Erős és egyesült, mert azonkívül hogy az imént említettük mentőszér iránt amott a tehetetlenségünk felett kárörömmel gúnyolódó augsburgi nénike csak a minap is azt jegyzé meg, hogy mi pénzetlen nemzet vagyunk, mellynek vagyonosbjai semmi áron sem akarnak fizetni: itthon a szűzvállak boldogtalan eszméjének szerencsétlen hősei a köz vállalatok (millyenek a közlekedési eszközök) ügyét még mindig legfeljebb az istentől meg nem áldott subsidium mostoha karjai között sanyargatják. Erős és egyesült akarat kell” [KOSSUTH Lajos], *Vezércikk: (Akarat és siker)* = Hetilap encyclopedicus tartalmu folyóirat különös tekintettel a közgazdászatra, műiparra és kereskedésre, 1846. 06. 05. 45. szám, 760.

52 RIBA András László, *Hatalomtechnika (1988–1989) – 1956 hatásai a pártállami döntéshozatalban* = Szerk. CSURGAI Horváth József, 1956: *A szabadság narratívái: Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 60. évfordulóján*, l’Harmattan, Budapest, 2017, 139. 139–149.

53 N. N., *Vezércikk: Adalék a’ házi adó ügyében* = Pesti Hírlap, 1842. december 15. 204. szám. 875.

A gazdasági és a politikai helyezkedés okain túl azt is látjuk, hogy Baranyában tehát támogató volt a közterherviseléshez való viszonyulás legalábbis a sajtó szerint. Ugyanígy a Pesti Hírlapban jelenik ez a hozzáállás, amikor arról értesülünk, hogy az egyvéleményen lévők több megyében tartottak tömeges tüntetést az adózásért. A panegyrys ugyanis gyülekezetet jelent. *A szűzvállakat emlegetni pedig a nemesi adómentességet idézni-ként célszerű érteni:*

„Panegyrist tart a melegkeblű zavaró az adónak, kolompokat és szűzvállakat emleget, s több megyékbeni megbukását rosztalja; ha ezt teszi, rosztalja úgy a hangot is, mellyel e kérdést megpendíté.”⁵⁴

Érdekes az a részlet, amelyben a szűzvállak a révadó fizetésével kerültek összehasonlításra, itt ugyanis azt mondja bizonyos H. J., hogy ha a szűzvállak megmaradnak, akkor a vámok szükségesek lesznek, s így kétszeresen vétkezik a nemes szűzváll, mert ő nem kényszerül ezt megfizetni, de a nem nemes igen, míg azt már így is minden teher megfizetése sújtotta. Ez az érvelési rendszer 1845-ből azt sugallta, mintha a szűzvállak kiválthaták volna a hídpénzt, ilyesmire ismereteim szerint nem volt tervezet, hiszen már csak az összegek sem összehasonlíthatók. Itt tehát nemcsak a szűzvállak egy izgalmas előfordulására, hanem az etikátlan politikai újságírássra is találunk példát:

„Ebből csak az következik, ha a' magyar nemesség' szűzvállai a' vámokat szükségessé teszik, kétszeresen vétkezik az: 1-ör mert egyedül élvezi az alkotmány' jótéteményeit nem fizetvén adót, míg a' nem-nemes ki van rekesztve, az alkotmányból egyedül hordván terheit; 's 2-or szükségessé tesz vámrendszert, melly a' minden terhethordó nem nemest is sújtja.”⁵⁵

54 Lapvizsga: Pesti Hírlap (220. szám) = Nemzeti Ujság. Hazai és külföldi Tudósításokból. 38. évf. 12. szám, 1843. Böjtelő hava 11. 95.

55 H. J., *Vallástalanság. Uzsorkodás* = Pesti Hírlap, 1845. Martius 9., 437. szám, 159.

Ezek az idézetek azt mutatják, hogy a hatalom gyakorlására nem csak a politikai nyilvánosság, hanem maga a sajtó is teret adott, hiszen a Pesti Hírlap nagyszámú olvasóközönsége ezáltal politikailag befolyásolhatóvá válhatott, meggyőzőhetővé vált a közteherviselés fontosságáról, amint az Kossuth tudatos terve és célja volt. Hogyha a Pesti Hírlapban közölt cikkeket is mint politikai gyakorlatot értelmezzük Kossuth részéről, akkor azt mondhatjuk, hogy eszerint a meglévő, örökölt rendi ideológia és intézményrendszer (úgy mint nemesi privilégiumok, révpénz, vármegyei követi delegáció stb.) használhatósága is megmutatkozik ebben a politikai gyakorlatban, hatalmi technikában. Egyben megkockáztathatjuk, hogy a diszkurzív tér szabályait megalkotó intézményrendszer alapítóatyái közül legalább Kossuth számára talán kiszámítható volt, hogy politikai cselekedetei milyen hatást váltanak ki.⁵⁶ Vagy legalábbis szerette volna kiszámítani.

A liberális jelzőt tulajdonképpen jelen tanulmányban is csak 1810-től lenne helytálló használni, mivel akkor használták először, a 19. században pozitív értelme volt (és ma is él pozitív jelentése), az 1830-as években a reformellenzéknek nevezték így, akiknek erős erkölcsi hitelük volt a közéletben.⁵⁷ A liberális diskurzusnak valószínűleg az is előnye volt, hogy azokra a felvilágosult abszolutizmus óta a közvéleményben forgó tételekre alapozott, amelyek egymást is erősítették, így a törvények visszavonhatóságára, illetve a természetjogi koncepcióra.⁵⁸ A nem-esek különböző módokon foglaltak állást a reformkérdésekben, vagyis például nem minden liberális értett egyet a házi adóval, és nem is minden konzervatív utasította azt el. Ez is az oka annak, hogy Kossuth számára az érdekegyesítés az ellenzéken belül célkitűzés lehetett.⁵⁹ A

56 „az intézmények létrejöttének pillanatában az alapító atyák számára sem lehetett teljesen világos az, hogy egyes cselekedetek milyen hatással lesznek, s az utókor számára azok miképpen értelmezhetőek” VADERNA Gábor, *Élet és irodalom*, *uo.*, 209.

57 BÉRENGER, KECSKEMÉTI, *uo.*, 221. Jelen tanulmányban a folytonosságra és a dolgozat elején végigvett szakirodalomra hagyatkozva nem húztam 1810-nél a fogalomhasználatban határt.

58 BÉRENGER, KECSKEMÉTI, *uo.*, 222.; MIRU, *uo.*, 281.

59 VÖLGYESI Orsolya, *Kossuth Lajos és Pest vármegye 1845-ben* = VÖLGYESI, *Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban*, *uo.*, 83.

megosztottság összefüggésben állt a kormányzati fellépés ellenzék iránti agresszivitásával is (például a liberális politikusok elleni zajló perekkel, az országgyűlési ifjak letartóztatásával stb.).⁶⁰

A reformkori politikai fogalomkészletet a polgári átalakulással kapcsolatban hozták létre (Kossuth maga is nyelvújító volt, a közjogi, pénzügyi szókincset gazdagította olyan szavakkal, mint forgalom, vezércikk, úrhölgy, polgárius stb.), a magyar nyelv ügye összekapcsolódott tehát ezekkel a harcokkal (és szintén összefüggésbe hozható a felvilágosodás programjával, amelynek sarkalatos ügye volt a nyelvújítás).⁶¹ A közadózás a polgári átalakulás folyamatában nélkülözhetetlen volt, az ország modernizációját a gazdasági növekedéssel és a közlekedés fejlesztésével általa elő lehetett mozdítani, de törvénybe iktatása egyértelműen jelentette a nemesi adómentesség (és a nemesi felkelés jogának és kötelezettségének)⁶² megszüntetését. Széchenyi már a Hitelben is megemlíti egy Pestet és Budát összekötő híd szükségességét, amely ügyben érzelmileg is érintett volt, mivel az erős jégzajlás idején a folyón való ellehetetlenült átkelés miatt édesapja temetésén nem tudott részt venni.⁶³ Széchenyi 1832-ben hozta létre a Hídegyletet, amelynek egyben

60 VÖLGYESI Orsolya, *Pest megye és az ellenzéki politizálás lehetőségei (1836–1838)* = VÖLGYESI, *Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban*, uo., 30–31.

61 „Németországban (s természetesen máshol is Európában) a politikai szókészletben mély változások az alkotmányos-polgári átalakulással összefüggésben következtek be. Magyarországon a reformkorban és a forradalom idején keletkeztek számottevő változások a politika fogalomhasználatában, amikor szinte robbanásszerűen feltűntek a magyar szóhasználatban az új, alkotmányos berendezkedés kulcskifejezései. A politika szókészletének megújításában jelentős liberális politikusok – Széchenyi csakúgy, mint Kossuth – jártak élen, s ebben az időben olyan polgári fogalmak nyerték el magyar megnevezésüket, mint a felelős kormány és a miniszteri felelősség, a népképviselői országgyűlés, a községi önkormányzat vagy a közvélemény.” (VELIKY, uo.)

62 A nemesi felkeléshez ragaszkodtak a nemesek, mivel ez is alkotmányos nemesi kiváltságaik egyike volt. Lásd még: „Épen ezen aránytalanság és igazságtalanságnál fogva kellene a nemesi felkelésnek eltöröltetnie, ellenben a nemességnek is a hadi adóhoz, a többi statuspolgárok példájára járulnia.” X.Y., *A nemesség adófizetéséről* = Századunk, 5. évf. 1842. augusztus 04. 61. szám, 490.

63 PÁLL Gábor, *A budapesti Duna-hidak története: Pályamunka a Magyar Tudományos Akadémia műszaki történeti tárgyú pályázatára*, Lánchíd füzetek 6., h. n., Első Lánchíd Bt., 2007, 24.

elnöke is volt. Az országgyűlés 1836-ban intézkedett a híd felépítéséről, és az alapkövet 1842-ben rakták le. A hídhoz is kapcsolódnak a közteherviseléssel összefüggő társadalmi viszonyok, ugyanis a hídon való áthaladásért mindenkinek a rendi különbségektől eltekintve hídvámot kellett fizetnie. Ez is ellenállást váltott ki a nemesekből, mert ők nem fizettek mindaddig révpénzt. Találtam adatokat, amelyek rámutatnak arra, hogy már az 1840-es években úgy jelent meg a Lánchíd, mint a közteherviselés jelképe (például „a *szűzvállakat* megtörő lánchíd”,⁶⁴ „mintha a magyar nemes a lánchíd szoktatná az adóhoz”).⁶⁵ Tolnai Vilmos is a Lánchíddal kapcsolja a nemesség *szűz vállalai* szállóige megszületését („keletkezésére tudvalevőleg Széchenyi István lánchíd-garasa adta meg az okot [...] [Andrásy György és Széchenyi István jelentésében a Hídegyesületnek 1833-ban] sokszor fordul elő a nemesség s a nemzet vállalaira való hivatkozás”).⁶⁶

Összegzés

A sajtópéldákban olvasható nyelv egy politikai funkcióval rendelkező nyelvváltozat, amellyel befolyásolni lehetséges az olvasó vagy hallgató közönséget, a közvéleményt. A politikai nyelv esetében jellemző, hogy aki megszólal, annak jellemzően valamilyen formában hatalmi pozíciója van. Ezt látjuk a *szűzváll* fogalom esetében is, hiszen, ahogy fentebb olvastuk, két rendkívül érzelemgazdag és érdemdús személy, Kossuth és Széchenyi használta a reformkori nyilvánosságban. Lényeges továbbá a nyelvi tér, amelyben ez a szó hallható, olvasható volt. A helyi és vármegyei (ami az 1840-es években még mindig a legfontosabb rendi nyilvánossági fórum) politikai életén kívül ebben az időszakban nyer mind nagyobb súlyt a társadalmi nyilvánosság, vagyis az egyesülések, szalonok mellett a sajtó. Kossuth a magyar alkotmányos ellenzék

64 N. N., *Budapesti Napló* = Jelenkor, 1848. január 13., 6. szám, 21.

65 N. N., *Budapesti mozgalom* = Hetilap. Encyclopedicus tartalmu folyóirat különös tekintettel a közgazdászatra, műiparra és kereskedelemre. 1848. január 28. 8. szám, 128.

66 TOLNAI Vilmos, *A nemesség szűz vállalai* = *Szó és Szólásmagyarázatok*, Magyar Nyelv, 1907. 327.

számára a hírlapokat a legfontosabb szociális színtérnek nevezte a reformok előkészítésében, ezért is viselte meg annyira, hogy a Pesti Hírlap lovát kilőtték alóla (1841 és 1844 között ő vezette a lapot).⁶⁷

A reformerek esetében elmondható, hogy az egyik cél éppen önmagukra irányult, az ellenzék érdekegyesítése volt, vagyis hogy az ellenzék egyetértését meg lehessen szerezni a közteherviseléshez, hiszen ez szolgálja a leginkább a közjót. A reform ideológia elemei a különböző politikai irányzatok között differenciálódtak sajátosságaik szerint. A közteherviselés mögött a közjó magasztos eszméje állt, amelynek az eléréséért vívott eszmei síkon folytatott harc presztízst biztosított a hatalomnak. Az áprilisi törvények nemcsak alkotmányosságot biztosítottak, hanem igazolást is jelentettek a kormánynak. Ebben a megközelítésben elmondható, hogy a *szűzvállasok*ra (a korszakban: *szűzvállisták*ra) eszerint az ideológia szerint az alábbiak jellemzőek: a *szűzvállasok* éppen az 1848-as áprilisi törvények egyik törvényének igazságát kérdőjelezték meg azzal, hogy a történeti alkotmányra hivatkoztak, ezzel kirekesztették az alkotmányosság lehetőségéből az ellenzékét. A *szűzváll* a nemesi kiváltságokat és egy korábbi doktrínát testesített meg; szimbólumként materializálta a régi status quo-t, összekapcsolódott a nemesi felkeléssel.

67 „Kossuth ezen a ponton [a jogvédelmi harcok múltán] azonban saját politikai szerepét is meghatározta: lapszerkesztői tevékenységét úgy említette meg, mint a reformok előkészítésének és népszerűvé tételének legfontosabb, sőt kizárólagos eszközét.” VÖLGYESI Orsolya, *Kossuth Lajos és Pest vármegye 1845-ben* = Uő., i.m., 73.

Absztrakt

A szűzvállas nemesek normától való eltérésének lehetősége mint hatalom-technikai kérdés a reformkorban

Az 1840-es évek politikai nyelvének olyan kulcsszimbólumai voltak, mint a szabadság és népképviselő. Ennek a nyelvnek egyik sajátosan rövid élettartamú kifejezése, *aszűzvállas* szó, képes volt úgy közvetíteni a közteherviselés közjót szolgáló fontosságát, hogy mindezzel egyidejűleg azt is intermediálta, hogy a nyelvhasználó milyen érzelmekkel viseltetett a közadózás elutasítóival kapcsolatban. A politikai funkcióval rendelkező nyelvhasználatban a *szűzvállások* azok a nemesi származású személyek voltak, akik a közteherviselésért folytatott disputákban elutasították a közadózást.

Tanulmányomban bemutatom, hogy a társadalom átalakításáért végzett munkában a hatalomtechnika eszközeként a habermasi nyilvános térben a *szűzvállas* kifejezés használata hogyan szolgálta Kossuth programját. Ugyanis a kifejezés megjelenése a médiában rámutatott a közteherviselés fontosságára, de egyúttal arra is, hogy a megnyilatkozóknak milyen érzelmei voltak a közadózás elutasításával kapcsolatban. A hatalom megszerzésének és megtartásának technikái közül az egyik, hogy a hatalom verbális kifejeződésében az uralmon lévők normájától eltérőket nevetségesnek és politikailag impotensnek tüntetik fel a reformkori sajtóban, ezzel mintegy reflektálják a Kossuth által képviselt iránytól való különbözőséget.

Dolgozatomban az 1840-es évek publicisztikájában vizsgálom a *szűzvállas* nemesek bemutatását.

politikai nyelv # közteherviselés # reformkor # sajtó #szűzvállas nemesek

Abstract

The possibility of gaining political power by diverge from the norms - „nobles with virgin shoulders” in the Hungarian reform era

The key symbols of the political language in the 1840s were freedom and representation of people. One of the peculiar short-lived expressions of this language is the “virgin shoulder” word. This word was able to convey the importance of burden-sharing to commonweal, and at the same time, it has expressed the feelings of the language user towards those people who were refusing the public taxation. In the political language, the “nobles with virgin shoulders” were those noble origin people who refused to pay public taxes in the disputes for “burden sharing”. In my study I show how this expression served Kossuth’s program through the work of society transformation, and how it became a tactical tool in political power in the public space.. Basically this is a technique for acquiring and retaining the political power: those who are in charge make those who diverge from the norm ridiculous and appear politically impotent in the press. This way they reflect the division from the direction was represented by Kossuth.

In my essay, I examine the presentation of the “virgin nobles” in the publicism of the 1840s.

political language # burden-sharing # Reform Era # press # nobles with “virgin shoulders”

SZABÓ Roland

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet,
Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Irodalomtudományi Doktori Iskola
szabo.roland@btk.elte.hu

A csöndképzetek mint hangeffektusok József Attila „tárgyiasuló” költészetének hallható színterei¹

1. József Attila tárgyiasága

A *tárgyiaság* kérdése kapcsán számolnunk kell a romantika irodalmát – elsősorban Petőfi és Arany tájköltészetét – értékelő megállapításokkal, amelyek rendre egyenlőségelet tesznek a *tárgyiaság* fogalma és a *leíró költemény* terminus közé, ahol a leírás a lírai objektivitás megjelenése.² Horváth János Petőfi lírája kapcsán írt értelmezésében az önértelmező líra ellenpólusát az objektív költészetben látja, ahol minden bizonynyal a líra önreprezentáció-igényén kívül egy „szemlélő-igény”³ terminológiával is számolnunk kell. Tverdota György a *Külvárosi éj*ről írt tanulmányában a *tárgyiaság* kapcsán az alanyon kívül eső térre hívja föl a figyelmet, ahol a literális⁴ értelemben vett objektivitásra a Horváth János-i „veszteglő szemlélet”⁵ fogalmat adaptálja, vagyis a szemlélet/

1 A tanulmány „*A tudomány ekként rajzolja világát*” – *Irodalom, nevelés és történelem metszetei* című tudományos tanácskozáson elhangzott azonos című előadás alapján készült. Elhangzott: Esterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Esterházy tér 1., 2017. szeptember 28. - 2017. szeptember 29.

2 HORVÁTH JÁNOS, *Petőfi Sándor* = HORVÁTH JÁNOS *Irodalomtörténeti munkái*, szerk. KOROMPAY JÁNOS, IV, Bp., Osiris, 2008, 64–65.

3 Fogalomalkotás tölem Horváth János „veszteglő szemlélet” terminusa nyomán.

4 Szó (vagy betű) szerinti értelemben.

5 Horváth János Petőfi érett lírai korszakának tárgyalásakor alkalmazza a fogalmat, amikor *A Tisza* kapcsán a költeményben grammatikailag is jelölt beszélő kijelöli a szem-

szemlézés mediális aktusa alatt az érzékelésben feltáruuló valóságreszt, a veszteglés alatt a beszélőnek a megidézett tárgynál történő hosszadalmas elidőzését érthetjük.⁶ Nem kétséges annak a föltételezésnek a jogossága sem, hogy a líra nem lehet személytelen, csupán közvetetten szubjektív, vagyis amikor a személyiség nem fedi föl önmagát közvetlenül, hanem külső nézőpontból rögzíti a személyes gondolatot, érzést. Tverdota György rámutat arra is, hogy amíg a Petőfi-féle *objektív líra* sajátja a tárgytól való el nem szakadás, vagyis a gondolatok és a tárgy jelenlétének folyamatossága, addig a József Attila-i értelemben vett tárgyas – vagy inkább tárgyasító – szövegekben a folytonosság helyett a hiátus, a szaggatottság válik uralkodóvá oly módon, hogy a megidézett tárgy és a hozzá kapcsolódó posztulátumok sokkal önállóbbak,⁷ „elszakadóbbak”. A körvonalazott jelenség axiómaként⁸ való alkalmazása tanulmányom diszkurzív struktúrájának fontos része, hiszen a fentebb említett, a jelentésdarabok közötti szaggatottság/hiátus nem csupán a *Külvárosi éj* (1932), de számos más reprezentatív költemény – *A holt vidék* (1932), a *Téli éjszaka* (1933), az *Óda* (1933), az *Elégia* (1933) vagy *A Dunánál* (1936)⁹ – egyes fragmentumaiban is fölfedezhető.

Ugyanakkor sarkítás lenne azt föltételeznünk, hogy a *tárgyiasság* az élettelen dolgok pusztá személytelen megkonstruálása, noha Bókay Antal egyik legfrissebb közleményében a József Attila-i *tárgyiasság* kapcsán „a világ személytelen strukturáltságában megjelenő tárgyas tapasztalat”-ot hangsúlyozza.¹⁰ Kemény Gábor a tárgyalt időszak verseiben megjelenő tereket – *külváros, téli táj, város/gyárváros és éjszaka* – „lelki táj”-ként

lélődés pozícióját és tárgyát – „Nyári napnak alkonyúlatánál / Megállék a kanyargó Tiszánál” –, s a továbbiakban a Tiszánál vesztegelve, a látványba merülve prezentálja a személyes lét tapasztalatait. Vö.: HORVÁTH, i. m., 449.

6 TVERDOTA György, *Tárgyiasság József Attila költészetében – a Külvárosi éj*, Irodalomismeret, 2011/1, 4.

7 Uo., 5.

8 Hiszen ennek igazolására már sor került Tverdota György munkásságában.

9 A felsorolás a teljesség igénye nélkül történt, számos más, kevésbé ismert, de jelentős József Attila-vers is megfeleltethető ennek a koncepciónak.

10 BÓKAY Antal, *A késő-modern tárgyas poézis kiteljesedése – József Attila 1932-ben: A lét negatív terei: az „ontológiai tájkép” versei*, 2015, 2, http://antalbokay.com/static/teli_ejszaka_targyas.pdf (2017. december 28.)

értelmezte, és ennek kapcsán „tájleíró szintézisvers”-ről beszélt,¹¹ amely fogalmak eredője Pór Péter „ontológiai tájkép”-terminusára¹² vezethető vissza, ahol az élettelen táj a rendezettség metaforikus tere, amely tér kereteiben rögzítődik a személyes és a közösségi lét-fogalom.¹³

A „tárgy” fogalma szubjektívabb, mint az a jelentés, amelyet a mindennapi nyelvhasználat tulajdonít neki. A „tárgy” nem egyszerűen tűnünk függetlenül létező, megtapasztalható, élettelen entitás, hanem a poétikai eljárások által olyan jelentésbővítésen átvitt fogalom, amelynek lényege nem maga a megjelenített tárgy fizikai valósága, hanem az adott tárgyba „léptetett” lét.¹⁴ Érdemes kiemelni azt az 1930-as Babits-pamfletet, amelyben a következőket írja József Attila: „[...] fölidézi a tárgyak lelkét, vagy az együgyű népekről szóló tudomány polynéziai műszavával élven tondiját¹⁵ s ez sikerül is annak, akinek mana-ja, vagyis varázsereje van”.¹⁶ Az idézett gondolat arra az animista teóriára vezethető vissza, amikor az ember nem csupán a szó szoros értelmében vett tárgyaknak, de a körülötte lévő minden valóságdarabnak – beleértve a növényeket, állatokat, csillagokat – metafizikai erőt¹⁷ tulajdonít. Tehát szembesülünk egy újabb poétikai dilemmával, vagyis annak a hagyománnyá kövesült irodalomtörténeti tézisnek a megkérdőjeleződésével, amely a „tárgyas líra” paradigmát pusztán abból a nézőpontból érvényesíti az

11 KEMÉNY GÁBOR, *A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál* = „*A mindenséggel mérd magad*”: *Tanulmányok József Attiláról*, szerk. B. CSÁKY Edit, Bp., Akadémiai, 1983, 122.

12 Pór Péter a fogalmat az *Eszmélet* egyes tájleíró fragmentumaival kapcsolatban alkalmazza, de az ott megjelenő élettelen terek lényegében azonosak az 1930 és 1932 közötti időszak tárgyas költeményeiben megkonstruált terekkel.

13 Pór Péter, *Az „Eszmélet” verstípusa*, ItK, 1975, 73.

14 Vö. BÓKAY, *A késő-modern...*, i. m. 2–4.

15 Tverdot György kutatásai során igazolta, hogy József Attila a fogalmat a „tárgyak lelke” értelemben használja. Eredetileg olyan animista fogalom, amely a kezdetleges népek lélekfogalmát jelöli. Vö.: TVERDOTA, *Tárgyiasság...*, i. m., 8.

16 JÓZSEF Attila, *Az istenek halnak, az ember él: Tárgyi kritikai tanulmány Babits Mihály verseskötetéről* = J. A., *Tanulmányok és cikkek 1923–1930*, szerk. BARTA András, GOLDEN Dániel, HEGEDŰS Orsolya, HORVÁTH Iván, KIS Zsuzsanna, SERÉNYI Zsuzsanna, Bp., Osiris, 1995, 216.

17 Tverdot György kutatásai értelmében a „mana” feleltethető meg a metafizikai erőnek. Vö. TVERDOTA, *Tárgyiasság...*, i. m., 9.

interpretáció során, hogy a tárgyak elevenességében a költői lélek/lírai én kivetülését láthatjuk.

Kosztolányi Dezső megállapítása szerint

„minden költő elsősorban a szóvarázsban hisz, a szavak csodatékony, rontó és áldó hatásában. Ebben a tekintetben hasonlítanak az ősnépekhez és a gyermekekhez, akik a szavakat még feltétlen valóságnak tekintik, s nem tudnak különbséget tenni a tárgyak és azoknak nevei között. Amit a költők leírnak, az él, pusztán azáltal, hogy leírják. E mágiájuk segítségével kerteket bűvölnek elő a papíron, pedig mindössze néhány virág nevét említik. Ezek a virágok nőnek és illatoznak.”¹⁸

Az idézett esszérészletben Kosztolányi pontosan arra a jelenségre világít rá, amelyet Tverdota György is számtalan tanulmányában hangsúlyoz, hogy az *objektív líráról* vallott fogalmainkat József Attila kapcsán módosítanunk kell olyan értelemben, hogy ez a típusú *tárgyiasság* – sok más rendhagyó jellemzőjén túl – nem föltétlenül csupán a beszélő lelkének megjelenítési módja/kivetülése, hanem ettől eltérően a tárgyaknak a szóvarázs által adott metafizikai¹⁹ természetű létezése (is).

A fentiekben érintett kétféle eljárás azonban nem zárja ki egymást, hiszen tagadhatatlan az is, hogy József Attila gyakran él pusztán a leírás aktusával, amikor a tárgyat a beszélő megnyilatkozásának eszközeként emeli be a műbe, vagyis a megfogalmazás nem hajt végre nyelvi értelemben vett többrétegű átalakítást a valóságdarabok közlésének módjával. Azonban talán nem túlzás – bár az erre vonatkozó pontos adatgyűjtés még várat magára – annak a kijelentése sem, hogy a tárgyas elemek beemelése során másfajta *tárgyiasságról*, a szubjektumtól függetlenül létező „megelevenítésekről” is beszélnünk kell.

A tárgyak antropomorfizációja során mindkét vizsgált szöveg eseté-

18 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Gyermek és költő* = K. D., *Nyelv és lélek*, Bp., Osiris, 2002, 451.

19 Nem transzcendens értelemben, hanem a tárgyaknak eleve, tapasztalataink által tulajdonított jelleg.

ben, de főképp a *Holt vidék kapcsán* ismét fölmerül a tárgyiasság dilemmája, hiszen kétség kívül József Attila ilyesfajta tárgyiassága sem az a típusú objektív költészet, amelyet például Nemes Nagy Ágnes költészetében tapasztalhatunk, akiről köztudott, hogy költészetének indíttatásait Babits Mihály illetve Rilke objektív lírájában találta meg.

A *Világirodalmi Lexikon* a tárgyiasságnak két fogalmát különíti el célirányosan. Egyrészt a *tárgyias líra* „a lírai költészetben belül azoknak az alkotásoknak az összefoglaló elnevezése, amelyeknek fő motívumai nem a szubjektum belső világának elemei, hanem a külső világ képei”; másrészt a *dologi líra*, ahol az objektív költészet „a modern költészetnek a teljes elanyagtalanosodásával ellentétes irányzata. A jelenségek, tárgyak aprólékos rögzítésével, mikroszkopikus, nem ritkán természettudományos elemzések beiktatásával teremti meg alkotásainak hűvös, személytelen levegőjét.”²⁰ A *Lexikon* idézett meghatározásai közül az első a tárgyiasságot eleve az én-líra ellenpólusaként definiálja, ahol is a lelki világ áttételesen jelenik meg, mégpedig a külső – dologi – világ elemeibe vetítve. Tehát nem számol egyrészt a lírai gondolat versnyelvi meghatározottságával, vagyis azzal, hogy a mű műalkotás volta a nyelvi megformáltság abszolút közegében nyilatkozik meg, másrészt a modern tárgyiasságról vallott elképzeléseink ezt a meghatározást eleve egysíkúnak és leegyszerűsítőnek tartják. A *dologi líráról* szóló definíció is csak helyenként lehet helytálló a József Attila-i tárgyiasság kapcsán, annak megállapításai főként a *Téli éjszaka* egyes elemeivel feleltethetők meg mint például az „összekoccannak a molekulák” szerkezet, azonban a meghatározás ennél a terminusnál is az objektum és a szubjektum elentétét szükségszerűnek föltételezi.

Bókay Antal a „tárgyias világ-perspektíva” eluralkodását látja József Attila 1930 utáni költészetében, amelynek értelmében a „személyes centrumot meghaladó tematika” válik konstruáló elemmé a költői életműben.²¹ Értelmezésében arra a Kulcsár Szabó Ernő-féle terminusra utal vissza, amely szerint a radikális későmodern fordulat már a húszas

20 Vö.: *Világirodalmi Lexikon IX. Kötet: N – O*, Akadémiai, 1984. A szócikk SZERDAHELYI István és BALASSA Péter munkája.

21 BÓKAY, *A késő-modern...*, i. m., 1.

évek végén jelentkezik József Attila lírájában, azáltal, hogy a költői nyelv a klasszikus modernség konvencióinak a föllazítására törekszik.²² Sok minden más poétikai hozománya mellett a „hosszú-vers” fogalmát is a radikalizálódó későmodern fordulat eredményének tekinti. Olvasatában a terminus „a lírai lét-projekció különleges tere, itt a vers [...] kifejezetten totális tárgyi megszólítottságban formálódik meg”.²³ A „hosszú-vers” Bókay-féle értelmezése a tárgyiasítás definíciója is, hiszen abban nem a lírai alany önreprezentációjának módszere kap kitüntetett szerepet – az olvasat nézőpontjából: figyelmet –, hanem tematikája, „világ-prezentációs” jellege, ami miatt hosszú és nehezen olvasható. Ennek a koncepciónak is megfeleltethető például a *Téli éjszaka*, de a „hosszú-vers” paradigma jellemzői megfigyelhetők az *Elégia*, az *Óda*, az *Eszmélet* vagy az egészen kései *A Dunánál* című versek egyes részeinél is.

A későmodern „hosszú-vers” Eliot értelmezésében is határozottan „személytelenítő” jellegű, hiszen „nem írható nagyon hosszú vers anélkül, hogy egy sokkal személytelenebb nézőpont, vagy egy különböző személyekbe történő széthasítás ne történne meg benne”²⁴.²⁵ A személytelen nézőpont jelensége, a „semmi” és a hozzá kapcsolódó hangtartalom nélküli „hangan kívüliség” – vagyis a „csönd” – erőteljesen uralja a *Téli éjszaka* világát, a „személyekbe történő széthasítás” pedig legfőképp az *Eszmélet* konstruálóléveként működik a kései József Attilánál akkor, amikor „az egész szövegen végig vonuló nézés mint cselekvési aktus mellett az önmagát néző Én önmagával lép tizenkétszer interakcióba; ezt erősíti a csöndre, hallgatásra való ráutalás is, hiszen a hallgatás pozícióját önmagára vonatkoztatja a tizenkettedik szövegben”.²⁶

22 KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Szétterült ütem hálója”: *Hang és szöveg poétikája: A későmodern korszakküszöb József Attila költészetében* = *Tanulmányok József Attiláról*, szerk. KABDEBÓ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus, 2001, 15.

23 BÓKAY, *A késő-modern...*, i. m., 2.

24 Thomas Stearns ELIOT, *The Sacred Wood*, London, Faber and Faber, 1920, 156.

25 Ezt a megállapítást is alátámasztani kívánja a *Téli éjszakára* vonatkozó elemzés a tanulmány 4. fejezetében.

26 SZABÓ Roland, *A tizenkettedik strófa – Poétikai dilemmák az Eszmélet műfaja körül* = *Tavaszi Szél*, szerk. KERESZTES Gábor, Bp., DOSz, 2017, II, 82, http://dosz.hu/dokumentumfile/TSZ_Kotet_II_2017.pdf (2018. szeptember 9.)

A fölvezetett elméleti nézőpontok igen sokrétű meghatározását adják a *tárgyiasság* fogalmának. Álláspontom szerint József Attila költészete kapcsán *tárgyiasság/objektív líráról* csak fenntartásokkal beszélhetünk. Az elemzés tárgyát képező szövegek esetében is igen erőteljesnek mutatkoznak azok a poetológiai jellemzők, amelyek az alany bennefoglaltságát feltételezik. Ennek okán pusztán tárgyiasság költeményekről nem beszélhetünk, már eleve a tájelemek és tárgyak poétikai értelemben vett antropomorfizáltsága kapcsán sem. Ugyanakkor a *személyes líra* klasszikus keretei között sem értelmezhetők teljességgel a szövegek, még annak ellenére sem, hogy a szubjektum bennefoglaltsága és a helyenként grammatikai értelemben is megnyilatkozó első szám első személyű beszélő jelenléte mellett is számos érv fölhozható. A tanulmány ezt a problémát szem előtt tartva használja a *tárgyiasságú líra* kifejezést, ugyanis meglátásom szerint József Attilának tárgyiasság költészete nincs, csupán az objektivitás egyes elemeit a személyesség ellenében előtérbe helyező szövegekről beszélhetünk.

2. Módszertan és narratíva

A fenti fejezetben körvonalazni igyekeztem a szakirodalom mai dilemmáit József Attila *tárgyiassága* kapcsán. A kérdéskör teljesebb tudomány- és recepciótörténeti körbejárására a közleményem terjedelmi korlátai miatt nincs mód, ennek elvégzése doktori értekezésem egyik sarkalatos pontja. Igyekeztem kiemelni azokat a tudományos meglátásokat – noha azok több és jelentős mértékű különbözőséget mutatnak –, amelyek szintéziséből tágabb perspektíva rajzolódhat ki az életmű tárgyalt időszakának recepcióját illetően.

A megkötöttség miatt ugyanakkor szükségesnek tartom behatárolt keretek közé szűkíteni a tanulmány tárgyát, amit már a címadásban is jeleztem. József Attila *tárgyiassága* vagy „tárgyiasságú líra”-ja igen tág kontextusnak mutatkozik, még annak ellenére is, hogy tanulmányomban csak két költeményt – a *Holt vidéket* és a *Téli éjszakát* – vizsgállok. Csakhogy szükségesnek tartottam a különböző elméleti és módszertani koncepciók alapján egy általánosabb – a szövegek közötti – elméleti

háttér fölvázolását hipotézisem megalapozására, miszerint a hallgatás és az ehhez kapcsolódó, a nyelv figurativitását erőteljesen működésbe hozó „csönd”-képzetek rendszerint a tárgyasuló József Attila-poétikában képződnek meg erőteljesen, azokban a versekben, amelyek tárgyat egy-egy periférikus társadalmi vagy élethelyzetbeli narratíva által előhívott ugyanúgy periférikus tér határolja. Tanulmányom azonban nem kívánja azt a módszertant követni, amely egy-egy elméleti koncepciót axiómaként alkalmaz, s ezek igazolására a megfelelő szövegeket keresi meg, sokkal inkább interdiszciplináris kontextusban ad olvasati lehetőségeket a tárgyalt költeményeknek.

Bizonyos természetű nyelvi jelek sűrűsége egy másik nyelvi jel körül – esetünkben a literális²⁷ értelemben vett „csönd”-effektus körül – árulkodó lehet. A hálózatkutatásnak a nyelvre alkalmazott axiómái nem tesznek különbséget a szépirodalmi és más szövegtípusok között, ezért ezen alaptételek egy-egy föltevés bizonyosságául szolgálhatnak a szépirodalmi szövegek tekintetében is.

A skálafüggetlenség olyan központi kiindulópontja a nyelvi hálózatkutatásnak, amely azon túlmenően, hogy megállapítja a pontok nem random eloszlását, szoros összefüggésbe hozható a hálózatok hierarchikus fölépítésével.²⁸ A hálózatok egymással összefüggő modulokba kategorizálhatók, vagyis a modulokon belül erősebb kapcsolatok vannak, míg a modulok között gyengébbek. A kis-világ karakterű hálózatokban az elemek közti átlagos útvonalhossz kisebb, a nevezett együttható pedig nagyobb, mint egy random hálózatban.²⁹ Kleinberg az elméletet tovább gondolva kimondja, hogy nem elég a legrövidebb útvonal pusztá létezése, ezt az útvonalat szükséges megtalálni.³⁰ A mindenkori szöveget

27 Szó (betű szerinti) értelemben.

28 SZABÓ Roland, *Jelzőhálózatok a Csáth-novellákban* = *Hálózatkutatás: Interdiszciplináris megközelítések*, szerk. BALÁZS Géza, KOVÁCS László, SZÓKE Viktória, Bp., Eötvös, 2012, 181.

29 KOVÁCS László, *Hálózatelmélet és nyelvészet* = *Hálózatkutatás: Hálózatok a társadalomban és a nyelvben*, szerk. BALASKÓ Mária, BALÁZS Géza, KOVÁCS László, Bp., Tinta, 2010, 9.

30 JON KLEINBERG, *Networks, Crowds and Markets. Reasoning about a Highly Connected World*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 527.

a skálafüggetlenség határozza meg: nagyon sok hálózati elemnek csak kevés szomszédja van, viszont mindig van olyan elem, amelynek sok szomszéd jut.³¹ A nyelvre is érvényesek a skálafüggetlen rendszerek jellemzői, mint a népszerűség alapján működő – nem demokratikus elvek révén létrejövő – kapcsolatteremtés. Az egymásbaágyazottság további meghatározó hálózati jellemző, amikor a felbontással változik a háló szerkezete: kis felbontásban ami csak egy pontnak látszik, nagyobb felbontásban összetett hálózat is lehet. Az egymásbaágyazottságot grammatikai oldalról is fölvezet Balázs Géza, ahol is a jelenség egyik jele egy valamilyen helyettesítőelem használata, tehát amikor a valódi jelentés helyén egy másik szó áll, mely ugyanúgy utal a valóságra.³² Vagyis tanulmányomban a nyelvészet és hálózat kutatás nézőpontjából is vizsgálni kívánom azt a hipotézisem, miszerint a József Attila-típusú tárgyias költemények – ez esetben csak a két „legnépszerűbb” vers elemzésével – minden más jellemző mellett a „csönd” fogalma köré erősen csoportosuló nyelvi utalásokból konstruálódnak meg.

3. *Holt vidék és a Holt vidék*³³

József Attila 1932-es költeménye a szakirodalmi hagyomány szerint az *objektív líra*, vagyis a tárgyiasulás felé való elmozdulást jelzi. A beszélő nézőpontjából a tárgyi világ nem a dolgok és létezők pusztán fizikai halmaza vagy természetszerű egymásmellettsége. Kosztolányi Dezső a „szóvarázs” kifejezés metafizikai jelentésének definiálásával mutatott rá arra, hogy a tárgyi elemek eleven lényegét a nyelv figuratív természeténél alkotja meg,³⁴ tehát a költemény terében a tárgyias elemek elevenné minősülnek. Tverdota György elemzésében az alany nem csupán fölfedezi ezt a világot, hanem együtt is érez vele; vagyis a szubjektum

31 CSERMELY Péter, *A rejtett hálózatok ereje (Hogyan stabilizálják a világot a gyenge kapcsolatok?)*, szerk. CSERMELY Péter, Bp., Vincze, 2005, 35.

32 BALÁZS Géza, *Minden mindennel összefügg? Hálózat kutatás a nyelvben = Hálózat kutatás*, szerk. BALÁSKÓ Mária, BALÁZS Géza, KOVÁCS László, Bp., Tinta, 2010, 19.

33 A versszöveg-idézetek forrása: JÓZSEF Attila Összes művei, kiad. STOLL Béla, Bp., Osiris, 2006, 346–347.

34 Vö. KOSZTOLÁNYI, i. m., 451.

olyan metamorfózisainak vagyunk tanúi, amelynek előidézője a versvilágban megjelenített *tárgyiasság* megélése.³⁵ Tverdota *Holt vidék*-értelmezése nem zárja ki a többirányú interpretáció lehetőségét, tehát nem csupán a klasszikus módszertan álláspontját rögzíti – vagyis azt, hogy a szubjektum valamilyen szinten prezentálja önmagát a megidézett tájban –, hanem az animista fölfogás nézőpontját is közvetíti azáltal, hogy nem veti el a „megidézett tájban metamorfizálódó szubjektum” terén belüli egyes tárgyi elemek önálló létezésének lehetőségét sem. Valachi Anna szerint, amennyiben mélyanalízisnek vetjük alá a *Holt vidék* társadalmi igazságtalanságokat tudatosító, józanul tárgyilagos vers kulcsmotívumait, az új értelmezés már József Attila későbbi, tünődő-eszmélkedő verseihez kapcsolja ezt a kétarcú műalkotást.³⁶ Valachi tanulmányában szintén utalásokat tesz egy olyan interpretációs modulra, amely alapján ez a fajta *tárgyiasság* – vagy pontosabban a beszélő és a megjelenített tárgyi környezet viszonya – szétterpeszkedik a későbbi költemények világán is, amelybe az *Elégia*, az Óda egyes részei, a *Reménytelenül* éppúgy besorolhatónak tűnnek, de az *Eszmélet* egyes szakaszai is.

A szakirodalmi értelmezések a szubjektum-reprezentáció több aspektusára tesznek utalást. Tverdota György szóban forgó tanulmányában összesen négy ilyen aspektust különít el: a látvány megjelenítését, a látványhoz fűzött kiegészítéseket, a látvány értékelését, valamint a látvány megfogalmazását,³⁷ kitüntetett helyen kezelve ez utóbbit, hiszen „a költemény jelentőségét, az olvasóra gyakorolt elementáris hatását nem a leírt tájban, nem a gyermekkori emlékekben, hanem másutt: a leírás módjában kell keresnünk”.³⁸ Az idézett gondolat rávilágít arra is, hogy a „biográfiai Én”-nel, mint az olvasat egyik lehetséges – ha úgy tetszik ötödik – aspektusával fölösleges lenne számolnunk, hiszen ez a fajta tárgyas líra a szubjektum lényegéről vall, metafizikai mélytartalmakat köz-

35 TVERDOTA György, *Holt vidék*, Forrás, 2003/12, 64.

36 VALACHI Anna, *Holt vidék: Verselemzés*, ItK, 1986, 559–571.

37 Az említett négy aspektus részletes magyarázatát ld. a vonatkozó tanulmányban: TVERDOTA, *Holt vidék...i. m.*, 65.

38 *Uo.*, 64–65.

vetít. Másrészt olyan értelmezési lehetőséget részesít előnyben, amely nem a „biográfiai Én” által megélt lelki tartalmak kivetítését helyezi kilátásba, hanem egy magasabb szinten megkonstruált általánosabb érvényű, s ezáltal sokkal nehezebben „hozzáférhető” preferenciát, vagyis különböző képzeletbeli világok közötti választási lehetőségeket alkot meg.

A látvány és annak különböző megjelenítési módjai mellett ötödik aspektusként meghatározóan jelen van a hallás és hanghatáskeltés aspektusa mint a beszélő önreprezentációra tett kísérlete. A tél- és halál-metaforákat a művészethagyományban alapvetően zajtalanság kíséri. A látvány szegénysége, vagyis pontosabban a befogadó számára „láthatóvá” tett tárgyak szűk és viszonylag jelentéktelen köre is hozzájárul ahhoz, hogy a posztimpresszionista jellegű vizuális élmény mellett a hangok (zaj értelemben) hiányából adódó hangélményekhez jussunk. A megfogalmazás első olvasatra anomáliának tűnhet. A halott miliő által közvetített vizuális élményből fakadó „csönd”-érzet az apró rezdülések fölerősítéséhez járul hozzá. Így a csönd és a tárgyak élettelen egymásmellettiségének tapasztalata ahhoz vezet, hogy a bennük/általuk keltett zörejek a befogadót éles hangélményhez juttassák. Tehát a költeményben a hanghatások – *ropogások* és *zörgések* – által megidézett képzetek, amelyek az olvasás mindenkori aktusa során összefutnak a megidézett tárgyas látvánnyal/képzettel, azáltal válnak intenzívvé, hogy azok erőteljesebb „hallhatóságát” a körülöttük a látvány által megidézett „csönd” teszi lehetővé. Ugyanakkor az elhallgatás/némaság a költeményben grammatikai szinten is megvalósulni látszik a hiányos főmondatokban.³⁹ Mindezek kapcsán érdemes kiemelni a költői képek közül a vers felütésében megjelenő egyrészt oximoront – [*Sűrű*] *csönd ropog*⁴⁰ –, másrészt szinesztétikus képet – *Sűrű csönd [ropog]* –, amelyek csak a jelentés első szintjén funkcionálnak kizáró ellentétként és szinesztéziaként, a nyelvi figurativitás szintjén egymás komplementereiként is értelmezhetők.

A beszélő által megalkotott nyelvi és térbeli környezet fölkinálja a

39 Vö. TVERDOTA, *Holt vidék...*, i. m., 67.

40 Hasonló anomáliára találunk példát az *Eszmélet* nyolcadik darabjában is: *Fülett a csend – egyet ütött* [a csend].

lehetőséget arra, hogy a „csönd”-metaforát és a szubjektumot a jelentésvilágok magasabb szintjén akár azonosíthassuk egymással; azt az alanyt, aki a szemlélődés „szótlán” pozíciójából rögzíti a látványt, vagyis a nyelv metafizikai terében értelmezhető a szó szerinti látványleírás „nézés”-nek is (és nem elmondásnak).⁴¹

Ugyanakkor a „csönd”-metafora önkioltó képként való azonosítása sem zárható ki, hiszen a *sűrű* és *ropog* kifejezések a csöndnek – „nem hang” értelemben – a szó literális értelmében anyagszerű megvalósulást föltételeznek, holott a csönd nem tapasztalható meg materiális jelenségeként. Az önkioltó kép hipotézisét erősíti a *ropog* mediális ige még azáltal is, hogy ez a cselekvés/történet csak az anyagi világ szintjén tapasztalható meg. Ha a „csönd”-et „nem hang” értelemben a „semmi”-vel, tehát a megtapasztalható létezésen kívüli lehetetlenséggel azonosítjuk, ebben az esetben is önkioltó képrendszerként tudjuk csak értelmezni. Vagyis a hangképzetek által megidézett „nem lét”-tel vagy „léten kívüliség”-gel szembesülünk.⁴² Amennyiben a körvonalazott értelmezői nézőpontot átvisszük a költemény második strófájára, ahol újra nyelvileg is megidéződik a csönd mint a *homály* jellemzője – ami *kövé* is és *zsíros* is –, ismét értelmezési „lehetetlenségbe” ütközünk. A *homály*, vagyis a „nem látás” – vagy a látás akadálya – és a *csendes homály* mint a teljes érzékszervi észleleti lehetetlenség⁴³ újfent odavezet, hogy a csönd mint a hangok közege/kerete idéződik meg, amely által fokozottan intenzívebbé válik az egyébként jelentéktelen hangeffektus: „Csak egy ladik, mely hallhatón / kotyog még a kásás tapon / magában”.

41 Hasonló értelmezési lehetőségre, vagyis a csönd, a cselekvés és a szubjektum hármasságának együttállására már egy, az *Eszmélet* kapcsán publikált tanulmány is rávilágít: „A nyolcadik egységben a második egység rend-képzete tér vissza, noha kimondatlan, de az Én-Te ellentétben a „tudatos Én”, vagyis a szemlélő szubjektum »Fülett a csend – egyet ütött.« és a „tudattalan Én” »Fölkereshetnéd ifúságod« megosztásban a tudatos létezés rendje szerveződik ellentétbe a tudattalan, gyermeki Én rend-képzetével”. Vö. SZABÓ Roland, *A tizenkettedik...*, i. m., 87.

42 A „nézés” aktusának és a „hallgatás”-nak ilyenfajta szimbiózisával több kései költeményben is találkozhatunk, például a *Lassan, tűnődve* harmadik strófájában is: „A semmi ágán ül szívem, / kis teste hangtalan vacog, / köréje gyűlnek szeliden / s nézik, nézik a csillagok”.

43 Ti. nem látjuk azt, amit nem is hallhatunk értelemben.

Érdemes részletesen megvizsgálni a „csönd” mint hangeffektus köré szerveződő, többnyire a vizuális érzékre ható nyelvi elemek sűrűségét is a versben, amelyeket célszerű két halmazba sorolni. A mediális cselekvést prezentáló nyelvi elemek csoportja: *füstöl, lóg, kókkad, bútt, pihenni, sorakozó, lóg, pipázik* (nem beszél), *gondolkodva ülnek* (nem beszélnek és nem mozdulnak), valamint a „csönd”-jelenséget valamilyen más, nem cselekvést kifejező formában előhívó nyelvi elemek csoportja, amelyek szemantikai jelentései rendre a „semmi”-jelenséggel – vagyis a lét hiányával – rokoníthatók: *holt vidék,⁴⁴ pusztaság, sűrű csönd, kövér homály, jeges ág, nyirkos karók, moha, csontos ló, sovány karó, fagy a szőlő, bujnak a jó halak iszapba*.

A felsorolt példák gyakorisága⁴⁵ alapján arra következtetnek, hogy a versben hatványozottan jelen van a „csönd” a vizuális élményben is, hiszen a megjelenített fehér és jégkék élettelen tájban csupán a vegetatív lét jelenségeit fedezhetjük föl. Élettelenység, s ami él, az nem mozog, nem cselekszik, nem beszél, tehát csöndben van.

A fenti példákhoz kapcsolódva a hallható hangok erőteljes jelenlétével is szembesülünk: *ropog, hallhatón kotyogó ladik, zörgő idő, csattogó fagy, tél körme repesztgeti a meszet, ól ajtaja nyikorog*. Vagyis a „csönd” köré szerveződő élettelen és élő táj is teljes létének minimumán teng, ezzel hozzájárulva ahhoz, hogy a tárgyas világ által keltett zörejek erőteljes hangeffektusként hassanak. Csupán az élettelen világ ad mediális cselekvésből adódó nem akaratlagos hangot, a megjelenített élő világ láthatatlan, mozdulatlan és hangtalan a versben. Amennyiben a tárgyas lírát a beszélő valamilyen szintű lelki kivetítéséként értelmezzük, úgy sok más szempont mellett az alany önreprezentációjának szintéziséhez a némaság szintjének is hozzá kell tartoznia: tehát a beszélő cselekvése a „nézés”, a hangélmény pedig a látvány közvetítésének módja által keltett hanghatások sorozata, amely hanghatások expresszív megélését a „csönd” segíti.

⁴⁴ A címadások versvilág-prezentáló jellegének elemzésére nem térek ki, azt a tanulmányban felhasznált, vonatkozó szakirodalom megtette már.

⁴⁵ Vö. skálafüggelenség.

4. A Téli éjszaka csöndje⁴⁶

A *Téli éjszaka* cím tárgyserű leírást sejtet, azonban a vers mozgalmassabb és vizuálisabb világot mutat ennél. A költeményben meghatározott tér-idő a szemlélet (észlelés) és a gondolkodás (megértés, értelmezés) tárgyát is kijelöli. Formai szempontból első pillantásra föltűnik a szöveg egyenetlen szakaszolása és a sorok hosszúságának változása.⁴⁷ Mindez fölidézi a tudat működésének, észlelő és értelmező tevékenységének mechanizmusát is. Három kitüntetett szöveghelyet kivéve a lírai én mindvégig háttérbe húzódik. A tárgyserű létértelmezés a természetet, az embert és a létezés társadalmi vonatkozásait teszi meg szemlélete tárgyává. Az univerzum mikro- és makrostruktúráit a megértés lehetetlenségével azonosíthatjuk; s amit megérthetünk, az pontosan a megértésre tett kísérlet.⁴⁸

Az érzékelés metaforikussága alapvető működtetője és szervezőelvé a költeménynek. Már a felütés, a „Légy fegyelmezett!” is arra figyelmeztet, hogy a versvilág ismeretében a rezdülésszerű apró hanghatások és az azok keltette asszociációk csak akkor válhatnak hallhatókká, ha csönd veszi őket körül: ennek értelmében a felütés a ’Légy csöndben!’ jelentésben is interpretálható. Az alany önmagát szólítja föl⁴⁹ a fegyelmezettségre: ’Légy csöndben, hogy meghalld a világ felőlérkező üzenetet!’⁵⁰

46 A versszöveg-idézetek forrása: JÓZSEF Attila Összes..., i. m., 369–371.

47 Vö. „hosszú-vers” fogalma. BÓKAY, A késő-modern..., i. m., 2.

48 A probléma részletes elemzésére a tanulmányban nincs mód. Bókay Antal monográfiájában a *Téli éjszakát* jelöli meg a József Attila-lírában bekövetkezett későmodern fordulat kiteljesedéseként, melyet hosszas elméleti, elsősorban a megértés problémáját körvonalázó fölvezetés előz meg. Vö. BÓKAY Antal, *Líra és modernitás – József Attila Énpoétikája*, Bp., Gondolat, 2006, 36–78.

49 A szöveg olvasási lehetőségei alapvetően kétirányúak: egyrészt amikor az alany önmagát szólítja meg – ezt az olvasási módszertant követem én is –, másrészt amikor a megszólított a befogadó vagy az alanyon kívüli mindenkori létező.

50 Bókay Antal a már idézett tanulmányában a felszólítást a nézés aktusával kapcsolja össze, értelmezésében a felütés által „a felszólító és a felszólított között olyan a viszony, mint a látott, tekintetbe vont és a látó, a tekintet birtokosa közötti kapcsolat. Akit felszólítanak, az a meglátottság, a tekintet szigorú keretébe vonódik, ráadásul e szigorú tekintet azt kívánja tőle, hogy rendezett, tárgyiasan következetes, azaz fegyelmezett

értelemben.⁵¹ A lassú mozgás – „Mintha a létből ballagna haza” – és az emberhiány – „Szép embertelenség” – által elsősorban a látványban az élet hiányára rámutató leírások vagy a fizikai értelemben vett kellemetlen érzések – „hideg űr” – valódi érzékelhetőségét az atomi ütközések – „Összekoccannak a molekulák” – teszik még inkább riasztóvá. A koccanás momentuma szinte fájdalmas hanghatásként szintetizálódik azáltal, hogy minduntalan a „csönd” feszítő jelenlétébe botlunk: „Hallod-e, csont, a csöndet?”. Kétségkívül az élettelen, apró rezdülésekből építkező téli táj a legalkalmasabb miliő arra, hogy a beszélő feltegye a *Téli éjszaka* legkonstruktívabb kérdését. Hasonló összeférhetlenséggel találkozunk itt is, mint a *Holt vidék* kapcsán már fölvetett „semmi”-problémánál, vagyis egyrészt a *csont* mint rész-egész viszonyán alapuló szókép előhívja a halál-jelentést, a léten kívüliség dimenzióját, a hozzá intézett megszólító rákérdés, a *Hallod-e*, pedig eleve anomáliaként értelmezi az egész kérdésszerkezetet.

A *Téli éjszaka* – a *Holt vidék* világához hasonlóan – tele van élettelen tárgyias rezdülésekkel, s ezeknek a történeteknek a nyelvi kifejezőeszközei a középigék: *hamu remeg*, *csendes vidék* (csöndben van), *üveg karcolása*, *völgy kerek csöndje* (csöndben van), *pihegő moha*, *fölszáll a füst*, *lassudad harangkondulás* (lassan kondul), *ezüstös sötétség némasága* (csöndben van), *vitrinben csillog*, *varjucsapat ing-leng*, *fény surran*. Ismételten a létállapot minimumával szembesülünk, ugyanazzal a „lét” és „nem lét” határán lebegő alig mozgó világgal, amelyet a *Holt vidék*ben is megtapasztalhattunk. A tökéletességet, az emberi értelem számára alig

legyen”. BÓKAY, *A késő-modern... i. m.*, 6.

51 A költemény e mondata kapcsán a szakirodalom rendre hivatkozik József Attila sógora, Bánya László visszaemlékezéseire, akinek lejegyzései értelmében nem tűnik „elrugaskodottnak” sem a „nézés”, sem a „hallás” aktusát előtérbe helyező interpretáció (hiszen a koncentrált nézéshez csöndben maradás társul). Idézet Bánya Lászlótól, amelyben József Attilát idézi a „Légy fegyelmezett!”-probléma kapcsán: „Légy fegyelmezett: még mielőtt körülnéznél a téli éjszakában, kellő módon készítsd elő magad arra, hogy döbbenetes, dermesztő dolgokat fogsz látni. De rajtad áll, hogy keményen tartva magadat, szembe merj nézni velük és meglásd bennük azt is, amire azok intenek és oktatnak. [...] Enélkül a fegyelmezettség nélkül e zűrés, kietlen világ olyan zagyva értelmet kelt, amitől meg kell bolondulni”. BÁNYAI László, *Négyszemközt József Attilával*, Bp., Körmendy, 1943, 186.

elérhető vagy elérhetetlen megértés lehetőségét a tárgyi világ fragmentumain keresztül prezentálja a beszélő. A hangok külső zaj nélküli megtapasztalása az élettelenben megtapasztalhatónak tűnő tökéletesség hallás általi megélését segíti. Az élettelen és esetenként a lét minimumán tengő környezetben a megjelenő értelem – az ember – fáradtan és halkan cammogóvá, élettelenül „reszketővé” vált azért, hogy ne legyen a megértés folyamatának zavarója (vö: „szép embertelenség”). Vagyis a tárgyi világ megőrzi önállóságát, embernélküliségét, hiszen az ember helyett a kapa cammog (ahol a cammogás csendes tevékenység), a sarkon üldögélő ember helyett a kabát reszket (ahol a reszketés valamint a mozdulatlan pozíció, az ülés, szintén csendes folyamatok). Ezek a metatézisek a világrend tökéletességét az embernélküliségben mutatják megtapasztalhatónak. Vagyis ahogy a „lét” és „nem lét” felcserélődik ebben az összefüggésben („hazatéréssé” maga az elmúlás válik), úgy a hangok és a „csönd” értelemi is fölcserélődnek, hiszen ebben a szöveggörnyezetben a „csönd” nem a hangok⁵² ellentétéként van jelen, hanem azok komplementereként, a „jól hallás” elősegítője.

A versstruktúra középpontjában a „csönd” centrális helye olvastomban egészen egyértelműnek látszik, hiszen az „Ezüst sötétség némasága / holdat lakatol a világra. / A hideg úrron holló repül át / a csönd kihül. Hallod-e, csont, a csöndet? / Összekoccannak a molekulák. / Milyen vitrinben csillognak ily téli éjszakák?” szövegrészben a beszélő a nézés és hallás aktusa mellé a bőrön át történő érzékelést is bevonja oly módon, hogy az érzékszervi észlelések közül a látás háttérbe szorul, s ezáltal a koncentrált figyelem – akár „nézés” értelemben is – a hallásra és a bőr általi érzékelésre szorítkozik. A nézés az „alig látás” állapotában van, hiszen a sötétséget csak a Hold fénye teszi feketéből ezüstössé („vitrinben csillogóvá”). Helyette a „csönd” – s ebbe a némaság is beletartozik – hangsúlyos, többszöri, sűrűsödő jelenléte a kimondott cselekvés – „Hallod-e, csont, a csöndet?” – inverzét adja nem csupán a „cs” hangok játéka által,⁵³ hanem azáltal is, hogy a „csönd” a bőrön át is érzékelhetővé minősül: *a csönd kihül*. Ebben a kontextusban tehát a

52 „Nem csönd” értelemben.

53 Vö. BÓKAY, *A késő-modern...*, i. m., 23.

„molekulák koccanása”, a világ legelemibb strukturális részeinek ütközéséből adódó anorganikus hangélmény (koccanás) ráterpeszkedik az egész vers fonológiai világára.

5. A „csönd” analízisei

József Attila életművét hálózatok bonyolult rendszereként is modellezhetjük, amely struktúrában modulokat különböztethetünk meg, a modulokon belül pedig népszerűség alapján működő nyelvi „szomszédokat” állapíthatunk meg. A hálózatelméleti definíciókat a nyelvtudományi kutatások mai álláspontja szerint a nyelv „nem demokratikus” módon elrendeződő struktúrájára is alkalmazhatjuk. Ennek értelmében a nyelvi elemek között is különbséget tehetünk a „népszerű” és a „kevésbé népszerű” hálózatelméleti terminusok alapján, amelyek egyik legfontosabb kiindulópontja, hogy ezek a népszerűségi alrendszerek nem random módon konstruálódnak meg, vagyis skálafüggetlenek.

A fölvázolt elméleti keret értelmében az életművön belül különböző olvasati szempontok alapján a modulok sokfélék lehetnek, így például tematikus modulok mint a „bűn”, az „anya”, a „szerelem” vagy éppen költészettörténetiek mint az „avantgárd”, az „esztétizáló modernség” a „későmodernség kérdései”, és sok egyéb más mellett a „tárgyas költészet” is. A „tárgyas költészet”-en belül további almodulokat határozhatunk meg, ilyenek lehetnek például a „húszas évek” vagy a „harmincas évek tárgyas költészete” kategóriák, amelyek szorosabb poétikai kapcsolatban vannak egymással, mint például a bűn- és a tárgyas versek, mert olyan líraelméleti megállapításokat tehetünk a tárgyas költeményekre, amelyek nem érvényesek a nem ebbe a kategóriába tartozó versekre. A „harmincas évek tárgyas költészete” ugyanúgy szűkíthető a konkrét versek szoros kapcsolatára, amely kategórián belüli költemények bizonyos poétikai jellemzőiknél fogva még szorosabb kapcsolatban vannak egymással, mint amilyen szoros a kapcsolat egy húszas- és egy harmincas évekbeli költemény között. A „harmincas évek tárgyas költeményei” között is különbséget tehetünk a népszerűség alapján. A fellelhető szakirodalom leginkább a *Téli éjszaka*, a *Holt vidék* vagy a *Külvárosi éj*

költeményeket elemzi rendszerint.⁵⁴ Tehát a felsorolt költemények között szorosabb a kapcsolat már azáltal is, hogy a szakirodalom főképp ezeken a szövegeken keresztül prezentálja a tárgyiasság kérdését, s ez a jelenség nem randomszerűen alakult ki, hanem bizonyos poétikai jellemzők alapján célirányosan kanonizálódtak az említett költemények. A népszerűségük okai között szerepeltethetjük a „későmodern fordulat” terminust, az animizmus jelenségét, a „hosszú-vers” fogalmát, a megjelenített látványelemek hasonlóságait, de ugyanúgy azt a poetológiai problémát is, amely a Petőfi- és Arany-féle tájleíró költeményektől való különbözőségekre kérdez rá.

Dolgozatomban arra kerestem a választ, hogy vajon a látvány megjelenítésének módja mellett a hangeffektusok különös jelenléte, vagyis a fentiekben bemutatott „csönd”-fogalom részese lehet-e annak, hogy az elemzett költemények népszerűségét tovább „növelhessük”. Kutatásaim során – amelynek eredményeit részletesebben a doktori értekezésemben közlöm – arra a következtetésre jutottam, hogy a „csönd”-höz kapcsolódó nyelvi elemek bonyolult hálózatától nem tekinthetünk el, hiszen az egyes verseken belül a némasághoz kapcsolódó szemantikai háló – a konkrét verseket tárgyaló fejezetek tanulsága alapján is – kimagaslóan népszerű és sűrű. A „csönd” kifejezés szó szerinti gyakori előfordulása mellett a jelentéshez kapcsolódó „elhalkulások”-ra való nyelvi utalások számszerű előfordulása is föltűnően magas.

*

A *Holt vidék* és a *Téli éjszaka* az elhalkuló világnak – a költeményekben megjelenített antropológiai létezéshez, az emberhez kötődő hangtalanság értelemben – a fejezetcímbe is megfogalmazott „csönd”-nek is az analízise.⁵⁵ Ugyanakkor olyan poétikai eljárásról beszélhetünk, ahol nem a megragadhatatlan képzet problematikájában, hanem annak a nyelven keresztül történő prezentálásában vélem fölfedezni a költe-

54 A jelen dolgozatban felhasznált legújabb kapcsolódó szakirodalmakat az irodalomjegyzék sorolja fel.

55 Vö. A „semmi” analízisét ld. BÓKAY, *A késő-modern...*, i. m., 21–24.

mények jelentőségét. A szövegekben megjelenített poétikai világ arra mutat rá, hogy az értelem számára megérthetetlenek azok a különbségek, amelyek a beszélő által „átélt” és „megfigyelt” jelenségek között húzódhatnak, s amelyek az irodalmi értelemben vett materialitásnak és fenomenalitásnak tökéletes összeilleszkedése által egy további versvilágon belüli tökéletességet kódolnak magukba, az olvasó számára nem feltétlenül hozzáférhető módon.

A *Holt vidék* és a *Téli éjszaka* olyan poétikai újdonsággal bíró versek, amelyek a *tárgyias líra* különböző, sokak által elemzett paradigmái mellett, olyan jelentéseket is hordoznak, amelyek csak akkor érthetők meg, ha a mindenkori olvasó képes elvonatkoztatni a nyelv literális értelemben vett jelentésrétegeitől. Vagyis amikor a látvány (nézés) és hangzás (hallás) kettősségében a hangélmény ugyanolyan értékű premisszaként van jelen, mint a „leírt” látvány; s ezt jelzi is a beszélő azokon a szöveghelyeken, amikor a látvány már kevésnek bizonyul, s a hangoknak „kényszerül” átadni a jelentéshordozó szerepet nem fonetikai értelemben, hanem metafizikai szinten.

Absztrakt
A csöndképzetek mint hangeffektusok
József Attila „tárgyasuló” költészetének hallható színterei

József Attila költészetének a „tárgyasuló líra” paradigma alatt értelmezett költeményei közül talán a két legtöbbet elemzett mű, a *Holt vidék* és a *Téli éjszaka* kanonizációja a legstrukturáltabb. A vonatkozó szakirodalom módszertani kultúrájának többirányú változásai ellenére sem hanyatlott a szövegek hangsúlyos recepciója.

A közlemény tárgya annak a tézisnek további bizonyítása, miszerint a „csönd” mint hanghatás – pontosabban a szövegek által a befogadóban keltett minden további hangasszociációt fölerősítő jelenség – a versekben megszólaló egyik fontos eszköze a megnyilatkozásra. A költeményekben erőteljesen jelen van a hallásra mint érzékszervi észlelésre koncentráló hatáskeltés mechanizmusa, amely a beszélő önreprezentációjaként is értelmezhetőnek tűnik. A hangeffektusok által megidézett képzetek úgy válnak intenzívvé, hogy azok erőteljesebb „hallhatóságát” a körülöttük a látvány által megidézett „csönd” teszi lehetővé.

Mindkét költemény esetében olyan átfogó jelentésháló készítése szükséges, amely számba veszi a szövegekben a hallgatáshoz közvetlenül vagy közvetve kapcsolódó nyelvi utalásokat, majd ezek gyakoriságának a látványelemek sűrűségével történő összevetése további konzekvenciák megfogalmazását helyezi kilátásba.

Föltevésem szerint a „csönd” mint meghatározó hangeffektus a József Attila-líra jelentős részében jelen van olyan, a csomópontokban megmutatkozó jelentéshordozó hálózatként, amely már a húszas években is szervezőelvként működött, és a harmincas évek érett líratermésének jelentékeny részében is fölfedezhető.

#jelentésháló #József Attila

Abstract
Silence images as sound effects
Audible stages of Attila József's "objectified" poetry

Two poems: *Téli éjszaka* and *Holt vidék* are the most widely analyzed, and have the most well-structured canonization in the “objectified lyrics” paradigm of Attila József’s poetry. Despite the many-folded changes in the methodology concerning the relevant technical literature the accented reception of the texts did not recede whatsoever.

The subject of the publication is the verification of the thesis that “silence” as a sound – or more precisely the phenomenon that amplifies all the sound associations of the texts affecting the readers – is one of the most dominant means of conveying the message. In the poems hearing is emphasized as the mechanism of impressing the reader while concentrating on the sensory realm, and it might even be regarded as the self-representation of the speaker. The images evoked by the sound effects get intensified in a way that their audible features are accentuated by the “silence” that the surrounding scenes generate.

In case of both poems it is necessary to create an all-embracing collocative cloud, that reviews all the glossal references that are directly or indirectly related to being silent, then we might get to further conclusions by comparing those with the frequency of the images.

I assume that “silence” as a fundamental sound effect is presented in most of Attila József’s lyrical works, and it serves as a meaningful network surfacing in the nodes which already worked as an organizing principle, and which can still be detected in most of his mature poems written in the 30ies.

#collocative cloud #József Attila

SZABÓNÉ KOZMA Katalin

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

Eszterházy Károly Egyetem Pedagógiai Kar, Eger

Neveléstudományi Doktori Iskola

kozmakatalin@gmail.com

A filantropizmus nevelési eszméinek megjelenése Jakob Glatz *Die frohen Kinder* című könyvében¹

A filantropizmus nevelési eszméi

Jakob Glatz (1776–1831) felvidéki származású evangélikus lelkész, egyházi tanácsos, kora gyermekirodalmának egyik legismertebb szerzője. Egyike volt azoknak az íróknak, akik a felvilágosodás korában kifejezetten a lányok számára is írtak az erkölcsi nevelésüket előmozdító, tanulságos-szórakoztató könyveket. A korszakban a nevelési tanácsadó könyvek tették ki a gyermek- és ifjúsági olvasmányok legnagyobb hányadát, megelőzve a vallási nevelést támogató, illetve a tudományos ismereteket közlő irodalmat.²

Közép- és felsőfokú tanulmányait Glatz előbb a készmárki gimnáziumban, majd a pozsonyi evangélikus líceumban folytatta. 1796-tól a jénai egyetemen tanult, 1797-től hat éven keresztül Christian Gotthilf Salzmann (1744–1811) schnepfenthali intézetében dolgozott nevelőként, illetve a német és a latin nyelv tanáráként. 1804-től a bécsi evangélikus iskolában előbb tanítóként alkalmazták, később az ottani evangélikus gyülekezetben szolgált lelkészként, majd 1806-ban egy-

1 A tanulmány „*A tudomány ekként rajzolja világát*” – *Irodalom, nevelés és történelem metszetei* című tudományos tanácskozáson megtartott előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28–29.

2 FEHÉR Katalin, *Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában*, MKSz, 116(2000)/1, 89.

házkörületi tanácsossá választották. Jakob Glatz tevékenyen részt vett a bécsi evangélikus teológiai intézet újjászervezésében. Később megromlott egészségi állapota miatt lemondott lelkészi állásáról, és 1824-től családjával Pozsonyba költözött, ahol is néhány évnyi betegeskedés után elhunyt.

Jakob Glatz pedagógiai nézeteire, melyek a gyermek- és ifjúsági könyveiben is visszatükröződtek, meghatározóan hatottak a Schnepfenthalban eltöltött évek. Salzmann az intézetét a filantropizmus jegyében szervezte meg, munkája során a tevékeny, a társadalom számára hasznos leendő polgár nevelését tűzte ki célul. A 18. század utolsó harmadában Németországban kibontakozó, felvilágosult nevelési irányzat eszménye az olyan erényes polgár nevelése volt, aki neveltetésének köszönhetően hivatásában képes volt helytállni. A filantropizmus elveit követő pedagógusok az angol és francia felvilágosodás motívumait is felhasználva az ember teljes kiművelését tették meg feladatukul, melynek része volt a praktikus ismeretek megtanítása, a modern nyelvek tanulása és a testi nevelés is. Az emberszeretet és a közhasznú tevékenységek eszménye képezte a nevelés alapját.³ A filantropisták bíztak abban, hogy a tanulók képesek az intézményes nevelés keretein belül a társadalom számára is hasznos erények elsajátítására.⁴

Salzmann schnepfenthali intézetben a tanulók szellemi és testi erőit egyaránt edzették. Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) elveit követték, azt vallották, hogy az egészség és a teljesítőképesség a mozgás, a test edzése által fejlődik, míg a kényeztetés beteggé teszi a testet.⁵ A test edzése és az egészségre nevelés fontos szerepet játszottak az intézet mindennapjaiban. Noha a testedzés már Johann Bernhard Basedow (1724–1790) dessau-i filantropinumában is kitüntetett szerepet játszott

3 *A magyar nevelés története*, főszerk. HORVÁTH Márton, I, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 241.

4 VIRÁG Irén, *A filantropizmus jelenléte a magyarországi nőnevelő intézetekben= Új kutatások a neveléstudományokban 2013: Változó életformák, régi és új tanulási környezetek*, szerk. BÁRDOS Jenő, KIS-TÓTH Lajos, RACSKO Réka, Eger, EKF Líceum, 2014, 299–310.

5 Edgar UNGER, *Faktoren einer gesundheitssportlichen Motivationsstruktur*, Hamburg, Diplomica, 2003, 16.

a nevelésben, Schnepfenthalban teljesedett ki Johann Christoph Friedrich GutsMuths (1759–1839) elméleti-gyakorlati tevékenysége során. GutsMuths, aki Salzmann intézetében mint tornatanár tevékenykedett, a test és lélek egységét hangoztatta. Nevéhez kapcsolódik a tornaóra bevezetése; az általa szorgalmazott kerti munka, a kétkezi munka és a kirándulások a test edzését, az egészség megőrzését szolgálták.

Salzmann nézete szerint a nevelés több a pusztá tanításnál. Salzmann gyakorlati példaadásával, elméleti írásaival és erkölcsnemesítő, tanulságos olvasmányjaival egyaránt a nevelés ügyét szolgálta. Salzmannról és az általa vezetett filantropinumról több korabeli leírásban olvashatunk, így Jakob Glatz *Moralische Gemälde* című kiadványának első füzetében is. Itt többek között szó esik a tanítványok testi és szellemi kimunkálásának fontosságáról és módjáról.⁶ Azokban a gyermek- és ifjúsági könyvekben, melyeket Glatz a Schnepfenthalban töltött évek alatt, illetve azt követően írt, rendszeresen visszaköszönnek az intézet nevelési elvei.⁷

A filantropizmus mint korszerű pedagógiai elképzelés Magyarországon is visszhangra talált. Elméleti írói közül Joachim Heinrich Campe (1746–1818) és Basedow mellett Salzmann munkássága is megjelent a magyar tanügyi gondolkodásban.⁸ Salzmann elméleti munkái és morális-erkölcsjavító művei közül többet is lefordítottak magyar nyelvre. Jakob Glatz morális-nevelő könyvei is, noha német nyelven íródtak, és ezért elsősorban német nyelvterületen váltak ismertté, már a 19. század elején eljutottak Magyarországra, jóllehet inkább csak a németül olvasó magyar olvasóközönséghez. Az 1840-es években viszont lefordították magyar nyelvre néhány művét, így megjelent magyar nyelvű kiadásban a *Die frohen Kinder* is.⁹

6 Jakob GLATZ, *Christian Gotthilf Salzmann und sein Erziehungs-Institut zu Schnepfenthal* = J. G., *Moralische Gemälde für die gebildete Jugend*, Leipzig, Voß, 1801, I, 7–32.

7 A történetekben szereplő gyerekek közül többen télen fedetlen fővel, lenge öltözetben jártak. Azt, hogy ez egyébként nem volt megszokott jelenség, mutatja, hogy a történetekben esetenként magyarázkodniuk kellett emiatt.

8 KOLLER István, *Schnepfenthal und Ungarn: Beiträge von E. von Szelényi*, Protestáns Tanügyi Szemle, 1930/5, 187.

9 Vidor gyermekek, vagy beszélgetések és képek a' gyermekvilágból, GLATZ Jakab után

A morális-erkölcsnemesítő könyvek sorába tartozó *Die frohen Kinder*¹⁰ 1806-ban jelent meg kétnyelvű, német-francia kiadásban. A kötet hat kétrészes történetet tartalmaz, azaz összesen tizenkét történet található meg benne, melyek mindkét nem számára egyaránt élvezetes olvasmányanyagot jelentettek. A szereplők körülbelül hat-tíz éves éves gyerekek, és a könyvet is ennek a korosztálynak szánták.¹¹ Az egyes elbeszélések főbb szereplői javarészt fiúk, a lányalakok jobbra mellékszereplőként, elsősorban mint testvérek, másodsorban mint a lánytestvér barátnői vannak jelen. A hat történet közül csupán egy kétrészes elbeszélés szól kifejezetten lányokról. A könyv gyermekszereplői a tehetősebb polgári rétegből kerültek ki, és a történetek is inkább ennek a rétegnek szólnak. A kötet kivitelezése, a történetekhez tartozó szép, míves metszetek is fizetőképes olvasóréteget feltételeznek. A gyermeki élet egy-egy pillanatát ábrázoló metszetek jól kiegészítik az elbeszéléseket. Ahogy a szerző az előszóban írja, könyvében a metszetek inspirálták a történeteket, nem pedig fordítva.¹²

A következőkben áttekintjük, hogy a *Die frohen Kinder* című, gyermekeknek szánt könyvben a filantropizmusnak milyen pedagógiai eszméi jelentek meg, azok a nevelés mely területeihez kötődtek. Megnézzük továbbá, hogy Salzmann intézete milyen formában jelenik meg a könyvben. A könyvben ezeknek a nevelési gondolatoknak a gyakorlati megvalósulását is nyomon követhetjük.

Az egészségnevelés és a testi nevelés kérdése

A történetekben a nevelés elsősorban informális térhez, a család – szülők, testvérek, barátok – köréhez köthető. A fiatal olvasók szemszögéből nézve kiemelt szerepet kap a gyerekek közvetlen közege, a test-

magyarosítá Szivos Mihály, Pesten, Heckenast Gusztáv, [1842].

10 Jakob GLATZ, *Die frohen Kinder, oder Erzählungen und Bilder aus der Kinderwelt* = *Les enfans joyeux ou Historiettes et Figures du monde des enfans*, Wien–Triest–Baden, Joseph Geistinger, 1806.

11 *Beschluß der Uebersicht der Zipser Literatur in den drey letzten Jahren 1806–1808*, *Annalen der Literatur und Kunst des In- und Auslandes*, 1810/3, 155.

12 Glatz, *Die frohen Kinder*..., i.m., 3.

vérek és a baráti közeg. A nevelés kérdése ebben a miliőben elsősorban az egészségnevelésre és az ehhez szorosan kapcsolódó testi nevelésre összpontosít. Ehhez a témához képest, kevésbé hangsúlyosan ugyan, de megjelenik a büntetés kérdése is. A nevelés a filantróp felfogás szerint az ember egész lényére kiterjed, és ez igaz az egészségnevelésre is, ami már jellegéből adódóan sem korlátozódhat az iskolára, az az egyén mindennapjait áthatja. A fontos nevelési kérdések, úgymint a morál, a tisztelet, a barátság, a szerénység a történetekben szintén nem mint elméletben elsajátítandó erények tűnnek fel, hanem a mindennapok során kifejlesztett és a mindennapi interakciók során gyakorolt tulajdonságokként.

Az egészség kérdése a korban kiemelt helyet kapott, mivel ahogy Salzmann is írja, „*beteg állapotban az ember nagyon érzékeny.*”¹³ Így ő és más pedagógiával foglalkozó írók, mint például Bernhard Heinrich Overberg (1754–1826), mivel a nevelésnek a test edzése is része, szükségesnek tartották felhívni a figyelmet mind a nevelt, mind pedig a nevelő részéről a testi egészség fontosságára.¹⁴

Az egészségre való nevelés a mindennapi élet több területét is felöleli, így az étkezés, az alvás körülményeit, az öltözködést, és a mozgásban gazdag életmódot is. Az egészségre nevelés komplexitását az első novella írja le a legátfogóbban:

„Így nőtt fel ez a három derék fiú. Mivel egyszerűen éltek, sokat mozogtak a friss levegőn és a testüket edzették: olyan egészségesek, erősek, virágzóak voltak, hogy senki sem tudott belső elégedettség nélkül rájuk nézni.”¹⁵

13 Christian Gotthilf SALZMANN, *Ameisenbüchlein oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Erzieher*, Schnepfenthal, 1805, idézi Anton FRIEDL, *Lehrer und Schüler im Spannungsfeld von Gesellschaft und Ideologie: ein historischer Abriss*, Dissertation, Graz, 2008, 258.

14 SALZMANN, 1805, idézi Anton FRIEDL, *Lehrer und Schüler...*, i. m., 99.

15 „So wuchsen diese drey braven Knaben auf. Weil sie einfach lebten, sich viel in frischer Luft bewegten, und ihre Körper abhärteten: so waren sie auch so gesund, so kraftvoll, so blühend, daß sie niemand ohne inniges Vergnügen ansehen konnte.” GLATZ, i. m., 10.

A megfelelő ajánlások betartásával egészségessé válnak az emberek. Az eredmény pedig az egészséges és erős fiatalok, akikre mindenki csak belső elégedettséggel nézett.¹⁶ Glatz gondolatából kitűnik, hogy nemcsak ön maga számára tesz jót az, aki törődik az egészségével, de a környezetében lévő emberekre is pozitív hatással lesz.

Az egészséges életmódhoz a könnyű, szellős öltözék, a kemény alvóhely és a megfelelő étkezés (kevés, egészséges étel) is hozzájárul. Salzmann intézetében is hasonló szellemben nevelték az ifjakat. Az intézet mindennapjainak leírását Glatz több munkájában is megtaláljuk, most csak a *Moralische Gemälde* idevágó részletét idézzük:

„A növendékek egészsége a friss, hűvös levegő belégzésével, a test tisztán tartásával [...], gyakori fürdéssel, sok mozgással, egyszerű, egészséges ételekkel, a célnak megfelelő könnyű ruházattal, a pihenés és az elfoglaltság, a játék és a munka megfelelő beosztásával, és egyéb eszközökkel jobban megőrződik és növekszik.”¹⁷

További hasonlóság a Salzmanni intézet és a Glatz által megírt történetek között az a skarlátvörös ruha, melyet az egyik történetben hordtak a gyerekek, mert ez a szín volt a schnepfenthali növendékek egyenruhájának is a színe.

Hogy ez a puritán öltözködés szokatlan volt a korban, és sok emberben visszatetszést váltott ki, szemlélteti a Glatz gyermekkönyvében elhangzó passzus, mikor az apa megkérdezi a fiát, hogy megfelel-e neki az öltözködés, amit ő ajánlott neki, mivel az emberek a télen is fedetlen fővel, kigombolt ruhában járó gyereket a megbetegedéstől féltik. Erre a fiú válasza: „Voltam valaha beteg? Nem vagyok mindig egészséges? Az emberek nem okosak.”¹⁸ Vagyis az emberek új eszmékkel szembeni

16 GLATZ, *i. m.*, 10.

17 „Die Gesundheit des Zöglings wird durch das Einathmen einer frischen, kühlen Luft, durch Reinhaltung des Körpers [...], durch öfteres Baden, viele Bewegung, durch einfache, gesunde Kost, zweckmäßige leichte Kleidung, durch gehörige Vertheilung der Ruhe und Beschäftigung, des Spielens und Arbeitens, und durch andre Mittel mehr erhalten und erhöht.” GLATZ, Jakob, *Moralische Gemälde...*, *i. m.*, 15.

18 „Bin ich schon einmahl krank geworden? Bin ich nicht immer gesund? Die Leute

értetlenkedését figyelhetjük itt meg.

Hogy mennyire fontos az egészség, megmutatkozik a szülői kívánságban: „Mindig egészségben és örömben teljenek a napjaid!”¹⁹

A rossz nevelés

A történetek főbb szereplői egytől egyig a filantróp nevelési eszmének megfelelő szellemben nevelkednek, és – feltehetően ezért – egyik történetben sem találkozunk rosszul nevelt gyermekkel. A rossz nevelés azonban két módon is feltűnik a történetekben. Egyrészt a beszélgetések során szóba kerülnek olyan, nem helyes módon nevelt gyermekek, akik hangsúlyozottan elkényeztetettek – és emiatt betegesek.

A könyv, a helytelen nevelést példázandó, egyetlen konkrét esetet mutat be, melynek viszont egy állat, konkrétan egy kutya az elszenvető alanya. A kutyát először megfelelően nevelik, így az fürgé, mozgékony lesz, de egy idő után a gyerekek elkényeztetik, emiatt ellustul. Miután a szülők felhívták a figyelmet a rossz nevelés káros következményére, a gyerekek változtatnak a kutyával való bánásmódjukon, újra szigorúan fogják, így a kutyából hamarosan újra életerős állat válik.

„Emil elkezdte Philidort szigorúbban fogni. Sokat kellett futkároznia, sokszor fürdették hideg vízben, és nem kapott többé finom falatokat. Mennyire másként nézett ki most Philidor! Élénkebb, fürgébb, vidámabb volt! A korábbi restsége teljesen elmúlt.”²⁰

Ahogy láttuk, mindkét esetben a testi jóllétet, az elkényeztetést nevezik meg a rossz nevelés alapjának.

sind nicht klug.” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 90.

19 „Erlebe ihn [den Tag] nur immer gesund und munter!” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 36.

20 „Emil fing nun an, den Philidor strenger zu behandeln. Er mußte viel herumlaufen, wurde häufig im kalten Wasser gebadet, und bekam keine Leckerbissen mehr. Wie ganz anders sah jetzt Philidor aus! Er war munter, flinker, lustiger! Seine vorige Trägheit war ganz verschwunden.” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 40.

Mivel a könyvbéli történetek nagyjából ideális gyermekeket mutatnak be, azt láthatjuk, hogy a helyesen nevelt gyerekekre nem jellemző a rossz viselkedés, így büntetésre esetükben alig van szükség. Az egyik történetben a már említett kutyát büntetik meg veréssel a rossz magaviselete miatt. A verést a kutya mint megérdemelt büntetést érzékeli, és onnantól kezdve nem tesz olyan dolgot, amiért újabb büntetést érdemelne.

Kérdés, hogy ha a rossz, illetve helyes bánásmód, tehát a kényeztetés és puritán nevelés hasonlóképpen hat a kutya esetében, mint a gyerekek esetében, akkor feltehetően a büntetésnek is hasonló a hatása. Mindenesetre a könyvben a gyerekeket, ha hibát követnek el, csak megdorgálják, és már ez is éppen elég ahhoz, hogy rávezessék őket a hibás cselekedeteik belátásához és a viselkedésük javulásához. Az állatok esetében ez a belátás hiányzik, számukra ezért tarthatták megengedhetőnek a testi fenyítést.

„Ludwignak meg kellett hallgatnia a szemrehányásokat. Nézd, mondta az apja, mennyire boldogtalanná tehetett volna minket a csevegésed! Ezt Ludwig is nagyon jól érezte. Innentől kezdve nem fecsegett ki mindent azonnal, amit megtudott, hanem először megfontolta, hogy tanácsos-e így tennie.”²¹

A történet szerint Ludwig, aki fecsegő kisgyerek volt, nem tartotta hibának a bőbeszédűséget, hiába figyelmeztették rá a szülei. Az események viszont úgy alakultak, hogy meggondolatlan beszédével bajba sodorta nemcsak saját magát, hanem egész családját is. Ez a mozzanat, a rossz tulajdonsága következményeivel való szembesülés rádöbbenti a kisfiút, hogy mégiscsak komoly jellemhibáról van szó, amire ettől kezdve odafigyelt.

21 „Ludwig mußte Vorwürfe anhören. Sieh, sagte der Vater, wie unglücklich hättest du uns durch deine Plauderhaftigkeit machen können! Das fühlte Ludwig sehr gut. Von nun an plauderte er nicht gleich alles aus, was er wußte, sondern bedachte sich erst, ob dieß auch rathsam sey.” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 52.

Ez a büntetésmód, vagyis a helytelen viselkedés vagy esetleg negatív tulajdonság következményeiből adódó kárral való szembesülés mint a büntetés eszköze, szintén összhangban volt a Salzmann által képviselt nevelési elvekkel.

A fiúktól és a lányoktól elvárt viselkedés

A fiúkkal és a lányokkal szemben támasztott elvárások részben még a felvilágosodás korában is különbözőek voltak. Vannak olyan területek, ahol hasonló követelményeket, illetve elvárásokat fogalmaznak meg velük szemben, mint például a tisztelet és hála a szülő vagy a tanár iránt. Viszont a lányokkal szemben szigorúbbak a viselkedést illető elvárások, míg a fiúk viselkedését illetően inkább toleránsak a szülők.

Mind a lányok, mind a fiúk tipikus helyzetekben tűnnek fel. A fiúk aktívabbak, futkároznak, katonásdit játszanak; ezzel szemben a lányok csendesebbek, és leginkább a játékbabáikkal vannak elfoglalva.

„Esténként az asztalnál több rablótörténetet is elmeséltek. Emil és Ludwig csupa fül voltak, mert semmiről nem hallottak olyan szívesen beszélni, mint katonákról, háborúról, tolvajokról és rablókról.”²²

A fiúkkal szemben tehát nincsenek megfogalmazva olyan viselkedésszerű elvárások, mint a lányokkal szemben. Addig, amíg az ugrálást, szeles-heves viselkedést az esetükben tolerálják, hasonló viselkedés miatt már megintik a lányokat. A kötet egy olyan történetet tartalmaz, amelyben a lánytestvér a bátyjával és annak barátjával együtt fiús játékokban vesz részt. Ekkor azonban az író többször is hangsúlyozza, hogy a lány akarata és jobb érzése ellenére játszotta a fiúk játékait, leginkább amiatt, mert azok ezt parancsolták neki.

22 „Des Abends wurde bey Tische mehrere Räubergeschichten erzählt. Emil und Ludwig waren ganz Ohr, denn von nichts hörten sie lieber reden als von Soldaten, von Krieg, von Dieben und Räubern.” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 48–49.

„Tiszta ártatlanság volt Rosemunde, ugyan boldog és vidám, de emellett nagyon szelíd és csendes. Csak kár, hogy annyira a bátyja irányítása alatt állt! Amit a testvére parancsolt, meg kellett tennie. Többször olyan játékokra kényszerítette a lányt, amelyek csak fiúkhoz illettek. A lánynak mindezt el kellett viselnie.”²³

A lányokkal szemben világosan megfogalmazzák azt a viselkedési formát, amit elvárnak tőlük: „*A lányoknak mindig meg kell maradniuk lányoknak [...] A kislányokhoz babák illenek.*”²⁴ Az apa az egyik történetben megdicsérte a lányát helyes viselkedéséért, és megfedte, amikor nem a lányoknak megfelelő módon viselte magát. Ezt az elvárás a kislányok hamar megtanulták, és ők is tudták, mikor nem illik a fiús játékokban részt venniük.

„Fiatalúr, mondta Lisette mosolyogva, és felemelte a magasba a babáját, itt látja Ön, hogy mi tart vissza minket [a fiús játékoktól]. Ez a mi örömünk, ez a mi boldogságunk!”²⁵

A rossz tulajdonságok leküzdése mindkét nem számára fontos. A lányok esetében a leendő háziasszony képzése volt a kitűzött cél. A számukra legfontosabb erények közé tartozott „*a lemondás erényének kialakítása, az egyéni vágyak megtagadása, az érzelmek szigorú kontrolljának kialakítása.*”²⁶ A leendő feleség-anya szerepre készített fel többek között az olyan erény, mint a bántás, megbántottság elviselésének a képessége. Nem véletlenül kapta ezért a tulajdonságért a királynői címet az egyik lány:

23 „Voll Unschuld war Rosemunde, zwar froh und munter, aber dabey auch sehr mild und sanft. Nur Schade, daß sie so sehr unter dem Regimente des Bruders stand! Was er haben wollte, mußte sie thun. Er zwang sie mehrmals zu Spielen, die nur für Knaben passen. Sie mußte sich alles gefallen lassen.” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 78.

24 „Mädchen müssen immer Mädchen bleiben [...] Für kleine Mädchen passen wohl Puppen...” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 115.

25 „Junger Herr, sagte Lisette lächelnd, und hob ihre Puppe in die Höh, da sehen Sie, was uns abhält. Das ist unsre Freude, das ist unsre Lust!” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 111.

26 PUKÁNSZKY Béla, *A nőnevelés története*, Bp., Gondolat, 88.

„Tudjátok, kedves gyerekek, hogy semmi nem esik az embernek olyan nehezére, mint az érzékenységet legyőzni, ha nagyon megsértik. Akinek ehhez van elég ereje, az tiszteletre méltó. Luise megmutatta egyszer ezt az erőt. Az egyik osztálytársnője nagyon megbántotta őt. Luise nemcsak megbocsátott neki, hanem csendben, észrevétlenül bizonyított, szívélyes maradt a megbántójához, így megérdemli, hogy ő legyen az ünnep királynője.”²⁷

A szülőszerep

A gyermekszereplők szülei leképezik az ideális, filantropisták által elvárt felnőttkori eszményt: dolgoz, szorgos, életükkel elégedett, tehető polgárok, hasznos tagjai a társadalomnak. Családjuk körében jól érzik magukat, segítenek a bajba jutott embertársaikon. Boldog és elégedett életükkel megvalósítják azt, amit Salzmann a tanítókkal szembeni elvárásaként megfogalmazott, vagyis a tanítványok számára minden szempontból példaképpül szolgálnak.²⁸ Jakob Glatz a következő szavakkal írja le könyvének egyik felnőtt szereplőjét: „Tevékenyen, csendesen és jókedvűen élt itt. Békében volt Istennel, a világgal és saját magával.”²⁹

A történetek során a gyermekek életében mind az apa, mind pedig az anya fontos szerepet játszik. Láthatólag örömeiket lelik gyermekeikben, de anélkül, hogy elkényeztetnék őket.

„Von Williams úrnak és Amalienak sok pénze volt ugyan, de ez

27 „Ihr wißt es, lieben Kinder, nichts fällt dem Menschen so schwer, als seine Empfindlichkeit zu besiegen, wenn er beleidigt worden ist. Wer so viel Gewalt über sich hat, ist ehrenwerth. Luise hat diese Gewalt einmahl gezeigt Sie wurde von einer Mitschülerinn stark beleidigt. Luise vergab ihr dieß nicht nur, sondern bewies sich auch im Stillen, unbemerkt, gefällig gegen ihre Beleidigerinn und verdient daher Königin des Festes zu werden.” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 74.

28 „Zöglingen in jeder Rücksicht Muster zu seyn”, SALZMANN, 1805, idézi Anton FRIEDL, *Lehrer und Schüler...*, i. m., 131.

29 „Er lebte hier thätig, still und vergnügt. Er war mit Gott, mit der Welt und mit sich selbst zufrieden.” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 131.

nem szerzett nekik annyi örömet, mint valami más, amit birtokoltak. És mi volt az, ami számukra sok örömet jelentett? – Ez két szeretetre méltó gyerek volt. Rendes, vidám fiúk voltak. Az egyiket Ludwignak, a másikat Emilnek hívták. Ők voltak az apa és az anya legnagyobb öröme.”³⁰

Mindkét szülő feltűnik egyfajta tanítói szerepben is. Az anya az, aki a betűket ismerteti meg a gyermekeivel, olvasni, rajzolni tanítja őket.³¹ A ház körüli ismeretekbe is bevezeti a gyerekeket, ezenkívül felhívja a figyelmet a helyes viselkedésre, és ha szükséges, tanácsot ad nekik.

Az apa, aki a család anyagi jóllétét teremti meg, szintén odafigyel a gyerekeire, sok időt tölt velük. Meghitt és idilli a kép, ahogyan az író a gyerekeket szeretettel figyelő szülőket ábrázolja: „Az apa és az anya messziről nézték, Luisét hogyan díszítik fel. A pillantásuk szeretettel és őszinte örömmel időzött ezen a szép csoporton.”³²

A nevelés eredménye

Az, hogy a jó nevelés milyen eredményhez vezet egy gyermek életében, leginkább abból tudható meg, hogy milyen felnőtt válik belőle. A filantropisták a leendő hasznos polgár nevelését tűzték ki célul, olyan polgárét, aki a saját életével elégedett, hasznos tagja lesz az államnak. A történetek rövid összefoglalóval zárulnak, amelyekből kitérünk, hogy a helyesen nevelt gyermekek életükkel megbékélt felnőttek lettek, akik sok jót tettek későbbi, felnőtt éveik során, és akik ráadásul gyermekkorukra örömmel emlékeztek vissza. Néhány példa az élettörténetekből:

30 „Herr von Williams und Amalie hatten viel Geld, aber das machte ihnen kein so großes Vergnügen, als etwas anderes, das sie besaßen. Und was war dieß andere, das ihnen so viel Vergnügen machte? – Es war ein Paar allerliebste Kinder. Hübsche, muntre Knaben waren es. Der eine hieß Ludwig, der andre Emil. Sie waren des Vaters und der Mutter größte Freude.” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 31.

31 GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 32.

32 „Vater und Mutter sahen von ferne zu, wie Luise geschmückt wurde. Ihre Blicke hingen mit liebe und herzliche Freude an dieser schönen Gruppe.” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 76.

„A lányokból – ahogy várható volt - szerencsés feleségek lettek, akik sokakat szerencsésé tettek.”³³

„Amikor idősebbek lettek, sokat meséltek a gyermekkoruk örömeiről. Boldog, szerencsés gyerekek voltunk, mondták sokszor. Ah, a gyerekkor évei, amikor még a virágok, galambok és a játékbabák jelentették a boldogságot, mondta Gustav, azok életünk legszebb, legáldottabb évei!”³⁴

„Boldogan telt el ezeknek a szeretetreméltó gyerekeknek az ifjúsága. Amikor idősebbek lettek, sok jót tettek másoknak. Boldogan éltek.”³⁵

A történetek alapján határozott, polgári értékrenddel rendelkező családok képe bontakozik ki az olvasó előtt. Ahogyan láthattuk, a jó nevelés által elérhető az örömteli gyermekkor, és egyúttal megalapozható a boldog felnőttkor.

Összefoglalás

Jakob Glatz pedagógus pályájának elején több, későbbi írói működését is meghatározó évet töltött el Salzmann-nak a filantropizmus szellemében működtetett intézetében. Ezek az évek befolyással voltak Glatznak a gyermekek nevelésére vonatkozó szemléletére. Gyermek- és ifjúsági könyvei a filantropinumban megtapasztalt nevelési módszereket és életvezetési módokat propagálták. Könyveiben kibontakozott az új

33 GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 77.

34 „Als sie älter waren, erzählten sie oft von den Freuden ihrer Kindheit. Wir waren frohe, glückliche Kinder, sagten sie öfters. Ach, die Jahre der Kindheit, wo noch Blumen, Tauben und Puppen entzückten, sprach Gustav, das sind die schönsten, seeligsten Jahre unsers Lebens!” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 115.

35 „Froh verging diesen lebenswürdigen Kindern ihre Jugend. Als sie älter waren, thaten sie andern Menschen viel Gutes. Sie lebten glücklich.” GLATZ, *Die frohen Kinder...*, i. m., 132.

polgári pedagógia programjának gyakorlati vetülete. Az általunk megvizsgált, gyermekeknek szóló könyv elsősorban az életvezetéssel, egészségmegőrzéssel kapcsolatos kívánalmakról szól, de fellelhetők benne a szülői tisztelettel, a gyermeki erényekkel kapcsolatos egyéb jellemzők is. A történetekben jól megfigyelhetők a fiúkkal és a lányokkal szemben megfogalmazott, eltérő viselkedési elvárások.

Absztrakt
A filantropizmus nevelési eszméinek megjelenése
Jakob Glatz Die frohen Kinder című könyvében

A filantropisták célja az olyan, a társadalom számára hasznos polgár kiművelése volt, aki a munkájához szükséges gyakorlati ismeretek mellett megfelelő erkölcsi neveltetéssel is rendelkezett. A 18. század végétől kezdve a megfelelő erkölcsi nevelést elősegítendő jelentek meg a gyermekek és fiatalok számára a morális töltetű olvasmányok. Jakob Glatz, szepességi származású evangélikus lelkész pályája elején több évet eltöltött Salzmann schnepfenthali filantropinumában, és Salzmann hatására, a filantropizmus szellemében bontakozott ki a gyermekírói karrierje. A tanulmányban megvizsgáljuk, hogy a filantropizmusnak mely pedagógiai eszméi jelentek meg a kisgyermekeket családi-baráti közegben ábrázoló történetekben, és azok a nevelés mely területeihez kötődtek; továbbá, hogy Salzmann schnepfenthali intézetének hatása milyen formában jelenik meg a könyvben.

#erkölcsi nevelés #filantropizmus #gyermekkönyv #Jakob Glatz

Abstract
The educational ideas of philanthropism
in Jakob Glatz's book, The Happy Children (Die frohen Kinder)

The purpose of Philanthropists was to educate a citizen useful to society who in addition to the practical knowledge required for his work, also obtained a proper moral education. Starting from the end of the 18th century, the moral readings for children and young people were published to promote proper moral education. Jakob Glatz, a Lutheran Pastor from Zips, spent many years in Salzmann's Schnepfenthal Institution (Salzmannschule Schnepfenthal), and as a result of the influence of Salzmann, his children's writers' career unfolded in the spirit of Philanthropism. In the paper, I examine what pedagogical ideas of philanthropism emerged in his stories depicting children in the circle of family and friends, and which areas of education they relate to. I also explore which way the effect of the Schnepfenthal Institution is manifested in Glatz's book *The Happy Children (Die frohen Kinder, 1806)*.

#moral education #philanthropy #children's book #Jakob Glatz

VAMOS Gabriella

ELTE–BTK Néprajzi Intézet

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Magyar és összehasonlító folklorisztika doktori program 3. évfolyam

gabriella.vamos88@gmail.com

Egy lap a kulturális tömegmozgalom szolgálatában – a Művelt Nép (1950–1956) című folyóirat elemzése¹

Bevezetés

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy az 1950 márciusától 1956 októberéig megjelenő *Művelt Nép* című folyóirat példáján keresztül vizsgáljam azt, hogy a fordulat éveit (1947–1949) követően, hogyan jelent meg a vidéki társadalom, a paraszti kultúra egy olyan folyóiratban, amely a Révai József² felfogását tükröző, hazai viszonyok között megvalósítani kívánt kultúrforradalmat támogatta. A kulturális forradalom Révai értelmezésében azt jelentette, hogy a társadalom minden tagja számára ki kell alakítani a kultúrához való új hozzáállást, a szocialista világnézet kialakítására, a szocialista átnevelésre minden intézményes eszközt, a tudományt, a művészetek minden ágát a tömegek felé kell fordítani. Révai a kulturális változás egyik alapjaként a falu szocialista átalakulását tekintette és az 1949. szeptember 26-án elmondott beszé-

1 A tanulmány „*A tudomány ekként rajzolja világát*” – *Irodalom, nevelés és történelem metszetei* című tudományos tanácskozáson elhangzott azonos című előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28–2017. szeptember 29.

2 Révai József (1898–1959) kommunista politikus, író. Révai József életéről, politikai karrierjéről több kötet, összegzés született, amelyeket terjedelmi korlátok miatt itt nem részletezek. A művek összefoglalását és ismertetését lásd bővebben: BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, *Révai József és a Népművelési Minisztérium létrehozása*, Zempléni Múza, 4(2002), 14–15.

dében egyebek között kiemelte, hogy mindent meg kell tenni a formájában nemzeti és tartalmában szocialista kultúra megteremtéséért.³ Arra keresem a választ, hogyan tükröződött mindez a folyóirat cikkeiben.

Munkám első felében röviden vázoló a sajtó, a lapkiadás korabeli helyzetének átalakulását, utalok arra az új politikai közegre, amely során láthatóvá válik, hogy a *Művelt Népet* milyen változások hatására adták ki. Ezt követően azt vizsgálom, hogy a folyóiratnak milyen szerepet szántak a népnevelés, a népművelés és a lenini, sztálini elvek mentén szerveződő hazai kultúrpolitikai célok propagálása terén.

Továbbá, arra vállalkozom, hogy a kultúrotthonok, előadások, kultúrversenyek, ünnepek témakörei mentén bemutassam azt, hogy a folyóiratban miként jelent meg a vidéki társadalom, hogyan használták fel a paraszti kultúra elemeit a tömegkultúra megteremtése érdekében, és milyen új tartalommal ruházták fel a különböző népszokásokat. Vizsgálom, hogy miféle lehetőségeket teremtettek a falusi embereknek arra, hogy elsajátítsák a szocialista műveltséget és ezzel a szocialista embertípus mintájává váljanak. Utalni szeretnék arra a folyamatra, amely során láthatóvá válik, hogy a szocialista korszakban a folklór, a népművészet új tartalommal bővült és a tömegkultúra alapjaiként tekintettek rájuk. Tanulmányom középpontjában az 1950–1953 közötti időszak áll, mert a lap tartalmában, formájában az 1953 júliusi fordulat után változások történtek. Ennek részletes bemutatására munkám második felében kerül sor.

Ezáltal látható válik, hogy a folyóirat kiadásának körülményei, annak tartalma összefüggésben áll saját társadalmi, történeti és kulturális közegével, tartalma annak keretei között érhető meg. A folyóirat kiadásának háttere, motivációja, tartalma ezáltal beleolvad abba a történeti, politikai, kulturális keretbe, amely a létrehozásáért felelős.

3 A kulturális forradalom Révai-féle értelmezéséről lásd: Soós Pál, *A művelődéspolitikus Révai József portréjához* = S.P., *Művelődéstudományi és művelődéspolitikai tanulmányok*, Debrecen, KLTE, 1981 (Acta Andragogiae et Culturae, 3), 91–92.

A második világháború után a Kommunista Párt korlátozta a lapkiadást, és a cenzúra bevezetésével a sajtó új tartalma is körvonalazódni látszott. Egy 1945 februári kormányrendeletben (340/1945. M.E.sz.r.) súlyos papírhíányra hivatkozva kizárólag azoknak a lapoknak a kiadását engedélyezték, amelyek működését támogatták a megszálló szovjet hatóságok is. Ezek a lapok mentesültek a cenzúra alól.⁴

Rákosi Mátyás 1945 májusától nyíltan hangoztatta, hogy „meg kell szerezni a sajtó irányítását. A harc most a sajtó területére tevődik át. Jó fegyver van a kezünkben: a papírkiutalás. A reakciós lapokat ki kell éhezteni.”⁵ A sajtó és a lapkiadás adminisztratív ügyei 1948-tól a miniszterelnökség sajtóosztályához kerültek, majd 1948. március 23-án, Rákosi a párt Akadémia-utcai székházában tartott sajtófogadáson elmondott beszédében kijelölte a sajtó új irányait:

„[e]l kell érnünk a demokrácia negyedik évében, hogy a demokrácia sajtója a tömegnevelés, a nemzetnevelés egyik fontos eszközévé váljék. Csak a régi rendszer akarta a tömeg figyelmét elterelni az állam döntő fontosságú ügyeiről. Ma megváltozott a helyzet, van lehetőség arra, hogy a sajtó teljesítse nemzetnevelő feladatát. Mi a magunk részéről minden segítséget megadunk ahhoz, hogy a magyar újságírás erre a színvonalra emelkedhessék és így újabb hatalmas pillérrel támassza alá a magyar demokrácia épületét. (Lelkes taps.)”⁶

4 Részletesebben lásd: HORVÁTH Attila, *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúrák idején*, Budapest, Médiatudományi Intézet, 2013 (Médiatudományi Könyvtár, 7), Sz. NAGY Gábor, *A koalíciós korszak sajtójogi szabályozása 1945–1949 között*, Múltunk, 2017/4, 190–213.

5 Idézi: VASS Henrik, ZALAI K. György, *A tájékoztatás intézményrendszere és a munkásmozgalom elitje 1944–1948*, Bp., Triffer, 1992, 33.

6 RÁKOSI Mátyás, *A magyar sajtó színvonalának az emeléséért* = R.M., *Építjük a nép országát*, Bp., Szikra, 1949, 45–46. <http://mek.niif.hu/04600/04670/04670.htm#9> (Utolsó megtekintés 2017. szeptember 28.)

A lelkes tapsot kiváltó beszéd tehát következménye volt annak a folyamatsnak, amely már 1945-től elkezdődött. A tömegnevelés, a nemzetnevelés érdekébe állított sajtó tartalmát korlátozták. A fordulat évei után csak azok a lapok maradhattak meg, amelyek alkalmazkodtak a Magyar Dolgozók Pártja irányelveihez. 1949-től a Magyar Népköztársaság Alkotmánya csak elvben biztosította a sajtószabadságot és egy évvel később a sajtó és a rádió állami irányítása a Népművelési Minisztérium Tájékoztatási Főosztálya alá került, amelyet Révai József irányított. A sajtót ettől kezdve nem jogszabályok és rendeleti intézkedések, hanem közvetlen, a párt és Rákosi elvárásait kiszolgáló utasítások mentén irányították.⁷

A szerkesztőségek összetétele is megváltozott: az újságírók politikai, ideológiai képzése mindennél fontosabb volt. Ez a lapok nyelvezetén, tartalmán, színvonalán is meglátszott. A politikai híreket, eseményeket minden lapban egyformán közölték, a cikkek szövege a Magyar Távirati Irodától érkezett, és a lapokba változtatás nélkül kellett bekerülniük. A lapok nyelvezetének fordulata is a propagandát szolgálta, így az egyszerű fogalmazásmód és mondatalkotás, a torzítások, a kifigurázások, a klisék, a hangzatos szlogenek uralták az oldalakat. A folyóiratokban – így a *Művelt Nép*ben is – gyakorlatilag bármilyen téma kapcsán a szocialista ember harcos helytállását, az ellenségek kiiktatását hangsúlyozták. Cikkek tömege szólt az egyszerű emberek diadaltörténeteiről, amelyek a szocialisták támogatása nélkül nem valósulhattak volna meg. A tudósításokban mindig figyeltek arra, hogy az embereket vidámnak, lelkesnek mutassák be, akik örömmel fogadják az új intézkedéseket, pusztán a termelés és a még jobb teljesítmény érdekli őket. Semmi más nem járt a fejükben csak az ünnepi alkalmakra, a kultúrversenyekre, Sztálin és Rákosi születésnapjára történő felajánlások. (Ál) fotók tömegei jelentek meg olyan egyszerű segédmunkásokról, parasztemberekéről, akik a munka szüneteiben Marx, Lenin, Sztálin, Rákosi klasszikusait olvasták. A társadalom olyan tömegként jelent meg a lapok hasábjain, amelynek a tagjai sosem látott sikerek, elképesztő karrierrek elérésére voltak képesek, és amelynek minden tagja egyformán viselkedett a társadalmat veszé-

7 Idézi: HORVÁTH, i. m., 9.

lyezettető kreált ellenségekkel szemben.⁸

Mint minden diktatúrában, a szocialista időszakban (is) a nyelv és a hatalom egymástól elválaszthatatlan volt.⁹ Ez a kapcsolat természetesen a sajtószövegek szintjén is megnyilvánult, hiszen a diktatúra kialakításának fontos közege a nyelv, amely azzal is jár, hogy a szavakat idővel nem eredeti jelentésüknek megfelelően használják, vagy összekeverik azok tartalmát.

A szocialista sajtó jellemzően támaszkodott a katonai szókincsre – különösen 1949–1953 között – így a folyóiratok cikkei bővelkedtek a mozgósításra, erőszakos fellépésre sarkalló kifejezésben. A szóképzési változások esetében ki kell emelnünk a neologizmusokat, a szórövidítéseket, az összevonásokat, a szovjet eredetű szavakat, ahogyan a jelentés-változásokon alapuló szóteremtő gyakorlatokat is.¹⁰

Művelt Nép (1950–1956)

A Révai irányítása alatt álló Népművelési Minisztérium lapjaként, illetve mint az első magyar népművelő folyóiratként, 1950 márciusában megjelent *Művelt Nép* 1954 elejéig, havilap formájában, 1954 áprilistól pedig hetilapként tájékoztatta olvasóit a kulturális életet érintő hírekről, eseményekről egészen megszűnéséig, 1956 októberéig. Szerkesztői közé tartozott többek között Demeter Imre,¹¹ Darvas József,¹² Erdei

8 HORVÁTH, *i. m.*, 33–42.

9 Vö. VICTOR KLEMPERER, *A Harmadik Birodalom nyelve*, Bp., Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1984., STEPHEN KOTKIN, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, California, University of California Press, 1995, 198–237.

10 Jobst Ágnes több írásának középpontjában a nyelv erőszakos átalakítása, politikai célok alá rendelése áll. Könyve, munkáinak szintéziseként is felfogható. JOBST Ágnes, *A nyelv kisajátítása. A második világháború utáni média elemzése szótárral és szövegmutatványokkal*, Bp., Tinta, 2010.

11 Demeter Imre (1921–1975) újságíró, szerkesztő, kritikus. 1954–1956 között a *Művelt Nép* felelős szerkesztője volt. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03014/03214.htm> (Utolsó megtekintés: 2018. január 29.)

12 Darvas József (1912–1973) író, publicista, politikus. 1954–1956 között a *Művelt Nép* szerkesztője volt. <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/biograf/darvas.htm> (Utolsó megtekintés: 2018. január 29.)

Sándor,¹³ Mesterházi Lajos,¹⁴ Vásárhelyi Miklós.¹⁵

A lap történetében bekövetkezett változások az 1953 júliusi fordulattal álltak összefüggésben, amikor az 1949 júniusától 1953. július 4-ig népművelési miniszterként működő Révait az elnöki tanács helyettes elnökének nevezték ki. Révai leváltásával a kultúrforradalom stílusa, intenzitása is változott, ami érződött a lap arculatán, cikkeinek tartalmán.

A folyóiratban közölt cikkek állandó témáiként jelent meg a mezőgazdasági, ipari termelés, a békeharc, a szocializmus építése, a kulákok, a papok, a rendszer ellenségeivel szembeni kíméletlen fellépés, az ellenségek nevetségessé tétele, a munkás–paraszt összefogás hangsúlyozása. Rendszeresen ajánlottak olvasmányokat, színdarabokat, filmeket, amelyek tartalmukban, mondanivalójukban megfeleltek a szocialisták elvárásainak. Rendszeres tudósítások követték egymást a kultúrversenyekről, kiemelték az új kultúrpolitikai irányoknak megfelelő előadásokat, de utaltak a tartalmában, szervezés tekintetében nem megfelelőekre is. Olyan településeket (például Tiszaigar, Nádudvar) emeltek ki országszerte, amelyeket követendő mintaként állíthattak a szövetkezesítés kapcsán. Lapszámról lapszámra találkozhattak az olvasók az elismert tömegdalokkal, rigmusokkal, csasztuskákkal, amelyeket a már korábban ismert szövegek felhasználásával fabrikáltak a rigmusbrigádok tagjai.

A folyóirat első száma 1950 márciusában jelent meg, és Révai, *A Művelt Nép megjelenése* című cikkével indult. Révai írása – amely a lap ars poeticájának is tekinthető – összefoglalta a lapkiadás háttérét és szándékát, kijelölte a kulturális élet számára követendő utat, mértéket és határokat szabott a kultúra és a művelődés számára:

13 Erdei Sándor (1915–1984) író, szerkesztő, kritikus. 1950-ben a *Művelt Nép* szerkesztője volt. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03609/03816.htm> (Utolsó megtekintés: 2018. január 29.)

14 Mesterházi Lajos (1916–1979) író, szerkesztő. 1950–1954 között a *Művelt Nép* szerkesztője volt. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC09732/10396.htm> (Utolsó megtekintés: 2018. január 29.)

15 Vásárhelyi Miklós (1917–2001) 1951-től a *Művelt Nép* felelős szerkesztője <http://1956.mti.hu/Pages/WiW.aspx?id=462> (Utolsó megtekintés: 2018. január 29.)

„A Népművelési Minisztérium kiadásában megjelenő új lapnak komoly hivatása van. A »Művelt Nép« nem a minisztérium népnevelési főosztályának, nem a népnevelési hivatalnok-apparátusnak »szakközlőnye« akar lenne, hanem fegyvere, segítője annak a kultúrforradalomnak, amely a népi demokráciánk nagy gazdasági és politikai vívmányai, munkásosztályunk hatalomra jutása, Pártunk vezető szerepének megszilárdulása, a Szovjetunió szocialista kultúrájának példája nyomán nálunk is kibontakozóban van.”¹⁶

A szovjet mintára kialakított kultúrforradalom szolgálatába kellett állítani a könyvkiadást, a mozit, a színházat, egy új ünnepi struktúrát. Révai nézetei az új szocialista kultúráról a következők voltak: „[a] szocialista kultúra: népi kultúra, irodalomban, képzőművészetben, zenében egyaránt. A szocialista kultúra a népre orientálódik, a népnek teremti, a népizlését, nyelvét, napi életét és nagy történelmi céljait veszi mértékül tartalmában és formájában.”¹⁷ Révai számára a népi kultúra a szocialista kultúra alapjaként jelent meg. Nem csupán a paraszti kultúra fogalmát értette alatta, hanem a magyar kultúra minden elemét, „ami egészséges és nagy a magyar klasszikus kultúrában: Munkácsytól Erkel Ferencig, Mikszáthtól Móricz Zsigmondig, Petőfitől Adyig és József Attiláig.”¹⁸ Olyan területként kezelte, amely alkalmas arra, hogy megismerésével, elmeinek felhasználásával egy egységes tömegkultúra alakuljon ki. Mindebből az is következik szerinte, hogy a „Művelt Nép csak akkor teljesítheti feladatát, ha hűen követi a mi nagy Pártunk útmutatását, a marxizmus–leninizmus forradalmi tanításait.”¹⁹ Révai tehát kijelölte a folyóirat elveit és céljait, amelyek kirajzolódtak a folyóirat cikkeinek tartalmában is.

A következő oldalakon Losonczy Géza²⁰ írását közölték. Az 1949–51

16 RÉVAI József, A Művelt Nép megjelenése, Művelt Nép, 1950. I. évf. 1. sz. 1–2.

17 RÉVAI József, A Művelt Nép megjelenése, Művelt Nép, 1950. I. évf. 1. sz. 2.

18 Uo.

19 Uo.

20 Losonczy Géza (1917–1957) újságíró, politikus. A közölt cikk írása idején a Népművelési Minisztérium politikai államtitkára volt. 1951-ben koholt vádak alapján letar-

között Révai miniszteri államtitkáráként működő szerző hangsúlyozta a falu szocialista átalakításának fontosságát, a „klerikalizmussal”, a „hamis paraszt – romantikával”, a reakcióssal, a kulákokkal folytatott harcok fontosságát. Losonczy a falvakban lévő a gépállomásokra, a termelőszövetkezetekre úgy tekintett, mint a népművelési munka bázisára.²¹

A folyóiratot egyben az iskolán kívüli népművelés eszközének tekintették, hiszen a folyóirat az új politikai berendezkedés művelődéspolitikáról vallott nézeteit közvetítette a társadalom tagjai felé. A címében szereplő nép, mint gyűjtőfogalom jelezte, hogy a lap cikkei a társadalom minden tagjához szóltak és azt a képet sugallták, hogy a társadalom minden csoportja meríthetett a kulturális lehetőségekből. A folyóiratban olvashattak az aktuális kultúrpolitikai vitákról, az országszerte népszerű kulturális rendezvényekről, miközben folyamatosan példaként állították az olvasók elé az irodalom, a képzőművészet, a színház, a filmipar kultúrpolitikát kiszolgáló képviselőit és azok alkotásait. A *Művelt Nép*ben kitüntetett helyen jelent meg a művelt szocialista ember képe, akit örömmel töltött el a saját és az ország szellemi újjászületésének ténye. Mivel a párt által elfogadott kultúra tartalmában a néphagyományokra támaszkodott, és az új tömegkultúra alapjait a népi kultúrában látták, természetesen a *Művelt Nép* hasábjain a későbbiekben bőséggel találkozunk olyan cikkekkel, beszámolókkal, amelyekben a paraszti hagyományok szocialista tartalommal bővültek. A *Művelt Nép*nek az volt a feladata, hogy ennek a szocialista népiességnek a szellemében segítsen nemcsak a népnek művelődni, hanem az íróknak, költőknek, zenészeknek, képzőművészeknek népiesedni, ihletet meríteni a népi kultúrából, ezáltal eltörölni a korábban magas művészetként definiált szféra és a népi kultúra közötti szakadékot.

A továbbiakban a kultúrotthonok, ismeretterjesztő előadások, ünnepek, kultúrversenyek, témakörei mentén próbálom megragadni a paraszti kultúrával kapcsolatos kettősséget.

tóztatták és csak 1955 áprilisában rehabilitálták. Vezető alakja volt a Nagy Imre körűl csoportosuló ellenzéknek. Részletesebben lásd: <https://www.neb.hu/hu/losonczy-geza> (Utolsó megtekintés: 2018. január 29.)

21 *Művelt Nép* 1950. I. évf. 1. sz. 3–5.

A Révai által meghirdetett kultúrforradalom alapvető támaszai a kultúrotthonok voltak, amelyek építését már 1947-ben a Magyar Kommunista Párt hároméves tervébe is belefoglalták. A következő években elkezdődtek ugyan az építkezések, de a kultúrházhálózat kiépítését kétségtelenül az 1950 júniusában kiadott MDP PB határozat lendítette fel. Ennek nyomán adták ki a 136/1951. M.T. számú rendeletet, amely a kultúrotthonok működését és a működtetésük feltételeit foglalta magába.²² A *Művelt Nép* első évfolyamainak számaiból kitűnik, hogy 1950-től az országban kultúrotthon építési hullám vette kezdetét a városokban és vidéken egyaránt: „Építsük ki az üzemi kultúrotthonok széles hálózatát!”²³ vagy „Szatmár megye több községében már megindult a kultúr-otthon mozgalom. Az ottani parasztok már felismerték, hogy a művelt emberfőkhöz kell tartozniuk.”²⁴ – szóltak a lelkes híradások, jelentések. A *Művelt Népből* azt is megtudhatjuk, hogy a kultúrotthonok építésére a települések kaptak ugyan állami támogatást, de nagy részük társadalmi munkával épült. Építésükre minden településen szívesen, lelkesen vállalkozott az ország lakossága. Nagy hangsúlyt fektettek a közös munkára, amelynek nemcsak politikai, hanem gazdasági jelentőséget is tulajdonítottak. A kultúrotthonoknak az új mezőgazdasági módszerek, vagy a termelőszövetkezetek propagálásában is szerepet szántak. Egyes épületeken belül külön mezőgazdasági sarkok létesültek, gazdasági témájú könyvekkel, a TSz-ek és az egyénileg dolgozó parasztok támogatásával létrejött terménybemutatóval.²⁵

A kultúrotthonok a legtöbb esetben nem új építésű épületek, hanem államosított kocsma, kastélyok, kúriák, egyházi ingatlanok voltak. Abban az esetben, ha egy-egy építkezés, átalakítás akadozott, azt az ellenség támadásaként tolmácsolták a lap olvasói számára. Ez történt Szatmárökrítő (ma Ökörítőfülpös) esetében is, ahol a falu plébánosa a

22 *A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának rendeletei*, 1951. 250.

23 *Művelt Nép* 1950. I. évf. 1. sz. 11-12.

24 *Művelt Nép* 1950. I. évf. 6.sz. 12.

25 *Művelt Nép* 1951. II. évf. 7. sz. 10.

kultúrotthon építése helyett a templomot újíttotta fel.²⁶

A kultúrotthonok építésének láza nem tartott sokáig. 1953 után országszerte szüneteltek az építkezések. Úgy tűnt, hogy a már meglévő épületek fejlesztését is hanyagolni kezdték és a pénzhiány, a falvak tartalékainak kimerülése következtében. *Egy új kultúrotthon megdöbbszentő története* címmel megjelent rövid cikk 1953-ban a jármi kultúrotthon szomorú történetét mutatta be. Hiába adták át az épületet, az olyannyira életveszélyes állapotban maradt, hogy funkcióját nem tudta teljesíteni.²⁷

A kultúrotthon építkezésnek a későbbi évek intézkedései sem kedveztek, mert 1955 után, a második ötéves terv megvalósítása miatt megvonták az állami támogatásokat, majd a megyei és községi tanácsokra bízta a kultúrotthonok építésével, átalakításával járó feladatok megoldását. Sok helyen a helyi erőforrások és az összefogás is kevésnek bizonyult. Ilyen körülmények között a kultúrotthonok nem tudták biztosítani az agitáció és propaganda helyszínét, végképp nem tudták teljesíteni feladatukat a műveltség emelése terén.²⁸ Ezekután nem meglepő, hogy a folyóirat hasábjairól eltűntek az építkezésekről szóló híradások.

Ismeretterjesztő előadások

A már említett kultúrotthonok biztosították a különböző ismeretterjesztő előadások, előadás-sorozatok helyszíneit. Az üzemekben az üzemi bizottságok, a községekben pedig a népművelési felelősök feleltek az előadásokért, amelyek anyagait egységesen állították össze az üzemek-városok dolgozói és a falusiak számára. Különböző szervezetek keretében hallhattak előadást a szülők feladatairól a szocialista nevelés segítségével, a nők helyzetéről a szocializmusban, és gyakoriak voltak az *Ismerd meg a Szovjetuniót!* címmel tartott előadások is.

26 Művelt Nép 1950. I.évf. 6. sz. 12.

27 Művelt Nép 1953. IV. évf., 9. sz. 32.

28 A kultúrotthonok építéséről részletesen lásd: KOVALCSIK József, *A kultúra csarnokai* I–III., Bp., Művelődéskutató Intézet, 1987., valamint: HALÁSZ Csilla, *A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*, Bp., Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, 2013, 19–21.

Ezek részletezésére most nincs lehetőség, így csak a *Szabad Föld Téli Estéket* és a *Szabad Föld Tavasz Vasárnapok*at emelem ki, amelyeknek a falusi népművelésben a legfontosabb szerepet szánták, és az ún. „klerikális befolyás” kiirtását remélték tőle.

„Nemcsak Hajdúböszörményben, hanem az egész országban, a legkisebb falvakban és tanyaközpontokban is így tanul, művelődik dolgozó parasztágunk a Szabad Föld Téli Estéken, s így fogyatkozik lassan az a különbség, amely város és falu között ma még megvan. Az eredmény nem marad el; a jövő hónapban a Téli Estéket felváltják majd a Szabad Föld Tavasz Vasárnapok, s biztos győzelem követi azt a munkát, amelyet a Magyar Dolgozók pártja irányít és támogat!”²⁹

– jelölték ki az előadások céljait a folyóirat hasábjain.

Több lelkesítő hangvételű híradást is közreadtak a folyóiratban: „falvaink életében az általános tudás emelése terén négy esztendő óta új szint jelentenek a Szabad Föld Téli Esték”.³⁰ Meghatározott tematika szerint zajlottak az előadások, de az előadóknak mindig javasolták, hogy reflektáljanak a helyi viszonyokra, főleg arra, hogy hányan léptek be a termelőszövetkezetbe, milyen eredményeket ért el a település a korábbi évtizedekhez képest, hány ellenséget sikerült leleplezni, mutassák be a Szovjetunió mezőgazdasági sikereit, külön hangsúlyt fektessenek a politikai és gazdasági kérdésekre, mintaként jelöljék meg a szovjet sikereket stb.³¹

Beszámolókat, interjúkat készítettek arról, hogy például mit tanultak öreg Szabóék a Szabad Föld Téli Esték előadásai során, mit tanultak meg Dózsa és Petőfi hőstetteiről, Liszenko új mezőgazdasági módszeréről és egyáltalán a boszorkányok nemlétéről, bel- és külpolitikai eseményekről, a Szovjetunió mezőgazdasági sikereiről.³² Az idők mellett természetesen

29 Művelt Nép 1950. I. évf. 1. sz. 17. 1951. II. évf. 11. sz. 5–6.,

30 Művelt Nép 1950. I. évf. 1.sz. 17.

31 Művelt Nép 1951. II. évf. 9. sz. 9., II. évf. 10. sz. 6–7.

32 Művelt Nép 1952. III. évf. 1. sz. 20., 1952. III. évf. 2. sz. (külső borító), 1952. III.

a fiatalok jelenlétére is számítottak, és külön kimutatást készítettek arról, hány középparaszt, hány kisparaszt vett részt az előadásokon, és hány olyan, akiket meg kellett győzni a tsz-be lépés szükségességéről. Ha kevesebb ember jelent meg a rendezvényen, azt egyértelműen az ellenség aknamunkájának tudták be. A *Művelt Nép*ben előadásvázlatokat, módszertani útmutatókat, műsoranyagot ajánlottak a rendezvényhez.

Szabad Föld Vasárnapok előzményei a Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok esetében a szórakozásra, a hagyományápolásra helyezték a hangsúlyt és fontos szerepet szántak azoknak a mezőgazdasági és begyűjtési munkák, az aratási és beszolgáltatási versenyek, az új tudományos alapokon nyugvó növényápolási módszerek propagálásának terén.

1953 után változott az előadások témája és tematikája, és a világnézet, politikai neveléssel kapcsolatos előadásokat csökkentették és a gyakorlati mezőgazdasági ismeretek átadására helyezték a hangsúlyt.

Kultúrversenyek

Az országos, a megyei, a járási, a téli-falusi, a városi-üzemi kultúrversenyeknek a politikai vezetés a termelési eredmények, a társadalmi összefogás, a munkás–paraszt szövetség propagálása terén szánt szerepet. Fontos szerepük volt a kultúrforradalom kiszélesítésében, és a népművelés terén. A paraszti kultúra elemei a kultúrversenyekhez kapcsolódóan is felhasználásra kerültek. A kultúrversenyek célja a kultúr csoportok számának gyarapítása, a néphagyományok ápolása, és a politikai propaganda céljainak kiszolgálása volt. A versenyek során különböző amatőr tánc-, színjátszó- és bábcsoportok, énekkarok, zenekarok, de akár szolisták is versenyezhettek minden korosztályból. A versenykiírások a korokban jól ismert fordulatokra alapoztak. A *Művelt Nép*ben beszámoltak a versenyek kezdeteiről, felhívták a figyelmet az elvárásokra, külön kiemelték az idősebb korosztályok részvételét, akik nemcsak felléptek a versenyek alkalmával, de tanácsokat adtak a fiataloknak is.³³

évf. 7. sz. 1–2., 1952. III. évf. 10. sz. 6–7., 1953. IV. évf. 3. sz. 12.

33 *Művelt Nép* 1951. II. évf., 2.sz., 3.

A folyóiratban rendszeresen olvashatunk a versenyek aktuális állásáról. Mindig kiemelték a legjobbnak ítélt csoportokat, és a korszakra jellemző módon a hibákat is hangsúlyozták. Külön felhívták a figyelmet a nemzetiségi csoportok részvételére.³⁴ A helyi táncok mellett a tanfolyamokon, műsorfüzetekből megtanult koreográfiákat is színpadra állítottak.

A kultúrversenyektől azt is várták, hogy hatnak a helyi tánc kultúrára, a munkásfolklórra, és szerepet játszanak majd az elfeledettnek hitt néphagyományok színpadra állításában, a hivatásos és amatőr művészek sikeres együttműködésében.³⁵ A helyi hagyományra úgy tekintettek, amelyek alkalmasak a kultúra szocialista tartalmának kidomborítására.³⁶

Az első kultúrversenyek egyike, amelyről a *Művelt Nép* is beszámolt, a *Magyar Ifjúság Népi Szövetsége* (MINSZ) országos versenye volt, amelynek a DISZ megszervezése kapcsán szántak szerepet.³⁷ Fialatok csoportjai vettek részt a versenyben, szovjet és magyar darabokat állítottak színpadra. Ugyanebben az évben a *Béke-kultúrversenyt* is meghirdették, amelyre üzemi, városi kultúr csoport is benevezhetett.³⁸ Az 1950–1951. évi I. Országos Kultúrverseny községi, járási, megyei majd országos döntőiről is sorra jelentek meg a folyóiratban a tudósítások. Az Országos Kultúrversenyek két részből álltak téli – falusi (december végéig február közepéig), tavaszi – üzemi, amelyek előadásainak tematikája hasonló volt. Az 1952–1953. évi II. Országos Kultúrversenyt úgy hirdették ki, mint a korábbiakat felülmúló rendezvényt. A verseny menetét az 1953 júliusi fordulat törte meg, és a *Művelt Nép*ben közölt beszámolók is egyre csökkentek az eseményről. Az 1953 után írt cikkek-ből már kitűnik, hogy a túlzott politikai tartalom helyett szórakoztató darabokat, klasszikusokat állítottak színpadra, a tömegdalok helyett népdalok és népdalfeldolgozások csendültek fel. 1954-től a kultúrversenyekkel kapcsolatos híradások eltűntek.

34 *Művelt Nép* 1951. II. évf., 1. sz., 32.

35 *Művelt Nép* 1951. II. évf., 4. sz., 13.

36 *Művelt Nép* 1951. II. évf., 5. sz., 23–24.

37 *Művelt Nép* 1950. I. évf., 1. sz., 15.

38 *Művelt Nép* 1950. I. évf., 6. sz., 33.

Ünnepek

A *Művelt Nép*ből is tükröződik, hogy a fordulat éveit követően egy új ünnepi struktúra kialakítására törekedtek. A országos, megyei, helyi rendezvények esetében is találkozhattunk a paraszti kultúra színpadra állításával. Egy–egy ünnepség alkalmával népviseletbe öltözött az ország, vallásos tartalom nélküli népszokásokat, népművészeti bemutatókat is tartottak az ünnepek alkalmával.³⁹

Az ünnepi események tartalma a pártpropaganda igényeit elégítette ki. Az ünnepeket majdnem minden alkalommal kísérte teljesítmény- és munkaverseny, hangsúlyozták a fiatalok összefogását, a munkás–paraszt szövetség fontosságát.⁴⁰

A legnagyobb sajtóviszhangot a folyóirat hasábjain is az országos rendezvények kapták. Ezek közé tartozott a március 15-e, a felszabadulás ünnepe (április 4.),⁴¹ a május elsejei munka ünnepe,⁴² az új alkotmány ünnepe (augusztus 20.),⁴³ a nagy októberi szocialista forradalom (november 7.)⁴⁴ megünneplése. Ezek mellett az aratóünnepekről,⁴⁵ szüretimulatságokról,⁴⁶ falunapokról szóló írások is bekerültek a folyóiratba, amelyek célja a helyi néphagyományok felelevenítése, a népköltészet, népművészet ápolása volt.

Az ünnepek előtt már hetekkel elkezdtek a lakosság felkészítését az aktuális eseményre, amely során nagy szerepet szántak a népnevelőknek, a kultúragitációs brigádoknak, amelyeknek a tagjai népdalok dallamára írt, rigmusokban, csasztuskákban énekelték meg az aktuális

39 *Művelt Nép* 1951. II. évf., 3. sz. 24., 1952. III. évf., 5. sz. 29., 1952. III. évf., 6. sz. 17., 1952. III. évf., 9. sz. 10–11.

40 Erre néhány példa: *Művelt Nép* 1951. II. évf., 4. sz. 10., 1953. IV. évf., 4. sz. 2., 32.

41 *Művelt Nép* 1951. II. évf., 4. sz. 10., 1952. III. évf., 5. sz. 10., 1953. IV. évf., 4. sz. 1., 32.

42 *Művelt Nép* 1950. I. évf., 1. sz. 15., 1950. I. évf., 3. sz. 10., 1951. II. évf., 5. sz.,

43 *Művelt Nép* 1952. III. évf., 9. sz. 15., 1953. IV. évf., 9. sz. 21.

44 *Művelt Nép* 1951. II. évf., 12. sz. 8–9., 1952. III. évf., 2. sz. 14–15., 1952. III. évf., 11. sz. 1., 1952. III. évf., 12. sz. 24–25.

45 *Művelt Nép* 1951. II. évf., 8. sz. 13–14., 1952. III. évf., 8. sz. 19., 9. sz. 15.,

46 *Művelt Nép* 1951. II. évf., 11. sz. 32., 1953. IV. évf., 11. sz. 31.

eseményeket.⁴⁷ Az agitáció eszközei voltak a különböző üzemi lapok, újságok, ahogyan a *Művelt Nép* is. A ünnepségek során mindig hangsúlyozták a korábbi politikai vezetés hibáit, kiemelték a szocializmus politikai, gazdasági és kulturális sikereit, a tavaszi, nyári időszakra eső ünnepek során pedig a mezőgazdasági munka gyors elvégzésére ösztönlőzték a lakosságot.⁴⁸ Az ünnepektől az aktuális politikai események – parlamenti választások, pártkongresszus – előkészítését is várták, és többször előfordult, hogy új építményeket, iskolákat, kultúrotthonokat is egy-egy ünnep keretében adtak át.⁴⁹ Az ünnepségek szervezésében országos, megyei, városi, falusi szinten is a helyi tanácsra, a kultúrotthonok vezetőire támaszkodtak. A szervezők munkáját olyan műsorfüzetek segítették, amelyeknek összeállításában a Népművészeti Intézet⁵⁰ munkatársai is segítettek. Emellett az 1951-ben megrendezett mintaünnepek különösen sokat számítottak az egységes ünnepi koreográfiák összeállítását illetően.

Általánosan elmondható, hogy az ünnepi események zenés ébresztővel kezdődtek, politikai beszédek követték egymást, sportrendezvények, felvonulások, a sztahanovista élmunkások és a

47 *Művelt Nép* 1950. I. évf., 3. sz. 15., 1952. III. évf., 10. sz. 29., 1952. III. évf. 11. sz. 18–19., 1952. III. évf., 12. sz. 28–29., 1953. IV. évf., 2. sz. 18–19., 1953. IV. évf., 4. sz. 12–13., 26–27., 1953. IV. évf., 11. sz. 30., 1953. IV. évf., 8. sz. 30., 1954. V. évf., 1. sz. 34.,

48 *Művelt Nép* 1950. I. évf., 6. sz. 32., 1952. III. évf., 7. sz. 9., 1953. IV. évf., 7. sz. 31.

49 *Művelt Nép* 1953. IV. évf., 4. sz. 8.,

50 Az intézményt is 1951-ben, a szovjet Népi Alkotások Házának mintájára hozták létre (1951. január 6-án, a 9/1951. 1.6. sz. M.T. rendelettel, Rákosi Mátyás aláírásával hitelesítve) és vezetésével Széll Jenőt bízták meg. A Népművészeti Intézet megalapításától kezdve fontos szerepet vállalt a néphagyományok gyűjtésében, a gyűjtések anyagának archiválásában, hagyományörző csoportok felállításában, amellett, hogy ideológiai célokat is kiszolgált. Munkatársai együttműködtek a Néprajzi Múzeummal, az Egyetemi Néprajzi Intézettel és a Múzeumi Központtal. Erről részletesen lásd: HARANGI László, *A Népművészeti Intézet és Széll Jenő (1951–57) = A magyar felnőttoktatás története című konferencia dokumentumai*, szerk. MARÓTI Andor, RUBOVSKY Kálmán, SÁRI Mihály, Bp., Kn, 1997, 112–113., Szász János, *Beszélgetés Martin Györggyel az új folklórhullám és néptáncmozgalom előzményeiről*, Kultúra és Közösség 1981/4, 42–53., *Maglódi hagyományok*, szerk. DEÁKY Zita, KOLTAY Erika, Maglód, MagHáz Centrum Nonprofit Kft, 2016.

beszolgáltatásban élen járók kitüntetése fontos eseménynek számított. Tömegdalok, népdalok, a szovjet írók, költők magyarra fordított művei hangzottak el. Vidámságot, optimizmust kellett hangsúlyoznia az ünnepi alkalmaknak. A rendezvényeket táncmulatság zárta.

A vallásos tartalom egyértelműen kiszorult, a karácsonyi és húsvéti ünnepek idején kultúrversenyt, filmvetítéseket, sportrendezvényeket tartottak: például az üzemi–városi versenyek körzeti bemutatóit 1951. március 24–25- én tartották, ami akkor éppen húsvétra esett.⁵¹

Az új ünnepek sorát gazdagította a nőnap⁵² a Magyar–Szovjet Barátság Hónapja⁵³ és a pedagógusnap⁵⁴ is. A *Művelt Nép* létezésének idejére esett Rákosi Mátyás 60. születésnapja, amelyet 1952 márciusában szerényebb körülmények között ünnepeltek meg, mint Sztálinét.⁵⁵

A különböző folklórműfajok mellett az ünnepek tárgyi anyaga, a díszítőművészet is változásokon ment keresztül. Falvédők, párnák, szőnyegek, kerámiák, díszeként terjedt el a csillag, a békegalamb, illetve a traktor.⁵⁶

Befejezés

A folyóiratban is kirajzolódott az a kép, hogy a korszakban a paraszti közösségek, a paraszti kultúra helyzete, megítélése kettős: a mezőgazdaság kollektivizálása, az extenzív iparosítás hatására a falusi közösségek felbomlottak. Egyre többen vállaltak munkát az épülő ipari városokban, a fővárosban, az ingázás a szocialista időszak mindennapi társadalmi valóságává vált. Ugyanakkor, a magyar falvak lakói az 1950-es évektől fokozatosan újságolvasókká, rádióhallgatókká váltak, kiszélesedtek számukra az ismeretszerzés lehetőségei és keretei. Az állami irányítás arra törekedett, hogy kulturális téren is felzárkóztassa a vidéki lakosságot, amelyet a kultúrotthonok építésével, ismeretterjesztő előadások, szak-

51 *Művelt Nép* 1951. II. évf., 7. sz. 2.

52 *Művelt Nép* 1952. III. évf., 3. sz. 9., 1953. IV. évf., 4. sz. 32.

53 *Művelt Nép* 1953. IV. évf., 2. sz. 1–2.

54 *Művelt Nép* 1953. IV. évf. 6. sz. 4–5.,

55 *Művelt Nép* 1952. III. évf., 3. sz., 1953. IV. évf., 9. sz. 2–5.

56 *Művelt Nép* 1952. III. évf., 3. sz. 11.

körök tartásával akart elérni. Másrész a hagyományos paraszti táncokat, dalokat, rigmusokat felhasználta ünnepek, tömegrendezvények során. A szocialista eszméket propagáló színpadon olyan népi együtteseket akart látni, akik vidáman énekelnek és táncolnak, részt vesznek a kulturális tömegmozgalomban, ezáltal a vidéki élet tragédiájáról, a paraszti élet felszámolásáról is elterelheti a figyelmet.

Az 1953 júliusi politikai fordulat után, az új népművelési miniszter, Darvas József már kritikus hangú írásban foglalta össze a korábbi vezetés hibáit, a nevelőmunka bürokratikus jellegét, utalt a túlzásokra, a műsorok, előadások, rendezvények tartalmi korlátozottságára.⁵⁷ A folyóirat az 1956 októberi események után megszűnt.

⁵⁷ Művelt Nép 1953. IV. évf., 11. sz. 2–5.

Absztrakt

Egy lap a kulturális tömegmozgalom szolgálatában – a Művelt Nép (1950–1956) című folyóirat elemzése

Tanulmányomban az 1950-es évek politikájának kultúrára gyakorolt hatását szeretném bemutatni, amelyhez az 1950 márciusától 1956 októberéig megjelenő *Művelt Nép* című folyóiratot hívom segítségül. A lapot az 1949-ben létrehozott Népművelési Minisztérium adta ki, amelynek vezetője Révai József volt. A lap is az ő kezdeményezésére és iránymutatásával jelent meg, így azt már indulásától kezdve a kulturális tömegmozgalom folyóiratának szánták. A *Művelt Nép*nek nem csak a népművelés, népnevelés területén volt fontos szerepe, hanem a lenini, sztálini elvek mentén szerveződő hazai kultúrpolitikai célok propagálásának terén is. Kutatásom elsősorban arra irányul, hogy miként használták fel a paraszti kultúrát a „nép művelése”, egy új, szocialista kultúra megteremtése érdekében, és ez a folyamat hogyan tükröződött a folyóirat hasábjain.

A fordulat évei után a folklór, a díszítőművészet új tartalommal bővült, olyan jelentéstartalom társult hozzá, amely nem csupán egy szűk közösségnek szólt, hanem a tömegek összetartását kívánta erősíteni: az új kultúra formájában népivé, tartalmában szocialistává vált. A Révai József által meghatározott ideológiai harcban úgy gondolták, hogy az irányított népi kultúra alkalmas arra, hogy elfedje a falusi közösségek tragikus helyzetét, teljes szétzilálását. Így ebben az ideológiai rendszerben a felülről szabályozott népi együttesek előadásai, a népi táncok, népszokások stb. a kultúrversenyek szerves részeivé váltak, és „hozzásegítették” a parasztokat a szocialista műveltséget magukévá tevő *szocialista embertípus* megteremtéséhez. Ez a kultúrateremtő folyamat állt a *Művelt Nép* létrejötté és több éven keresztül történő kiadása mögött is. Tanulmányomban arra is kitérek, hogy az 1953 júliusi fordulat milyen nyomot hagyott a folyóirat arculatán és a benne szereplő cikkek tartalmán.

#Művelt Nép #szocialista műveltség

Abstract
A journal in the cultural mass movement's service
The analysis of the journal Művelt Nép (1950–1956)

The political system changed in Hungary after World War II. The new government was established by the Communists who wanted the reform of the cultural life of the country, and founded new institutions, periodicals, etc. in order to achieve precessors. In my article, I examine how the new Communist culture appeared in the *Művelt Nép* that was the most important cultural periodical in Hungary from March 1950 to October 1956. My aim was showing how peasant culture appeared in the periodical and how the new political era wanted to put forward the new socialist culture based on peasant culture. I present this process through the cases of cultural houses, public lectures, cultural competitions and holidays.

#Művelt Nép #socialist culture

VARGA Dániel

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Történelemtudományi Doktori Iskola,
Új- és jelenkori egyetemes történelem Doktori Program
vargasvd01@gmail.com

Helfy Ignác és az itáliai Petőfi-kultusz kialakulása¹

„Mindnyájan, akik 1848-ban léptünk az irodalom templomába [...] Petőfi és Jókai hatása alatt állottunk. Mint Kossuth szelleme a politikai világon [...], úgy uralgott az ő géniuszuk az irodalom ifjú republikájában. Őket bámultuk, az ő irmodorukat utánoztuk, ösztönszerűleg, öntudatlanul. Amiről meggyőződhetik mindenki, aki fáradságot vesz magának az akkori »Életképek«-et lapozgatni. Oda tévedtek az én kísérleteim is.”

– írta egyik visszaemlékezésében Helfy Ignác.² A költői pályával kísérletezve egy sor cikke, elbeszélése és költeménye jelent meg az *Életképekben*, a *Hölgyfutárban*, a *Divatcsarnokban*, a *Déliháttérben*, a *Vasárnapi Újságban*, a *Néplapban*, a *Nővilágban*, és a *Nép Zászlójában*, azonban jelentős hírnévre nem sikerült szert tennie. Szinnyei Ferenc irodalomtörténész szerint Helfynek az 1850-től kezdve megjelent novellái rendkívül gyenge kísérletek voltak, mivel „*nincs bennük semmi egyéniség, Jókai fellengős modorát s a francia-romantikusokat utánozza.*”³ Elsősorban

1 A tanulmány „*A tudomány ekként rajzolja világát*” – *Irodalom, nevelés és történelem metszetei* című tudományos tanácskozáson elhangzott azonos című előadás alapján készült. Elhangzott: Eszterházy Károly Egyetem, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., 2017. szeptember 28. - 2017. szeptember 29.

2 *Fővárosi Lapok* 1894. január 6.

3 SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*, Bp., MTA Könyvkiadó Vállalata, 1941, 93.

Helfy Ignác neve onnan lehet ismerős, hogy mint Kossuth Lajos egyik legodaadóbb híve, a magyar parlamentben a különböző függetlenségi formációk tagjaként politizált hosszú éveken keresztül. Helfy rendezte sajtó alá a Torinóban élő Kossuthnak az emigrációs iratait, továbbá a volt kormányzó-elnöknek az üzeneteit ő osztotta meg a magyar néppel. Mindemellett azonban a magyar irodalom itáliai népszerűsítésével, többek között Petőfi nevének megismertetésével is elévülhetetlen érdemeket szerzett.

Helfy Ignác (eredeti nevén Helfer Náthán Sálom)⁴ 1830-ban Szamosújváron született, iskoláit Nagy-Károlyban és Pápán végezte. Fiatal korában mint házitanító járta az Alföld vidékét. Különös gondot fordított nyelvismeretének gazdagítására, már fiatalon több nyelvet is beszélt.⁵ 1848-ban részt vett a március 15-i eseményeken, az egyik népgyűlésen még szónokolt is a múzeumi lépcsőn. Helfy tagja volt a Pilvax kávéház híres „közvélemény-asztalának”, állítólag Petőfivel is meghitt viszonyban állt.⁶ A szabadságharc első felében a Délvidéken harcolt, később Debrecenben, Kossuth Lajos irodájában alkalmazták. Világos után a kolozsvári császári haditörvényszék elé került. Előbb Pestre internálták, majd megengedték, hogy Bécsbe, később Padovába költözzön és tanuljon.⁷ Ebben a városban szerezte meg a doktori címét 1857 májusában. A *Hölgyfutár* szerint bizonyosan Helfy volt az első olyan magyar, ki a bölcsészeti vizsgákat nem latinul, hanem már olasz nyelven tette le.⁸ Nem sokkal később már sikerült is neki Mantovában tanárként elhelyezkednie.⁹ Helfy mint a XIX. századi zsidó asszimiláció egyik jelentős képviselője, rengeteget tett egyfelől a külföldi kultúra magyarországi elterjesztéséért, másfelől a magyar kultúra külföldi népszerűsítéséért. Sok más társával egyetemben, értékes idegen nyelvtudását például hírlap-

4 KONRÁD Miklós, *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történelemtudományi Intézet, 2014, 344.

5 HALÁSZ Sándor, *Országgyűlési almanach* 1886, Bp., Athenaeum, 1886, 69–70.

6 KONRÁD, i.m., 345.

7 *Világ* 1923. március 3.

8 *Hölgyfutár* 1857. május 6.

9 *Hölgyfutár* 1857. május 30.

írásnál és műfordításnál kamatoztattatta.¹⁰ Helfy keresztény hitre való áttérésének pontos oka nem ismert, azonban egy később írt leveléből kiderül, hogy erre 1855 táján kerülhetett sor.¹¹ Itáliai tartózkodásai alatt folyamatosan népszerűsítette a magyar irodalmat, erről már a korabeli magyar sajtó is többször beszámolt. A *Vasárnapi Újság* szerint például 1859-ben, Mantovában:

„Magyar könyv több jár ide, mint sok magyar városba; s kezdik már az olaszok is lassankint megismerni irodalmunkat, s így nyelvünket is tanulmányozni. Legnagyobb érdeme van ebben Helfy Ignác hazánkfia s itteni tanár urnak, ki buzgón munkálkodik nemzeti irodalmunk ismertetése körül. Nem telik el egy, hónap, hogy valami magyar mű meg ne jelenjék tőle olasz fordításban. Ő neki köszönhetni az Eötvös »Falujegyzője« fordítását. Petőfi költeményei nagy számát, szintén az ő fordítása után, gyönyörrel olvassák.”¹²

Helfy Jókai novellákat is fordított: a *Láthatatlan seb* olyan népszerű lett, hogy a kor egyik leghíresebb drámaírója, Teobaldo Ciconi *Gelosia* címmel drámát írt belőle, és akinek a műve az olasz közönség egyik kedvencévé is vált.¹³ Helfy több olasz újságban is hosszú cikksorozatokot írt azért (*L'Ungheria letteraria ed artistica* címen), hogy ismertesse a magyar irodalom helyzetét. A legszebb magyar művekből még egy antológiát is készített olasz nyelven (*Fiori del campo letterario ungherese*).¹⁴ Helfy azért is

10 Többek között például Ludassy (Gans) Mór, Falk Miksa, Zerffi Gusztáv, Dux Adolf, Beck Károly és Hermann Klein tevékenysége is ebbe a vonulatba tartozik. – KOMLÓS Aladár, *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig*. I. *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, Bp., Múlt és Jövő Kiadó, 1997, 93.

11 „Vagy 14 évvel ezelőtt áttértem a keresztény hitre; a minek most politikailag is örövendek, mert így semmit sem köszönhetek az osztrák-magyar kormánynak. Még azt sem mondhatják, hogy ők engem emancipáltak - emancipáltam én magam magamat.” - PIM - KT - Darnay Kálmán-gyűjtemény - V. 4713/473/6 – Helfy Ignác Spissich Lászlóhoz - 1869. február 23.

12 *Vasárnapi Újság* 1859. január 9.

13 *Fővárosi Lapok* 1894. január 6.

14 VÁRADY Emil, *L'Ungheria nella letteratura italiana*, Roma, Istituto L'Europa ori-

sokat dolgozott, hogy az olasz irodalom remekművei Magyarországon is megjelenhessenek: például segédkezett Manzoni világhírű regényének, a *Jegyeseknek* (*I promessi sposi*) lefordításában, továbbá kiadót is keresett hozzá, munkáiért csekély pénzt kérve, mivel, mint írta: „bennünket nem a pénzvágy, hanem azon óhajítás bírt hazánkban, hogy az oly nagyon elhanyagolt olasz irodalom egyik remekművét megismertessük.”¹⁵ A két magyar nyelvű könyve *A világtörténet Zsebben*¹⁶ és a *Mindenféle és semmi*¹⁷ címet viseli. A rövid világtörténeti összefoglaló különösen a magyar iskolákban volt elterjedve.¹⁸ Utóbbi mű pedig egy novellagyűjtemény, amelyet megjelenésekor a szépirodalmi lapok azzal a megjegyzéssel ajánlották az olvasóközönség figyelmébe, hogy a szerző igen jelentős érdemeket szerzett már a magyar irodalom olaszok közti megismertetésével.¹⁹

1859-ben a szárd-francia-osztrák háború idején Helfy meglátogatta Magenta és Solferino harckereit, majd egy beszámolót is készített a *Hölgyfutár* olvasói számára: mint írta, még egyetlen lovat sem lőttek ki alóla, továbbá semmilyen sebet sem szerzett. Igaz, ahogy meg is jegyezte, ez leginkább annak volt köszönhető, hogy mindig csak a csaták után egy nappal kereste fel a harckert. Az újságcikkből kiderül, hogy ötévnyi távollét után most először tért vissza Magyarországra.²⁰ Csupán rövid ideig maradt hazánkban, hiszen 1859 szeptemberében ismét visszatért Itáliába tanítani.²¹

1861 legelején Magyarországról a *Vasárnapi Újság* egyik tudósítója látogatta meg Helfyt, akinek a beszámolója értékes információkkal szolgál. A visszaemlékezés szerint Helfy rendkívül gazdag könyvtárral rendelkezett, amelynek a polcai a legjelesebb angol, francia, spanyol, olasz, német, magyar, latin és hellén írók munkáival volt tele. Petőfi elsőszámú

entale, 1932, 22–23.

15 OSZK Kézirattár - Levelestár (H) HELFY Ignác POMPÉRY Jánoshoz – 1856. november 19.

16 HELFY Ignác, *A világtörténet zsebben*, Pest, Müller, 1854.

17 HELFY Ignác, *Mindenféle és semmi*, Pest, Müller, 1860.

18 HALÁSZ, i.m., 70.

19 *Vasárnapi Újság* 1860. február 5.

20 *Hölgyfutár* 1859. augusztus 27.

21 *Hölgyfutár* 1859. szeptember 22.

népszerűsítője „*az olaszok előtt köztisztelteben álló egyén*”, aki a látogatás idején éppen egy olasz-magyar nyelvtankönyvön dolgozott, hogy ily módon segítse elő a magyar nyelvnek az olaszok közötti elterjesztését. A beszámoló az alábbi módon végződik: „*[Mantovában] Magyar lapjaink is voltak. Signor Giuseppe Timolini kávéháza a főtéren (Caffetteria del Pace) volt a Minerva temploma, ide járánk, ha szívünk bánattal szorult, hogy enyhülést szerezzünk, de e szellemi élvezetünktől is meglettünk fosztva, felsőbb rendelet útján a rendőrség letiltotta a magyar lapokat.*”²²

1861 februárjában politikai okok miatt fel kellett hagynia a tanítással és száműzetésbe kényszerült. Helfy helyi népszerűségére jó példaként szolgál az az eset, hogy amikor a mantovaiak értesültek arról, hogy el kell hagynia a várost, a derék polgárok felajánlották, hogy tanári fizetését mindaddig állni fogják, míg meg nem találja új lakhelyét.²³ Az osztrákok még megengedték neki, hogy rövid időre Magyarországra jöhessen, majd Helfy egy rövid párizsi és genovai kitérő után Milánót választotta új lakhelyéül.²⁴ Itt már a *Perseveranza* című újság főmunkatársaként írt egy sor Magyarországgal foglalkozó cikket, továbbá több mint kétszáz Petőfi költeményt is megjelentetett olasz nyelven.²⁵ Mindközben folyamatosan tartotta a kapcsolatot a magyarországi szerkesztő-munkatársaival, többször is kért különböző anyagokat tőlük (például neves magyar személyek önéletrajzát), hogy azokat megismertesse az olasz olvasóközönséggel.²⁶

1862-ben egy újságot alapított *L'Alleanza (Szövetség)* címmel, amely szándéka szerint a Kossuth-emigráció „hivatalos” lapjaként funkcionált.²⁷ A lapnak az volt a feladata, hogy értesítse az olasz közvéleményt

22 *Vasárnapi Újság* 1861. február 10.

23 *Politikai Ujdonságok* 1861. április 4.

24 *Hölgyfutár* 1861. március 23. ; 1861. augusztus 24.

25 BARÓTI Lajos, *Petőfi az olaszoknál = Petőfi Könyvtár, Petőfi a világirodalomban*, szerk. ENDRÖDY Sándor - FERENCZI Zoltán, Bp., Kunossy, Szilágyi és Társa kiadása, 1911, 126–127.

26 OSZK Kézirattár - Levelestár (H) HELFY Ignác POMPERY Jánoshoz – 1861. május 29.

27 Pasquale FORNARO, *Risorgimento italiano e questione ungherese* (1849-1867), Roma, Rubbettino, 1995, 201.

a magyarországi eseményekről, illetve hogy cikkeivel a különböző emigrációk (legfőképpen a magyar, a lengyel, a római és a velencei) érdekeit szolgálja. Az *Alleanza* folyóiratnak rendkívül értékes részét képezi a minden szám legvégén jelenlévő kulturális rovat.²⁸ Helfy lapja egy sor magyar író műveit, többek között Petőfit tolmácsolt olasz nyelven, így az olasz olvasóközönség nemcsak a magyarországi politikai helyzettel, hanem hazánk irodalmával is megismerkedhetett, immáron magas színvonalon, hiszen a Helfy közreműködése előtt készült Petőfi fordítások még eléggé gyenge kísérletek voltak.

A pesti és pozsonyi német lapok hasábjain Petőfinek már életében megjelent néhány költeménye. Itáliába először a német fordítások jutottak el, az olvasóközönség azonban sokszor csak az ezek után készült francia átültetésekből ismerkedhetett meg a költő nevével. Helfy Ignácnak lehetősége volt kapcsolatba lépni különböző olasz írókkal, és így felhívhatta a figyelmüket Petőfi műveire.²⁹ Az 1850-es évektől kezdve Francesco Dall'Ongaro és Luigi Cicconi segítségét vette igénybe és általuk Petőfi műveket fordítatott le,³⁰ illetve a különböző helyi újságokban folyamatosan népszerűsítette a magyar költő verseit.³¹ A Thallóczy La-

28 Helfy az *Alleanza* főszerkesztőjeként is folyamatosan tartotta a kapcsolatot magyarországi író- és szerkesztőtársaival: az elbeszélése szerint egy nap egy igen kedves levelet kapott Jókai Mórtól, melyben azt az ajánlatot kapta, hogy lépjenek munkatársi csereviszonyba, azaz legyenek egymás lapjainak a munkatársai. (Jókai ekkor a *Hon* című folyóiratnak volt a szerkesztője) Ennek a munkakapcsolatnak azonban hamar vége szakadt, mivel míg Helfynek a *Hon* volt túlságosan „loyális”, addig Jókainak az *L'Alleanza* volt túlságosan „rebellis”. – *Fővárosi Lapok* 1894. január 6.

29 Kertbeny Károlyt szeretném még kiemelni mint a Petőfi-kultusz egyik legteljesebb európai terjesztőjét, aki 1846 és 1857 között többször is járt Itáliában, és számos olasz íróval is felvette a kapcsolatot. A sors iróniája, hogy 1854-től az osztrák titkosrendőrség egyik besúgójaként tette mindezt. – SZÉNÁSI Ferenc, *Petőfi és Olaszország, Magyar napló*, 1999, 7. sz. 61–63.

30 A két olasz író Helfy prózai fordításait és szóbeli magyarázatait követve végezték el a fordítást. Erről Helfy az *Apostol* című, olasz nyelvre lefordított elbeszélő költemény előszavában írt. Alessandro PETŐFI, *L'Apostolo*, Prima versione italiana di Giuseppe Cassone, con prefazione del Ignazio Helfy, Roma, A. Manzoni, 1886. VI. o. – a továbbiakban: PETŐFI, *L'Apostolo*, 1886.

31 BARÓTI, i.m., 125–126.

josnak³² címzett levelében az alábbi módon foglalta össze az irodalommal kapcsolatos emigrációbeli tevékenységét:

„Irodalmi működésem külföldön leginkább arra volt irányozva, hogy irodalmunkat egészében, szellemében s irányzatában ismer-tessem, s ez okból inkább csak mutatvány gyanánt fordítottam hol egyik, hol másik jeles irodalmi művünk egy-egy részét. Leg-többet fordítottam olaszra Eötvös, Jókai, Vörösmarty és Petőfi műveiből. Ez utóbbinak több mint 200 költeményét ültettem át az olasz irodalomba, de fájdalom az emigrációs élet viszontagsá-gai közepette soha nem jutottam hozzá, hogy azokat összegyűjtsem, s önállólag kiadjam.”³³

A fent idézett a levélből kiderül, hogy Helfy különböző felolvasóes-tekert rendezett, ahol elmesélte Petőfi életének a történetét is. Az egyik, 1864-es milánói fellépését Helfy levele szerint valamennyi olasz lap szó szerint közölte. A visszaemlékezés így folytatódik: „*Némely ez alka-lommal bemutatott Petőfi féle költemény annyira megtetszett (például Ha férfi vagy, légy férfi című költemény) hogy később akárhányszor halottam hangversenyeken elszavalni.*” Petőfi hosszabb költeményei közül a *Szilaj Pista* és a *Három szív története* örvendett nagy népszerűségnek. Ezekről a művekről a *Hölgyfutár* cikke szerint a korabeli olasz szépirodalmi lapok

32 Thallóczy Lajos (1857–1916) – Előbb a budapesti egyetemen bölcsészdoktori és történelem-latin szakos tanári oklevelet szerzett, majd az egyetem jogtudományi karán tanult. A felsőoktatásban töltött évei alatt lett a Magyar Történelmi Társulat tagja, 1913-tól már az elnöke. 1885-től a közös Pénzügyminisztérium felügyelete alá tartozó levéltárának igazgatója. Bécsi életének évtizedei alatt rendkívül bő munkásságot fejtett ki a történetkutatás és történetírás terén. Az MTA levelező tagja 1883-tól, rendes tagja 1895-től. 1908-tól osztályvezető a közös Pénzügyminisztériumban, 1916-tól a meg-szállt Szerbia polgári kormányzója lett. Mikor a még csak 19 éves Thallóczy felvette Helfyvel a kapcsolatot, akkor éppen a Magyar Történelmi Társulat tagjaként többed-magával a *Magyar Történelmi Életrajzok* című sorozatot szerkesztette. – KÁROLYI Árpád, *Thallóczy Lajos emlékezete = A MTA Elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek*, 1937, 1. sz., 1–20.

33 OSZK KT - Fondjegyzék - Fond XI. Thallóczy Lajos XI/416. - Helfy Ignác Thal-lóczy Lajoshoz 1876. január 6.

a legnagyobb elragadtatással nyilatkoztak.³⁴ Petőfi páratlan sikeréhez, továbbá itáliai kultuszának a kiépüléséhez két nagyon fontos, és természetesen egymással szorosan összefüggő tényező is kellett még Helfy munkásságán kívül: a történelmi környezet, illetve az olasz költőknek és íróknak sora, akik szintén kiemelten foglalkoztak a magyar költő verseivel és életútjával. Helfy is rácsodálkozott, hogy milyen sokan álltak neki Petőfi műveket fordítani olasz nyelvre, mivel a saját bevallása szerint nem igazán remélte, hogy a tevékenysége tartós visszhangra talál az olasz írók körében.³⁵

Az olasz-magyar történelmi kapcsolatoknak az alakulása a XIX. század közepén sokat használt Petőfi népszerűségének. Maga a jeles költő is felfigyelt a magyar és az olasz szabadságügynek a párhuzamaira:³⁶ 1848 februárjában, a palermói felkelés hírére ódát írt Olaszországhoz, melyben a szabadság istenét kéri, hogy segítse meg a harcba szálló olasz népet.³⁷

„Megunták végre a földön csúszást,
Egymás után mind talpon termenek.
A sóhajokból égi háború
Lett, s lánc helyett most kardok csörögnek,
S halvány narancs helyett a déli fák
Piros vérrózsákkal lesznek tele –
A te dicső szent katonáid ők,
Segíts őket, szabadság istene!”

34 *Hölgyfutár* 1857. május 30.

35 PETŐFI, L'Apostolo, 1886, V.

36 Petőfi szabadidejében a németen, a francián és az angolon kívül szorgalmasan tanulta az olasz nyelvet is, amelyre 1844 és 1845-ben Messi Antal egyetemi tanár oktatott. Petőfi jól és szívesen fordította Silvio Pellico *Rabságom órái* című művét, de legjobban a népdalokat, a *Canti popolari*-t szerette. A magyar költő kedvelte az olasz népdalok „hevét, egyszerűségét és nemzeti emelkedettségét.” – NÉVY László, *Petőfi olasz tanulmánya* = Koszoru. A Petőfi-társaság havi közlönye, szerk. SZANA Tamás, Bp., Rautmann Frigyes kiadása, 1880, 265–268.

37 SÁRKÖZY Péter, *Az olasz Risorgimento harcai a XIX. századi magyar irodalomban*, <online> <http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/107-118.pdf> Letöltés ideje: 2018.01.30.

A XIX. század közepén a magyar és olasz nemzet közös küzdelme a Habsburgok ellen, továbbá az a tény, hogy Garibaldi seregében több magyar önkéntes is harcolt, (akiknek a híre bejárta egész Itáliát), arra késztethette az olasz írókat, hogy elmélyültebben foglalkozzanak hazánk irodalmával illetve a magyar költőóriásnak az életével. Petőfi olaszországi mítoszának a kialakulása Aleardo Aleardi *A hét katona (I Sette soldati)* című elbeszélő költeménye sikerének köszönhető, melyben emléket állít a segesvári csatáján eltűnt Petőfi Sándornak. Aleardi több mint harminc oldalas műve túlnyomórészt a magyar szabadságharc történetével foglalkozik, a legszebb része pedig a Petőfi-apoteózis.³⁸ Az olasz költő akkor írta meg *A hét katonát*, mikor éppen visszatért Josephstadt hírhedt börtönéből, ahol egy évig fogságban volt. Aleardi sokat foglalkozott a magyarok történelmével, Petőfi műveit olvasta és rendkívül szerette azokat. A művéhez jegyzetként odacsatolta Petőfi meglehetősen terjedelmes életrajzát is, melyet e szavakkal vezetett be: „Amilyen kicsinynek érzem magamat, ép annyira szeretem hirdetni azok dicsőségét, akik igazán nagyok.”³⁹

Aleardi a művében csak a keresztnévén szólítja Petőfit: innentől kezdve gyakori az olasz írók munkáiban, illetve az előszóban is, hogy Petőfit „Sándor”-nak mondják. Rímtelen sorokban az említett rész így fest: ⁴⁰

„És te, Sándor, elzuhantál,
kegyeltje az éneknek és a kardnak,
míg éveid és sorsod ívén
alkotva emelkedtél.
Plebejus fának nemes ága,
te, ki néped nyelvét
az anyátlant és testvér-nélkülit
fölneveltet a háború

38 KARDOS Tibor, *Petőfi az olaszoknál* = Kritika, Művelődési és kritikai lap, 1972, 11. sz., 27–28.

39 RADÓ Antal, *Petőfi egy olasz költő dalában* = Koszoru, A Petőfi-társaság heti közlönye, 1883, 43. sz. 685–686. Fordította: Uő.

40 KARDOS, i.m., 28. Fordította: Uő.

férfi-énekéhez, paraszt Tyrteusz.
Mond, hova távoztál, hogy nem térsz
vissza többé?”

Magyar eredetiből Emilio Teza fordította először Petőfit, s a *Traduzioni* című világirodalmi antológiájában eljuttatta a magyar költő műveit a szélesebb olasz olvasóközönséghez. Teza kiváló kapcsolatot ápolt Giosuè Carduccival is, ki szintén sokat tett Petőfi népszerűsítéséért.⁴¹ Carducci az 1849-ben, a római köztársaság védelmében hősi halált halt olasz költőről, Goffredo Mameliről írt tanulmányában az olasz nemzeti himnusz szerzőjét Petőfi Sándorhoz és Carl Theodor Körnerhez hasonlítja.⁴² Carducci rámutat arra a párhuzamra, hogy ahogy Mameli Garibaldinak vezérkari kapitánya, Körner Lützov segédtisztje volt, úgy Petőfi Bem József mellett teljesített tiszti szolgálatot, illetve mindhár-
muk halála a csatatéren történt.⁴³ A szerző kiemeli Petőfi nagy európai hírnevét, továbbá, hogy a szabadság szeretetében a magyar költő is annyira a 48-as idők embere, mint Mameli. Carducci így értékelte Petőfi munkásságát: „[...] meghalt, és olyan verseket hagyott hátra, melyek az utóbbi negyven év európai lírájának a legjobb termései közül valók. Meghalt? Dehogy; eltűnt, akár egy görög isten, [...] mítosz Ő.”⁴⁴

Aleardi és Carducci műveinek köszönhetően Petőfi lett az egyetlen magyar költő, aki a XIX. században bekerült az olasz kulturális köztudatba. Érthető módon a történelmi környezetnek köszönhetően Itáliában sokkal inkább a mitizált, hős Petőfi-kép terjedt el, mintsem az az elégikus, töprengő és elmélkedő magyar költő, amelyet leginkább a *Felhő* ciklus képvisel.⁴⁵ Giuseppe Cassone, szicíliai költő volt az, aki az *Apostol* lefordításával nem erősítette tovább Petőfi romantikus képét, hanem

41 SZÉNÁSI, i.m., 62.

42 SÁRKÖZY Péter, *Magyar irodalom Olaszországban*, <online> <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00058/sarkozy.htm> letöltés ideje: 2018.01.30.

43 ELEK Oszkár, *Carducci Petőfiről* = Irodalomtörténet, A magyar irodalomtörténeti társaság folyóirata 1939, 1–2. sz. 31–32.

44 SZÉNÁSI, i.m., 62. Fordította: Uő.

45 Paolo SANTARCANGELI, *Petőfi és Itália* = P.S., *Magyarok Itáliában. Tanulmányok és előadások*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1990. 65–69.

sokkal inkább bemutatásra kerülhetett egy másik Petőfi-kép, a gyötrődő költői személyiség. Épp ezért keményen megróttta őt a korabeli magyar kritika, hogy igencsak elhanyagolta a Petőfi életmű, ahogy írták: „*garibaldista és hazafias*” részét.⁴⁶ Többek között pont Helfy Ignác volt az, aki a Cassone által lefordított műnek az előszavában sok-sok dicséret mellett némi kritikát is megfogalmazott a szicíliai költővel szemben. Helfy megjegyezte, hogy egyáltalán nem találja szerencsésnek Cassone választását, hiszen az *Apostol*ból teljesen hiányzik mindaz, ami Petőfit magyar költővé teszi. Helfy véleménye szerint a műben megtalálható a képzelet szárnyalása, a gondolatok fensége, a leírások szépsége, de teljesen hiányzik belőle a magyar nemzeti élet és jelleg, melynek pedig a Petőfi a leghűbb megtestesítője.⁴⁷ Mindezek ellenére Helfy külön kérte, hogy Cassone folytassa csak Petőfi műveinek a fordítását.⁴⁸ Szerencsére a szicíliai költő folytatta a munkáját, akinek – illetve közeli költőtársainak – köszönhetően végül Petőfi a XIX. század utolsó évtizedeiben az egyik legtöbbet fordított költővé vált Olaszországban.⁴⁹

46 Roberto RUSPANTI, *Három képzeletbeli utazás = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI-JANKOVICS-KÓSA-NYERGES, Bp.-Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1993, 312.

47 Cassone úgy fogalmazott, hogy Dux Adolf, Aigner Lajos és az ő kedves barátja, Meltzl Hugó német fordításából ismerkedett meg Petőfivel, akinek a költeményei annyira lenyűgözték őt, hogy műveinek eredetiben való megismerésére vágyakozott. Helfy meg is jegyezte, hogy Cassone munkája a fényes bizonyítéka és egyúttal megnyugtató jele annak, mennyit ér az erő és szilárd akarat, hiszen a szicíliai költő rendkívül távol Magyarországtól, messze-messze a magyarul beszélő emberektől képes volt megtanulni a magyar nyelvet. Helfy szerint az olasz írónak egyértelműen azt volt a szándéka, hogy Petőfit Olaszországgal megismertesse, Cassone azonban megjegyzi, hogy csak a saját élvezetének a kedvéért kezdett el foglalkozni Petőfi műveinek a lefordításával. ; PETŐFI, *L'apostolo*, 1886. VII-XV.; BARÓTI, i.m., 133.

48 Cassone Petőfi-fordításainak köszönhetően került levelezési kapcsolatba Hirsch Margittal, s a művelt hölgy iránt érzett szerelméből merítette az erőt élete utolsó négy esztendejében boldogtalan léte szenvedéseinek elviseléséhez. Giuseppe CASSONE, *Margherita, gyönyörű magyar virágom*, Szerk. Roberto RUSPANTI, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006. 8.

49 SÁRKÖZY Péter, *A magyar irodalom fogadtatása Olaszországban.* = S.P., *Itália vonzásában*, Bp., Nap Kiadó, 2015, 264. Fontos kiemelni az úgynevezett szicíliai „Petőfi-iskola” fordítóinak a munkáját, hiszen az összes többi fordítókör közül Meltzl Hugó szavával élve ez volt a „legjelentékenyebb”. Domenico Milelli, Tommaso Cannizzaro,

Petőfi az egyetemes világirodalomnak is a része, amit jól mutat, hogy műveit rendkívül sok nyelvre lefordították. Érdemes kiemelni, hogy a Petőfivel foglalkozó tanulmányok és a fordítások nagy száma alapján Németország után Olaszországban született a legnagyobb szakirodalma.⁵⁰ Jelentőségét az is jól mutatja, hogy a magyar költő neve, és legalább egy verse a mai napig szerepel az olasz középiskolai tankönyvekben, és szinte minden évtizedben megjelenik tőle egy-egy olasz nyelvű kötet.⁵¹

Petőfi olaszországi kultuszának kiépítésénél a kezdő lépéseket Helfy Ignác tette meg, akit irodalmi munkásságáért 1894-ben tagjává választotta a Petőfi Társaság. Székfoglaló értekezése a *Költészet a politikában és a politikai költészet* címet viseli.⁵² Helfy emigrációbeli munkássága jó példa arra, hogy a politikai jellegű felvilágosítás mellett, ha a magyar ügy szövetségeseit akar keresni, a magyar irodalom külföldi népszerűsítése is egy eszköz lehet. Petőfi fordítói megismertették külföldön azt, amit a hazai kortársak „magyar szellemnek” neveztek, és így barátokat és támogatókat is szerezhettek hazánk számára.

Jól érzékelteti személyes elköteleződését Petőfi szellemisége iránt magánemberi megnyilatkozása. Helfy életét és halálát jól keretbe foglalja két véletlen egybeesés, amire ő hívta fel a figyelmet. Egyrészt, mint mondotta: „*már születésem idejénél fogva predesztinálódttam arra, hogy függetlenségi legyek, mert március 15-én születtem*”, másrészt pedig: „*most 67 éves vagyok, és én úgy gyűlölöm a 67-et, hogy ki nem bírom. Ebben az esztendőmben, meglátssá, belehalok.*” – mondta Szatmári Mór⁵³ újságírónak

Galati di Spuches, Mario Rapisardi, és a már említett Giuseppe Cassone az 1860-as évek végétől illetve az 1870-es évek elejétől kezdve rendkívül jelentős fordítói tevékenységet végeztek. – MELTZL Hugó, *Petőfi Olaszországban* = Koszoru, A Petőfi-társaság havi közlönye, szerk. SZANA Tamás, Bp., Rautmann Frigyes kiadása, 1880, 246–264. 50 Giovanni CIFALINO, *La fortuna di Petofi in Italia* = Corvina. Rivista di scienze, lettere ed arti della Societa ungherese-italiana Mattia Corvino. n.s. Anno 5. No. 2. Febbraio 1942, 75.

51 SÁRKÖZY, i.m., 264.

52 *Vasárnapi Újság*, 1897. október 17.

53 Szatmári Mór (1858–1931) a nagyváradi jogakadémián végzett, előbb a *Szabadság*, később pedig az *Egyetértés* újságírója lett. 1901–1910-ig függetlenségi programmal országgyűlési képviselő volt. Részt vett a Budapesti Újságírók Egyesületének alapításában.

1897-ben, ki a Helfyvel kapcsolatos élményeit osztotta meg huszonhat évvel később a *Világ* című folyóirat olvasóival.⁵⁴ Petőfi elsőszámú népszerűsítőjének jóslata végül teljesült, mert életének 67. esztendejében, 1897 októberében hunyt el.

Publicisztikai és politikai működése alatt végig kiemelten foglalkozott a magyar zsidóság kulturális és politikai jogaival. – UJVÁRI Péter, *Magyar zsidó lexikon*, Bp., 1929, 827.

⁵⁴ *Világ*, 1923. március 3.

Absztrakt
Helfy Ignác és az itáliai Petőfi-kultusz kialakulása

A pesti és pozsonyi német lapok hasábjain Petőfinek már életében megjelent néhány költeménye. Itáliába először a német fordítások jutottak el, az olvasóközönség azonban sokszor csak az ezek után készült francia átültetésekből ismerkedhetett meg a költő nevével. Helfy Ignácnak lehetősége volt kapcsolatba lépni különböző olasz írókkal, és így felhívhatta a figyelmüket Petőfi műveire. Az 1830-ban, Szamosújváron született Helfy az 1848/49-es szabadságharc után a kolozsvári császári haditörvényszék elé került, előbb Pestre internálták, majd megengedték, hogy Bécsbe, később Padovába költözzön. Egyetemi tanulmányait itt fejezte be, majd Mantovában tanári állást kapott. Az 1850-es évektől kezdve Francesco Dall'Ongaro és Luigi Cicconi segítségét vette igénybe és általuk Petőfi műveket fordítatott le, illetve a különböző helyi újságokban folyamatosan népszerűsítette a magyar költő verseit. Politikai okok miatt Mantovából Milánóba kellett mennie, ahol 1862-ben egy újságot alapított L'Alleanza (Szövetség) címmel, amely szándéka szerint a Kossuth-emigráció „hivatalos” lapjaként funkcionált. Helfy újságja többek között Petőfit is tolmácsolt olasz nyelven, így az olasz olvasóközönség nemcsak a magyarországi politikai helyzettel, hanem hazánk irodalmával is megismerkedhetett. A XIX. század közepén a magyar és az olasz nemzet közös Habsburg-ellenes harca jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az olasz írók felfigyeljenek a magyar irodalomra. Aleardo Aleardi és Giosuè Carducci egy-egy híres művének köszönhetően Petőfi lett az egyetlen magyar költő, aki a XIX. században bekerült az olasz kulturális köztudatba. Természetes módon Itáliában sokkal inkább a mitizált, hős Petőfi-kép terjedt el, azonban a Helfyvel kapcsolatban álló Giuseppe Cassone munkásságának köszönhetően bemutatásra kerülhetett egy másik kép is, a gyötrődő költői személyiség. A szicíliai költőnek és társainak köszönhetően végül Petőfi a XIX. század utolsó évtizedeiben az egyik legtöbbet fordított költővé vált Itáliában.

#Helfy Ignác #Petőfi Sándor #olasz-magyar kapcsolatok

Abstract
Ignác Helfy and the developing appreciation of Petőfi in Italy

A few poems of Petőfi were already published during his lifetime in German papers of Pest and Pozsony (Bratislava). The German translations were those which made their way first to Italy, but most of the readership became familiar with the name of the poet only by way of the French translations prepared later. Ignác Helfy had an opportunity to get in touch with several Italian writers, thus he could draw their attention to the works of Petőfi. Helfy, who was born in 1830 in Szamosújvár (present-day Gherla in Romania), was brought before the imperial court-martial in Kolozsvár (present-day Cluj-Napoca in Romania) after the war of independence of 1848–49. First, he was interned to Pest, then he was allowed to move to Vienna, and later to Padua, where he finished his university studies, and later he was offered a teacher position in Mantua. From the 1850s, he was determined to have the works of Petőfi translated with the help of Francesco Dall'Ongaro and Luigi Cicconi, and he persistently promoted the poems of the Hungarian poet in various local papers. He had to leave Mantua due to political reasons, so he went to Milan, where, in 1862, he founded a newspaper, *L'Alleanza* (*The Alliance*), which was basically the “official” paper of the emigrant circles of Kossuth. The paper of Helfy published, among others, Petőfi in Italian, so the Italian readerships could not only become acquainted with the political situation in Hungary, but with the country’s literature, too. Both the Hungarians and the Italians fought against the Habsburgs in the middle of the XIX. century, which contributed significantly to Italian writers taking notice of Hungarian literature. Petőfi was the only Hungarian poet who became generally known in the Italian cultural sphere, owing to one famous work by Aleardo Aleardi and another by Giosuè Carducci. Naturally, in Italy the mythic, heroic image of Petőfi was dominant, but thanks to the work of Giuseppe Cassone, who was in contact with Helfy, another aspect of him could also be introduced, that of the struggling poetic personality. Finally, as a result of the work of the Sicilian poet and his companions,

in the last decades of the XIX. century, Petőfi became one of the most translated poets in Italy.

#Helyi Ignác #Petőfi Sándor #Italian-Hungarian connections

Jelen kötet néhány kivétellel a 2017. szeptember 28–29. között megrendezett „*A tudomány ekként rajzolja világát*” – *Irodalom, nyelvés és történelem metszetei I.* konferencia előadásából született tanulmányok szerkesztett és szaklektorált változatait adjai közre. Az országos konferencia szervezői szándékáról sokat elárul a tudományos tanácskozás címadó idézete, hiszen arra az embernek a világ jelenségei iránt való érzékenységre hívja fel a figyelmet, amelyről Bessenyei György (1747–1811) *Estveli gondolat* című bölcselkedő költeményének világszemléje is tanúskodik, az idézet az előbbi 18. századi versből származik.

2017-ben a két napos tudományos tanácskozásra az ország kilenc egyeteméről érkeztek fiatal kutatók Eger városába, akik megközelítőleg negyven előadást tartottak az Eszterházy Károly Egyetem könyvtártermeiben. Olvasóink azokat a kiváló tanulmányokat tarthatják most kezükben, melyek az alapos szaklektorálás és szerkesztés megmérettetésein 2018-ban megfelelték. A tanulmánykötet szem előtt tartva a konferencia interdiszciplinaritását, nem bontotta diszciplináris egységekre a tanulmányokat, de jelen áttekintésben ilyen csoportosítás szerint mutatjuk be az írásokat.